

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ „ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ“
ДЕРЖАВНА ФІСКАЛЬНА СЛУЖБА УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ**

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

КОЛОС МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ

УДК 343 (477) (091)

**ДИСЕРТАЦІЯ
УКРАЇНСЬКЕ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО: ПОХОДЖЕННЯ,
РОЗВИТОК І СУЧАСНІСТЬ**

12.00.08 «Кримінальне право та криминологія;
кримінально-виконавче право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **М. І. Колос**

Науковий консультант: **ГРИЦУК Віктор Климович,**

доктор юридичних наук, професор,

член-кореспондент Національної академії

правових наук України

Острог – 2019

АНОТАЦІЯ

Колос М. І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». – Національний університет «Острозька академія», м. Острог; Університет державної фіскальної служби України, м. Ірпінь, 2019.

Дисертація є самостійною завершеною науковою працею, присвяченою дослідженню передумов походження, умов розвитку і сучасного стану українського кримінального права.

У ній розглянуто зовнішні (зарубіжні) передумови та внутрішні (у власній державі) умови формування і розвитку українського кримінального права, за період з III тис. до н.е. – початку III тис. н.е. Дослідженню піддавалися основні акти держав Стародавнього Сходу, Стародавнього Риму, Східної Римської імперії (Візантії), біблійне вчення Старого і Нового завітів, офіційні тлумачення теологічних правових положень, філософсько-правові вчення греко-римської цивілізації та ін., у складі яких знаходилися кримінально-правові положення.

Констатовано, що з встановленням політичних, економічних, династійних та релігійних зв'язків зі Східною Римською імперією (Візантією) перша праукраїнська держава – Русь набула можливостей швидкими темпами удосконалити власне кримінальне право. Вже на початку X ст. Русь уклала письмові договори (911, 944 рр.) з Візантією, значна частина праукраїнців до 944 р. прийняла Християнське вчення. Це спонукало до здійснення правової реформи, що розпочалася з укладення Уставу князя Володимира Святославовича, основою якого став „грецький номоканон“. Пізніше започаткували процес кодифікації Руської Правди, Уставу Ярослава Володимировича та ін.

Виявлено, що в Русі, як і в державах дохристиянського періоду та Східній Римській імперії (Візантії), функціонувала однакова структура та система складу

злочинів, подібні види покарань, способи їх виконання. З Біблії були запозичені положення, що регулювали порядок застосування необхідної оборони та низка інших кримінально-правових положень.

Наголошено, що у ВКЛ, до складу якого з середини XIV ст. входила значна частина праукраїнських земель, застосовувалися положення Руської Правди. Потреба в удосконаленні законодавства виникла лише в XV ст. Вона була втілена Великим князем Литовським Казимиром Ягайловичем в 1468 р. шляхом прийняття Судебника. В 1529 р. було укладено перший фундаментальний комплексний правовий акт Статут ВКЛ, до складу якого входили 9 груп складу злочинів. Кожний склад злочину традиційно мав у своїй структурі систему об'єктивних і суб'єктивних ознак та санкції, чітко вибудовану систему видів покарань. Редакція цього Статуту удосконалювалася в 1566 та 1588 рр. В останньому з названих років вперше було сформульовано принцип верховенства закону, реально діяв принцип гуманізму, допускалася заміна смертної кари позбавленням честі. Суттєво був удосконалений інститут необхідної оборони. Чітко прослідковуються наукові підходи до удосконалення законодавства і права.

Доведено, що Військо Запорозьке низове не створювало свого писаного кримінального права. Суди традиційно користувалися правовими звичаями та власними судовими прецедентами. Окремі з них застосовувалися ще в часи Вавилонії, Римської та Руської держав. Акцентовано увагу на положеннях Конституції П. Орлика, в яких вперше на елементарному конституційному рівні було структуровано механізм єдиної державної влади на три гілки, а також запроваджено традицію закріплення в конституційних актах норм кримінально-правового характеру, що спрямовувалися на охорону найбільш важливих прав і свобод людини та інших суспільних відносин.

Стверджується, що „Права, за якими судиться малоросійський народ“ є високоякісним законопроектом, у якому крім інших положень було сформовано 8 сталих груп складу злочинів. У ньому вперше були закріплені норми, спрямовані на кримінально-правову охорону особи російського монарха-

самодержця в період його перебування на території Гетьманщини. Види покарань закріплені у Правах були значно суворішими ніж у Статуті ВКЛ. Ця особливість обумовлювалася більшою жорстокістю політичного режиму, який існував в Україні під час її перебування під протекторатом Російської імперії.

Звернуто увагу, що кримінально-правова політика УНР, держави П. П. Скоропадського та Директорії була україноцентричною. До того ж УЦР, продовжуючи практику П. Орлика в аспекті імплементації до конституційно-правових актів основоположних гуманістичних ідей кримінально-правового змісту, спрямованих на охорону прав і свобод людини, легітимно ввела до правового поля УНР систему актів Російської імперії, що забезпечило задовільні умови функціонування системи права.

Обґрунтовано, що більшовики, захопивши у незаконний спосіб владу, проголосили свою державу „організацією диктатури“. Тим самим вони завідомо спрямували на насильницьке знищення за соціальною ознакою класом „пролетаріату і біднішого селянства“ представників інших класів і соціальних груп через те, що ті могли користуватися конституційними та іншими правами на шкоду „комуністичній революції“. Доведено, що завдяки системному використанню цього принципу в державі явно незаконно притягувалися до відповідальності невинні люди. Вони піддавалися вбивствам, катуванню, позбавленню свободи та іншим безпідставним репресіям.

Установлено, що позитивні зміни в кримінально-правовій охороні прав і свобод людини в УРСР стали можливі лише після засудження в 1956 р. культу особи Й. В. Сталіна. Завдяки цій події в 1958 р. до Основ кримінального законодавства СРСР і союзних республік вперше після більшовицького перевороту 1917 р. було внесено положення, згідно якого завданням кримінального законодавства, крім іншого, визнавалася охорона особи людини і прав громадян.

Третя радянська кримінально-правова кодифікація 1960 р. сприяла не лише удосконаленню закону, але й судової практики. Держава поступово почала відходити від ворогування з власним народом та усім світом. Було підписано і

ратифіковано низку міжнародних конвенцій, що спрямовувалися на посилення боротьби з новітніми видами суспільно небезпечної діяльності. У Конституції УРСР у редакції 1978 р. Радянська держава вперше була названа загальнонародною, а влада у ній такою, що належить усім громадянам. Одночасно до неї було внесено низку цивілізаційних принципів, якими вперше заборонялося розпалювання ворожнечі і ненависті на релігійному ґрунті, гарантувалися недоторканність особи тощо. Проте, через значні помилки в організації політичного і економічного управління державою, у ній розпочалися відцентрові процеси, що призвели до припинення існування Радянської держави та її права, зокрема кримінального.

Відновлення української національної державності, що було здійснене 16 липня 1990 р., прийняття Верховною Радою України 28 червня 1996 р. Конституції України, створили умови для реформування правової системи УРСР на новій політико-правовій основі, характерній для держав з розвинутим суспільством. Завершення кодифікації і прийняття 5 квітня 2001 р. новітнього Кримінального кодексу України забезпечило можливість належної охорони суспільних відносин у нових історичних умовах і чергових викликах злочинного світу українській державі та її суспільству. Однак, окремі помилки, що були допущені у процесі кодифікації кримінально-правового законодавства та внесення до нього змін і доповнень не сприяють його якісному функціонуванню. Високий рівень злочинності, що існує в державі, вимагає більш ефективної охорони суспільних і кримінально-правових відносин.

Результати проведеного дисертаційного дослідження становлять науковий теоретичний і практичний інтерес. Їх можна використовувати в науково-дослідній, законотворчій, освітній та правозастосовній діяльності.

Положення наукової новизни та всі інші результати дисертаційної роботи одержані автором у процесі особистого вивчення, обробки, аналізу статистичних, літературних та законодавчих джерел і судової практики.

Ключові слова: Конституція, Кримінальний кодекс, Кримінальне право, злочин, склад злочину, види злочину, види покарань, судові прецеденти,

кодифікація, криміналізація, декриміналізація, пеналізація, депеналізація, кримінально-правова політика, церковний устав.

ABSTRACT

Kolos M. I. The Ukrainian Criminal Law: Origin, Development and Modernity. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation obtaining the degree of Doctor of Juridical Sciences on specialty 12.00.08 «Criminal Law and Criminology; Criminal Execution Law». – National University «Ostroh Academy», Ostroh; University of the State Fiscal Service of Ukraine, Irpin, 2019.

The dissertation is an independent completed scientific work devoted to the study of the preconditions of origin, conditions of development and the current state of the Ukrainian criminal law.

It examines the external (foreign) conditions and the internal (in its own state) conditions for the formation and development of the Ukrainian criminal law for the period from III millennium BC – beginning of III millennium BC. The research was subjected to the basic acts of the Ancient East, Ancient Rome, the Eastern Roman Empire (Byzantium), the biblical teaching of the Old and New Testaments, official interpretations of the theological legal provisions, the philosophical and legal teachings of the Greco-Roman civilization, etc., which included criminal law position.

It was stated that with the establishment of political, economic, dynastic and religious ties with the Eastern Roman Empire (Byzantium), the first pro-Ukrainian state – Rus has gained the opportunity to rapidly improve its own criminal law. Already at the beginning of the X century Rus concluded written agreements (911, 944) with Byzantium, a large part of the pre-Ukrainians until 944 adopted the Christian doctrine. This led to the implementation of the legal reform, which began with the conclusion of the Charter of Prince Volodymyr Sviatoslavovych, the basis of which was the "Greek nomomacon." Later, the process of codification of the Russkaya Pravda and the Charter of Yaroslav Volodymyrovych began.

It was found that in Rus, as in pre-Christian countries and the Eastern Roman Empire (Byzantium), the same *structure and system of crime*, similar *types of punishment*, and the ways of their execution were functioning. From the Bible, provisions were adopted that regulated the use of the necessary defence, and a number of other criminal law provisions.

It is emphasized that in the Grand Duchy of Lithuania, which, from the middle of the XIV century consisted of a large part of the pre-Ukrainian lands, the provisions of the Russkaya Pravda were used. The need to improve legislation was only in the XV century. It was embodied by the Grand Duke of Lithuania Casimir Jagiellon in 1468 by the adoption of Sudebnik. In 1529, the first fundamental comprehensive legal act Statute of Grand Duchy of Lithuania was created, which included nine groups of crimes. Each structure of the crime traditionally had in its structure a system of objective and subjective attributes and sanctions, a clearly constructed system of types of punishment. The revision of this Statute was improved in 1566 and 1588. In the last of these years, the principle of the rule of law was formulated for the first time, the principle of humanity really existed, the death penalty was allowed to be changed to deprivation of honour and so on. The institute of necessary defence was substantially improved. Scientific approaches to improving legislation and law are clearly traced.

It is proved that Zaporozhian Army did not create its written criminal law. Courts had traditionally enjoyed legal traditions and used their own court cases. Some of them were used back in the Babylonian, Roman and Rus states. The article focuses on the provisions of the P. Orlyk Constitution, in which for the first time at the elementary constitutional level the mechanism of a unified state power was structured into three branches, as well as the tradition of consolidation in the constitutional acts of the norms of criminal-law nature directed at the protection of the most important human rights and freedoms and other public relations.

It is alleged that "The rights of the Little Russian people" are a high-quality bill, which, in addition to the other provisions, formed eight stable groups of crimes, in which the rules for criminal law protection of the person of the Russian monarch-autocrat were established for the first time during his stay on the territory of the

Hetmanate. The types of punishment enshrined in the Laws were much stricter than in the Statute of Grand Duchy of Lithuania. This feature was conditioned by the greater cruelty of the political regime that existed in Ukraine during its stay under the protectorate of the Russian Empire.

Attention is drawn to the fact that the criminal law of the UPR, the state of P. P. Skoropadskyi and the Directory were Ukrainian-centric. In addition, the UPR, continuing the practice of P. Orlyk in the aspect of the implementation of the constitutional and legal acts of the fundamental humanistic ideas of criminal law aimed at the protection of human rights and freedoms, legitimately introduced the legal system of the UPR acts system of the Russian Empire, which ensured satisfactory conditions of functioning system of law.

It is substantiated that the Bolsheviks, having seized power illegally, proclaimed their state as “the organisation of dictatorship”. To that end, they deliberately aimed at the forcible destruction on social grounds of the class of the “proletariat and the poorer peasantry” of representatives of other classes and social groups as they could enjoy constitutional and other rights to the detriment of the “communist revolution”. It has been proved that due to the systematic usage of this principle, innocent people were clearly illegally prosecuted in the state. They were killed, tortured, deprived of liberty and subject to other unjustified reprisals.

It was established that positive changes in the criminal law protection of human rights and freedoms in the Ukrainian SSR became possible only after conviction in 1956 of the cult of person Y. V. Stalin. Thus in 1958, the Fundamentals of criminal legislation of the Soviet Union for the first time since the Russian Revolution of 1917 introduced a provision according to which the task of criminal law, among other things, recognised the protection of human and citizen’s rights.

The third Soviet criminal codification of 1960 contributed not only to the improvement of the law, but also to judicial practice. The state gradually began to deviate from hostility with its own people and the entire world. A number of international conventions were signed and ratified, aimed at strengthening the fight against the latest types of socially dangerous activities. In the Constitution of the Ukrainian Soviet Socialist

Republic, in the wording of 1978, the Soviet state was first called universal, and the power in it belonged to all citizens. At the same time, a number of civilizational principles were introduced to it, which for the first time prohibited the intensification of hostility and hatred on religious grounds, guaranteed the inviolability of a person, etc. However, due to significant mistakes in the organisation of political and economic management of the state, it began centrifugal processes that led to the termination of the existence of the Soviet state and its law, in particular criminal.

The restoration of the Ukrainian national statehood, which took place on July 16, 1990, the adoption of the Constitution of Ukraine by the Verkhovna Rada of Ukraine on June 28, 1996, created the conditions for reforming the legal system of the Ukrainian SSR on a new political and legal basis characteristic of states with a developed society. The completion of the codification and the adoption on April 5, 2001, of the newest Criminal Code of Ukraine provided an opportunity for proper legal protection of social relations in the new historical conditions and the next challenges of the criminal world to the Ukrainian state and its society. Yet, individual mistakes made in the process of codification of criminal law and its intensive introduction of changes and additions do not fully contribute to its qualitative functioning. The high level of crime existing in the state requires more effective protection of public and criminal-legal relations. This can be done only by educated professionals, worthy of the law enforcement profession.

The results of the dissertation research present scientific theoretical and practical interest. They can be used in scientific research, law-making, educational and law-enforcement activities.

The position of scientific novelty and all other results of the dissertation work were obtained by the author in the process of personal research, processing, analysis of literary, statistical, legislative sources and jurisprudence.

Key words: Constitution, Criminal Code, criminal law, crime, composition of crime, types of crime, types of punishment, judicial precedents, codification, criminalisation, decriminalisation, penalisation, depenalisation, criminal-law policy, church regulations.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Колос М. І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність : монографія. Київ: ВД „Освіта України“, 2019. 836 с.

Рецензія: Вознюк А. А. Фундаментальне дослідження передумов походження, умов розвитку та сучасного стану українського кримінального права (Рецензія на монографію М. І. Колос „Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність“). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія „Право“*. Вип. 57. Т. 1. 2019. С. 141–143 (наукометрична база даних: Index Copernicus International).

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Колос М. І. Застосування окремих термінів у кримінальному, кримінально-процесуальному та кримінально-виконавчому законодавстві України. *Адвокат*. 2002. № 4–5. С. 38–40.

2. Колос М. І. Русько-Візантійські договори 911, 944 років: генезис українського кримінального права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. Вип. 4. Львів, 2011. С. 251–261.

3. Колос М. І. Об’єктивні ознаки злочинів у кримінально-правових положеннях русько-візантійських договорів 911 та 944 років. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Вип. 52. Київ, 2011. С. 415–420.

4. Колос М. І. Об’єктивні ознаки кримінально-правових положень Руської Правди. *Університетські наукові записки: Часопис Хмельницького університету управління та права*. Вип. 1 (41). 2012. С. 561–565.

5. Колос М. І. Суб’єктивні ознаки кримінально-правових положень Руської Правди. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник „Повітряне і космічне право“*. Київ, 2012. № 3 (24). С. 130–

6. Колос М. І. Джерела генезису українських кримінально-правових законів: до ідеї охорони основних прав і свобод людини. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 6. С. 56–67.

7. Колос М. І. Теологічні основи кримінально-правової охорони прав і свобод людини в Руській державі. *Часопис Національного університету „Острозька академія“*. Серія „Право“. 2012. № 1 (5). URL: http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n1/12_kmivrd.pdf.

8. Колос М. І. Старозавітні передумови формування кримінального права християнської цивілізації. *Вісник Академії правових наук України*: Харків, 2013. № 1 (72). С. 224–234.

9. Колос М. І. Конституційна юстиція як гарант забезпечення належної кримінально-правової охорони прав і свобод людини. *Вісник Конституційного Суду України*. 2013. № 5. С. 82–91.

10. Колос М. І. Криміналізація зради держави і монарха у „Правах, за якими судиться малоросійський народ“. *Наукові праці Національного авіаційного університету*. Серія: *Юридичний вісник „Повітряне і космічне право“*. Київ, 2015. № 1 (34). С. 30–35.

11. Колос М. І. Стародавній Схід: генезис кримінально-правового регулювання та охорони суспільних відносин. *Часопис Національного університету „Острозька академія“*. Серія „Право“. 2015. № 2 (12). URL: http://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n2/15_kmiosv.pdf.

12. Колос М. І. Особливості радянської кримінально-правової політики в Україні 1917–1922 років. *Часопис Національного університету „Острозька академія“*. Серія „Право“. 2015. № 1 (11). URL: http://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n1/15_kmivur.pdf.

13. Колос М. І. Судебник Казимира Ягайловича: кримінально-правова охорона власності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія „Право“. Вип. 40. т. 2. 2016. С. 86–90.

14. Колос М. І. Конституційні основи кримінально-правової політики

Української народної республіки (1917–1918 роки). *Вісник Конституційного Суду України*. 2016, № 2–3. С. 216–224.

15. Колос М. І. Платон: ідеї цивілізаційного розвитку кримінального права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія „Право“*. Вип. 43. т. 2. 2017. С. 122–127 (наукометрична база даних: Index Copernicus international).

16. Колос М. І. Український конституціоналізм: матеріалізація через ідеї та дії Л. Юзькова. *Вісник Конституційного Суду України*. 2018. № 1. С. 154–162.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав

1. Колос М. И. Войско Запорожское: преступления, наказания и их назначение. *Закон и жизнь: международный научно-практический правовой журнал*. SRL „Cetatea de Sus“. 2013. № 10/3 (262). С. 107–111.

2. Колос М. И. Литовский Статут 1588 года: теоретическая сущность уголовно-правовых положений. *Leges si viata*. 2014. № 2/3 (266). С. 21–25.

3. Колос М. И. Римское право: кодификация и юридическая сущность основных уголовно-правовых положений. *Leges si viata*. 2014. № 4/2 (268). С. 138–142.

4. Колос М. И. Клевета и оскорбление: генезис ответственности и проблемы современной криминализации – декриминализации. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. S.R.L. 2014. № 4 (8). С. 158–163.

5. Колос М. И. Литовский Статут: уголовно-правовая ответственность за измену государству и Великому князю литовскому. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. S.R.L. 2014. № 5 (9). С. 154–159.

6. Колос М. І. Особливості формування українського кримінального права в період правління Гетьманату й Директорії (1918–1921 рр.). *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. S.R.L. 2016. № 2 (18). С. 128–131.

**Тези доповідей та інші публікації, які засвідчують
апробацію матеріалів дисертації**

1. Колос М. І. Свобода як основа реалізації права (до проблеми джерел і поняття свободи). *Актуальні проблеми конституційного права та державотворення*: зб. наук. праць, присв. 70-й річ. з дня нар. першого голови КСУ Л. П. Юзькова: у 2 част. – ч. 1. (м. Хмельницький, 14–15 бер. 2008 р.). Хмельницький, 2008. С. 211–216.

2. Колос М. І. Свобода і право: проблеми співіснування в межах статті 43 Кримінального кодексу України. *Конституційний процес в Україні: здобутки та проблеми*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25–26 чер. 2009 р.) – Харків, 2009. С. 143–151.

3. Колос М. І. Оптимизация средств конституционной защиты прав и свобод граждан в Украине. *Роль Конституционного Суда в реализации конституционных прав и свобод граждан*: материалы междунар. конф. (г. Минск, 22 сент. 2009 г.). Минск, 2010. С. 37–50.

4. Колос М. І. Правові позиції Конституційного Суду України – новітнє перспективне джерело удосконалення кримінально-правового законодавства. *Конституційно-правові проблеми розвитку сучасної української держави*: матеріали міжнар. теорет.-методолог. семін., пров. на базі правн. факульт. Нац. універ. „Острозька академія“ (м. Острог, 19 бер. 2010 р.). Київ, 2010. С. 13–18.

5. Колос М. І. Современные и перспективные формы обращения в Конституционный Суд Украины за защитой прав и свобод физических и юридических лиц. *Теоретические и практические аспекты связанные с индивидуальной конституционной жалобой в Европейской модели конституционного правосудия*: сб. матер. междунар. науч.-практ. конф. (г. Минск, 13–14 мая 2010 г.). Минск, 2010. С. 87–95.

6. Колос М. І. Розвиток українського кримінального права в першій половині XVIII століття. *Новітні наукові дослідження держави і права – 2011*: зб. наук. праць. Т. 1. Миколаїв, 2011. С. 137–141.

7. Колос М. І. Особливості кримінального права в Україні на початку

радянської влади (1917–1921 роки). *Від громадянського суспільства – до правової держави: Теорія та практика протидії злочинності* : VI міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 15 квіт. 2011 р.). зб. тез доповід. Харків, 2011. С. 84–87.

8. Колос М. І. Руська Правда, як джерело українського кримінального права: *Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи*: матеріали XIII всеукр. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 15 квіт. 2011 р.). Тернопіль, 2011. С. 258–261.

9. Колос М. І. Українське кримінальне право періоду національних змагань 1917–1920 років. *Сучасні тенденції розвитку національного законодавства України*: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19–20 трав. 2011 р.). Київ, 2011. С. 79–81.

10. Колос М. І. Особливості кримінального права Запорозької Січі та Гетьманщини: злочини і покарання. *Сьомі юридичні читання*: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Київ, 19–20 трав. 2011 р.). Київ, 2011. С. 302–305.

11. Колос М. І. Суб'єктивні ознаки злочинів у положеннях русько-візантійських договорів 911 та 944 років. *Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку*: зб. матер. IV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 21–22 трав. 2011 р.). Суми, 2011. С. 209–210.

12. Колос М. І. Українське кримінально-правове законодавство: окремі проблеми синергетичного розвитку. *Актуальні проблеми кримінального права та кримінології, кримінально-виконавчого права*: матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. присв. 10-річ. міжнар. гуманіт. університету (м. Одеса, 28 жовт. 2011 р.). Одеса, 2011. С. 123–126.

13. Колос М. І. Обмежувальні положення статей 371, 372, 375 КК України – причина недостатньої охорони правосуддя. *Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань*: тези доп. та повід. учас. міжнар. симпоз. (м. Львів, 23–24 вер. 2011 р.). Львів, 2011. С. 199–203.

14. Колос М. І. Академік О. О. Малиновський – видатний дослідник генезису кримінального права. *Наукова, просвітницька, громадська та політична спадщина академіка І. Малиновського і сьогодення*: матеріали 1-го

міжнар. наук.-практ. семінару (м. Острог, 16 бер. 2012 р.). Острог, 2012. – С. 61–65.

15. Колос М. І. Проблеми врахування правових наслідків засудження особи за межами України. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю: актуальні проблеми сьогодення*: тези доп. та повід. учас. інтернет-конф., присв. 20-й річ. створ. Юрид. інституту Прикарп. нац. універ. ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ, 23–30 квіт. 2012 р.). URL: [http:// law-dep. pn.if.ua/conference / viewforum.php?=3](http://law-dep.pn.if.ua/conference/viewforum.php?=3).

16. Колос М. І. Цивілізаційні основи розвитку українського кримінального права. *Кримінальний кодекс України 2001 р. : проблеми застосування і перспективи удосконалення*: тези доп. та повід. учас. міжнар. симпоз. (м. Львів, 21–22 вер. 2012 р.). Львів, 2012. С. 110–116.

17. Колос М. І. Бездіяльність слідчого: підстави і проблеми сучасної криміналізації. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики*: матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 2 лист. 2012 р.). Одеса, 2012. С. 108–111.

18. Колос М. І. Кримінально-правова охорона кримінальних процесуальних правових відносин: окремі проблеми і шляхи їх вирішення. *Шляхи удосконалення кримінального процесуального законодавства щодо обмеження конституційних прав людини і громадянина в кримінальному провадженні*: зб. наук. праць за матер. наук.-практ. семін. Київ, 2012. С. 13–16.

19. Колос М. І. Кримінально-правова політика в Україні: окремі проблеми та шляхи їх вирішення. *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування*: зб. матер. наук-практ. конф. (м. Київ, 5 груд. 2012 р.). Київ, 2013. С. 114–121.

20. Колос М. І. Генезис и развитие украинского конституционализма (Европейский контекст). *Europos konstitucinio palikimo standartai: Tarptautines konferencijos vykusios 2012 m. spalio 25 d. Vilniaus universitete ir skirtos Lietuvos Respublikos Konstitucijos priemimo dvidešimtmeciu, medziaga*. Vilnius, 2013. p. 55–73.

21. Колос М. И. Кодификация русского уголовного законодательства: к истории генезиса. *Проблемы кодификации уголовного закона: история, современность, будущее (посвящается 200-летию проекта Уголовного уложения 1813 г.):* Восьмой рос. конгр. угол. права, сост. 30–31 мая 2013 г. Москва, 2013. С. 567–571.

22. Kolos M. Criminal and Legal Protection of Human Rights and Freedoms: Guarantees of Constitutional Justice. *The protection of human and citizen's rights by bodies of constitutional jurisdiction in the current context: materials of the International Conference, (Yalta, 20–21 June 2013).* – Kyiv, 2013. P. 113–123.

23. Колос М. І. Кримінальна відповідальність: до проблеми основ формування. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 10–11 жовт. 2013 р.). Харків, 2013. С. 98–101.

24. Колос М. И. Честь и достоинство человека: современные проблемы совершенствования уголовно-правовой охраны в Украине. *Совершенствование правового регулирования и механизмов функционирования системы противодействия преступности:* материалы междунар. науч.-практ. конф. (г. Минск, 15–19 окт. 2013 г.). Минск, 2013. С. 47–52.

25. Колос М. І. Дисертаційні дослідження: типологія проблем якості. *Правова доктрина – основа формування правової системи держави:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присв'яч. 20-річ. Акад. прав. наук України, та обговор. п'ятитом. моногр. „Правова доктрина України“ (м. Харків, 20–21 лист. 2013 р.). Харків, 2013. С. 278–281.

26. Колос М. І. Конституційні гарантії кримінально-правової охорони прав і свобод людини. *Людина, суспільство, держава: правовий вимір в сучасному світі:* матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 лют. 2014 р.). Київ, 2014. С. 295–297.

27. Колос М. І. Наука кримінального права: поняття, передумови виникнення та зв'язки з іншими галузями права. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф.

(м. Харків, 9–10 жовт. 2014 р.). Харків, 2014. С. 189–194.

28. Колос М. І. Права, за якими судиться малоросійський народ: кримінальна відповідальність за зраду. *Юридична наука і практика: виклики часу*: матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 12 бер. 2015 р.). Київ, 2015. С. 52–55.

29. Колос М. І. Криміналізація: панацея чи шлях до кримінально-правової охорони суспільства? *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 8–9 жовт. 2015 р.). Харків, 2015. С. 129–133.

30. Колос М. І. Злочини і покарання в актах розвинутих держав Стародавнього Сходу. *Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції „Малиновські читання“*: (м. Острог, 13–14 лист. 2015 р.). Острог, 2015. С. 124, 125.

31. Колос М. І. Кримінально-правова охорона життя і здоров'я людини в Литовсько-Руській державі. *Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції „Малиновські читання“*: (м. Острог, 30 вер. – 1 жовт. 2016 р.). Острог, 2016. С. 21, 22.

32. Колос М. І. Воля, вольність, свобода: проблеми сутності кримінально-правових категорій. *Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави*: зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 19–20 жовт. 2018 р.). Хмельницький, 2018. С. 156–160.

33. Колос М. І. Кримінально-правова природа окремих конституційних цінностей: походження і розвиток. *Конституційні цінності: правова природа та практика реалізації*: зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 17 трав. 2019 р.) [у 2-х част.] : част.1. Хмельницький, 2019. С. 232–236.

Інші публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації

1. Колос М. І. Кримінальне право в Україні (X – початок XXI століття) : монографія: у 2 т. / Київ; Острог, 2011. Т. 1: Освіта, наука, законодавство / наук. ред. Ю. В. Баулін. 448 с.

Кримінальне право в Україні (X – початок XXI століття) : монографія: у 2 т. / Київ; Острог, 2011. – Т. 2: Бібліографія / наук. ред. Ю.В. Баулін. 640 с.

2. Колос М. І. Становлення та розвиток науки кримінального права. *Правова доктрина України*: у 5 т. Харків: Право, 2013. Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку / В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. С. Батиргарєєва та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. 1240 с.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИКО-ПРАВОВІ, ФІЛОСОФСЬКІ ТА ТЕОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА	22
1.1 Передумови формування українського кримінального права	22
1.2 Злочини і покарання в актах розвинених держав Стародавнього Сходу	25
1.3 Біблійна доктрина злочину і покарання та особливості її розвитку	33
1.4 Кримінальне право Стародавнього Риму та Східної Римської імперії: витоки, розвиток та удосконалення	47
1.5 Умови походження і первинного розвитку писаного кримінального права Русі (України)	76
1.6 Русько-Візантійське договірне кримінальне право	83
1.7 Кодифіковане кримінальне право Руської держави	91
Висновки до розділу 1	115
РОЗДІЛ 2 ОСОБЛИВОСТІ УМОВ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА в XIII–XVIII стст.	123
2.1 Соціально-територіальні, державні та теологічні умови функціонування українського кримінального права в XIII–XV стст.	123
2.2 Кримінальне право Литовсько-Руської держави в XVI ст.	127
2.3 Особливості функціонування та розвитку українського кримінального права в XVI–XVIII стст.	162
2.4 Конституція Пилипа Орлика – первинне уконституціювання кримінально-правових положень	168
Висновки до розділу 2	172
РОЗДІЛ 3 ПОЛІТИКА СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА в 1917–1960 рр.	174

3.1 Умови становлення і розвитку українського та українсько-радянського кримінального права в 1917–1927 рр.	174
3.2 Українська кримінально-правова політика в 1917–1921 рр.	176
3.3 Особливості кримінально-правової політики Радянської держави в Україні у період 1917–1921 рр.	185
3.4 Проблеми розвитку українського радянського кримінального права в 1922 – першій половині 1927 рр.	194
3.5 Конституційно-правові умови та їх вплив на розвиток українського радянського кримінального права в другій половині 1927–1960 рр.	212
3.6 Кодифікація українського радянського кримінального права в 1927 р.	217
3.7 Удосконалення українського радянського кримінального права та особливості політики зловживання ним у 20 – 50 рр. ХХ ст.	230
Висновки до розділу 3	239
РОЗДІЛ 4 УКРАЇНСЬКЕ РАДЯНСЬКЕ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО	
в 1961–2000 рр.	242
4.1 Умови розвитку українського радянського кримінального права	242
4.2 Третя українська радянська кримінально-правова кодифікація 1960 р. та її проблеми	249
4.3 Удосконалення кримінального права українським радянським законодавцем після кодифікації 1960 р.	261
4.4 Особливості конституційних умов реформування українського радянського кримінального права на початку 90-х рр.	270
4.5 Реформування українського радянського кримінального права в суверенній Україні	283
4.6 Особливості удосконалення українського радянського кримінального права засобами конституційної юрисдикції: інституційні основи та первинний досвід здійснення	289
Висновки до розділу 4	299

РОЗДІЛ 5 УКРАЇНСЬКЕ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ПОЧАТКУ	XXI ст.:
ПОШУК ЦИВІЛІЗОВАНИХ ФОРМ ОХОРОНИ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН	. 302
5.1 Кодифікація українського кримінального права в 2001 р.: система, структура та окремі проблеми її реалізації.....	302
5.2 Проблеми сучасного посткодифікаційного удосконалення українського кримінального права (2002–2017 рр.)	336
5.3 Удосконалення кримінального права засобами національної конституційної юрисдикції в період 2001–2017 рр.....	355
Висновки до розділу 5	365
ВИСНОВКИ.....	369
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	378
ДОДАТКИ.....	402

ВСТУП

Обґрунтування теми дослідження. Проголошення Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 року державного суверенітету України та підтримання повноважними учасниками Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року Декларації про державний суверенітет України, ухваленої тим самим законодавчим органом 24 серпня 1991 року, сформували ґрунтовні політико-правові підстави для відновлення Українським народом у легітимний спосіб власної повноцінної держави. Одночасно виникла потреба узгодити усю правову систему, зокрема й систему права України, з новітніми умовами, що виникли у сфері економічних, політичних, правових та інших соціальних відносин.

Безумовно, Україна мала повернутися до власного глибинного правотворчого досвіду, чому можуть сприяти дослідження первинних правових джерел праукраїнського народу, сформованих ще в кінці I – першій половині II тис. н.е. Вони активно розвивалися у Русі, Великому князівстві Литовському, до складу якого входила значна частина українських земель, у Гетьманщині та Українській народній республіці. В УРСР цей процес почав реалізовуватися у 70–90-х рр. XX ст., коли політичний режим Радянської держави почав набувати елементарних гуманістичних ознак. Адже імперії та інші держави з тоталітарним політичним режимом, під протекторатом яких довелося перебувати Українському народу, не лише виключали можливість користування українським правом, але й здійснення наукових досліджень чи офіційного вивчення його в університетах. Особливо це стосувалося національного кримінального права.

Для сучасної Української держави та її народу є надважливим отримання науково обґрунтованих знань та усвідомлення ролі своїх предків у національному державотворенні, формуванні системи права (законодавства), зокрема кримінального, правозастосування упродовж усіх періодів їхнього цивілізаційного розвитку. Володіння такими знаннями не лише розкриє для кожного сутність передумов походження українського кримінального права та умов його розвитку, але й сприятиме його якісному удосконаленню на сучасному

етапі. Є також потреба у висвітленні зв'язків українського кримінального права з аналогічним правом інших держав, принципами побудови структури і системи названого права, засадами відповідальності та покарання, генезисом формування видів складу злочинів і покарання. Заради достовірності та об'єктивності не можна ухилятися також від аналізу злочинної діяльності тоталітарних політичних режимів, які зловживали кримінально-правовим законодавством, ведучи агресивну боротьбу зі своїми політичними опонентами або іншими особами тощо.

Зазначено, що фундаментальні основи розвитку правової системи України доволі якісно дослідили вчені НАПрН України. До того ж, 2013 р. вони оприлюднили новітнє академічне видання – „Правова доктрина України”. У кожному з цих джерел було приділено значну увагу проблемам розвитку українського кримінального права. Однак дисертаційна робота присвячена комплексному дослідженню українського кримінального права через призму правових актів кримінально-правового змісту, їх інститутів, норм та інших положень за період від III тис. до н.е. до поч. III тис. н.е.

У дослідженні були використані дані наукових напрацювань таких українських учених, як П. П. Андрушко, В. І. Антипов, М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, П. С. Берзін, В. І. Борисов, І. Г. Богатирьов, О. І. Богатирьова, В. К. Грищук, Н. О. Гуторова, О. В. Козаченко, Т. В. Корнякова, О. М. Костенко, С. Я. Лихова, П. С. Матишевський, В. М. Махінчук, М. І. Мельник, П. П. Михайленко, С. С. Мірошніченко, А. А. Музика, В. О. Навроцький, О. В. Наден, Ю. В. Нікітін, О. М. Омельчук, М. І. Панов, А. В. Савченко, В. В. Сташис, Є. Я. Стрельцов, В. Я. Тацій, С. І. Тихенко, В. П. Тихий, В. І. Тютюгін, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк, В. І. Шакур, С. С. Яценко та ін.

Установлено, що важливим історико-правовим аспектам розвитку кримінального права присвятили свої праці такі вчені, як І. Г. Білас, І. Й. Бойко, С. Г. Борисенко, М. П. Василенко, К. А. Вислобоков, О. Й. Вовк, О. В. Волох, С. І. Гриценко, П. П. Захарченко, В. С. Калиновський, О. В. Кузьминець, С. В. Ківалов, С. Г. Ковальова, С. В. Кудін, В. С. Кульчицький,

І. О. Малиновський, О. М. Мироненко, Л. О. Окиншевич, І. Б. Усенко, Я. Падох, О. О. Шевченко та інші, праці яких також були використані у процесі дослідження.

Важко було б усвідомити розвиток кримінально-правового законодавства, його застосування без розуміння суспільних відносин, що функціонували на території українських земель, в українських державах без наукових праць таких відомих істориків, як М. М. Аркас, В. Б. Білінський, М. Ю. Брайчевський, Л. В. Войтович, В. А. Гриневич, М. С. Грушевський, В. А. Дмитрик, А. Л. Зінченко, Р. П. Іванченко, С. І. Климовський, М. Ф. Котляр, І. П. Крип'якевич, М. О. Максимейко, М. І. Марченко, О. Однороженко, Н. Д. Полонська-Василенко, О. С. Рубльов, Б. І. Самбор, А. О. Скальковський, Л. Тимофєєва, Ю. А. Черченко, Д. Я. Яворницький та інших.

У сучасному українському кримінально-правовому законодавстві та практиці його застосування також існують певні проблеми. Проте, незважаючи на значні намагання науковців до їхнього вирішення, досі ще не відбулося сталих позитивних змін у забезпеченні якісної охорони найбільш важливих соціальних цінностей засобами цієї галузі права (законодавства). Відтак існуючі проблеми стали підставою для цього наукового дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до положень Постанови Кабінету Міністрів України від 7 вересня 2011 року № 942 „Про затвердження переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2020 року”, Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2011–2015 роки, ухвалених рішенням НАПрН України від 24 вересня 2010 року № 14-10, Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 роки, затверджених постановою НАПрН України від 3 березня 2016 р. № 14-10, на виконання програми досліджень кафедри правосуддя та кримінально-правових дисциплін Національного університету „Острозька академія” „Актуальні проблеми кримінального права: генеза, тенденції розвитку, зв'язки з іншими галузями права, науки, якість кримінального закону”,

затвердженої 17 лютого 2012 року, протокол № 8 (державний реєстраційний номер 0110U003999).

Тему дисертації затверджено ухвалою Вченої ради Національного університету „Острозька академія” (протокол № 5 від 28 грудня 2010 року), уточнено ухвалою Вченої ради Національного університету „Острозька академія” (протокол № 8 від 27 березня 2014 року) та включено до Переліку тем дисертаційних досліджень з проблем держави і права НАПрН України, затверджених 2010 р. (позиція № 1099).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дослідження є вирішення на доктринальному рівні науково-прикладної проблеми щодо походження, розвитку і сучасності українського кримінального права в Україні, внесення вмотивованих пропозицій удосконалення кримінально-правового законотворення та його правозастосування суб'єктами суспільних відносин, що наділені повноваженнями їх реалізовувати.

Для досягнення поставленої мети було сформульовано такі *завдання*:

– узагальнити історико-правові, теологічні, філософські, політико-правові, конституційні та кримінально-правові джерела шляхом їхньої класифікації за відповідними періодами походження, розвитку і сучасного функціонування українського кримінального права;

– виявити кримінально-правові передумови, сформовані в державах дохристиянської цивілізації, та визначити сутність їхнього впливу на розвиток українського кримінального права;

– здійснити кримінально-правовий аналіз положень актів першої праукраїнської держави Русь у період IX–XIII стст., виявити джерела їхнього походження, здійснити їхню класифікацію за об'єктною ознакою на види складу злочинів і види покарань, виявити зв'язки кримінального права Русі з аналогічним правом інших держав;

– дослідити розвиток кримінально-правового законодавства українського народу в складі Литовсько-Руської держави в період XIV–XVI стст., виявити його особливості, систему, структуру, зв'язки з аналогічним законодавством

держав дохристиянської цивілізації та Східної Римської імперії (Візантії);

– провести аналіз причин функціонування у Війську Запорозькому низовому кримінально-правових звичаїв, визначити види злочинів і покарань та розкрити їхню сутність;

– дослідити причини уконституціювання кримінально-правових положень укладачами Конституції Пилипа Орлика;

– здійснити кримінально-правовий аналіз положень проекту „Прав, за якими судиться малоросійський народ”, виявити особливості криміналізації дій, спрямованих проти Бога, святих і церкви, проти самодержавного монарха російського, проаналізувати особливості інституту необхідної оборони, видів покарань тощо;

– сформулювати поняття кримінально-правової політики та визначити особливості регулювання й охорони кримінально-правових відносин урядами Української народної республіки, їхнє ставлення до уконституціювання кримінально-правових інститутів і застосування законодавства попередніх політичних режимів;

– обґрунтувати нелегітимність захоплення більшовиками влади в Україні та поширення на її територію російського радянського кримінального права;

– розкрити злочинну сутність радянського політичного режиму в Україні та зловживання ним засобами кримінального права;

– показати початки позитивного розвитку доктрини радянського кримінального права наприкінці 50–70-х рр. ХХ ст. та її вплив на удосконалення українського радянського кримінального законодавства і права;

– розкрити сутність розвитку науки українського радянського кримінального права у 80–90-х рр. ХХ ст. та визначити її вплив на удосконалення українського кримінального законодавства і права на початковому етапі відновлення національної державності України;

– дослідити аспект удосконалення системи кримінально-правових і конституційних прав і свобод людини в Україні та забезпечення їхньої охорони новітніми кримінально-правовими та конституційно-правовими засобами;

– розкрити сутність першої національної кримінально-правової кодифікації 2001 р., показавши її проблеми, і внести обґрунтовані пропозиції щодо їхнього усунення Верховній Раді України.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері походження, розвитку і сучасного функціонування українського кримінального права (законодавства) та аналогічного права інших держав, біблійних положень, що стосуються сутності злочину і покарання, кримінально-правових ідей греко-римських філософів дохристиянської і християнської цивілізацій, наукових поглядів учених-криміналістів.

Предметом дослідження є українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність.

Методи дослідження. Основним завданням науки кримінального права є виявлення об'єктивних законів функціонування суспільних і правових відносин, що підлягають регулюванню та охороні нормами кримінально-правового законодавства. Воно може бути виконане лише у разі використання науково обґрунтованих методів дослідження проблем, які виникають у сфері суспільних, зокрема кримінально-правових відносин, остаточною метою застосування яких є досягнення істини.

Відтак, беручи до уваги комплексність і багатоаспектність теми дослідження, були використані *емпіричний та теоретичний* способи пізнання. На емпіричному рівні відібрано найбільш обґрунтовані вихідні дані (філософські, теологічні, історико-правові, політико-правові, конституційні, кримінально-правові тощо), які були проаналізовані, а будучи підтвердженими, – створили умови для висновків теоретичного характеру. Застосувавши теоретичний спосіб пізнання сутності отриманих емпіричних даних, було виявлено систему соціальних та правових явищ і процесів, що розкрилися через свої внутрішні універсальні зв'язки і закономірності.

Під час детального дослідження проблем, які потрібно було вирішити, виконуючи дисертаційні завдання, застосовувалися такі методи: *діалектичний* – для пізнання і пояснення численних зв'язків кримінального права

(законодавства) із соціальними процесами (відносинами), сутністю держави, співвідношення названої галузі права з іншими галузями права (законодавства); *історико-правовий* – для вивчення українського кримінального права (законодавства) в історичному розвитку від передумов його виникнення, через час і простір, держави і їхні кримінально-правові закони та інші важливі явища до сучасного стану; *порівняльно-правовий* – у ході аналізу українського кримінального права (законодавства) та його порівняння з нормами, інститутами аналогічних галузей права інших держав світу, теологічними нормами тощо; *догматичний* – для визначення змісту певних юридичних термінів, тлумачення кримінально-правових норм та практики їхнього застосування; *системно-структурний* – сприяв комплексному дослідженню кримінально-правових проблем як явищ, що стосуються і впливають на цілісну кримінально-правову систему. Зокрема, він забезпечив можливість виявлення суперечностей між нормами, що перебувають у різних підрозділах кодифікованого акта, прогалін, які є або можуть з'явитися у законі, та інших недоліків. *Метод математичного підрахунку* використовувався під час підготовки даних, що закладалися до аналітичних таблиць, та в інших випадках, коли виникала потреба в ілюструванні певних правових явищ у цифровій формі (додатки).

Названі методи використовувалися впродовж усіх розділів дослідження у взаємозв'язку, що забезпечило повноту, всебічність і об'єктивність наукового пошуку та достовірність одержаних результатів (розділи 1–5).

Емпіричну основу дослідження становлять результати вивчення та аналізу видів злочинів і змісту протиправних дій за договорами Русі й Візантії 911 і 944 рр.; закономірностей у текстах Руської Правди за Академічним і Троїцьким списками; видів злочинів, виявлених в УСРР у період 1924–1926 рр., та динаміки їх вчинення; кількісної динаміки прийняття українським законодавцем кримінально-правових законів, спрямованих на удосконалення КК України в редакції 2001 р., зокрема в період 2001–2017 рр.; способів (видів) удосконалення статей КК України та їх положень у періоди 2001–2010 і 2011–2017 рр.; дослідження стану злочинності та засудження правопорушників у перехідний

період (1991–2000 рр.) реформування українського радянського КК УРСР у редакції 1960 р. та у період 2001–2017 рр. на підставі норм КК України в редакції 2001 р.; рішення і висновки з проблем кримінально-правового правозастосування, постановлені Конституційним Судом України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим самостійним міждисциплінарним дослідженням, у якому детально аргументовано передумови походження, умови розвитку та забезпечення сучасного стану українського кримінального права. Наукові дослідження подібного змісту раніше в Україні або за її межами не проводилися. На підставі отриманих результатів у роботі сформульовано ряд нових концептуальних положень, висновків і пропозицій, що відповідають критеріям наукової новизни. Зокрема,

вперше:

– доведено, що українське кримінальне право є частиною світової природно-соціальної цивілізаційної цінності, що впродовж тисячоліть формувалася українським народом та його інтелектуальною елітою у виді традицій, звичаїв, правових звичаїв і законів, з метою забезпечення якісного регулювання й охорони суспільних і правових відносин, та перманентно удосконалювалося, зокрема, й способом легальної імплементації найкращих ідей, окремих норм, законів, що були чинними або й нині функціонують у правових системах (системах права, законодавства) інших народів, їхніх держав, міждержавних та міжнародних об'єднань;

– встановлено, що кримінально-правові норми письмових правових актів держав дохристиянського періоду розвитку мали чітко виражену структуру, що характеризувалася такими категоріями, як гіпотеза, диспозиція, санкція, на підставі чого з'ясовано, що система складу тогочасних злочинів була сформована з елементів, які пізніше отримали назви „об'єкт злочину”, „предмет злочину”, „об'єктивна” та „суб'єктивна” сторони і „суб'єкт злочину”, й обґрунтовано, що санкції кримінально-правових норм формувалися законодавцями в середньому з 8 основоположних видів покарань, а саме: позбавляючих людину життя;

травмуючих злочинців; болісних; позбавляючих їх свободи, права на працю або, навпаки, зобов'язуючих до праці, що була основним елементом покарання; ганьбливих; еквівалентних; компенсаторних;

– встановлено, що наприкінці V – початку VI стст. н.е. розпочалося формування першої праукраїнської держави, яка отримала назву Русь, а пізніше правові звичаї русичів набули ознак „Закону руського”. Очевидно, цей закон мав письмову форму, але його текст фізично не зберігся або ще не віднайдений, це засвідчує, що першими, достовірно відомими письмовими актами, які мали у своєму складі кримінально-правові положення, були мирні договори 911 і 944 рр., укладені між Руссю та Візантією. Сторони закріпили у кожному з цих актів по 4 групи складу злочинів. До кожного договору увійшло, відповідно, 8 та 7 кримінально-правових статей, а також доводить, що Устав Великого князя Володимира Святославовича, першоджерелом якого був „грецький номоканон”, став першим правовим актом, у якому здійснено узагальнення проблем правового регулювання юрисдикційних відносин між державною владою і церквою, а також проведено первинну систематизацію та елементарну кодифікацію праукраїнського кримінально-правового законодавства;

– встановлено, що Руська Правда (у короткій і поширеній редакціях) також складалася з 4 груп складу злочинів (злочини проти життя людини, її здоров'я, честі та власності). Проте кількість кримінально-правових статей у них збільшилася із первинних 14, закріплених у часи Ярослава Мудрого, до 31 статей, що були прийняті його синами. За князювання Володимира Мономаха Руська Правда спільно з Уставом названого володаря уже складалася із 48 статей кримінально-правового змісту. З'ясовано, що особливу гуманістичну цінність становлять положення церковного Уставу Ярослава Мудрого, який складався із 34 статей. У процесі класифікації за об'єктно-предметною ознакою виявлено 5 груп правопорушень, що спрямовувалися проти: християнських основ створення сім'ї та її нормального функціонування; статевої свободи жінки; честі та гідності жінки; власності; біблійних умов перебування особи в статусі монаха;

– доведено, що перша кримінально-правова кодифікація у Великому князівстві Литовському відбулася 1468 р. у формі Судебника Великого князя Казимира Ягайловича. Констатовано, що в XVI ст. Велике князівство Литовське, до складу якого входила значна частина українських земель, відзначилося надзвичайно високим рівнем правової культури. Це підтверджується текстами Литовсько-Руського Статуту в редакціях 1529, 1566 та 1588 рр. У зазначені періоди законодавець Литовсько-Руської держави зміг сформулювати 9 груп складу злочинів, які спрямовувалися проти: держави та її глави; здоров'я та життя людини; власності, зокрема тієї, джерелом якої є природне середовище; свободи, честі і гідності людини; громадського порядку та моральності; використання документів і печаток; правосуддя; військової служби і тих, що учинялися у сфері господарської діяльності. За обсягом кримінально-правового регулювання й охорони суспільних відносин ці дані дають можливість прирівнювати їх до рівня розвитку кримінального права Східної Римської імперії часів правління Юстиніана I. Кожний склад злочину, закріплений у Статуті, мав у своїй структурі систему об'єктивних і суб'єктивних ознак, а санкції були типовими для кримінально-правових систем права цивілізованих держав греко-римської цивілізації та за окремими позиціями Руської держави;

– з'ясовано, що Великий вальний сейм 1566 р. підтвердив свободи лицарства і шляхти, визнавши неприпустимим їхнє затримання й ув'язнення, якщо їх не притягнуто до відповідальності, згідно з правом, і не звинувачено судом;

– аргументовано, що 1588 р. у Литовсько-Руській державі було сформульовано й офіційно проголошено принцип верховенства закону. Крім того, тоді ж набув фундаментальних ознак принцип гуманізму. Адже жителі ВКЛ отримали право виїзду за межі своєї держави для задоволення власних соціальних потреб і повертатися до неї. Активно розвивався інститут необхідної оборони, удосконалювалися підходи до вирішення проблем у сфері ставлення до людей, які вчиняли суспільно небезпечні дії, перебуваючи у стані психічного захворювання;

– доведено, що кримінально-правові звичаї, які діяли у Війську Запорозькому низовому, були соціальним продуктом тривалого функціонування суспільних відносин представників українського та інших народів в умовах військово-політичної організації. Це забезпечило їхнє визнання усіма суб'єктами правовідносин, а відтак легітимність застосування судовими інституціями Війська. Підтверджено, що в „Правовому укладі та конституціях” Пилипа Орлика вперше було структуровано трьохелементний механізм єдиної державної влади, дана характеристика причин виникнення в Гетьманщині корупціогенної ситуації, визначено суспільно небезпечні наслідки, до яких призводила корупційна діяльність козацької старшини, а також започатковано традицію закріплення в майбутніх конституціях прав і свобод людини та особливості їх охорони кримінально-правовими засобами;

– визначено, що розвиток кримінального права в Україні 1917–1920 рр. здійснювався паралельно двома найбільш активними суб'єктами політичних відносин. До першого з них належали проукраїнські політичні сили, інтереси яких представляла УЦР, що розбудовувала Українську народну республіку, а до другого – російські і проросійські політичні сили, очолювані більшовиками та їх тимчасовими політичними супутниками, які не уявляли собі Російської держави без України та її природних і трудових ресурсів, а відтак бажали приєднати українців до конгломерату російського населення. Доведено, що, відповідно до положень Декрету II Всеросійського з'їзду Рад „Про мир” від 28 жовтня 1917 р., спільне захоплення російськими та українськими більшовиками влади в Україні було „анексією, тобто захопленням і насиллям”. Протиправним було також сепаратистське проголошення України радянською республікою, введення на її територію іноземних військ, поширення в ній іноземного більшовицького кримінально-правового законодавства та ін.;

– виявлено, що КК УСРР у редакції 1922 р. є першим кримінально-правовим актом, текст якого поділений на дві частини – Загальну та Особливу. Одночасно з цим позитивним технологічним явищем очевидною трагедією виявилось те, що законодавець принципово визначив „для кодексу” завдання здійснювати захист

від злочинів і суспільно небезпечних „елементів” лише держави трудящих, а не людини, громадянина та ін. Встановлено, що глибоко класовий характер мав також зміст КК УСРР/УРСР у редакції 1927 р. та інші кримінально-правові акти, що діяли на території України до 1960 р. включно. „Завдання” охорони „особи та прав громадян” від злочинних посягань радянський законодавець вперше офіційно задекларував тільки 25 грудня 1958 р., а його закріплення в КК УРСР відбулося 28 грудня 1960 р. у момент затвердження названого закону Верховною Радою УРСР;

– доведено, що структура і система КК УРСР у редакції 1960 р. була суттєво удосконалена як на рівні інститутів, так і положень окремих статей, їх частин та санкцій. До цієї редакції Кодексу не були включені такі негативні політичні категорії, як „диктатура пролетаріату”, „контрреволюційні злочини” тощо. Проте за наявності питомої україномовної юридичної термінології до нього завідомо запровадили систему неоконкретних русизмів, маючи на меті узвичаїти їх на українському правовому полі як кримінально-правову термінологію. З’ясовано, що в 70–80 рр. ХХ ст. в УРСР були закладені ґрунтовні основи розвитку юридичної, зокрема кримінально-правової, науки, представники якої не лише забезпечили якісне навчання правознавців, але й здійснили фундаментальне реформування правової системи та системи права України в 90-х роках ХХ ст.;

– підтверджено, що безконфліктне припинення функціонування Союзу РСР та Української РСР як держав дало правові підстави для легального формування нової держави, що отримала назву Україна, а відтак і її права, зокрема кримінального. Засвідчено, що процес національного законотворення здійснювався двома паралельними шляхами: перший – внесення радикальних змін до українського радянського законодавства і тимчасове використання його засобів у нових історичних умовах; другий – шлях підготовки принципово нового конституційного закону та системи ординарних законів, у тому числі кримінально-правових, які були б придатними до регулювання й охорони суспільних і правових відносин у новітніх політико-економічних умовах;

– встановлено, що конституцієдавець закріпив у Основному законі держави

в редакції 1996 р. систему конституційних принципів, прав, свобод і обов'язків, які забезпечуються кримінально-правовою охороною. Статусу новітнього джерела, що спрямоване на охорону прав і свобод людини, набули також рішення Конституційного Суду України, який вирішує питання відповідності Конституції України законів України, в тому числі кримінально-правових;

– доведено, що інтенсивність реформування сучасного кримінального права (криміналізація, декриміналізація; пеналізація, депеналізація) має відповідати сталим ґрунтовним потребам суспільства і держави, а відтак її потрібно здійснювати виважено, з урахуванням науково обґрунтованих підстав;

удосконалено:

– поняття того, що формування права, зокрема й кримінального, пов'язане лише з людиною як складовою частиною живої природи, її фізіологічним, психологічним, інтелектуальним розвитком, географічним ареалом проживання, наявністю соціальних об'єднань і державних утворень та розвиненими суспільними відносинами;

– розуміння сутності регулювання й охорони кримінально-правових відносин, що виникали між суб'єктами квазідержавної інституції – Війська Запорозького низового, за допомогою усних правових звичаїв;

– зміст статей КК України: 43 „Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації”; 178 „Пошкодження релігійних споруд чи культових будинків”; 203-2 „Зайняття гральним бізнесом” і запропоновано Верховній Раді України внести до них зміни та доповнення;

дістало подальший розвиток:

– наукові погляди на стан і розвиток писаного кримінального права у державах, території яких розташовувалися неподалік від першої української держави Русь;

– наукові погляди на умови походження і розвитку українського кримінального права в державах, які функціонували на українських територіях у період з VI до початку XXI стст. (за винятком імперій і тих, чії війська

тимчасово перебували на українських землях);

– наукові погляди на походження і сутність сталих тисячолітніх зв'язків кримінального права (законодавства) з іншими галузями знань (конституцієзнавством, мовознавством, політологією, психіатрією, психологією, теологією, філософією тощо).

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані та викладені у дисертації положення, узагальнення, висновки і рекомендації мають як теоретичний, так і прикладний зміст та використані у:

– *законотворчій діяльності* – під час реформування та удосконалення чинного українського кримінального законодавства (довідка Комітету Верховної Ради України з питань правової політики та правосуддя № 353/280 від 8 липня 2019 р.);

– *практичній діяльності* – під час внутрідержавної та міжнародної правової комунікації суддями та працівниками Секретаріату Конституційного Суду України (довідка Конституційного Суду України № 1-401-23/892 від 26 травня 2017 р.);

– *у науково-дослідній сфері* – під час проведення подальших досліджень у галузі кримінального права (Загальна і Особлива частини) та історії права і держави;

– *в освітньому процесі* – під час написання посібників, підручників, розроблення навчальних програм, лекційних курсів з кримінального права та історії права і держави (акти впровадження Національного університету „Острозька академія” від 28 серпня 2019 року, Національного технічного університету „Дніпровська політехніка” від 5 червня 2019 року, Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова № 0550/19 від 13 червня 2019 року, Національної академії внутрішніх справ від 13 червня 2019 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження обговорювалися на кафедрі правосуддя та кримінально-правових дисциплін Національного університету „Острозька

академія”. Результати дослідження були оприлюднені на 33 міжнародних, всеукраїнських науково-практичних конференціях, круглих столах, семінарах та симпозиумах, зокрема: „Проблеми становлення і розвитку конституційної держави в Україні” (м. Хмельницький, 14–15 березня 2008 р.); „Конституційний процес в Україні: здобутки та проблеми” (м. Харків, 25–26 червня 2009 р.); „Роль Конституционного Суда в реализации конституционных прав и свобод граждан” (Республика Беларусь, г. Минск, 22 сентября 2009 г.); „Конституційно-правові проблеми розвитку сучасної української держави” (м. Острого, 19 березня 2010 р.); „Теоретические и практические аспекты, связанные с индивидуальной конституционной жалобой в Европейской модели конституционного правосудия” (Республика Беларусь, г. Минск, 13–14 мая 2010 г.); „Новітні наукові дослідження держави і права – 2011” (м. Миколаїв, 2011 р.); „Від громадянського суспільства до правової держави: теорія та практика протидії злочинності” (м. Харків, 15 квітня 2011 р.); „Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи” (м. Тернопіль, 15 квітня 2011 р.); „Сучасні тенденції розвитку національного законодавства України” (м. Київ, 19–20 травня 2011 р.); „Сьомі юридичні читання” (м. Київ, 19–20 травня 2011 р.); „Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку” (м. Суми, 21–22 травня 2011 р.); „Актуальні проблеми кримінального права та кримінології, кримінально-виконавчого права” (м. Одеса, 28 жовтня 2011 р.); „Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань” (м. Львів, 23–24 вересня 2011 р.); „Наукова, просвітницька, громадська та політична спадщина академіка І. Малиновського і сьогодні” (м. Острого, 16 березня 2012 р.); „Інтернет-конференція, присвячена 20-й річниці створення Юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника” (м. Івано-Франківськ, 23–30 квітня 2012 р.); „Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення” (м. Львів, 21–22 вересня 2012 р.); „Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики” (м. Одеса, 2 листопада 2012 р.); „Шляхи удосконалення кримінального процесуального законодавства щодо обмеження конституційних прав людини і громадянина в

кримінальному провадженні” (м. Київ, 2012 р.); „Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування” (м. Київ, 5 грудня 2012 р.); „Europos konstitucinio palikimo standartai” (Republic of Lithuania, Vilnius, 2013); „Проблемы кодификации уголовного закона: история, современность, будущее (посвящается 200-летию проекта Уголовного уложения 1813 г.)” (Российская Федерация, г. Москва, 30–31 мая 2013 г.); „The protection of human and citizen’s rights by bodies of constitutional jurisdiction in the current context” (Yalta, 20–21 June 2013); „Актуальні проблеми кримінальної відповідальності” (м. Харків, 10–11 жовтня 2013 р.); „Совершенствование правового регулирования и механизмов функционирования системы противодействия преступности” (Республика Беларусь, г. Минск, 2013); „Правова доктрина України” (м. Харків, 20–21 листопада 2013 р.); „Людина, суспільство, держава: правовий вимір у сучасному світі” (м. Київ, 27 лютого 2014 р.); „Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв’язків” (м. Харків, 9–10 жовтня 2014 р.); „Юридична наука і практика: виклики часу” (м. Київ, 12 березня 2015 р.); „Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності” (м. Харків, 8–9 жовтня 2015 р.); „Малиновські читання” (м. Острогож, 13–14 листопада 2015 р.); „Малиновські читання” (м. Острогож, 30 вересня – 1 жовтня 2016 р.); „Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави” (м. Хмельницький, 19–20 жовтня 2018 р.); „Конституційні цінності: правова природа та практика реалізації” (м. Хмельницький, 17 травня 2019 р.).

Публікації. Основні положення, висновки та пропозиції, що сформульовані за результатами дисертаційного дослідження, відображено у 58 наукових працях, серед яких 1 монографія, 16 статей, опублікованих у виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук, 6 фахових статей у зарубіжних періодичних виданнях, 33 тези доповідей, опублікованих у збірниках матеріалів міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій, круглих столів, семінарах та симпозиумах, та 2 публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з анотації, вступу, 5 розділів, що включають 27 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 471 сторінок, з них: основний текст – 377 сторінок, список використаних джерел – 24 сторінки (244 найменувань) та 10 додатків на 70 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ, ФІЛОСОФСЬКІ ТА ТЕОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

1.1 Передумови формування українського кримінального права

Вчені-природознавці обґрунтовано стверджують, що життя як одна із форм існування матерії закономірно виникає при наявності для того відповідних умов, які створилися на Землі приблизно 3,5 млрд років тому [44, С. 9]. Проте точний час і місце появи на нашій планеті людини як істоти, щодо якої прийнято вживати термін „розумне життя“, досі залишаються для науковців таємницею, питанням, що активно досліджується. Вони заявляють, що людина як істота суспільна розвивалася протягом тривалого періоду, багато етапів якого і понині ще не повністю вивчені. Є дані, з яких вбачається, що антропогенез, тобто розвиток людини (*Homo*), першим представником якої окремі вчені вважають „людину вмілу“ (*Homo habilis*), розпочався 2 млн років тому в Австралії. Приблизно 1,6 – 1,5 млн р. тому цей вид змінився в Африці, Азії та Європі на „людину, яка ходить вертикально“ (*Homo erectus*). І лише 200–40 тис. р. тому сформувався сучасний тип – „людина розумна“ (*Homo sapiens*), яка поступово заселила майже всю планету [17, С. 1343].

Г. Ф. Жегунов зазначає, що розумне життя пов'язується лише з людиною. Маючи біологічну основу, як і в багатьох інших представників природи, вона має додаткові характеристики, зокрема самосвідомість, абстрактне мислення, культура, духовність, наука. Особливе місце людини розумної, на думку дослідника, пов'язане також із тим, що лише вона здатна глобально впливати на природу, пізнавати себе і її, істотно змінювати навколишнє середовище та використовувати його в своїх цілях. Людина – істота свідома. Вона знає своє ім'я, національність, родинні зв'язки, структурує простір і час, в якому існує, має колосальну соціальну пам'ять, постійно навчається і навчає інших, добре знає

свій організм, контролює інстинкти, розуміє і зважує або оцінює свої дії, які вчиняє не лише з біологічних, але й соціальних мотивів [44, С. 296, 297].

Зазначене об'єктивно впливає на розвиток людини та суспільства. Так, А. Л. Зінченко вказує, що до початку європейської колонізації в Австралії, яка була відкрита голландцем В. Янсоном в 1606 р., жило близько 600 племен. Територія кожного з них, залежно від природних умов проживання, налічувала від 380 км² до 100 тис. км². На цій стадії розвитку австралійські племена як соціальні інститути ще навіть не вступали в політично організовану єдність. Простежувалися лише певні паростки племінної влади. Окремі громади епізодично висували зі свого середовища здібних і авторитетних керівників, вплив яких із часом поширювався за межі їхніх общин. Тим паче не існувало міжплемінних об'єднань, які мали б спільні органи влади. Життя змушувало їх відповідним чином окреслювати свої відносини з сусідами на основі певних уявлень про походження чи географію мешкання, межі мисливських і рибальських угідь, спільність обрядових традицій тощо [47, С. 10, 11]. Більше того, Ю. В. Яковець, автор концепції циклічної динаміки світових і локальних цивілізацій, підтверджує, що навіть у середині ХХ ст. в джунглях по руслу ріки Амазонки були знайдені племена, які жили в умовах первіснообщинного ладу [240, С. 34].

З наведеного вбачається, що фізіологічний, психологічний, а отже й інтелектуальний розвиток людини здійснювався перманентно, еволюційним шляхом. Крім того, її розвиток та формування відрізнялися залежно від кліматичних умов, географічного ареалу проживання, соціальних об'єднань і державних утворень, історичного періоду та рівня функціональної ефективності. Недостатня розвинутість соціальних зв'язків між різними суб'єктами, їх територіальна віддаленість один від одного не сприяли своєчасному і рівномірному обміну суб'єктами набутим соціальним досвідом, зокрема у сфері формування звичаїв. Зародження цього досвіду, на нашу думку, можна пов'язувати лише з високим інтелектуальним розвитком людини розумної. Проте варто пам'ятати, що поняття „звичаєве право“, за твердженням Н. Є. Толкачової,

з'явилося й утвердилося в наукових працях представників історичної школи права лише на початку ХІХ ст. завдяки особливій увазі вчених до народного звичаю, який свого часу виконав важливу роль джерела права [211, С. 57, 83]. Однак ми, вказавши на важливість періоду початкового вироблення елементарних засобів регулювання й охорони суспільних відносин у виді звичаїв, зокрема правових, не будемо детально зупинятися на природі цих соціальних феноменів усної побутової форми права, що формувалася протягом тисячоліть, трансформувались у певні правові положення, які використовувалися й охоронялися суспільством.

Предметом нашого дослідження є витоки і розвиток писаного українського кримінального права. У зв'язку з цим у першу чергу *необхідно виявити соціально-територіальні передумови*, які забезпечили ефективність реалізації цього процесу. Словосполучення „соціально-територіальні *передумови* формування права“ ми виводимо від латинського – *socialis*, тобто товариський, громадський, той що пов'язаний із життям і відносинами людей в суспільстві, і латинського – *territorium* <*terra*, що означає земля як певна частина земної поверхні, внутрішніх і прибережних вод та повітряного простору над ними з визначеними межами або кордонами, котрі є тими суспільними і територіальними первісно необхідними обставинами життя людей, що своїм існуванням підготували умови виникнення і розвитку наступних відносин у сфері формування права [206, С. 637, 668]. На нашу думку, отримання достовірного результату було б неможливим, якби ми аналізували лише національні кримінально-правові джерела. Це спонукало нас до детального вивчення актів держав Стародавнього Сходу, народи яких уже в III–II тис. до н. е. мали розвинуту економіку, політику, клинописне право, яким регулювали й охороняли суспільні відносини. До таких держав належали Шумерія, Ешнунна, Ассирія, Вавилонія та інші, що існували в різні часи на території Месопотамії, в долині між ріками Тигр і Євфрат. Вважаємо, що кримінально-правові положення правових актів цих держав, поряд із римським і християнським правом, є найбільш транспарентними для пошуку генетичних зв'язків українського

(руського) писаного кримінального права, витоки якого, за даними Я. Падоха, варто „шукати в неясних доісторичних часах“, оскільки „карне право таке ж старе, як людство“ [165, С. 10].

1.2 Злочини і покарання в актах розвинених держав Стародавнього Сходу

У процесі дослідження історико-правових джерел нами встановлено, що близько 2400 р. до н. е. Урукагіна, цар міста-держави Лагаш, одного з перших шумерських поселень, що виникло у кінці V тис. до н. е., здійснив економіко-правову реформу, наслідком якої були важливі соціально-правові зміни. Водночас він видав накази, якими „звільнив громадян Лагаша від небезпек життя, обману, крадіжки зерна і скарбів, від убивства і злому“, а також встановив покарання, „щоб сильний не кривдив сироту і вдову“ [27, С. 5–7].

Заслужують уваги кримінально-правові положення шумерських законів часів правління династій Ісіна і Ларси (XXI–XVIII ст. до н. е.). У них вперше встановлювалася відповідальність за втрату дитини вільною вагітною жінкою через необережний поштовх сторонньої особи. Винуватий зобов'язаний був заплатити потерпілій 10 сиклів срібла. Якщо ж хто-небудь умисно вдарив вільну вагітну жінку і вона втратила дитину, то він зобов'язаний був заплатити потерпілій 1/3 міни срібла.

Суворо каралися діти за виявлення неповаги до батьків, навіть якщо вони були їм не рідними, а „приймаками“, тобто усиновленими. Належній кримінально-правовій охороні підлягала власність. Особа, яка переховувала в своєму домі протягом місяця рабів, котрі втекли в межах міста від свого власника, і це було підтверджено у визначеному законом порядку, крім повернення втікачів зобов'язана була передати потерпілому додатково по одному невільникові за кожного втікача [27, С. 8, 9].

Кримінально-правові положення містилися також у законах невеликої держави Ешнунна (територія сучасного Іраку). Їх пов'язують з іменем царя

Білами (XXI–XX ст. до н. е.). У цій державі вважалися злочинами дії, пов'язані з купівлею рабів, тварин та інших товарів без точного встановлення особи продавця. Якщо покупець не міг вказати у кого він придбав товар, то суд визнавав його злодієм. Покарання у виді смертної кари передбачалося, якщо лихвар заморив до смерті дружину чи сина мушкенума, взятих у заставу. Що стосується жінки-рабині, яка була в заставі й померла внаслідок таких дій лихваря, то він був зобов'язаний лише повернути власникові померлої рабині дві інші рівноцінні невольниці [230, С. 7, 8].

Кримінально-правові положення були й у збірнику законів Ассирії. Із його норм вбачається, що правопорушники в цій державі мали відносну рівність перед законом. Наприклад, у § 4 таблиці „А“ вказаного збірника визначено, що коли раб чи рабиня прийняли що-небудь із рук дружини чоловіка, тобто вільної особи, то вони підлягали покаранню через відрізання носа і вух та відшкодування „викраденого“. Крім того, за такі дії чоловік мав право відрізати вуха своїй дружині. „Проте якщо дружині своїй він відпустить гріх і не відріже їй вуха, то не слід відрізувати рабу і рабині [і] відшкодовувати викрадене“. Прощення правопорушення (гріха) передбачало повне і безумовне звільнення винної особи від відповідальності, що вбачається зі змісту § 24 цієї ж таблиці, в якій закріплено: „А якщо чоловік, від якого втекла дружина, [вуха] своїй дружині не відріже і візьме назад свою дружину, то не повинно бути ніякого покарання“ [27, С. 38, 39].

У державах Стародавнього Сходу найвищого розвитку кримінальне право набуло у Вавилонії, яка існувала в період з поч. XX ст. до н. е. до першої пол. VI ст. до н. е. Це підтверджує зміст Законів царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.), в преамбулі до яких монарх повідомив про усі свої найважливіші діяння в інтересах богів, держави і народу в сферах економіки, політики й оборони [27, С. 9–37].

Варто звернути увагу на те, що у цих законах ще немає класифікації складів злочинів за певними ознаками. У результаті догматичного аналізу сутнісного змісту вказаних кримінально-правових положень вдалося виділити одинадцять

окремих груп складу злочинів, а саме: 1) злочини проти богів (храму) (§ 6, 8, 110); 2) злочини проти царя (палацу) (§ 6, 8, 15, 16); 3) злочини проти життя людини (§ 153); 4) злочини проти здоров'я людини (§ 196–201, 206–211, 213, 214, 218–220); 5) злочини проти свободи, честі та гідності людини (§ 11, 13, 14, 34, 132, 143, 192, 193–195, 202–205, 282); 6) злочини проти статевої свободи людини (§ 129, 130, 154, 155, 157); 7) злочини проти власності (§ 7–10, 15, 16, 19, 21–25, 253, 255, 256, 259, 260, 265); 8) злочини у сфері господарської діяльності (§ 107, 108, 116, 226, 227, 251, 252); 9) злочини проти безпеки виробництва (§ 229–233); 10) злочини проти правосуддя (§ 1–5, 109); 11) злочини проти військової служби (§ 26, 33, 34).

Обставини, що виключали небезпечність і протиправність діяння, законодавець закріпив у § 134, 135 досліджуваного акта, а підстави звільнення особи від відповідальності – в § 20, 131, 142, 227 його Законів.

Варто звернути увагу, що злочини проти свободи, честі та гідності людини становлять суттєву частину кримінально-правових положень Законів царя Хаммурапі. Наприклад, викрадення авілумом малолітнього сина іншої повноправної особи каралося смертю (§ 14), а за підміну мамкою (найманою годувальницею) померлої у неї на руках дитини авілума без відома батька і матері іншою дитиною, встановлювалося покарання у виді відрізання грудей (§ 194). До відрізання пальців засуджувався син, який, зневажаючи батька, вдарив його (§ 195).

До особливої підгрупи злочинів, проти свободи, честі й гідності людини належать протиправні діяння, що стосувалися подружніх стосунків між чоловіком і жінкою. Наприклад, якщо хтось заявляв, що одружена жінка має інтимні зв'язки поза шлюбом, „хоч її не заставляли на ложі з іншим чоловіком“, то вона заради збереження честі свого чоловіка і власної гідності повинна була „кинутися в річку“, тобто пройти ордалію (§ 132). Якщо ж жінка, перебуваючи у шлюбі, добровільно вступила в статеві стосунки з іншим чоловіком і їх було виявлено на ложі, то вона підлягала смертній карі через утоплення (§ 129).

Закони царя Хаммурапі не містять визначень таких понять, як „крадіжка“, „грабіж“, „розбій“ тощо, але всі кримінально-правові положення, що стосуються злочинів проти власності, досить зрозумілі навіть сучасній людині. Це підтверджується змістом таких норм: „Якщо чоловік найме чоловіка для завідування своїм полем, доручить зерно, необхідне для господарства, довірить худобу [і] договором зобов’яже його обробляти поле, то коли цей чоловік украде насіння або корм і це буде знайдено в його руках, – слід відрізати йому пальці“ (§ 253); „Якщо чоловік украде плуг з оброблюваної землі, то повинен заплатити господареві плуга 5 сиклів срібла“ (§ 259).

У процесі аналізу складів злочинів, визначених у наведених положеннях, виявлено системні категорії, що характеризують їх кримінально-правовий зміст, а саме: суб’єктом вчинення таких злочинів вважалася юридично вільна, фізично і психічно здорова особа, якій передано за договором або іншим актом матеріальні цінності з метою їх виробничого використання або догляду за ними для подальшого отримання прибутку їхнім власником; об’єктивні ознаки цих злочинів полягали у протиправних діях такої особи, спрямованих на вилучення матеріальних цінностей із правомірного володіння, користування і розпорядження власника з метою отримання незаконної вигоди.

Вважаємо, що у наведеному положенні законодавець вперше сформулював склад злочину, який мав здійснюватися способом проникнення в будинок, призначений для проживання людей або ведення господарської діяльності.

У § 22, 23, 24 ЗЦХ йдеться про відкриті дії злочинців з метою протиправного заволодіння чужим майном. Так, у § 22 встановлено: „Якщо чоловік учинить грабіж і буде спійманий, – його слід убити“. Із наведеної норми випливає, що злочин має бути завершеним, а його суб’єкт – затриманим. Окрему групу злочинців, що посягали на чужу власність, становили пособники злодіїв. Боротьба з ними здійснювалася відповідно до § 7, 9, 10 ЗЦХ, у яких встановлювалася відповідальність за приховування, продаж, купівлю краденого майна та інших цінностей.

Вавилонія була державою розвинутого будівництва. Це підтверджується даними про грандіозне спорудження вежі у м. Вавилон, які містяться в книзі Буття (10: 10; 11: 1–9) та інших джерелах [159, С. 103–105]. Тому цілком закономірно, що Закони царя Хаммурапі містили кримінально-правові положення, в яких були закріплені підстави відповідальності за порушення техніки безпеки виконання будівельних робіт. Зокрема, в § 229 зазначено: „ Якщо будівник збудує чоловікові дім і зробить свою роботу неміцно, так що збудований ним дім завалиться і заподіє смерть господареві дому, – цього будівника слід убити“. Якщо ж під завалами будинку загинув син господаря дому, то смертну кару призначали сину будівника (§ 230). У разі смерті з тієї ж причини раба господаря дому будівник зобов’язаний був повернути потерпілому рівноцінного невільника (§ 231).

В Законах царя Хаммурапі був закріплений ряд норм, які спрямовувалися на охорону правосуддя в державі. Так, суддя, який виніс вирок, ухвалив рішення, виготовив документ із печаткою, але пізніше змінив свій вирок, підлягав викриттю, а після того – стягненню суми позову, що виставлялася в сфальсифікованій ним справі, в дванадцятикратному розмірі. Більше того, така особа назавжди звільнялася з посади судді (§ 5). Суворій відповідальності також підлягали: особи, які під клятвою звинуватили вільну людину у вбивстві, проте не довели цього факту (§ 1); свідки у справі про вбивство, які не довели правдивості своїх слів (§ 3) тощо.

Закони царя Хаммурапі також містили положення, спрямовані на охорону встановленого порядку несення військової служби. Зокрема, в § 26 передбачено, що якщо важкоозброєний або легкоозброєний воїн (редум чи баїрум), якому було наказано виступити в царський похід, відмовився виконати цей наказ, або найняв іншу людину і послав її замість себе, то до нього мала застосовуватися смертна кара, а його дім передавався особі, яка замінила його у війську (§ 26).

Обставини, що виключали небезпечність і протиправність діяння. В окремих параграфах Законів царя Хаммурапі вперше виявлено положення, які в сучасному кримінально-правовому законодавстві належать до загальної частини

кодексів. Це норми, що виключали небезпечність і протиправність діяння. Загальновідомо, що одним із обов'язків одруженого чоловіка є матеріальне утримання своєї сім'ї, тобто дітей і дружини. Не було винятків із цього правила й у вавилонському суспільстві. Зокрема, в § 134 ЗЦХ зазначено: „Якщо чоловік буде забраний в полон і в його домі немає [засобів] для прожитку і його дружина ввійде в дім іншого, – ця жінка не винна“. Таким чином, законодавець наголосив, що саме чоловік винний у тому, що не забезпечив свою сім'ю засобами для існування, тобто продуктами харчування, паливом, одягом, створивши тим самим загрозу для життя членів своєї сім'ї. Тому дружина, залишаючи його дім і переходячи в дім іншого чоловіка, фактично діяла за обставин крайньої необхідності для збереження власного життя та життя дітей.

Звільнення від відповідальності. Законодавець Вавилонії вперше передбачив правові підстави звільнення особи від відповідальності за вчинені протиправні діяння. Наприклад, за § 129 ЗЦХ, якщо хтось застав одружену жінку в ложі з іншим чоловіком, то вона підлягала утопленню. Проте якщо її чоловік примирився з нею і пробачив її, то й цар не мав права посягати на „життя свого раба“. По суті, у вказаній правовій нормі сформульовано принцип безумовного прощення злочину (гріха).

Кримінально-правові покарання. Досить показовими є покарання, що були закріплені в санкціях відповідних кримінально-правових норм і застосовувалися до засуджених. За основною характерною ознакою (сутність впливу на злочинця) вони поділяються на компенсаторні, еквівалентні, болісні, травмувальні та пов'язані з позбавленням життя (смертна кара).

До компенсаторних покарань належали грошові стягнення з засуджених на користь потерпілих за завдання їм матеріальної або фізичної шкоди. Для цих покарань було характерним кратне (у 30 разів), часткове (1/3, 1/2 міни срібла, 1/3 вартості раба) або сумарне (2, 5, 10 сиклів срібла, 1 міна срібла) стягнення коштів.

Еквівалентне покарання полягало у відшкодуванні злочинцем завданих потерпілому збитків у вигляді повернення рівноцінного майна, наприклад,

повернення лікарем господареві раба замість його невільника, який помер під час проведення операції через необережність або недбалість лікаря.

Болісними вважалися покарання, що супроводжувалися завданням засудженому фізичного болю, зокрема способом побиття батогом.

До травмувальних належали покарання, в процесі виконання яких пошкоджувалися або вилучалися певні тканини чи органи людського тіла, що призводило до каліцтва. За сутністю правової підстави застосування такі покарання поділяються на дві підгрупи: – таліон, коли засудженому травмували орган, ідентичний тому, який він ушкодив потерпілому; – травмування злочинцеві органів, які визначені у відповідній правовій нормі.

Застосування до засуджених злочинців смертної кари у вавилонських Законах царя Хаммурапі передбачалося в дванадцятьох нормах. Вибір способу виконання цього виду покарання покладался на суд, а воля законодавця, як правило, позначалася словосполученням „слід убити“. Проте в окремих положеннях зазначався конкретний спосіб виконання передбаченого в ньому покарання, наприклад, посадження на палю, спалення, утоплення.

На нашу думку, Закони царя Хаммурапі, як і закони інших держав Стародавнього Сходу, були сформульовані з використанням тогочасних елементарних наукових знань з питань законотворення. Їх основні положення застосовуються понині. Це є достатнім підтвердженням поглядів деяких учених, наприклад, Лоренцо Гальярді [23, С. 289, 290], які вважають, що зародження юридичної науки відбувалося в державах „стародавнього Близького Сходу“. Вважаємо, що наведене стосується і кримінально-правової науки.

Дослідження кримінально-правових положень правових актів держав Стародавнього Сходу, зокрема Законів царя Хаммурапі, свідчить, що вони містять норми, які за сучасною традицією поділу могли б належати як до загальної, так і до особливої частини кримінального кодексу. Злочини в цих законах описані за чіткою схемою, елементи якої пізніше в теорії кримінального права отримали структурні назви „склад злочину“ та „санкція“.

Залежно від того, на які цінності посягав злочинець, у Законах царя Хаммурапі можна виділити такі об'єкти протиправних діянь: матеріальні цінності, що належали богу (храму), цареві (його палацу), життя, здоров'я, свобода, честь, гідність людини, матеріальні цінності, що належали людині, за винятком невільників, тощо.

Об'єктивна сторона була детально виписана в кожному складі злочину. Фактично вчинення будь-якого злочину передбачало активну поведінку, тобто дію, яку можна було спостерігати зовні. До таких дій належить, наприклад, відвідування „божою сестрою“ корчми; протиправне завдання людині удару, наслідком якого став біль, каліцтво або смерть; протиправне вилучення декумом або лубуттумом у редума чи баїрума подарунку, врученого йому царем.

Важливу роль у складі злочину відігравали наслідки протиправних дій, які могли мати як матеріальний, так і нематеріальний характер. Ми розглянули склади злочинів, які належать до групи формальних, або матеріальних.

У змісті кримінально-правових норм досить чітко прослідковується внутрішній причинний зв'язок між злочинними діями та їх наслідками.

Обов'язковим елементом кожного з проаналізованих складів злочинів був суб'єкт, тобто фізична особа, яка вчинила протиправні дії. Проте в досліджуваних актах не виявлено положень, якими встановлювалися б будь-які вікові, психічні, інтелектуальні або інші обмеження для притягнення особи до відповідальності. Із назв суб'єктів, які вчинили протиправні дії, вбачається, що це були зрілі за віком, психічно здорові люди із соціальним досвідом. Вони названі в положеннях чоловіком або жінкою. До того ж, термін „чоловік“ означав людину вільну, наділену всіма правами або частково обмежену в правах. В окремих складах злочинів суб'єкти позначені термінами, що ідентифікували місце злочинця в системі сімейних (родинних) відносин з потерпілим або визначали його соціально-професійний статус.

Кримінально-правова відповідальність за вчинення протиправних дій наставала лише за наявності вини, як умисної, так і необережної. Заперечення вини та „очищення“ від обвинувачення у вчиненні злочину могло здійснюватися

лише відповідно до визначеної в законі процедури. Доведення відсутності вини в діях обвинувачуваної особи було підставою звільнення її від відповідальності, а отже – притягнення до відповідальності того, хто необґрунтовано звинуватив невинну людину [104, С. 27].

Наявність у кримінально-правових нормах Законів царя Хаммурапі повного комплексу об'єктивних та суб'єктивних ознак складів злочинів є підтвердженням високого рівня тогочасного законотворення. Вважаємо, що Вавилонія в часи правління царя Хаммурапі вже переступила поріг регулювання й охорони кримінально-правових відносин лише за допомогою правових звичаїв і твердо стояла на шляху забезпечення здійснення цих функцій засобами писаного законодавства, закріпленого в комплексних багатогалузевих кодифікованих законодавчих актах.

1.3 Біблійна доктрина злочину і покарання та особливості її розвитку

Розвиток кримінально-правових ідей, що були матеріалізовані в актах держав Стародавнього Сходу, міг завершитися одночасно з припиненням існування цих держав. Проте високий рівень їх соціальної цінності у сфері регулювання й охорони суспільних відносин забезпечив їм перспективу функціонування в різних юридичних формах та державно-правових вимірах упродовж усієї історії людства, включаючи сучасність.

Особливого публічного авторитету право набуло після того, коли до його суспільної і державної засад додалася третя – теологічна, закріплена в Старому і Новому завітах Біблії [14], текст якої містить, зокрема, відомості з багатьох галузей науки, у тому числі, астрономії, географії, історії, права тощо. Проте ні теологи, ні вчені, які досліджували питання укладання текстів Біблії, не змогли достовірно визначити авторство й час їх написання. Так, архімандрит Никифор, автор Біблійної енциклопедії, в 1891 р. зазначив, що священні книги Старого Завіту і Нового Завіту були написані за кілька століть і тисячоліть до нашого часу. Старозавітні писалися до народження Ісуса Христа, новозавітні – після

його народження [159, 103–105]. Більш детально ми подаємо цю інформацію в дисертаційній монографії.

Звертаємо увагу, що оголошені Мойсеєм положення Старого Завіту для ізраїльтян називалися законами, повеліннями, постановами й уставами, які вони повинні були вивчати і „намагатися“ виконувати (Втор. 4: 44, 45; 5:1). Проте визначення сутності, тобто внутрішнього змісту, цих термінів у Біблії немає. Інколи вказані положення розміщені в тексті послідовно, що дає підстави розуміти їх як очевидні синоніми. Із тексту Біблії також вбачається, що спадкодавець, тобто Бог, передбачав можливість невиконання або неналежного виконання положень його Завіту, а тому встановив систему засобів впливу на порушників заповідей. Значна частина таких засобів за своєю суттю мала світські ознаки кримінально-правового характеру.

Догматичний аналіз дав нам підстави для класифікації вказаних засобів впливу за предметною ознакою на три групи, а саме: правові декларації (заповіді); системоутворюючі категорії правового змісту; базові структурні елементи об'єктивних (об'єкт, об'єктивна сторона) і суб'єктивних (суб'єкт, суб'єктивна сторона) ознак складу злочинів (гріхів).

Положення кожної з цих трьох груп становлять цілісну систему правових норм, спрямованих на регулювання й охорону відносин у суспільстві, члени якого почали сповідувати новітнє на той час монотеїстичне вірування.

До першої класифікаційної групи належать заповіді, закріплені у підрозділах 12–17 глави 20 книги Вихід, що написані у формі декларацій. Деякі з них мають чіткий кримінально-правовий зміст, а саме: шануй батька твого і матір твою [щоб тобі було добре і] щоб продовжилися дні твої на землі, яку Господь, Бог твій, дає тобі; не вбивай; не перелюбствуй; не кради; не говори неправдивого свідчення на ближнього твого; не бажай дому ближнього твого; не бажай дружини ближнього твого, [ні поля його], ні раба його, ні рабині його, ні вола його, ні осла його [ні всякої худоби його], нічого, що у ближнього твого є.

За своєю суттю кожна із названих заповідей є важливою правовою категорією, яка і нині генетично поєднує правові системи і системи права усіх

сучасних соціалізованих суспільств світу та відповідних держав. Саме в такий універсальний спосіб під охорону ізраїльського суспільства та священників були поставлені основоположні соціальні цінності, зокрема: стосунки в сім'ї (родині) та моральні засади статевих стосунків; життя і здоров'я людини; честь і гідність людини; матеріальні ресурси тощо.

Отже, можна стверджувати, що наведені положення Старого Завіту мали конститутивний, тобто визначальний характер і в подальшому істотно впливали на розвиток схеми формування кримінально-правового регулювання й охорони найбільш важливих елементів суспільних відносин.

Друга класифікаційна група охоплює системоутворюючі категорії правового змісту – злочин, гріх, вина, кара, покарання та інші. Формального визначення цих понять у Біблії немає, хоч вони неодноразово у ній застосовуються. Вважаємо, що термін „злочин“ і „гріх“ можна розглядати як синоніми, тобто близькі за змістом слова. Втім, такий погляд є слушним лише щодо періодів формування текстів П'ятикнижжя Мойсеєвого та діянь апостолів. У старозавітних текстах простежується різниця у змісті понять „гріх“ і „злочин“, яка стане ще чіткішою пізніше в умовах секуляризації суспільних відносин, а отже, і права. Нині злочин – це передбачене кримінально-правовим законом суспільно небезпечне винне діяння, вчинене відповідним суб'єктом, який підлягає відповідальності. У той же час гріх, як і в старозавітні часи, вважається порушенням заповідей Бога. Відповідальність грішника якщо й настає, то перед власною совістю. Інколи, якщо гріх має публічний характер, винний зазнає осуду громади з подальшим очікуванням Божої кари або, у виключному випадку, церковного суду.

Значна частина системоутворюючих категорій правового змісту використана в положеннях книги Вихід, у якій Бог характеризується як такий, що прощає провину, злочин і гріх, але не залишає винного без покарання; карає провину батьків у дітях і в дітях дітей до третього і четвертого роду (34: 7). Із наведеного вбачається, що в ізраїльському суспільстві не лише діяло право на

прощення провини, але й функціонував обов'язок нести визначену в законі відповідальність (покарання) за порушення Божих заповідей.

У першу чергу, на нашу думку, необхідно звернути увагу на можливість прощення провини, що виникла в результаті помилки, тобто через хибне уявлення особи про певне суспільне явище. Так, у книзі Числа зазначено: „Якщо ж один хто згрішить з невідання, то нехай принесе козу однолітню в жертву за гріх; і очистить священник душу, що зробила помилково гріх перед Господом, і очищена буде, і прощено буде їй“ (15: 27, 28). Положення про помилку в кримінальному праві набуло подальшого розвитку й понині застосовується в судовій практиці та вивчається в університетах, у тому числі українських.

Одним із перших пояснив сутність походження гріха і злочину як причини покарання апостол Павло в Посланні до римлян, зазначивши: „Як через одного чоловіка (Адама. – *М. К.*) гріх увійшов у світ, і з гріхом – смерть, так і смерть перейшла на всіх людей, бо в ньому всі згрішили. Бо і до закону гріх був у світі: але гріх не зараховується, коли нема закону“ (Рим. 5: 2, 13). У цьому випадку апостол не лише сформулював тезу, яка з часом набула статусу одного з основоположних кримінально-правових принципів, але й об'єктивно підтвердив, що суспільні закони (правові звичаї) існували ще до отримання Мойсеєм Закону Божого, з котрого розпочалися нові цивілізаційні умови функціонування людського суспільства.

Варто звернути увагу, що ще в період укладання П'ятикнижжя Мойсеєвого було здійснено первинну класифікацію гріхів. Це вбачається зі змісту третьої книги П'ятикнижжя Мойсеєвого Левит, у якій вони поділені на дві підгрупи.

До першої – належать гріхи, що були вчинені суб'єктами відносин з Богом (душами, помазаними священиками, громадою Ізраїлевою тощо), які визнавали свою вину у вчиненні діянь „проти яких-небудь заповідей Господніх“ (Лев. 4: 2, 3, 13, 22, 27), до другої – гріхи, що пов'язані зі злочинами „перед Господом“, що заперечувалися винними особами перед „ближніми своїми“, тобто потерпілими (Лев. 6: 2, 3). Це давало вагомі підстави стверджувати про умисність їх вчинення.

Відповідальність за вчинення гріхів першої підгрупи ґрунтувалася на усвідомленні винною особою своєї протизаконної поведінки, на каятті та принесенні жертви Богу відповідно до процедури, встановленої в Святому Письмі. Таким чином, здійснювалося офіційне очищення від гріха і наставало прощення. Що ж стосується особи, яка вчинила злочин, але не визнала свого гріха, заперечувала його і неправдиво клялася, то, згрішивши і завинивши вона повинна була, крім принесення жертви Господу, „повернути вкрадене, або відібране чи доручене їй [на зберігання], або згублене, що вона знайшла; або якщо вона в чомусь поклялася неправдиво, то мала віддати сповна, і докласти до того п'яту частку і віддати тому, кому належить, у день приношення жертви за провину“ (Лев. 6: 3–7).

Гріхом вважалося не лише діяння, але й бажання, тобто переживання людини, що перейшли у форму активної думки про можливість заволодіння чимось (дружиною ближнього, його полем, невільниким тощо). Втім, покарання кримінально-правового характеру за такі думки в Старому Завіті не були встановлені.

Таким чином, маючи можливість очиститись від гріха і бути прощеною за ті з них, що належали до другої підгрупи, особа повинна була додатково понести покарання у виді матеріального стягнення на користь потерпілого, храму тощо. Відсутність покаяння, тяжкість злочину, як правило, обумовлювали суворе покарання винної особи, адже значна частина злочинів, склади яких закріплені у П'ятикнижжі Мойсеевому, каралися смертю.

Покарання за будь-який гріх, залежно від вини підсудного, закону і рішення суду, повинне було мати певні межі. Їх дотримання забезпечував суд, що вбачається з положень книги Второзаконня, де зазначено: „Якщо буде тяжба між людьми, то нехай приведуть їх на суд і розсудять їх, правого нехай виправдають, а винного засудять; і якщо винний буде заслуговувати на побої, то суддя нехай накаже покласти його і бити при собі, дивлячись за провиною його, за рахунком; сорок ударів можна дати йому, але не більше...“ (Втор. 25: 1–3).

До третьої класифікаційної групи належать гріхи, що містять базові структурні елементи об'єктивних і суб'єктивних ознак складу злочинів. Аналіз старозавітних положень дав однозначне розуміння протиправної сутності гріха. Основним об'єктом його негативного впливу були відносини, що функціонують між людиною і Богом. Створивши людину, про що написано у книзі Буття (1: 26–28), Господь не лише благословив її на добрі діяння, але й встановив відповідний порядок їх здійснення та визначив певні обмеження, найбільш важливі з яких закріплені в заповідях, що викладені у формі правових декларацій, заборон у положеннях Святого Письма.

Гріхи (злочини) проти Бога. Першою заборонаю, яку люди отримали від Бога і порушили, була вказівка Адамові і Єві не торкатися і не їсти плодів з дерева (яблуні. – *М. К.*) в Едемському саду (Бут. 3: 2–7). З цього факту, за змістом Старого Завіту, розпочалося гріхопадіння людини і застосування до неї покарань. Першим з них було вигнання (вислання) Адама із саду, щоб надалі він обробляв землю, із якої узятий (Бут. 3: 17–19). Черговий гріх (злочин) здійснив син Адама, Каїн, який вбив свого брата Авеля. Здійснивши цей злочин, Каїн посягнув не лише на відносини, що існували між ним і Богом, але й на стосунки між ним та іншими людьми.

Вбивство традиційно вважається одним з найтяжчих злочинів. Це обумовлено тим, що суспільство і понині намагається дотримуватися біблійної заповіді „Не вбивай“, яка ніколи не втратить своєї цінності, хто б її не заперечував і на якому б інституційному рівні не порушував. Крім того, ґрунтовний соціальний досвід сприяв виробленню у значної частини людей поваги до інших членів суспільства. До того ж, системна охорона і захист життя, здоров'я людини, зокрема правовими засобами, сприяють стримуванню посягань на ці найважливіші соціальні цінності.

Зауважимо, що заповіді „Не вбивай“ відповідає правоохоронне положення книги Вихід, у якому зазначено: „Хто вдарить людину так, що вона помре, нехай буде відданий на смерть“ (21: 12). Отже, зазначена загальна вказівка має очевидні ознаки кримінально-правового змісту. Вона спрямована на притягнення

до відповідальності будь-якої фізичної особи, яка посягнула на життя іншої людини, незалежно від її статі, соціального стану, віку та інших ознак.

Четверта книга П'ятикнижжя Мойсеєвого Числа містить ряд положень, які не лише вимагали в імперативній формі смертної кари для вбивць, але й забороняли сім'ї покійного та іншим особам отримувати викуп за душу вбивці та за того, хто вчинив убивство і втік у місце притулку, щоб йому дозволили жити в своїй землі. Такі вимоги пояснювалися тим, що пролиття людської крові під час убивства „оскверняє землю, і земля не інакше очищається від проливої на ній крові, як кров'ю того, хто пролив її“ (Чис. 35: 31–33). Це біблійне положення досконало пояснює ідейну сутність такого покарання, як кровна помста, і водночас, розкриває фатальний характер генетичної природи злочину та покарання у разі протиправного посягання на життя і здоров'я людини.

Якщо ж убивство було вчинено з необережності, то винна у його скоєнні особа могла уникнути покарання, вдавшись до втечі й переховування у спеціально визначеному місці. Таких місць притулку для осіб, які вбили людину з необережності, мало бути у державі шість. Скористатися ними мали право як „сини Ізраїлеві“, так і „прибульці та поселенці“, тобто представники інших народів (Чис. 35: 6–28). Проте осіб, які вчинили умисне вбивство, дозволялося забирати „на смерть“, тобто для суду і виконання покарання, навіть від жертovníка Божого (Вих. 21: 14).

Остання теза підтверджує факт встановлення в стародавньому ізраїльському суспільстві невідворотності покарання за умисно вчинене вбивство. Це правило з часом набуло статусу принципу невідворотності кримінально-правової відповідальності.

Викладене дає підстави стверджувати, що істотну роль у кваліфікації дій підозрюваної особи та обрання їй виду, розміру покарання та/або матеріальної компенсації за вбивство, тілесні ушкодження відіграла наявність вини (умисел / необережність), правовий статус злочинця та потерпілого (власник, залежний тощо) і наслідки протиправних дій (смерть людини, каліцтво, больові відчуття).

Злочини проти свободи, честі та гідності людини. У Старому Завіті закріплені також положення, спрямовані на охорону свободи, честі та гідності людини. Так, у книзі Вихід встановлено: „Хто украде людину [із синів Ізраїлевих] і [поневоливши її] продасть її, або знайдеться вона в руках у нього, то слід віддати його на смерть“ (21: 16).

Із наведеного випливає, що суб'єктом викрадення, продажу людини могла бути будь-яка вільна фізична особа, зокрема виходець із племені Ізраїлевого, яка всупереч волі іншої вільної особи, незалежно від мотивів своєї поведінки, обмежила її свободу, утримуючи в себе або продавши іншим людям.

Необхідність правової охорони честі й гідності людини в старозавітні часи обумовлювалася четвертою заповіддю: „Шануй батька твого і матір твою [щоб тобі було добре і] щоб продовжувалися дні твої на землі, яку Господь Бог твій дає тобі“. Реалізація цієї заповіді забезпечувалася, у тому числі, положеннями книги Вихід, у яких зазначено: „Хто лихословить на батька свого, або на свою матір, того слід віддати на смерть“ (21: 17). У підрозділах 16–26 глави 27 книги Второзаконня передбачено, що крім покарання смертю, за лихослів'я, тобто образу вербального характеру, та приниження честі й гідності батька і матері як основоположників сім'ї та роду, винна особа підлягала прокляттю, тобто особливій молитовній процедурі, спрямованій на осуд її поведінки, в якій був зобов'язаний брати участь народ, наділений правом стверджувати прокляття, виголошене священиком.

В Старому Завіті цілком зрозуміло сформульовані положення, спрямовані на *охорону статевої свободи людини*, зокрема від вчинення насильницького статевого акту щодо дівчини, яка чинила опір гвалтівнику, закликаючи людей на допомогу. Що ж стосується згвалтування незарученої дівчини, то гвалтівник не підлягав смертній карі, а зобов'язаний був сплатити батькові потерпілої 50 сиклів срібла й одружитися з дівчиною, не маючи права в майбутньому розірвати з нею шлюб протягом усього життя.

Звільнення винуватого від покарання в цьому випадку, на нашу думку, обумовлювалося важливою соціальною причиною, яка полягала в потребі

забезпечити збезчещеній дівчині можливість створити сім'ю, на що вона після першого позашлюбного статевого акту не мала права, оскільки втратила „дівоцтво“. Адже в разі її одруження з іншим чоловіком і офіційного невіднайдена в неї після шлюбної ночі ознак „дівоцтва“ вона як блудниця підлягала смертній карі (Втор. 22: 20, 21, 28, 29).

Педерастія, тобто злягання чоловіка з чоловіком, як з жінкою (Лев. 20: 13), вважалася мерзотністю, огидою, що викликала відразу в людей, а не оголошувалася проявом ефемерної статевої свободи. Тому кожний з учасників таких дій підлягав смертній карі. Аналогічне покарання передбачалося також щодо скотоложників (Лев. 20: 15, 16; Вих. 22: 19).

Матеріальні цінності, які людина в усі часи здобувала важкою працею, відігравали важливу роль у забезпеченні життя і продовженні людського роду. Жодна людина не застрахована від *розкрадання майна* особами, які не бажають набувати його чесною працею. Тому заповіді „Не кради“, „Не бажай дому ближнього твого, ні поля, ні раба, ні рабині, ні вола... нічого, що є в ближнього твого“ – не що інше, як правові формули, обґрунтовані ще в часи добіблійного розвитку людини розумної. Покарання за порушення заповідей, спрямованих на охорону майнових інтересів людини, тривалий час мало економічний характер. Воно здійснювалося у виді кратного стягнення з винної особи вартості викраденого майна. Зокрема, якщо особа украла тварину, зарізала її, а м'ясо продала, то зобов'язана була виплатити компенсацію власнику цієї тварини у п'ятикратному розмірі за вола і в чотирикратному – за вівцю (Вих. 22: 1). Якщо ж у злодія не було чим заплатити за викрадене, то його самого продавали, а виручені від продажу кошти використовували для відшкодування збитків потерпілому. Якщо викрадені тварини були віднайдени у злодія, то вони поверталися власникові, а винний зобов'язаний був сплатити потерпілому їх подвійну ціну (Вих. 22: 4).

Важливу роль в Ізраїльській державі відіграло правосуддя. Це вбачається з положень книги Второзаконня, в яких зазначено: „І дав я повеління суддям вашим і судіть справедливо, як брата з братом, так і прибулого його; не

розрізняйте осіб на суді, як малого, так і великого вислуховуйте: не бійтеся лиця людського, тому що суд – справа Божа“ (1: 16–18). Гарантією ухвалення правосудного рішення вважалася певна кількість свідків, які могли підтвердити або заперечити факт, що розглядався судом. Заборонялося постановляти рішення „у якій небудь провині й у якому-небудь злочині й у якому-небудь гріху, яким він (підсудний. – М. К.) згрішить“, ґрунтуючись на показах лише одного свідка. Для вирішення будь-якої справи необхідно було мати не менше двох або трьох свідків. Якщо ж свідок давав неправдиві показання, то він підлягав відповідальності, а покарання йому призначалося за принципом таліону. „Зробіть йому те, що він замислив зробити братові своєму“, – вказано в книзі Второзаконня (19: 15–19). Наведена правоохоронна норма базується на заповіді: „Не говори неправдивого свідчення на ближнього твого“.

Здійснений аналіз конкретних складів злочинів, закріплених у Старому Завіті, дає підстави для висновку, що встановлена у них відповідальність правопорушників, як правило, є індивідуальною. Цей висновок підтверджується положеннями глави 24 книги Второзаконня: (в аспекті призначення покарання у виді смертної кари), за якими „батьки не повинні бути карані смертю за дітей, і діти не повинні бути карані смертю за батьків; кожен повинен бути караним смертю за свій злочин“ (24: 16), а також нормами Книги пророка Єремії, яка не входить до складу П'ятикнижжя Мойсеєвого: „Кожен буде помирати за своє власне беззаконня; хто буде їсти кислий виноград, у того на зубах і оскома буде“ (31: 30).

В окремих положеннях Святого Письма йдеться про звільнення від *колективного гріха громади*, на території якої знайдено тіло невідомо ким убитої людини (Втор. 21: 1–9). Якщо не вдалося встановити, хто конкретно вбив покійного, для зняття з громади колективної відповідальності за це вбивство старійшини вимушені були здійснити релігійний ритуал „змивання у себе крові невинного“.

У П'ятикнижжі Мойсеєвому *вперше сформульована фундаментальна кримінально-правова ідея необхідної оборони та перевищення її меж*. Зокрема, у

книзі Вихід зазначено: „Якщо хто застане злодія, що підкопує, і вдарить його, так що він помре, то кров не ставиться у провину йому; але якщо зійшло над ним сонце, то ставиться у провину йому“ (22: 2, 3). Суть цього положення полягає в тому, що підстави для активного захисту порушеного права виникають лише за певних умов і в окреслених у законі межах. У наведеному випадку характерними умовами допустимості необхідної оборони були темна пора доби та вчинення особою суспільно небезпечних дій, спрямованих на досягнення протиправної мети. Відсутність хоч однієї з названих умов виключала можливість здійснення заходів, що могли завдати шкоди здоров'ю або життю людини, яка підозрювалась у вчиненні злочину [105, С. 228].

Більше того, вважаємо, що положення „але якщо зійшло над ним сонце, то ставиться у провину йому“ є явною формулою *перевищення меж необхідної оборони*. Адже зі сходом сонця істотно покращувалися умови для захисту порушеного права, у зв'язку з чим, заборонялося посягання на життя злочинця.

Увесь старозавітний період розвитку ізраїльського суспільства був лише початком шляху до вірування у єдиного Бога, формування нової, монолітної за організацією і вірою держави. На цьому шляху траплялися як успіхи, так і невдачі, причому останні переважали. Дослідники проблем канонічного права обґрунтовано стверджують, що Старий Завіт містив такі категорії, як прокляття, відсутність милосердя, засудження, смерть, грішні бажання, гнів. Він не давав можливості виправдовувати, робити праведними, досконалими, рятувати, прощати гріхи, що спонукало до укладення угоди між Богом і людьми на нових, більш досконалих умовах [145, С. 77].

Новозавітна угода була укладена Богом з усіма людьми на нових засадах глибокої віри, про що повідомляється в положеннях Євангелія від Марка (16: 15) й Іоана (1: 12, 13) та інших відомостях. Посередником укладення Нового Завіту став Ісус Христос, від імені якого й пішла назва нового вірування – „християнство“. Він же став основоположником цього вчення. Його апостоли – Матвій, Марк, Лука, Іоан та інші – забезпечили поширення новітніх для того часу ідей розвитку суспільства. За словами Іоана Хрестителя, одним із завдань

Ісуса Христа було „очищення Свого току і зібрання пшениці Своєї в житниці, та спалення полови вогнем негасимим“ (Мф. 3: 12). Це означало, в першу чергу, звільнення суспільства від нашарувань різнопланових язичницьких вірувань, які розхитували суспільно-політичний лад у тогочасних державах, що призводило до їх занепаду. Проте цей процес був тривалим і нелегким. Томазо Браччіні на прикладі Римської імперії пояснив, що язичництво в сенаторських родинах Риму, які дотримувалися різних форм цієї традиційної релігії, зазнало впливу неоплатонізму. Навіть у другій половині IV ст. н. е. в сільській місцевості Галлії було ще багато язичницьких селищ, мешканці яких сповідували стародавню релігію (культ дерев) та жорстко реагували на спроби їх християнізації. Більше того, Храм Ісиди на острові Філе, що на Крайньому півдні Єгипту, залишався діючим аж до часів Юстиніана I, а в лівійській оазі Авгіла практикувався культ Александра Великого. Насамкінець, у м. Харран (стародавня Кара) месопотамський культ зірок, з відтінками неоплатонізму та герметизму, дожив до ісламського завоювання і продовжував практикуватися до першого тисячоліття н. е. [21, С. 189, 190].

Що стосується подальшого розвитку власне християнства, то не лише суспільство важко розлучалося з прадавніми віруваннями, правовими звичаями, традиціями. Старий Завіт також на віки залишився в основі Нового Завіту. Протісний зв'язок цих двох учень, зокрема й в аспекті кримінально-правових положень, стверджується в новозавітному Євангелії від Матфея, записаному зі слів Ісуса Христа його учнями: „Не думайте, що Я прийшов порушити Закон або Пророків: не порушити прийшов я, а виконати. Бо істинно кажу вам: доки існуватимуть небо і земля, жодна йота чи жодна риска не перейде із закону, поки не здійсниться все“ (5: 17, 18).

Слід звернути увагу, що у Новому Завіті при викладі кримінально-правових ідей їх зміст порівнювався зі змістом старозавітних заповідей: „Ви чули, що було сказано древнім: не вбивай, а хто уб'є, підлягає суду. Я ж кажу вам, що всякий, хто гнівається на брата свого даремно, підлягає суду; а хто скаже на брата свого „рака“ (нікчемний чоловік), підлягає синедріону (верховному суду); а хто скаже

„потвора“, підлягає гесні вогненній“ (Мф. 5: 21, 22); „ви чули, що було сказано древнім: не чини перелюбу. А я скажу вам, що всякий, хто погляне на жінку, жадаючи її, вже вчинив перелюб з нею в серці своєму. Якщо ж праве око твоє спокушає тебе, вирви його і кинь від себе, бо краще для тебе, щоб загинув один з членів твоїх, аніж щоб усе тіло твоє було ввергнуте в гесну вогненну“ (Мф. 5: 27–29); „ще чули ви, що було сказано древнім: не клянися неправдиво, а виконуй перед Господом клятви твої. А я кажу вам – не клястися зовсім... Нехай буде слово ваше: так-так; ні-ні, а що зверх цього те від лукавого“ (Мф. 5: 33–37); „ви чули, що було сказано: око за око і зуб за зуб. А я кажу вам не противитися злу. Але якщо тебе хто вдарить у праву твою щоку, підстав йому і другу“ (Мф. 5: 38, 39); „ви чули, що було сказано: люби ближнього твого і ненавидь ворога твого. А я кажу вам: любіть ворогів ваших, благословляйте тих, хто проклинає вас, добро творіть тим, хто ненавидить вас“ (Мф. 5: 43, 44).

Отже, з наведеного вбачається, що поряд із судом земним (державним, церковним) у Новому Завіті йдеться про суд духовний, Божий, а кара, яку він призначатиме порушникам закону – гесна вогненна, тобто пекло. Одночасно були проголошені три важливих загальнолюдських життєдайних *принципи*: вірності своєму слову, любові, смирення – які є основою життя кожної порядної людини та функціонування будь-якого цивілізованого суспільства.

У цьому аспекті є досить важливими думки апостола Павла, викладені у його Першому посланні до Тимофія. У ньому апостол розкрив сутність призначення та застосування кримінально-правових положень біблійного закону. Він стверджував: „А ми знаємо, що закон добрий, якщо хто законно вживає його, знаючи, що закон призначений не для праведника, а для беззаконних і непокірних, нечестивих і грішників, неправедних і нечистих, для кривдників батька і матері, для людинобивць, для блудників, мужоложців, розбійників, наклепників, скотоложців, неправдомовців, клятвopушників та для всіх, що противляться здоровому вченню за славним благовістям блаженного Бога, яке мені довірене“ (1 Тим. 1: 8–11). Кримінально-правові звичаї, закони також не творилися людством для застосування до чесних, добропорядних людей.

Після старозавітних пророків, апостолів Ісуса Христа, які розкривали сутність біблійних та євангельських правових положень у новозавітні часи, в подальшому відіграли важливу роль *святі отці церкви*, тобто видатні священнослужителі, котрі у своїх проповідях, листах та інших документах здійснювали тлумачення законів, зокрема й характерних для кримінально-правової галузі, виконуючи тим самим функцію протонауковців у галузі правознавства. До них належали Василій Великий (прибл. 330–370 рр.), архієпископ Кесарії Каппадокійської, Григорій (прибл. 335–394 рр.), єпископ Ниський, Тимофій, єпископ Александрійський, та інші. Їх діяння нами детально описані у дисертаційній монографії.

Результати дослідження кримінально-правових положень Біблії та інших теологічних джерел дають підстави вважати, що значна частина цих положень має аналоги в більш ранніх текстах – правових актах держав Стародавнього Сходу. Це підтверджується сутністю правових норм, спрямованих на регулювання й охорону кримінально-правових відносин, що виникли між належними суб'єктами. Аналогічною є також структура складу злочинів, закріплених у Біблії і актах Стародавнього Сходу, що формується з об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта і суб'єктивної сторони. До того ж, практично кожна кримінально-правова норма аналізованих актів має відповідну санкцію.

Включення до історико-теологічного змісту Старого Завіту кримінально-правових положень стало фундаментальною основою для організації та перманентного проведення в ізраїльському суспільстві (а в новозавітні часи також інших народів) просвітницької та освітньої діяльності, спрямованих на охорону таких важливих соціальних цінностей, як життя, здоров'я, свобода, честь, гідність людини, її суспільства, церкви, збереження матеріальних ресурсів і духовних надбань та правосуддя, що забезпечували нормальну життєдіяльність кожного члена суспільства.

Систематичне застосування кримінально-правових положень Біблії в державному і церковному судочинстві викликало потребу однакового розуміння її норм усіма учасниками правових відносин, що сприяло розвитку такої форми

пізнання й усвідомлення права, як тлумачення. Здійснювали його освічені, духовно зрілі предтечі християнської церкви – пророки, її організатори – апостоли та просвітителі народу, до яких належали єпископи й інші члени церковного кліру. Вважаємо, що біблійний аспект кримінально-правових знань став активно проникати в праукраїнське суспільство не раніше IX–X ст., з моменту здійснення перших християнських хрещень, укладення міждержавних договорів зі Східною Римською (Візантійською) імперією, одруження руських князів з представницями правлячих візантійських кіл, які були християнками, тощо.

1.4 Кримінальне право Стародавнього Риму та Східної Римської імперії: витоки, розвиток та удосконалення

Величне і досконале римське право формувалося не лише на досвіді народів, які у VIII ст. до н. е. заснували Рим. Римське суспільство абсорбувало у процесі завоювання та приєднання до своєї держави земель інших народів також мудрість їхніх звичаїв та законів. З часом якісне використання не упорядкованого конгломерату різноцільових звичаїв та законів стало неможливим. З цього приводу імператор Юстиніан I 15 грудня 530 р. писав: „Серед усіх справ не можна знайти більш важливої, як влада законів, яка певним чином упорядковує божі і людські справи та припиняє всяку несправедливість. Проте ми виявили, що всі галузі законів, створені від заснування міста Риму та Ромулових часів, настільки заплутані, що поширюються безмежно і не можуть бути досягнуті ніякими здібностями людської природи“ [116]. Відомо, що перша кодифікація римського законодавства, як одна із форм удосконалення його системи, була здійснена ще в 450 р. до н. е., а це свідчить, що римляни на той час уже мали елементарні знання з питань удосконалення законодавства. Це вбачається також із фактів, виявлених німецьким ученим Т. Моммсенем, який стверджував, що з 462 р. до н. е. в Римі розпочалася боротьба за видання писаних законів. У тому ж році трибун Гай Терентіл Арса став вимагати, щоб закони були

викладені письмово і щоб надалі консули здійснювали судочинство, використовуючи їх, а не усні перекази, що зберігалися в сім'ях патриціїв. Для виконання цього завдання серед патриціїв і плебеїв були обрані децемвіри, тобто члени законодавчого органу, котрі в 450 р. до н. е. завершили укладення правового акта, що отримав назву „Закони XII таблиць“ [192, С. 43, 44]. До нього увійшла значна частина кримінально-правових норм, які й нині викликають науковий інтерес.

Вчені, досліджуючи певні проблеми, приділяють увагу генезису і розвитку в часі та просторі аналізованого природного чи соціального явища, щоб наочно ілюструвати його зміст і динаміку. Не є винятком із цього правила й вивчення державних та правових інститутів. Так, професори університету імені святих Кирила і Мефодія, що знаходиться в м. Скоп'є (Македонія), Іво Пухан та Миряна Поленак–Акимовська запропонували розглядати історію розвитку Римської держави і права крізь призму трьох періодів: періоду стародавньоримської патриційно-плебейської держави і стародавнього римського права (від виникнення Римської держави до встановлення магістратури перегринського претора – від 754 до 242 рр. до н. е.); періоду класичної рабовласницької держави і преторського, або класичного, римського права (від встановлення магістратури перегринських преторів до едикту імператора Каракалли – від 242 до 212 рр. до н. е.); періоду централізованої бюрократичної та абсолютної імперії і єдиного імператорського, чи посткласичного, римського права (від едикту Каракалли до падіння Західної Римської імперії чи до смерті Юстиніана I – від 212 до 476 рр. або до 565 р. н. е.) [190, С. 5].

Є й інші види умовних періодизацій [198, С. 18, 19]. Проте, не заперечуючи їх наукової цінності, більше того, беручи до уваги їхню сутність, ми не зупинятимемося детально на їх розгляді, а продовжимо досліджувати передумови та умови виникнення і розвитку українського кримінального права, здійснюючи комплексний аналіз найважливіших актів Римської держави або їх положень кримінально-правового змісту, що могли вплинути на генезис нашого національного кримінального права.

Звертаємо увагу, що обсяг кримінально-правового регулювання суспільних відносин у Стародавньому Римі на момент першої кодифікації був значно вужчим, ніж той, що діяв у Вавилонії за часів правління царя Хаммурапі (XVIII ст. до н. е.), коли вперше були закріплені одинадцять груп кримінально-правових положень, які в сучасній теорії кримінального права могли б отримати назву інститутів. На підтвердження зазначеного зауважимо, що стан кримінально-правового регулювання в різних державах традиційно відповідав рівню економічного, політичного та інших видів соціального розвитку країни і потреб людини, суспільства та держави на певному історичному етапі.

Так, римське суспільство в період першої кодифікації вважало за потрібне закріпити в Законах XII таблиць кримінально-правові положення, спрямовані на охорону найбільш важливих державних і приватних інтересів громадян [45, С. 5–15]. Усі відомі сучасній науці положення вказаних актів ми поділили на шість груп.

Це злочини проти держави (Табл. III: 7, Табл. IX: 5); *злочини проти здоров'я людини* (Табл. VIII: 2, Табл. VIII: 3); *злочини проти честі та гідності людини* (Табл. VIII: 1-а, 1-б, Табл. VIII: 4); *злочини проти власності* (Табл. VIII: 14, Табл. VIII: 9, Табл. VIII: 10, Табл. VIII: 18-б, 20-б, Табл. VIII: 21); *злочини проти правосуддя* (Табл. VIII: 15-а, 15-б, Табл. VIII: 23, Табл. IX: 3, Табл. IX :6), а також аспекти необхідної оборони (Табл. VIII: 12, 13).

Злочини, вчинені підвладними особами або рабами, підлягали розгляду за позовами про завдану шкоду, а не про крадіжку. В такому випадку домовласники або власники рабів мали право компенсувати потерпілим завдану шкоду або, якщо вони не бажали скористатися цим правом, повинні були видати правопорушників (Табл. XII: 2-а, 2-б).

Зі змісту Законів XII таблиць вбачається, що в часи Стародавнього Риму під час розслідування злочинів уповноважені на це особи вчиняли серйозні правопорушення. Вони викрадали чуже майно, підкидали обшукуваним заборонені або нібито викрадені і переховувані речі тощо. Щоб попередити такі зловживання, законодавець зобов'язав осіб, що здійснювали обшук, під час

проведення цієї слідчої дії не мати на собі ніякого одягу, крім набедреної полотняної пов'язки. З тією ж метою в одній з рук вони мали тримати чашу (Табл. VIII: 15-б). Дотримання названих умов проведення обшуку виключало будь-які підозри щодо його незаконності. Якщо ж в обшукуваного знаходили викрадений предмет або виявили такий предмет в особи, яка переховувала його на прохання злодія, то суд мав право стягнути з винного штраф у розмірі потрібної вартості викраденої речі (Табл. VIII: 15-а).

Злочини проти правосуддя. Одним з найтяжчих злочинів проти правосуддя в Стародавньому Римі вважалося одержання суддею особисто або через посередника хабара за постановлення судового рішення в інтересах того, хто дав хабара. За такі дії винні особи засуджувалися до покарання у виді смертної кари (Табл. IX: 3). Не менш суворим було покарання щодо осіб, які дали суду неправдиві показання у справі. Вони також підлягали смертній карі, що виконувалася способом скидання засудженого „з Трапейської скелі“ (Табл. VIII: 23). Варто звернути увагу, що вже у той час римськими законами заборонено було позбавляти життя будь-яку людину без рішення суду (Табл. IX: 6).

Необхідна оборона. Укладачі Законів XII таблиць усвідомлювали сутність права на необхідну оборону. В аналізованому акті вони визначили, що вбивство злодія на місці вчинення крадіжки в нічний час має визнаватися правомірним (Табл. VIII: 12). Якщо ж злочин вчинявся в світлу пору доби, а злочинець чинив збройний опір затримувачам, то вони повинні були кликати на допомогу народ (Табл. VIII: 13).

Згадуються в Законах XII таблиць також *психічно хворі особи*. Укладачі цього акта зазначили, що людина, яка втратила розум, повинна підлягати владі її агнатів, або родичів. Вони ж мали розпоряджатися майном психічно хворих осіб (Табл. V: 7-а, 7-б). Із наведеного вбачається, що люди, які стали психічно хворими, переставали бути самостійними суб'єктами правових відносин. Вважаємо, що це правило стосувалося також кримінально-правових відносин.

Кримінально-правові покарання. Римляни заклали у систему правових норм Законів XII таблиць досить широкий спектр засобів впливу на правопорушників. Серед них були: компенсаторні покарання, санкції яких передбачали стягнення з винних осіб вартості нанесеної шкоди у подвійному розмірі (Табл. VI: 8, VIII: 16, 18-б, 20-б). До них належать також штрафи, які призначалися в сумі, визначеній у відповідній нормі зазначеного акта (Табл. VIII: 3, 4, 15-а). Крім того, в одній із норм розмір штрафу був визначений в потрібному розмірі вартості викраденої речі; болісні тілесні покарання у виді побиття винної особи батогами (Табл. VIII: 10, 14). Кількість ударів, які потрібно було нанести засудженому, в Законах XII таблиць не визначалася; позбавлення злочинця свободи виконувалося декількома способами, а саме: видачі потерпілому (Табл. VIII: 14, XII: 2-б); продажу за кордон як раба (Табл. III: 5); заковування в кайдани (Табл. III: 3, VIII: 10); накладення колодок (Табл. III: 3); смертна кара, призначалася особам, винним у вчиненні найбільш тяжких злочинів. Вона виконувалася способом розрубання тіла засудженого на частини (Табл. VIII: 5) або скидання зі скелі (Табл. VIII: 14, 23); форма і межі покарання за принципом таліону (Табл. VIII: 2) здійснювалися у зворотно-пропорційному порядку, відповідно до наслідків вчиненого злочину.

Між іншим, сучасний італійський вчений-юрист Дж. Франчозі стверджує, що правило „зуб за зуб“ діяло стосовно каліцтва і засудження до рабства злодія, затриманого на місці вчинення злочину. Водночас він звернув увагу на те, що для правильного розуміння правозастосовної практики в Римі правопорушення *delictum* кваліфікувалося як порушення приватних інтересів і каралося за правилами цивільно-правових позовів (покарання призначалося у виді штрафів, що виплачувалися потерпілим), а *crimen* розглядалося як діяння, що порушує суспільні (публічні) інтереси. Вони розглядалися кримінально-правовим судом, а покарання призначалися, як правило, фізичні, включаючи смертну кару. Проте не виключалося й накладення штрафів, які надходили в державну казну [225, С. 400–402].

Пізніше види злочинів проти приватних інтересів (деліктів), передбачених Законами XII таблиць, були упорядковані в Аквілієвому законі, який ми будемо аналізувати, досліджуючи кримінально-правові положення Дигестів, або Пандектів, Юстиніана I.

Що ж стосується неповнолітніх злодіїв, то за рекомендаціями децемвірів ті з них, що були піймані з викраденим майном, могли піддаватися на розсуд претора тілесним покаранням або стягненню штрафу у розмірі вартості завданих збитків (Табл. VIII: 14).

Варто звернути увагу на те, що римляни глибоко аналізували сутність Законів XII таблиць, намагаючись розкрити їх природу. Зокрема, Марк Туллій Ціцерон (106–43 рр. до н. е.) у своїй книзі „Про закони“, розмірковуючи про те, звідки бере початок вчення про право – з преторських едиктів чи з положень Законів XII таблиць – посилаючись на стоїків, філософська школа яких була заснована в кінці IV ст. до н. е., заявив, що потрібно виходити з поняття закону. Але із закону, що „закладений у природі найвищим розумом, який велить нам чинити те, що слід чинити, і забороняє протилежне. Цей же розум, коли він зміцнів у думках людини та вдосконалився, і є законом, сенс якого в тому, що він велить чинити правильно, а коїти злочин забороняє... Бо закон є силою природи. Він – розум і свідомість мудрої людини. Він – мірило права і безправ'я... Виходьмо ж при обґрунтуванні права з того найвищого закону, який (бувши спільним для всіх віків) виник раніше, ніж будь-який писаний закон, точніше, раніше, ніж будь-яка держава взагалі була заснована“ [231, С. 163]. Таким чином, М. Т. Ціцерон, сприймаючи людину як складову природи, обґрунтовано вважав, що у ній як істоті розумній і свідомій закладено сутність найвищого закону природи, котрий дав їй можливість ще до заснування державного ладу розрізняти добро (право) і зло (безправ'я).

Не менш важливу роль у розвитку правової думки у Римській державі відіграли *праці мислителів грецької цивілізації*, яка розпочала свій державний розвиток в кінці III тис. до н. е. Вважаємо, що особливе місце серед них

належить Платону (427–347 рр. до н. е.), який приділив значну увагу питанням регулювання й охорони в суспільстві кримінально-правових відносин.

Сучасні італійські вчені дуже стримано оцінюють роль Стародавньої Греції у розвитку юридичної науки. На їх думку, в цій країні ніколи не було ні фахівців, які розробляли правові концепції, ні спеціальних кадрів у названій галузі. Існували лише тлумачі, але вони, як правило, роз'яснювали норми священного права і мали компетенцію виключно в релігійних питаннях. Вказані вчені також не вважали юристами ораторів, які писали судові промови, котрі їх клієнти читали в суді. У той же час вони стверджують, що Рим запозичив „з грецького світу“ абстрактні юридичні поняття, які мали як евристичну функцію, так і функцію припису, з якою пов'язане використання класифікаційних методів, розроблених Платоном, Аристотелем та закорінених в елліністичній традиції [23, С. 290, 291].

Ми вважаємо, що це не зовсім так. Адже історія залишила нам достатню кількість фактів, які підтверджують високий рівень і філософських, і правових ідей грецьких мислителів та державних діячів, що мали істотний вплив на цивілізаційний розвиток держави і суспільства, а в окремих випадках і на прийняття комплексних законів кримінально-правового та політико-правового характеру, спрямованих на захист демократії тощо. Одним із них є Афінський закон проти тиранії, прийнятий в 336 р. до н. е. [27, С. 87].

У цьому ж аспекті є цікавими думки В. І. Кузіцина, який, звертаючи увагу на досягнення греків в інших галузях знань, зокрема в архітектурі, астрономії, літературі, математиці, філософії, наголосив, що одним із основних їхніх досягнень було вироблення „поняття громадянина“, наділеного сукупністю невід'ємних юридичних прав у сферах особистої свободи, володіння майном, несення військової служби та управління державою [3, С. 374–378]. Особливу увагу привертають кримінально-правові погляди Платона, які він сформував незадовго, в історичному вимірі, до завоювання його батьківщини Римською імперією, що сталося у 146 р. до н. е.

До речі, сам Платон доволі шанобливо відгукувався про тогочасну „науку про закони“, стверджуючи, що з усіх наук вона найбільш удосконалює людину, яка нею займається. Стосовно ж законів філософ заявляв, що законодавець, приймаючи їх вимушено, хотів би, щоб певна їх частина ніколи не застосовувалася. В основному це стосувалося кримінально-правових законів, спрямовуваних проти людей, котрі не отримали належного виховання і мали непокірну натуру, яку не можна нічим покращити, щоб не дати людині загинути у нетрях власних вад. Одночасно він висунув геніальну принципову гуманістичну ідею, згідно з якою жодне покарання не повинне нести зло для людини. З часом цей принцип не лише був імплементований до законодавчих актів, але й став одним із основоположних принципів кримінального права розвинутих держав світу. В сучасному КК України він закріплений у частині третій статті 50. У той же час Платон вважав, що ніколи винний у вчиненому проступку не повинен залишатися не покараним, навіть якщо він утік за межі держави [171, С. 308, 338, 423]. Наведена теза також набула статусу класичного кримінально-правового принципу невідворотності покарання, в основі якого, лежить положення книги Вихід (21: 14).

Платон здійснив аналіз широкого спектру суспільних відносин, які мали кримінально-правовий характер. Більше того, він дав їм оцінку і сформулював певні правові позиції, які мають наукову цінність і нині – як в історико-теоретичному, так і в практичному аспекті законотворення. В процесі дослідження ми виділили вісім груп злочинів, які розглядав філософ. Зокрема, це злочини проти богів, держави, життя, здоров'я людини, її честі і гідності, проти власності, правосуддя та військової служби. Крім того, у своїй праці „Закони“ він звернув увагу на такі категорії, як умисне і неумисне вчинення злочину, повторення (рецидив) вчинення злочину, необхідна оборона, звільнення від відповідальності. Платон також розробив елементарну систематизацію видів злочинів і визначив види покарань, які суспільство, на його думку, повинне застосовувати за певні протиправні дії. Безумовно, позиції філософа із

зазначених питань ґрунтувалися на його глибоких знаннях у сфері правової тематики та на його особистому соціальному досвіді [171, С. 307, 341, 342].

Ведучи мову про злочини проти держави Платон обґрунтовано стверджував, що того, хто хоче зробити закони рабами людей і зобов'язує державу підкорятися партіям, у разі застосування ним насильства або підняття незаконного повстання потрібно вважати запеклим ворогом держави. Осіб же, які, посідаючи ключові державні посади, не звернули уваги на подібні протиправні явища або звернули, але через боягузтво не стали на захист вітчизни, потрібно вважати за рівнем „зіпсованості“ на другому місці після запеклих ворогів держави. Винних у вказаних злочинах мали судити ті ж особи, що судили святотатців. Більшістю голосів злочинець, який посягнув на державу, мав засуджуватися до смертної кари. Крім того, філософ вважав, що кожна людина, якщо вона хоч на щось здатна, зобов'язана повідомляти правителів держави про змови, спрямовані на насильницьку і разом з тим незаконну зміну державного ладу, а правитель повинен притягувати змовників до суду [171, С. 309, 310].

Злочини проти життя людини описані Платоном найбільш широко. Мабуть, ця проблема в його часи була найбільш актуальною, і її вирішення вимагало аналізу й належних пропозицій законодавцеві. Привертає увагу склад суб'єктів, протиправні дії яких аналізував філософ. Це, як правило, особи, що були в родинних стосунках із потерпілими, тобто батьки, які вбивали своїх дітей, брати, котрі посягали на життя своїх сестер і братів, а також особи, що перебували в стосунках „керування – залежність“ тощо, наприклад, власник що убив свого раба, і, навпаки, раб, який позбавив життя вільну людину. Платон проводив чітку межу між умисним і неумисним вбивством, що вбачається з таких положень його вчення: „Хто з завчасно обдуманим наміром і протизаконно власною рукою уб'є будь-кого зі своїх співвітчизників, той в першу чергу позбавляється захисту законів. Йому забороняється оскверняти своєю присутністю святилища, ринкові площі, гавані та інші місця загальних зібрань

людей, незалежно від того чи хтось забороняв злочинцеві вхід на ці території, адже це заборонено законом, що виражає таку заборону на захист всієї держави“.

Більше того, Платон стверджував, що в особи, яка розлютившись власноручно вбила вільнонароджену людину, потрібно розрізнити два окремих стани. Перший – коли вона вчинила вбивство, під впливом раптового гніву, проте відразу після вбивства відчувала каяття у зв'язку зі скоєним злочином. Другий – коли людина, розлютившись через нанесену їй образу, прийняла рішення про помсту своєму супротивнику і вбила його. При цьому каяття у вбивці не виникало. Таким чином, на думку філософа, мали місце два різні вбивства, хоча умови їх вчинення схожі. Найкраще, як він вважав, розглядати такі справи виходячи з умисності чи неумисності вчинення дій, із якими пов'язана смерть потерпілого, і таким же чином вирішувати питання призначення покарання [171, С. 322–327].

Наведене свідчить про глибокий аналіз ознак суб'єктивної сторони у поведінці особи, котра вчинила протиправні дії, що є характерним і для сучасних правників – адвокатів, прокурорів, слідчих, суддів, вчених-криміналістів.

Неумисними Платон вважав убивства, що сталися під час спортивних змагань між людьми, які перебували в товариських стосунках, незалежно від часу настання смерті після нанесених ударів. У такому випадку покарання не призначалося, проте потрібно було пройти процедуру релігійного (духовного) очищення відповідно до законів, які регулювали такі відносини. Аналогічно передбачалося чинити щодо осіб, які позбавляли життя своїх супротивників під час військових тренувань, використовуючи зброю чи звичайну фізичну силу, або в ході війни. Не повинні були визнаватися вбивцями, тому й не проходили релігійне очищення лікарі, якщо проти їхньої волі помирав хворий, якого вони належним чином лікували [171, С. 320, 321, 324, 334, 398, 399].

На переконання Платона, на друге місце після вбивства будь-який, навіть нерозумний, законодавець поставив би поранення, а також каліцтво в результаті поранення. Він також запропонував розрізнити види поранень. Так, одні з них, на його думку, завдаються неумисно, другі – в стані люті, треті – під впливом

страху, четверті – свідомо, з умислом. Хто ж неумисно поранить іншого, зобов'язаний компенсувати потерпілому лише збитки, „адже ніякий законодавець не є володарем людської долі“ [171, С. 331, 332, 334, 336].

У своїх роздумах Платон неодноразово звертався до проблем посягання на *честь і гідність людини*, стверджуючи, що люди не можуть не насміхатися один над одним, але головне – щоб насмішки не були злобливими, не принижували людину, оскільки це призводить до ворогування і конфліктів. Особливу увагу він приділив проблемі лихослів'я, заявляючи, що воно має бути заборонене як таке, що ображає людину. Крім образи словом, Платон виділив ще один її вид – образу дією, яка вважалася насиллям. Описавши образу як насильницький злочин, нічого не запропонував для кримінально-правової охорони честі й гідності людини від наклепу. І це в той час, коли його попередник Геродот (бл. 484 – між 431–425 р. до н. е.), оприлюднюючи розмови Ксеркса, царя персів, з Мардонієм, його підлеглим вельможею, дав чітке і змістовне визначення наклепу: „Немає нічого страшнішого наклепу: адже наклеп двох робить злочинцями, а третього – жертвою. Наклепник винний у тому, що звинувачує іншого без його присутності. А той, хто йому вірить, винний, тому що судить не вникнувши в сутність справи. Одночасно відсутня особа потерпає від того, що один поширює про нього неправду, а інший вважає негідною людиною“ [25, С. 127].

Аналізуючи *злочини проти власності* (як правило, крадіжки) Платон у першу чергу давав їм моральну оцінку. Водночас у своїх міркуваннях він оперує юридичними категоріями, деякі з них навіть лягли в основу сучасних правових положень. Зокрема, він вбачав суттєву різницю між викраденням „великого“ і „малого“ предмета, жертвоприношенням і священним предметом. А тому, вустами свого героя Клінія, висловив думку, що потрібно встановлювати різні покарання за кожне з таких правопорушень. Також він наголосив, що, вчиняючи дрібну крадіжку, злодій має той самий мотив, що й при великій, лише сил у нього менше. Крім того, викрадення чогось великого є більш несправедливим вчинком. Вбачаємо, що Платон очевидно розрізняв викрадення чужої власності,

називаючи його вчинком неблагородним, та грабіж, якому дав оцінку як справі безсовісній.

Розмірковуючи про покарання, які можна застосовувати до злодіїв, Платон дійшов висновку, що в першу чергу злочинцю доведеться оплатити в подвійному розмірі вартість викраденого. Якщо правопорушник цього не зробить, то він має бути ув'язнений до того часу, поки не виплатить визначену суму грошей і не примириться з обвинувачем (потерпілим). Якщо ж хтось вчинить крадіжку публічно (здійснить грабіж), то звільнитися з тюрми зможе лише після отримання прощення від держави та оплати подвійної вартості викраденого. Філософ також вважав, що особі, яка свідомо переховувала річ, викрадену іншою людиною, повинно бути присуджене таке ж покарання, як і злодієві [171, С. 310, 405, 421].

Досліджуючи *проблеми правового забезпечення військової служби*, Платон звернув увагу як на загальну фізичну підготовку воїнів, так і на відносини між рівними за статусом службовцями й тими, що знаходяться у службових стосунках „підлеглий – начальник“ і навпаки. Окрему увагу привертають його погляди на вирішення питань відповідальності за вчинення порушень кримінально-правового характеру, до яких належить ухилення воїна від військового походу, завчасне залишення ним без дозволу військового підрозділу і повернення додому та добровільна передача ворогу своєї зброї чи її безславна втрата на полі бою.

До кримінальної відповідальності як дезертир мав притягуватися військовослужбовець, котрий до завершення військового походу, без розпорядження уряду, повертався додому. Такій особі суд мав призначити таке ж покарання, що й військовослужбовцеві, який ухилився від походу.

Вважалася гідною осуду і презирства поведінка особи, яка через боягузтво не застосовувала до ворога зброю, не чинила йому опір, надаючи „перевагу збереженню свого ганебного життя“. На думку філософа, покарання таким людям не можна призначати, адже карати потрібно недобру людину, щоб її виправити, а покарання нещасного не призведе ні до чого позитивного. Більше

того, він вважав, що таких людей не можна зараховувати у будь-які військові загони. Якщо хтось порушить таку заборону і здійснить зарахування, то він повинен нести матеріальну відповідальність [171, С. 406–409].

Суспільна небезпечність протиправної дії. Аналіз кримінально-правового вчення Платона дає можливість виявити й інші його погляди, які в подальшому активно сприяли розвитку кримінального права. Зокрема, він чітко висловив свою позицію щодо рівня суспільної небезпечності певних дій людини. Наприклад, злочини проти власності Платон вважав найнебезпечнішими, стверджуючи, що ніхто не повинен брати чуже або користуватися чужим майном без дозволу власника, адже це призводить до біди.

Після цього, на його думку, найбільш небезпечними були правопорушення, пов'язані з розбещеністю та зухвалістю молоді; в першу чергу ті, що стосувалися ставлення до загальнодержавних і місцевих святинь, що свідчить про тогочасне істотне загострення теологічних відносин між різними за віком групами суспільства. Наступним за рівнем небезпечності для суспільства злочином із вказаної групи була образа, яка завдавалася „приватним святиням та могилам“, а по суті близьким і рідним померлих людей, пам'ять про яких вони зберігали. На третьому місці за зазначеним критерієм був злочин у виді зухвалого ставлення дітей до батьків, за винятком зухвальства, проявленого у формі „образи дією“, на четвертому – зневажливе ставлення до посадових осіб, викрадення їхнього майна або користування ним без дозволу, на п'ятому – порушення цивільних прав будь-якого громадянина [171, С. 341].

Необхідна оборона. Платон описав ознаки необхідної оборони, яка була відома ще в часи формування П'ятикнижжя Мойсеєвого. Зокрема, філософ стверджував, що особа, яка вбила в нічний час злодія, котрий намагався обікрасти будинок, є невинуватою. Так само не вважалися винними особи у разі вбивства ними злочинців, що вчиняли грабіж, зґвалтування жінки, народженої вільною, малолітнього хлопчика, власної дружини та інших осіб.

Рецидив вчинення злочину. Платон вказав, як необхідно поводитися з людиною, котра відбула строк покарання у виді тюремного ув'язнення. На його

думку, якщо засуджений поведився в ув'язненні як поміркована людина, то після виходу на волю він мав право жити поряд із людьми розсудливими. Проте якщо він знову вчиняв злочин, за який йому було присуджено попереднє покарання, то винному мала призначатися смертна кара. Таким чином, повторне здійснення (рецидив) аналогічного за небезпечністю злочину, по суті, було кваліфікуючою ознакою та підставою для більш суворого покарання.

Божевілля та недоумкуватість. Платону, як і його співвітчизникам, були відомі такі психічні захворювання, як божевілля, недоумкуватість, тощо, і він намагався обґрунтувати потребу в необхідності уважнішого ставлення суспільства до людей з такими вадами як заради них самих, так і задля осіб, що їх оточують. Зокрема, філософ стверджував, що такі хворі не повинні з'являтися у місті. Їхні родичі зобов'язані охороняти хворих „в своєму домі як уміють“. Якщо ж родичі ухилялися від виконання цього обов'язку, то залежно від соціального статусу зобов'язані були сплачувати відповідні штрафні санкції.

Не пов'язуючи ці захворювання з будь-якими кримінально-правовими правопорушеннями, мислитель подав ідею визнання таких людей у судовому порядку неправоздатними „розпоряджатися своєю власністю, навіть у дрібницях“. Решту свого життя після прийняття судом такого рішення хворі мали проводити на правах дитини під наглядом своїх родичів [171, С. 331, 371, 394, 399, 400].

Вважаємо, що наведені факти є достатніми підставами стверджувати, що високий рівень культури грецького народу та його інтелектуальної еліти сприяв значному поширенню його мови, освіти, науки та правових ідей у Римській державі, особливо тій її частині, яка з часом стала Східною Римською імперією (Візантією). Така ситуація викликала певне незадоволення римських інтелектуалів уже в часи М. Т. Ціцерона. Дослідник його літературної, зокрема правової, спадщини М. Рогович зазначає, що цей римський політик, філософ, творчість якого була „синтезом грецької духовності та римської громадянськості“, належав до тих людей, які „з болем у серці сприймали засилля

в Римській республіці чужої, тобто грецької, мови та літератури на шкоду рідній, латинській мові, як і римській культурі взагалі“ [231, С. 5, 10].

Аналізуючи непрості умови розвитку східних провінцій Римської імперії, відомий дослідник античності А. Б. Ранович обґрунтовано стверджує, що римські імператори підкреслювали свою повагу до грецької старовини, протегували грецьким містам, деяким із них навіть була забезпечена певна свобода. Наприклад, Афіни зберегли судові права в межах чинних на території Римської імперії законів і розпоряджень принцепса та його представників. Втім, як і кожна імперія, Римська держава об'єктивно намагалася досягнути єдності в усьому, і значною мірою їй це вдалося. Варто звернути увагу на те, що римські юристи у своїх творах наголошували на необхідності поважання місцевих звичаїв і традицій, особливо якщо вони, задовольняючи те чи інше бажання місцевих жителів, не порушували імператорської влади [191, С. 241, 254].

Кримінальне право Східної Римської імперії є результатом багатовікової титанічної правотворчої і правозастосовної діяльності соціалізованого суспільства, в основу якого покладено правовий досвід цієї та сусідніх держав, закріплений в правових звичаях, законодавчих актах, усталений в свідомості народних мас, що розпочали формувати новітню на той час християнську цивілізацію. Вказаний досвід був зміцнений первинно узагальненими емпіричними знаннями, що давали можливість розвивати правову думку, перманентно піднімаючись до теоретичного усвідомлення сутності правових відносин та здатності їх регулювати нормативними засобами.

Східна Римська імперія часів Юстиніана I змогла радикально удосконалити своє законодавство, у тому числі кримінально-правове, звівши його до 12 книг імператорських конституцій та 50 книг Дигестів. Вони були написані, за словами названого імператора, „як грецькою мовою, так і мовою римлян“. Цікавим є те, що навіть на початку X ст. східні римляни (візантійці) у договорах, що укладалися з нашими предками – русичами, називали себе греками. Правова реформа Юстиніана I стала реалією юридичного життя держави завдяки високому рівню розвитку правової освіти і науки. Це підтверджується текстом Конституції

„Отпет“, у якій імператор повідомив про існування юридичних шкіл у Беритській, Олександрійській, Цезарійській та деяких інших общинах. Там само, критикуючи окремих не зовсім кваліфікованих викладачів права, він заявив, що „деякі неосвічені люди... викладають учням фальшиву науку,“ і пригрозив, що якщо й надалі такі факти будуть мати місце, то винних каратимуть штрафом у розмірі 10 фунтів золота і висилатимуть з общини [118].

Що ж до *використання наукових знань*, то члени комісії з укладення Дигестів, яка діяла під керівництвом видатного державного службовця імперії Трибоніана, використовували не лише свої правові знання, але й праці 38 найвідоміших вчених-юристів, зокрема Аквілія, Гая, Модестина, Павла, Папініана, Сцеволи, Ульпіана, Цельса та ін., які успішно вирішували складні правові проблеми, в тому числі в кримінально-правовій галузі. Наприклад, Модестин був автором чотирьох книг „Про покарання“. Павло також написав чотири книги, присвячені кримінально-правовій проблематиці, найвідоміші з яких – „Про перелюбство“, „Про покарання селян“, „Про покарання воїнів“ [66, С. 139]. Як зазначено у Дигестах, римські децемвіри, які готувалися до укладення збірки Законів XII таблиць, одночасно були уповноважені „звертатися до грецьких держав по закони і на тих законах заснували [римську] державу. Записавши ці закони на дошках зі слонової кістки, децемвіри поставили їх перед Рострами (на Форумі), щоб ці закони були доступними“ (Д. Кн. 1, т. 2, п. 2, § 4) [41]. Таким чином, римське законодавство базувалося у тому числі на праві греків. Одночасно варто звернути увагу на те, що Закони XII таблиць були актом язичницьких народів, а Дигести, відповідно до положень Конституції „Tanta“, присвяченої їх затвердженню 16 грудня 533 р., укладалися, за словами імператора, з допомогою „Господа Бога Нашого Ісуса Христа“, тобто були актом започаткованої новітньої християнської цивілізації [119].

З позиції тогочасних знань укладачі описали в Дигестах походження і зміст терміна „право“, здійснили класифікацію права на публічне і приватне, право природне і право народів, виклали елементи сутності, тобто внутрішнього змісту права (Д. Кн. 1, т. 1, п. 1, § 1–4). Особливу цінність становлять визначення, які

римські юристи вперше дали терміну „закон“. Так, посилаючись на Папініана, вони стверджували, що закон є загальним для всіх приписом, рішенням досвідчених людей, приборканням злочинів, вчинюваних умисно або неумисно, загальною для всіх громадян обіцянкою держави (Д. Кн. 1, т. 3, § 1). Звертаючись до Хризиппа, автора книги „Про закони“, зазначили, що „закон є цар усіх божих і людських справ; він повинен бути керівником добрих і злих; вождем і керівником живих істот, які живуть в державі“ (Д. Кн. 1, т. 3, § 2). Ототожнюючи терміни „закон“ і „право“, посилаючись на Помпонія, Цельса, Павла, укладачі Дигестів переконливо стверджують, що права встановлюються для випадків, які трапляються часто, і навпаки, „це є неприпустимим для тих явищ, що проявилися в одному або двох випадках“ (Д. Кн. 1, т. 3 п. 3, 4, 6). Саме ці сутнісні ідеї уже багато століть закладаються у визначення терміна „закон“ науковцями, зокрема українськими [172, С. 474, 475]. Також у Дигестах звертається увага на походження юридичної сили закону, яка пов'язувалася з волею народу: „Те, що вирішив принцепс, має силу закону, оскільки народ через царський закон, прийнятий щодо вищої влади принцепса, надав принцепсу всю свою вищу владу і силу“ (Д. Кн. 1, т. 4, п. 1).

Посилаючись на Флорентина, укладачі Дигестів визнали обґрунтованою його правову позицію, згідно з якою люди „зобов'язані присікати насилля і протиправність, так як право передбачає, що у випадку, коли хтось буде робити будь-що для свого захисту, то він вважається таким, що вчинив правомірний поступок... Відповідно, є злочином, коли одна людина умишляє протиправні дії щодо іншої особи“ (Д. Кн. 1, т. 1 п. 3, § 4). Визначення поняття „правопорушення“ (злочин) запропонував також Ульпіан, виклавши його у своїй книзі „Коментарі до едикту“. Він вказав, що термін „правопорушення“ виник на позначення дій, які вчинялися не відповідно до права. До таких діянь належали образа, протиправне нанесення шкоди, несправедливість, здійснені, зокрема, й у формі протиправного вироку (Д. Кн. 47, т. 10, п. 1). У цьому аспекті цікавими є його роздуми щодо терміна *fraus*, який перекладається як „обман“, проте інколи він використовувався ширше – на позначення усякої зловмисної дії, „злочину“. В

окремих випадках його перекладали навіть як „покарання“. Щодо таких випадків у книзі „Коментарі до Закону Юлія і Палія“ зазначено: „Одна справа „злочин“, зовсім інша – „покарання“. Адже злочин може залишитися без покарання, а покарання без злочину не буває. Покарання – це відплата за провинність...“ (Д. Кн. 50, т. 16, п. 131).

Названі правові позиції, які формувалися ще в часи дохристиянської цивілізації, за своєю сутністю були не лише тлумаченням правових звичаїв, стародавніх законів, а й ґрунтовними правовими прецедентами, які стали основою правової системи і системи права Східноримської християнської цивілізації. Їх особлива цінність для кримінально-правового застосування полягає у класифікації правопорушень за об'єктом посягання та їх поділі на певні групи, розглянуті нижче.

Для групи злочинів проти Бога у Східній Римській імперії існував узагальнюючий термін „святотатство“. Найбільш повно вони описані в Книзі 48 Дигестів. Суб'єктами вчинення цих злочинів, або святотатцями, вважалися особи, що пограбували громадські релігійні святині. Стосовно ж тих, хто здійснив напад на приватні святині чи на охоронювані каплички, то, за позицією Павла, оприлюдненою в його книзі „Про публічні суди“, таких людей потрібно карати суворіше, ніж злодіїв, але не так суворо, як святотатців, котрі повинні засуджуватися до смертної кари (Д. Кн. 48, т. 13, п. 1 (9), § 1). Ульпіан у сьомій книзі „Про обов'язки проконсула“ заявив, що суворість покарання за святотатство проконсул зобов'язаний визначати залежно від фактів, виявлених у процесі розгляду справи, а саме віку, статі, особистих якостей правопорушника, обставин, часу вчинення злочину.

Ульпіан вважав, що злочини проти величі народу, держави, цезаря є дуже близькими за суттю до святотатства. Він стверджував, що до цієї групи злочинів належать протиправні дії, пов'язані з посяганням на римський народ або його безпеку. Відповідальність за них мала наступати у разі, коли особа умисно („за злим умислом“) прийняла будь-яке з таких рішень: щоб без розпорядження принцепса були вбиті заручники; щоб забезпечені бойовою зброєю або камінням

люди або ті, хто об'єдналися для виступу проти держави, знаходилися у місті [Римі]; щоб [без дозволу] займалися [публічні] місця або храми; щоб відбулися збори із закликом до повстання, підбуренням до вбивства магістра римського народу або іншої особи, яка має вищу військову чи цивільну владу; застосування зброї проти Римської держави тощо. (Д. Кн. 48, т. 4, п. 1, § 1; п. 2). Як бачимо багато зазначених ознак об'єктивної сторони складу злочинів періоду Римської держави ідейно є актуальними також для сучасної України.

Особлива увага приділялася в Римській державі кримінально-правовій охороні фінансово-грошової системи та джерел її забезпечення. Наприклад, у книзі „Коментарі до Сабіни“ Ульпіана йдеться про те, що законом про казнокрадство, прийнятим імператором Юлієм Октавіаном Августом у 8 р. до н. е., було встановлено, щоб посвячених, священних або казенних грошей ніхто не крав, не захоплював, не долучав до власних приватних коштів і не створював умов, щоб хтось вчиняв такі самі дії. Покаранням за ці протиправні дії було позбавлення особи в судовому порядку „вогню і води“, яке на час укладання Дигестів було замінене засланням. Той, хто засуджувався до зазначеного виду покарання, втрачав усі свої попередні права та майно. Поряд із казнокрадством імператор заборонив свідоме, зі злим умислом підкладання або підмішування в казенне золото срібла чи міді, через що монета втрачала свою цінність.

Римський диктатор Корнелій Сулла у 81 р. до н. е. прийняв закон, що стосувався убивць, причому спосіб, у який вони позбавляли людину життя, не мав значення. Тлумачення цього закону здійснив Марціан, а пізніше його правові позиції були використані укладачами Дигестів. Згідно із зазначеним правовим актом вбивцею є кожний, хто спричинить людині смерть зі злим умислом, який може бути реалізований у будь-який спосіб, а саме: підпал; використання зброї під час вчинення крадіжки; умисне використання магістром або керуючим публічним судом неправдивих свідчень щодо невинної особи з метою її подальшого віддання до суду і засудження [до смертної кари]; застосування отрути тощо.

Особи, що здійснили *викрадення або обмежили свободу людини* в інший спосіб, що не відповідав звичаям або порушував закони, в усі часи переслідувалися. Зокрема, Ульпіан в книзі „Правила“ описав окремі положення закону, спрямованого проти злочинців, які викрадали людей. Цей акт написав Квінт Фабій, консул, у 183 р. до н. е. Згідно з його положеннями покупець, котрий свідомо купив вільну людину, підлягав притягненню до кримінальної відповідальності як особа, що викрала людину. Така ж відповідальність передбачалася щодо продавця, який свідомо продав вільну особу, а також щодо сторін, які свідомо порушили свободу вільної людини способом її дарування, передачі іншій особі як приданого або для обміну на певну річ матеріального світу.

Суб'єктом кримінальної відповідальності за викрадення вільної або звільненої від рабства людини могла бути лише вільна особа, яка всупереч волі потерпілого переховувала, утримувала в кайданах або свідомо і зі злим умислом придбала його. Визнавався співучасником такого злочину також той, хто виступав стороною в угоді на боці продавця або покупця.

Могла нести відповідальність як викрадач людини також вільна особа, яка свідомо, зі злим умислом підмовила рабів на втечу від свого власника, без відома невільників приховувала їх від їхніх господарів, утримувала в оковах або свідомо купила невільника, який протиправно залишив свого власника, тощо.

Образа честі і гідності людини була одним із видів правопорушень, що регулювалися Корнелієвим законом. Лабеон, правові позиції якого стали складовою частиною Дигестів, стверджував, що образа може заподіюватися дією, коли застосовується сила, і словами, коли лаються тощо. Він вважав, що будь-яка образа заподіюється тілу, якщо по ньому б'ють, гідності, коли у жінки забирають її супутника, репутації, коли посягають на невинність. Офілій радив розрізняти способи заподіяння образи дією. Він пояснив, що „побиття“ – це коли б'ють боляче, а завдання „удару“ – коли б'ють, не завдаючи сильного болю. У випадку розгляду такого правопорушення, як образа способом умисного протиправного проникнення в дім, „домом“ вважався не лише власний житловий

будинок людини, а й інше місце проживання, що є її приватною власністю, найняте, таке, що використовується безкоштовно, або навіть те, в якому людину приймають як гостя (Д. Кн. 47, т. 10, п. 1 § 1, 2; п. 5 § 5). За жорстоку образу, тобто „найбільш ганьбливу і зневажаючу“, наприклад завдану в публічному місці, в присутності претора, під час проведення громадських заходів, а також таку, що мала наслідком „більш глибокі поранення“, винні позбавлялися права бути декуріонами. Ті ж, хто безпідставно подав позов про образу в екстраординарному порядку, засуджувалися до покарання у виді заслання, вигнання або виключення зі станового прошарку (Д. Кн. 47, т. 10, п. 7, § 7, 8; п. 9 § 2, 4; п. 10, 38, 40, 43, 45).

Варто зазначити, що особи, які були засуджені кримінальним судом за наклеп або за образу людини, оголошувалися такими, що мають „погану славу“. Відтак за ганебні вчинки їм заборонялося залишатися у „місті“ (мається на увазі Рим, або інше місто, де перебував імператор).

Укладачі Дигестів, дослідивши праці дохристиянських юристів, чітко описали лінгвістичну *сутність найменування такого злочину, як крадіжка*. Посилаючись на книгу Павла „Коментарі до едикту“, вони стверджували, що термін „крадіжка“ походить від слова „темний, так як вчиняється таємно, як правило, вночі, з метою наживи“. Крадіжку називали злочином, який суперечить природному праву, розуміючи під ним те право, якому природа навчила все живе.

За способом вчинення крадіжки Гай у 13-й книзі „Коментарі до едикту“ визначив два її види: очевидну і неочевидну. Очевидним злодієм вважався той, кого піймали на місці вчинення протиправної дії з викраденою річчю або раніше, ніж він приніс її в те місце, куди планував, а також у випадку, коли злочинець був виявлений в момент здійснення крадіжки та при затриманні викинув украдене майно і втік. Якщо ж злодій відніс викрадене у місце, куди передбачав, то навіть якщо його спіймали з викраденою річчю у місці, де вона лежала, очевидним злодієм його не визнавали (Д. Кн. 47, т. 2, п. 1, § 3; п. 2, 3, § 1, 2; п. 5, § 1).

Вважаємо, що поділ способів крадіжки на два названі види став передумовою появи терміна „грабіж“. Так, особи, які вчинили очевидну крадіжку, визнавалися грабіжниками, а тому той, з умислу якого відбувся грабіж, не ніс відповідальності за позовом про крадіжку, а лише за позовом про захоплення майна силою.

У римлян груповою вважалася крадіжка, коли її вчиняли двоє і більше осіб. У такому випадку кожна людина відповідала за крадіжку в цілому, а не за якусь частину вкраденого (Д. Кн. 47, т. 2, п. 21, § 9).

Автори правових позицій, аналізуючи дії осіб на предмет законності, крім об'єктивних елементів детально оцінювали суб'єктивні. Наприклад, Ульпіан у книзі „Коментарі до Сабіни“ зазначив, що якщо хто-небудь викрав або сховав чужу рабину-блудницю з метою задоволення з нею своїх „пристрасних бажань“, то він не повинен нести відповідальність за крадіжку, бо в нього не було умислу протиправного заволодіння людиною. Він же в книзі „Коментарі до едикту“, посилаючись на Педія, стверджував, що „як ніхто не вчиняє крадіжку без злого умислу, так (ніхто) не може дати пораду (вчинити крадіжку) або надати допомогу (в крадіжці) без злого умислу“ (Д. Кн. 47, т. 2, п. 39,50, § 2).

З нашої точки зору, до злочинів проти власності належали також окремі протиправні дії, описані в титулах 7–9, 14, 17, 18, 20, 21 книги 47 Дигестів. Беручи до уваги високий рівень розвитку римського судноплавства, зокрема торговельного, а також його антиподу – піратства, яке поряд із корабельними аваріями, викликаними морською стихією, призводило до завдання значних збитків потерпілим, що негативно позначалося на міждержавних відносинах та економічному становищі Римської держави, була розроблена система правових положень, спрямованих на неприпустимість протиправного посягання на предмети власності, які транспортувалися кораблями (човнами). В цьому аспекті укладачі Дигестів використали правові позиції своїх предків, зокрема ті, що стосувалися кримінально-правової охорони зазначених відносин.

Так, Ульпіан у книзі „Коментарі до едикту“ зазначив, що той, хто викрав річ, яка валялася на березі після того, як відбулася корабельна аварія, перебуває в

[правовому] становищі злодія (Д. Кн. 47, т. 9, п. 3). Аналогічна думка, але в більш широкому аспекті трагічних суспільних відносин, міститься в книзі Гая „Коментарі до провінціального едикту“. У ній стверджується, що коли хто-небудь вкраде або захопить річ, врятовану під час аварії корабля, пожежі чи обвалу і перенесену в інше місце, то, безумовно, він повинен нести відповідальність за позовом про крадіжку. В іншому випадку, відповідальність може наставати за позовом про захоплення силою, особливо якщо правопорушник не знав, що річ, якою він заволодів, має стосунок до корабельної аварії, пожежі чи обвалу (Д. Кн. 47, т. 9, п. 5).

Покарання за такі правопорушення призначалося досить суворе. Це вбачається із вказівок імператора Антоніна, який зазначив, що якщо здобич, взята силою, виявиться значною, то вільних необхідно засудити до побиття палицями і заслання на трирічний строк, а якщо це будуть люди нижчого соціального прошарку, то їх можна віддати на той самий строк для виконання публічних робіт. Рабів він радив побити батогами і відправити на роботу в рудники. Якщо ж винні заволоділи речами на невелику суму, то вільних після побиття палицями, а рабів після ударів батогами можна відпустити. Водночас особливу увагу звертали на кваліфікуючі обставини, які мали враховуватися при призначенні покарання: „в таких випадках необхідно старанно давати оцінку, виходячи з становища особи і характеру обставин, щоб не постановити щонебудь [рішення] більш жорстоке або більш м'яке, ніж вимагає справа“ (Д. Кн. 47, т. 9, п. 4, § 1).

Одним із основних злочинів, спрямованих проти господарської діяльності в Римській державі було фальшування грошей. Воно, як правило, здійснювалося у таких формах: обрізання золотих монет, що призводило до зменшення їх ваги; перефарбовування або підроблення будь-яким іншим способом золотих монет; фальшування (псування) золота; карбування фальшивих срібних монет (із додаванням свинцю) тощо.

Відповідно до правової позиції Ульпіана, викладеної у книзі „Про обов'язки проконсула“, вільні особи, винні у вчиненні таких злочинів, каралися способом

віддання їх на розтерзання звірам. Якщо ж зазначені протиправні дії вчиняли раби, то вони також підлягали смертній карі, яка виконувалася в інший спосіб, що визначався судом. Таке ж покарання передбачалося щодо осіб, які мали можливість попередити названі протиправні дії, але не здійснили цього. Також заборонялося законом зловмисно продавати або купляти фальшиві гроші чи золото (Д. Кн. 48, т. 10, п. 8, 9, § 1, 2).

Основою для формування правових позицій, включених до складу Дигестів і спрямованих на *охорону суспільних відносин у сфері діяльності органів державної влади, службової та професійної діяльності з надання публічних послуг*, стали положення закону диктатора Корнелія Сулли „Про підроблення“, що був прийнятий у 81 р. до н. е. та сенатусконсульту Лібонія, прийнятого у 16 р. н. е. Зокрема, Павло в книзі „Коментарі до Сабіни“ звернув увагу на те, що за вказаним законом повинні притягуватися до відповідальності особи, які викрадуть, приховають, заберуть, знищать, підчистять, підмінять або відкриють заповіт, зловмисно напишуть, запечатають чи оголосять підроблений заповіт. Крім того, ті, хто вносив зміни до рахунків, воскових табличок або будь-яких інших незапечатаних документів і тим самим перекрутив закладену в них інформацію чи викрав документ, повинні були каратися на тих же підставах, що й ті, хто винен у підробці. За даними укладачів Дигестів, Север засудив за законом Корнелія Сулли префекта Єгипту за те, що той підробив свої документи, коли очолював названу провінцію. Якщо підроблення вчинила вільна особа, її засуджували до вислання та конфіскації всього майна. Якщо ж такий злочин вчиняв раб, то щодо нього застосовувалася смертна кара (Д. Кн. 48, т. 10, п. 1, § 4, 13; п. 2, 9, § 3). Окремим об'єктом підроблення в Римській державі були печатки. Відповідальність за таку протиправну дію наставала за тим же Корнелієвим законом (Д. Кн. 48, т. 10, п. 30).

Законом Гая Юлія Цезаря, прийнятим в 59 р. до н. е., була встановлена *відповідальність за хабарництво*, вчинене посадовими особами. Так, Марціан у книзі „Інституції“ вважав, хабарництвом випадки, коли особа, здійснюючи обов'язки магістрата, посла чи опікуна або будь-які інші функції чи повинність,

взяла самотійно або через тих, хто входить до її почту, гроші або інші цінності. Покаранням за хабарництво було вигнання, смертна кара чи заслання на острів (Д. Кн. 48, т. 11, п. 6, § 2; п. 7, § 3).

Судова діяльність в Римській державі була однією з найпочесніших, а тому належно охоронялася. Ульпіан у книзі „Коментарі до едикту“, положення якої увійшли до Дигестів, стверджував, що той, хто зловмисно вчинить так, щоб судовий процес не проходив у безпеці або судді не здійснювали судочинство відповідно до встановленого порядку, або той, хто з'явиться у місці, де проходить судове засідання, зі зброєю, повинен був нести відповідальність за законом імператора Юлія Августа Октавіана „Про публічне насилля“. Покаранням за такі дії було позбавлення „води і вогню“ (Д. Кн. 48, т. 6, п. 10, § 2).

Особливим видом протиправного посягання на правосуддя, на стадії виконання судового вироку, вважалася втеча засудженого з тюрми способом виламування дверей. Таких осіб, якщо вони вступили в змову з іншими засудженими з метою колективної втечі, страчували. Якщо ж втеча відбулася через недбальство охорони, то покарання втікачам могли пом'якшити (Д. Кн. 47, т. 18, п. 1).

Прогресивний розвиток Римської держави, однією з найважливіших опор якої була ефективна армія, сприяв *формуванню якісного військового законодавства*. Потреба у ньому обумовлювалася необхідністю регулювати й охороняти відносини, що виникали між військовослужбовцями і державою, яка через уповноважених осіб найняла їх на службу, а також власне між військовослужбовцями. При цьому чимало уваги було приділено розвитку кримінально-правового законодавства.

Аррій Мемандр у книзі „Про військову справу“ поділяв вчинені воїнами делікти, або проступки, на спеціальні, та загально-цивільні. Відповідно, й покарання за такі діяння передбачалося спеціальне або загальне (Д. Кн. 49, т. 16, п. 2). Крім того, римські юристи доволі чітко і зрозуміло визначили військовий злочин як протиправне діяння, вчинене особою, що діяла як воїн. Вони також

сформували систему видів військових злочинів, до яких віднесли такі: самовільне тимчасове залишення військової частини (Д. Кн. 49, т. 16, п. 3, § 2, 5, 7); дезертирство (Д. Кн. 49, т. 16, п. 3, § 3, 6, 7, 8, 9; п. 5, § 1, 2, 3, 4); залишення місця варту (поста в палаці) (Д. Кн. 49, т. 16, п. 3, § 5, 6; п. 10); перехід на сторону ворога (Д. Кн. 49, т. 16, п. 3, § 10, 11); втрата або продаж зброї (Д. Кн. 49, т. 16, п. 3, § 13; п. 14, § 1); вчинення дій, заборонених воєначальником, або невиконання розпоряджень головнокомандувача чи воєначальника (Д. Кн. 49, т. 16, п. 3, § 15; п. 6, § 2); перехід до табору через стіну або вал (Д. Кн. 49, т. 16, п. 3, § 17); заклик (підбурювання) легіонерів до повстання (Д. Кн. 49, т. 16, п. 3, § 19, 20, 21); передавання через розвідників таємної інформації ворогові (Д. Кн. 49, т. 16, п. 6, § 4); побиття воєначальника (Д. Кн. 49, т. 16, п. 6, § 1); небажання захищати [в бою] свого воєначальника або залишення його (в небезпеці), що призвело до загибелі (Д. Кн. 49, т. 16, п. 3, § 22); залишення центуріона в оточенні розбійників (Д. Кн. 49, т. 16, п. 6, § 9); опір центуріону під час здійснення ним законної діяльності або умисне пошкодження жезла центуріона (Д. Кн. 49, т. 16, п. 13, § 4); порушення воїном встановленого миру (Д. Кн. 49, т. 16, п. 16, § 1); ухилення від призову на військову службу (Д. Кн. 49, т. 16, п. 4, § 11).

За кожний військовий злочин передбачалося покарання в установленому порядку. До системи військових покарань входили такі види: смертна кара, яка виконувалася способом віддання злочинця на розтерзання звірам, розпинання на хресті; тілесні покарання (побиття палицями, катування); грошові стягнення (позбавлення грошового утримання за час самовільного залишення військового підрозділу); накладення особливих повинностей; переведення в іншу військову частину; пониження в чині (посаді), званні; звільнення з армії з ганебних підстав; позбавлення вислуги (пенсії); зачислення у штрафну частину.

Необхідна оборона. Укладачі Дигестів, посилаючись на Адріана, сформулювали правову позицію, за якою заборонялося притягувати до відповідальності осіб, котрі, захищаючи свої права або права членів своєї сім'ї, вчинили дії, подібні за зовнішніми ознаками до злочину: „Того, хто вчинив

вбивство [людини], яка здійснювала насильницькі розбещувальні дії щодо нього особисто або стосовно членів його сім'ї (домашніх), потрібно відпустити“ (Д. Кн. 48, т. 8, п. 1, § 4).

Ставлення до божевільних та неповнолітніх. Помпоній у книзі „Коментарі до Сабіни“ зазначив, що божевільні або ті, кому заборонено розпоряджатися своїм майном, „не мають ніякої волі“ (Д. Кн. 50, т. 17, п. 40). Крім того, Ульпіан, аналізуючи сутність образи та суб'єктів такого протиправного діяння, дійшов висновку, що божевільні та неповнолітні не можуть завдати образи, оскільки вони не здатні до умислу. На його думку, образити може особа, яка усвідомлює свій намір, а що стосується божевільних і неповнолітніх, то „чи б'ються вони, лаються, не вважається, що вони завдали образи“ (Д. Кн. 47, т. 10, п. 3, § 1). Ульпіан, у книзі „Коментарі до едикту“ зазначає, що претор, дотримуючись природної справедливості, надав захист юним, оскільки уже в ті часи розуміли, що неповнолітні особи недостатньо розсудливі й легко піддаються стороннім негативним впливам. Лише після 25 років людина досягає „міцності мужа“, стверджував він (Д. Кн. 4, т. 4, п. 1, § 1, 2). Що ж стосувалося неповнолітніх сиріт, то вважалося, що вони не підлягають судовій відповідальності (Д. Кн. 50, т. 17, п. 110, § 2).

Щодо сутності віку людини в римському праві ґрунтовно висловився італійський вчений-романіст Ч. Санфіліппо. Він стверджує, що в Римській державі не було встановлено чіткого віку, з якого особа наділялася здатністю реалізовувати свої права і нести відповідальність за свої дії. Цієї здатності людина набувала, як правило, з досягненням статевої зрілості. Оскільки цей момент є індивідуальним фактором і залежить від місцевості, в якій народилась і проживає особа, наявність статевої зрілості встановлювали в кожному конкретному випадку на основі стану розвитку тіла тощо. Малолітніми, або немовлятами, називали дітей віком до семи років. Вони вважалися такими, що нездатні щось розуміти, бажати, а відтак не були дієздатними. Діти віком понад сім років вважалися обмежено здатними розуміти і бажати, тобто були частково дієздатними аж до досягнення статевої зрілості. Якщо ж така дитина,

перебуваючи на межі досягнення статевої зрілості, вчиняла протиправні дії (злочин), то її могли притягнути до відповідальності. І лише з досягненням статевої зрілості особа набувала статусу правоздатної і дієздатної та зобов'язана була нести кримінально-правову відповідальність як повнолітня [194, С. 44–46].

Особливості призначення покарання. Римські юристи приділили значну увагу вирішенню проблем покарання як заходу примусу, сформульованого у вирокі суду щодо особи, винної у вчиненні злочину. Зокрема, Ульпіан у восьмій книзі „Обговорень“ зазначив, що винному потрібно призначати не те покарання, яке допускається відповідно його статусу в момент, коли суд постановляє свій вирок у справі, а те, якому він підлягав би на час вчинення правопорушення (Д. Кн. 48, т. 19, п. 1). Цей же автор у книзі „Про обов'язки проконсула“, посилаючись на Траяна, пояснив, що не можна виносити вирок у справі за відсутності (обвинуваченого), тому що краще залишити без покарання за злочин винного, ніж засудити невинного. Стосовно осіб, які ухилялися від явки до суду, то він радив виносити вирок навіть у разі їх відсутності відповідно до звичаїв, що склалися в судових провадженнях у справах приватних осіб, та призначати такі покарання, як грошовий штраф, вислання тощо. Проте якщо йшлося про покарання у виді направлення на роботу в рудники або смертної кари, то вирок у таких справах „не варто виносити відсутнім“ (Д. Кн. 48, т. 19, п. 5).

Римські юристи звернули увагу на такі ознаки кримінально-правового характеру, як місце та час вчинення злочину. Вони вказували, що залежно від місця вчинення злочину, які за формою складаються з аналогічних дій, в одних випадках можна кваліфікувати як крадіжку, а в інших як святотатство, у зв'язку з чим і покарання за їх вчинення істотно відрізнялося: у першому випадку (крадіжка) воно було менш суворим, ніж у другому (святотатство за способом вчинення також було крадіжкою, але за його вчинення передбачалася смертна кара). Строк або час вчинення злочину відрізняли також кримінально-правовий статус раба, який знаходився у самовільній відлучці, від статусу раба-втікача та протиправні дії денного злодія від таких дій нічного правопорушника (Д. Кн. 48, т. 19, п. 16, § 4, 5).

Варто звернути увагу на *місце і роль катування* в історії кримінально-правового законодавства. У Римській державі катування було способом розкриття злочину. Зокрема, у положеннях Дигестів зазначено: „Під „допитом“ ми зобов’язані розуміти катування і (спричинення) тілесного болю для того, щоб вирвати істину“. „Допитом“ вважалося також застосування катувальної лави (Д. Кн. 48, т. 10, п. 15, § 41). Сучасне суспільство, зокрема українське, донині бореться з цією „правовою спадщиною“, яка вже давно набула в кримінально-правовому законодавстві статусу злочину, але „катівські гени“ ще не полишили багатьох так званих „правоохоронців“.

Про глибинні зв’язки *Дигестів із правом попередніх держав* свідчать сутнісні правові ідеї та прямі посилення їх укладачів і самого імператора на ліванців, зокрема на центр найкращої правової школи у Бериті (сучасний Бейрут), на грецьких філософів, які активно працювали над правовими проблемами (Платон, Демосфен, Хризипп та інші).

Крім того, синтезувавши в Дигестах найкращі кримінально-правові ідеї та прецеденти, вироблені народами, які сповідували язичницькі вірування, римляни освятили їх монотеїстичним християнським вченням, посиляючись на „Бога всемогутнього“, „Трійцю“ [119], „Ісуса Христа“ [117]. Тим самим вони поєднали два напрямки розвитку права (світський і теологічний) в один і спрямували його в русло регулювання й охорони суспільних відносин.

Варто звернути увагу на те, що кримінально-правові положення Дигестів стали основою для *виникнення нових юридичних форм існування права*, які мали регулювати суспільні відносини в умовах, що перманентно розвивалися. Наприклад, уже через два роки після затвердження Дигестів, в 535–556 рр., глосатори уклали нове зібрання, що отримало назву „Authenticum“ і складалося з 134 новел. Близько 556 р. константинопольський професор Юліан уклав збірку законів, до якої увійшли 122 новели [174, С. 239–241]. В правозастосовній діяльності використовувалися також інші збірки. Так, у VIII ст. на підставі Юстиніанового законодавства була укладена „Еклога“ (18 титулів) [227, С. 324–325], 879 р. видано „Прохірон“ (40 титулів) [237, С. 185]. Кожний з цих

документів містив кримінально-правові положення. З часом вони стали відомими Русі, праукраїнській державі, яка в VI ст. розпочала своє формування неподалік північних кордонів Східної Римської імперії [212, С. 123].

1.5 Умови походження і первинного розвитку писаного кримінального права Русі (України)

Загальновідомо, що низький рівень суспільних відносин зумовлює аналогічний рівень права, і навпаки, розвинуті та соціально вмотивовані відносини в суспільстві є чинником створення розгалуженої й ефективної системи права. Виявлення реальних умов, тобто обставин, які забезпечили виникнення, формування і розвиток праукраїнського кримінального права, є одним із основних завдань нашого дослідження.

Історики стверджують, що доба енеоліту (мідно-кам'яного віку) була часом піднесення хліборобських культур та виникнення цивілізацій Єгипту й Месопотамії. На українській території у цей період переважала трипільська культура землеробів-орачів та відтворювального господарства (на Правобережжі). На початку поширення трипільців їх кількість становила близько 250 тис. осіб. З часом вона збільшилася, а кількість жителів в окремих поселеннях сягала від 8 до 14 тис. осіб [7, С. 12, 13, 16–18]. На наш погляд, досить цікавим є повідомлення київського історика С. І. Климовського, який заявив: „Про високий рівень розвитку [трипільської культури в 4–3 тис. р. до н. е.] свідчить існування на території України величезних поселень трипільців, так званих протоміст, площею 200–450 га, зокрема таких, як Добриводи, Майданецьке, Тальянка та інші. На Майданецькому поселенні, як вважають дослідники, одночасно було побудовано більше 1500 будинків. Для порівняння, звернемо увагу, що в Києві 1622 р. налічувалося 1750 будинків, і він входив до числа великих міст пізньосередньовічної України... Вся трипільська цивілізація базувалася на розвинутій кам'яній індустрії, а малочисельні засоби праці з міді відігравали лише допоміжну роль“ [56, С. 10]. Крім того, Р. П. Іванченко,

посилаючись на дані дослідника історії писемності в країнах давньої цивілізації південно-східної Європи М. Сулопарова, звернула увагу, що на підставі дешифрувань письмен трипільської культури науковець дійшов висновку, що першість у винайденні (створенні) графічно-звукового алфавіту належить племенам пелазгів, які жили в III–II тис. до н. е. на території сучасної України і відомі під назвою трипільців. Саме з цього алфавіту бере початок графічно-звуковий алфавіт народів Європи [52, С. 62]. На нашу думку, такі розвинуті та якісно організовані суспільства вже мали регулювати свою життєдіяльність, у тому числі за допомогою звичаїв і правових звичаїв.

Не були безлюдними сучасні українські землі також у IX–VI ст. до н. е. На них проживали кіммерійці, скіфи, сармати, алани, походження яких пов'язують з іранськими скотарськими племенами, та греки, котрі колонізували в VII–VI ст. до н. е. чорноморське узбережжя.

Що ж стосується формування праслов'янської людності, то вчені пов'язують його початок з I–II ст. н. е. В античному світі праслов'ян називали венедами. Першоосною їх буття була зарубинецька культура, поширена у басейні рік Прип'ять (з притоками), Сейм, Десна, Дніпро (з притоками) аж до місця впадання р. Тясмин. Активне кочування сарматів та споріднених із ними племен до Карпат призвело до занепаду зарубинецької культури через те, що частина її носіїв осіла в карпатських передгір'ях, а частина відійшла до Дніпра, де почала формувати київську культуру. М. І. Марченко стверджує, що ця культура формувалася з кінця II до середини V ст. н. е. і на відміну від поширеної на території українських земель черняхівської культури, що проявлялася здебільшого через соціально-економічну і політичну, аніж етнічну спільноту, була самобутньою та монолітною й не піддавалася, на думку дослідників, якимось значним провінційно-римським впливам. Чимало вчених вбачають у ній єдине джерело всіх слов'янських культур раннього середньовіччя [150, С. 15, 16].

У V ст. н. е. занепад готів і гунів створив умови для великого розселення слов'ян, оскільки германські племена відійшли на захід, а балканські провінції

Східної Римської імперії збезлюдніли через пошесть чуми і набіги варварів. На їх місця поступово стали поселятися слов'яни. На півночі вони колонізували майже безлюдні ліси, асимілюючи тубільні племена. Від Дністра, на рівні південних меж сучасної Вінницької області, до м. Обухова Київської області на півночі і до Сіверського Дінця, у місці притоки до нього р. Оскіл на сході, та острова Хортиці на Дніпрі, що на південному сході, проживали племена антів, які належали до пеньківської культури. У 558 р. вони також були „розсіяні“ по території сучасної України і південної частини Задунав'я більш сильними племенами аварів, котрі з південного сходу відступали на захід під тиском народів, що входили до Тюркського каганату.

Історики обґрунтовано заявляють, що в VI–VII ст. етнічна ситуація „давньої України“ на багато століть набула чіткої полярності: слов'янські племена знаходилися на заході, тюркські – на півдні і сході. Південний берег Криму, який завжди тяжів до Римської імперії, від початку правління Юстиніана I був включений до складу Візантії, наступниці Риму. До кінця VI ст. візантійці змогли утримати тільки Херсонес. У кінці VI ст. був створений Хозарський каганат, який поширив свою владу на болгар, аланів і лівобережні слов'янські племена. Проте певна залежність останніх від хозар обмежувалася лише помірною даниною [7, С. 20, 22, 24, 26, 30, 31].

Початки праукраїнської державності сягають своїми історичними коренями у V – поч. VI ст. н. е., коли полянське плем'я очолював Кий та його рід. Літописець назвав полянських князів „мужами мудрими й тямущими“, а з приводу племен, які входили до його об'єднання, повідомив, що кожне з них мало „свої звичаї, і закони предків своїх, і завіти, кожне свій норів“. Це перша згадка й підтвердження функціонування в середовищі державно об'єднаних племен наших предків трьох названих видів правових засобів регулювання суспільних відносин. Той самий автор літопису, критично аналізуючи різні погляди на соціальний статус Кия, вочевидь маючи з цього приводу більш повну інформацію, заявив: „Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесарограда. А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря“ [144, С. 40].

Отже, він підтвердив факт реального управління першою українською державою саме Києм. Крім того, літописець звернув увагу на наявність елементарних зв'язків між державою Кия та Східною Римською імперією з центром у Константинополі.

У той же час варто пам'ятати, що й до Кия, у місті, названому його іменем, проживали люди. Адже на території його стародавнього розташування археологи в ХХ ст. знайшли сліди їх господарської діяльності періоду трипільської, зарубинецької та інших культур і матеріальні цінності (п'ять прихованих у різних місцях скарбів, що склалися з римських монет та інших предметів античного виробництва). Вони об'єктивно підтверджують наявність тісних економічних зв'язків киян з „греко-римською цивілізацією на межі і початку нашої ери“ [56, С. 10–15]. Це означає, що наші предки не лише мали певну можливість, але й зобов'язані були у процесі господарської діяльності (торгівлі) на території Східної Римської імперії освоювати звичаї та закони цієї розвинутої в правовому відношенні держави.

В. Д. Гончаренко та А. Й. Рогожин, аналізуючи стан розвитку праукраїнської державності, дійшли висновку, що на межі VIII–IX ст. придніпровський союз племен переріс у могутнє об'єднання, котре почало називатися Руською землею. До його складу входила значна кількість союзів слов'янських племен (полян, деревлян, полочан, дреговичів, сіверян), які проживали на території площею близько 120 тис. км², яка простягалася на 700 км на північ (аж до Західної Двіни). У цьому державному об'єднанні правила, на думку дослідників, династія Кия, представниками якої у середині IX ст. були Дір і Аскольд. В. Д. Гончаренко та А. Й. Рогожин у процесі дослідження підтвердили це, посилаючись на арабського вченого Ібн Руста (кін. IX – перша пол. X ст.), який стосовно здійснення судочинства в Русі писав: „Цар русів засуджує й інколи висилає злочинців „правителям віддалених областей“... Особливо тяжкі злочини каралися смертю“ [26, С. 35]. Крім того, М. Ю. Браичевський також вважав, що Аскольд носив титул не князя, а царя або кагана, оскільки за його часів Русь як держава набула особливої могутності. Наведене дає нам підстави

стверджувати, що вже у VIII–IX ст. в Руській державі діяли не лише кримінально-правові звичаї, але й закони. Такий висновок підтверджується текстами мирних договорів 911 р. та 944 р., укладених між Руською і Візантійською державами, де згадується „Закон руський“.

Варто звернути увагу на північні та північно-східні межі Руської держави періоду правління Аскольда, описані М. Ю. Брайчевським. Він стверджує, що до держави Аскольда входили землі полян, деревлян, дреговичів та південно-західна частина території сіверян, з містом Черніговом. Полочан він не назвав, але обґрунтовано зазначив, що поміж Руссю і „Славією“ (майбутнім новгородським князівством) – об’єднанням північної частини східнослов’янських і деяких неслов’янських племен (чудь, вісь, меря тощо) – пролягали землі кривичів, які до 872 р. зберігали свою незалежність. Що ж стосується земель в’ятичів, радимичів та більшої частини сіверян, то вони ще у VIII ст. були захоплені хозарами і відтоді перебували під контролем Хозарського каганату [20, С. 224, 459–462].

Отже, маємо достатньо підстав стверджувати, що під час правління царя Аскольда межі Руської держави на півночі не перетинали р. Західна Двіна і будь-яких серйозних економічних, політичних, а тим паче правових інтересів поза ними вона не мала.

Правління Аскольда відзначається ще декількома характерними ознаками, до яких належить започаткування просвітництва, писемництва, а відтак і освіти, які були характерними для Східної Римської імперії і вже активно проникали в суспільне середовище південних (балканських) слов’ян. Вказані заходи спрямовувалися на подальший розвиток праукраїнської держави, а тому очевидно, наближували Русь до широкого застосування писаного права, зокрема кримінального. До того ж виникли умови для духовного об’єднання слов’янських племен, які сформувалися навколо полян і Києва у боротьбі за свої землі та культурну ідентичність проти іноземних народів, які століттями кочували через території слов’янських поселень із надією знайти спокійніші і кращі для господарювання умови, водночас знищуючи зародки сталого осілого

життя наших предків. М. Ю. Брайчевський з цього приводу зазначає: „Від IV ст. н. е. для Степу починаються важкі часи навал і спустошень. Гуни, потім авари, болгари, хозари, мадьяри, печеніги, чорні клобуки, половці – протягом майже десяти віків не вщухав бурхливий потік зайд і наїзників, що несли з собою нищення й руїну“ [20, С. 635]. Дещо стабільнішою була ситуація на північних територіях Руської землі.

За майже чотири століття контактів русичів з народами греко-римської цивілізації останні передали нашим предкам досвід не лише ведення військової боротьби за свої інтереси, але й елементарної освіченості, культури господарювання, зокрема у галузях торгівлі, річкового і морського судноплавства.

Матеріали, досліджені нами, підтверджують, що праукраїнське суспільство розпочало свій розвиток зовсім не у вакуумі. А тому поява і поширення в Русі глаголичного і кириличного письма певною мірою базувалися на літерній символіці попередніх народів, одним із яких був грецький. Вплив грецької культури на русичів вбачається з археологічних знахідок на території північного Причорномор'я, середньої Наддніпрянщини і навіть Тернопільщини. Таким чином, перші письмові відомості про наявність книг, написаних „руським письмом“, сягають глибини часів Аскольдового царювання. Так, Н. Д. Полонська-Василенко, посилаючись на дослідження І. І. Огієнка, М. С. Грушевського, М. М. Тихомирова, зазначає: „Початків освіти треба шукати в дуже давніх часах, коли, за словами чорноризця Храбра, „чертами и резами писали“. У 860–861 рр. св. Костянтин (827–869) знайшов у Херсонесі Євангеліє та Псалтир, написані „руськими письмени“. Крім того на території сучасної України використовувалося „Іванове“ руське письмо, бо були ряди, грамоти, про які згадується в договорі з греками року 911“ [176, С. 239]. М. Ю. Брайчевський, проаналізувавши зміст і сутність абетки, віднайденої під час реставраційних робіт у Софійському соборі м. Київ у 1954–1963 рр., заявив: „Маємо всі підстави твердити, що на Русі в часи Аскольда не лише існувала впорядкована ділова

документація, а й формувалася література, природно думати, що саме цією абеткою користувалися в той час“ [20, С. 659].

Започаткування Аскольдом у 860 р. християнської віри на Русі, засвідчене в енцикліці константинопольського патріарха Фотія за 867 р. та в ряді інших джерел, було обумовлене не лише логікою попереднього прийняття цієї релігії балканськими слов'янськими державами [19, С. 74, 75], але й розуміння імператором Михайлом III того, що з Руссю, яка вперше підійшла на двохстах човнах до стін Константинополя й одночасно проникла в Мармурове море, краще жити в мирі та єдиновірстві, ніж воювати. Безумовно, усвідомлював це також патріарх Фотій, якого науковці називають „одним з самих вчених людей свого часу“, котрий до того ж конфліктував із Папою Римським і намагався активно поширювати православ'я в інших державах, однією з яких стала Русь [161, С. 207, 210]. Є й інші докази, що свідчать про реальне поширення християнської віри серед русичів.

Варто зазначити, що стосовно соціально-територіальних умов виникнення української державності і права доволі цікаво висловився сучасний український вчений-правознавець О. О. Шевченко. Він зазначив: „Дані археологів, антропологів, етнологів і генетиків підтверджують, що племена (поляни, древляни, волиняни, уличі, тиверці, сіверці, білі хорвати), які мешкали від Прип'яті до Чорного моря і від Карпат до Дніпра, були пращурами українців. Населення зазначених племен розмовляло мовою, близькою до сучасної української мови. Вони мали не тільки єдину мову, а й однакову побутову культуру (житло, одяг, харчі), однакові звичаї, обряди, а з часом і право“ [12, С. 35].

Ці відомості дають нам достатні підстави стверджувати, що територія сучасної України завжди була заселена носіями певної соціальної культури, яка формувалася відповідно до природних умов проживання і рівня економічного, політичного та культурного розвитку суспільства. Це й забезпечило формування праслов'янської людності на основі зарубинецької культури на території басейну рік Прип'ять, Сейм, Десна, Дніпро, а відтак і праукраїнської державності, що

почала формуватися на території полянського племені, центром якого було м. Київ.

1.6 Русько-Візантійське договірне кримінальне право

Мирні договори Руської держави з Візантійською імперією належать до найбільш достовірних офіційних письмових джерел, через які розкривається сутність ряду інших процесів, що відбувалися в названих державах. Зокрема, А. Л. Зінченко зазначає: „Вирушаючи з теренів теперішньої України, слов'яни вчиняли набіги на Візантію й розселялися на Балканському півострові. Лише наприкінці VI ст. вони п'ять разів намагалися оволодіти Царгородом“ [47, С. 177]. Проте аналіз літературних джерел дає нам підстави вести мову про значно більшу кількість збройних конфліктів слов'янських народів з ромеями або греками, як себе називали візантійці. Зокрема, вчені-візантиністи наводять факти війн Візантії проти загонів слов'ян в 550–551 рр., нападу слов'ян на Константинополь у 559 р., об'єднаних нападів слов'ян на територію Візантії у 576, 577, 584, 586 рр. Однак і Візантія не залишалася в боргу перед слов'янським світом. У 80-х рр. VI ст. вона на своїй території розгромила війська слов'ян, а в 524–602 рр. неодноразово споряджала військові експедиції на їхні землі [8, С. 466–469].

Не зовсім мирними були відносини візантійців і слов'ян у наступних століттях. Так, у 860 р. морський похід до Візантії здійснили війська руського царя Аскольда, а в 907 р. – князя руського Олега. Саме з останнім походом пов'язаний мирний договір 911 р., чимало положень якого мають кримінально-правовий зміст. У преамбулі цієї угоди представники руської сторони, усвідомлюючи перспективи обговорюваних стосунків, зазначають: „Укладемо з вами, греками, мир і будемо дружити один з одним всією душею і серцем, і не допустимо, згідно нашого спільного бажання, ніякого обману чи злочину з боку тих, що перебувають під рукою наших світлих князів“ [33, С. 23, 24–28].

Отже, дійшовши спільної згоди про необхідність мирного співіснування своїх держав, сторони взяли на себе зобов'язання боротися зі злочинами, вчинюваними фізичними особами, які підлягали владі відповідних руських і візантійських урядовців. Звертаємо увагу на соціальну і релігійну належність представників руського і візантійського суспільств, які уклали мирні угоди 911 і 944 рр., а також осіб, що склали присягу, зобов'язуючись дотримуватися їх положень. У цьому аспекті особливий інтерес представляють назви суб'єктів договорів. Наприклад, в угоді 911 р. візантійці величалися „греками“ або „християнами“, а послы князя Олега – „руськими“. Через три десятиліття, за 44 роки до офіційного хрещення Русі, ситуація дещо змінилася: візантійці в договорі 944 р. названі так само, а „люди руські“ поділені на дві групи – „хрещені“ і „не хрещені“ [33, С. 23, 28–33]. Більше того, підписуючи мирний договір 944 р., русичі склали присягу у різних місцях: одні – „не хрещені“ – перед Перуном, головна статуя якого знаходилася над Боричевим потоком, а інші – „руські християни“ – в церкві святого Іллі, що розташовувалася там само, на Подолі в м. Київ. Ці дані дають нам право стверджувати, що в Руській державі вже в першій половині X ст. проводилася відкрита зовнішня політика, а рівень демократії та релігійної терпимості відповідав рівню розвитку суспільства, держави і права.

У кримінально-правових положеннях договорів 911 та 944 рр. сторони чітко визначили види злочинів та зміст протиправних дій, за вчинення яких винні особи підлягали покаранню. Наводимо ці дані у *порівняльній таблиці Додатку А*.

З викладеного вбачається, що життя, здоров'я, свобода людини та її власність, як у Руській державі, так і у Візантійській імперії вважалися найбільш важливими соціальними цінностями і підлягали суворій охороні кримінально-правовими засобами, визначеними в аналізованих договорах. Практично кожний склад злочину, закріплений у цих угодах, сформований з відповідних структурних елементів, що охоплювалися об'єктивними та суб'єктивними ознаками.

Об'єктивні ознаки. Що стосується об'єктивної сторони складу злочинів, то в першу чергу зауважимо, що за узгодженою позицією договірних сторін до протиправних належали лише дії, тобто активні форми вольової, небезпечної поведінки фізичних осіб. Наприклад, у диспозиції статті 7 договору 911 р. зазначалося: „Якщо хто-небудь, руський у християнина чи християнин у руського, – завдаючи муки, вчинить грабіж або явно насильно візьме що-небудь, що належить другому, нехай...“. Аналогічно виписані диспозиції і в договорі 944 р. Зокрема, у його статті 14 сторони вказали: „Якщо ж вдарить мечем, чи списом, чи якою-небудь іншою зброєю русин грека чи грек русина, то нехай...“

Аналіз змісту кримінально-правових положень договорів дає підстави стверджувати, що диспозиції статей, як правило, мають описовий характер, а інколи є складними за правовим змістом. Зокрема положення статей 8 та 9 договорів 911 і 944 рр. не лише стосувалися домовленості сторін надавати допомогу під час порятунку людей та майна, котрі знаходилися на човнах, що потрапили у катастрофу та були викинуті на берег (регулятивний елемент норм), але й передбачали обов'язок понести відповідальність за порушення цих домовленостей (охоронний елемент). У кримінально-правових положеннях статті 8 договору 911 р. сторони вказували: „Якщо ж станеться [так, що] хто-небудь із прибулих на тому човні буде вбитий чи побитий нами руськими, чи станеться [так, що], що-небудь буде знято із човна, то нехай руські, зробивши це, будуть присуджені до вищезазначеного покарання“. З наведеного вбачається, що під словосполученням „вищезазначене покарання“ необхідно розуміти види і розміри покарання, закріплені у санкціях статей 4, 5, 6, 7 договору 911 р., у яких встановлювалося покарання за посягання на життя, здоров'я та власність у будь-яких інших випадках, що підлягали під юрисдикцію названого міждержавного акта. Крім того, стаття 8 цього договору, на нашу думку, є першою так званою відсильною нормою.

Для розмежування протиправних діянь (грабежу і крадіжки) сторони вдалися, як вбачається з диспозиції статті 7 договору 911 р., до більш детального опису способу вчинення протиправної дії, використавши словосполучення

„завдання мук“, „явно насильно візьме“, що підсилювало розуміння того, що такі дії однаково усвідомлюються як нападником, так і особою, у якої протиправно і відкрито відбирається предмет злочину, а також іншими людьми, що були свідками злочину.

У договорах 911, 944 рр. предмети злочинів, які є матеріальною ознакою протиправних дій, визначені абстрактно. Про це свідчить той факт, що у статтях не зазначено, які конкретно речі визнаються такими, що утворюють певний склад злочину, адже в іншому випадку у правових нормах довелося б перелічувати велику кількість предметів, які можуть бути викрадені злочинцями. У зв'язку з цим у текстах вказаних договорів використано елементарні узагальнюючі формули на зразок: „якщо руський вкраде *що-небудь*... „ (ст. 6 дог. 911 р.), „явно насильно візьме *що-небудь* ...“ (ст. 7 дог. 911 р.); „якщо ж хто візьме з нього *що-небудь* чи оберне *яку-небудь* людину...“ (ст. 9 дог. 944 р.). Інший рівень узагальнення наявний у статті 12 договору 911 р., в якій як предмет злочину визначена людина, що працювала у домашньому господарстві певної особи – челядин. У випадку викрадення челядина він підлягав розшуку і поверненню власникові як будь-яка річ, а той хто не дозволяв проводити розшук, визнавався винним та ніс відповідальність. Таким чином, сторони визнали предметом злочину у вказаній правовій нормі не будь-яку людину, а лише особу, яка належала до челяді.

Що стосується відповідальності за посягання на матеріальні цінності, викинуті на берег внаслідок морської катастрофи, то вона була встановлена ще у законодавстві Римської держави і навіть закріплена в Дигестах. Аналогічна ідея була реалізована у положеннях статті 8 договору 911 р. та у статті 9 договору 944 р. В аналізованих угодах відповідальність за протиправні дії щодо майна, яке транспортувалося ромейським човном, чи екіпажу такого човна або інших осіб, які перебували на ньому і яким була завдана шкода через стихію чи протиправні дії, покладалася лише на русичів. На нашу думку, встановлення односторонньої відповідальності було обумовлене високою культурою відносин у сфері судноплавства у Візантії, що виключала можливість посягання греків на цінності

руських людей. З цього приводу Р. Л. Хачатуров, посилаючись на праці Ф. І. Кожевнікова, Є. Е. Ліпшиць, Г. Г. Літавіна, В. В. Мавродіна, стверджував, що вже у VII–IX ст. у Візантії, морській державі, економіка якої значною мірою розвивалася за рахунок торгівельних та інших відносин, що забезпечувалися морським транспортом, склалася система правових норм, об'єднаних узагальноною назвою „морський закон“, згідно з яким власники суден зобов'язані були надавати їх для перевезення військового спорядження, будівельних матеріалів, продуктів харчування та інших товарів, необхідних для країни. Більше того, відповідно до положень Родоського морського закону кожний, хто врятував будь-що з розбитого бурею судна, отримував за це п'яту частину врятованого, а той, хто зберіг викинуте хвилею на берег, – десяту частину, що, на нашу думку, не лише істотно зменшувало загрозу втрати або неповернення власникові врятованого майна, але й сприяло формуванню позитивних правових традицій у візантійському суспільстві. І це в той час, коли в інших державах за правилами середньовічного берегового права, що ґрунтувалося на праві власності на землю, суверен, якому належали береги моря, річок, озер, ставав власником кораблів, що постраждали від бурі, та іншого майна, викинутого хвилею на берег [228, С. 109–111]. Принагідно зауважимо, що досліджував зазначене питання і О. М. Філіпов [224, С. 52–67]. Таким чином, русичі, маючи гарантії непосягання візантійців на руські судна, односторонньо взяли на себе зобов'язання кримінально-правовими засобами забезпечити охорону цінностей візантійців, оскільки, очевидно, не могли гарантувати їм паритетних умов у галузі морського права засобами Закону руського або в інший спосіб.

У положеннях договорів 911 та 944 рр. прямо не вказано наслідків злочинних дій. Проте їхня сутність, тобто внутрішній зміст, закладена у диспозиціях кожного кримінально-правового положення. Адже загальновідомо, що убивство передбачає настання смерті потерпілого, нанесення побоїв характеризується спричиненням людині болю, тілесних ушкоджень, вчинення крадіжки, по суті є самовільним таємним заволодінням майном, Рабство

виявлялося в обмеженні права потерпілого на свободу , на майно, зокрема на засоби виробництва [102, С. 211–215]. Крім того, воно супроводжувалося жорстокою експлуатацією праці невільника.

Аналогічно у кримінально-правових положеннях договорів 911 та 944 рр. не вказувалися об'єкти протиправного посягання, тобто суспільні відносини у певній соціальній сфері та цінності, на які посягає злочинець, і не встановлювався причинно-наслідковий зв'язок між протиправними діями суб'єктів відповідальності, забороненими цими договорами, і суспільно небезпечними наслідками. Проте об'єктивна наявність такого зв'язку вбачається зі змісту кримінально-правових норм зазначених актів, адже кожна із передбачених у них протиправних дій є визначальною умовою порушення чийогось права та, безумовно, викликає відповідний передбачуваний суспільно небезпечний наслідок [87, С. 417–419].

Суб'єктивні ознаки. Характеризуючи суб'єктивні ознаки складу злочинів, про які йдеться у договорах 911 та 944 рр. варто звернути увагу на те, що на позначення суб'єктів злочинів у них вживаються різні терміни, що вказують на національну належність осіб, які вчинили протиправні дії, („руські“, „греки“), їх соціальний стан (імущі, заможні, неімущі, убогі), віросповідання (християни); а також за видом вчиненого злочину (зłodій, убивця).

В окремих диспозиціях для позначення злочинця вжито займенник „хто-небудь“ (ст. 4, 7 дог. 911 р.), проте у цих випадках суб'єкти, для належної ідентифікації, додатково позначені термінами, що характеризують їх національну та релігійну приналежність.

Аналіз соціального стану осіб, які могли стати суб'єктами злочинів, дає підстави стверджувати про рівність злочинців перед законом (правосуддям) незалежно від їх матеріального стану чи релігійної належності, адже до відповідальності притягувався кожний, хто вчинить протиправні дії.

Ми виявили, що у договорах 911 та 944 рр. формально не йдеться про такі елементи суб'єктивних ознак складу злочинів, як мотив і мета. Припускаємо, що у сторін не було потреби у використанні термінів із таким значенням. Проте з

положень, що регулюють питання компенсації шкоди, завданої крадіжкою або грабежем (ст. 6, 7 дог. 911 р.; ст. 5, 6 дог. 944 р.), вбачається, що вони розуміли, чому вчинялася та чи інша дія, й усвідомлювали її мету, яка в закріплених у зазначених актах злочинах була однаковою – збагачення за рахунок чужої власності.

Наведене дає підстави стверджувати, що у положеннях договорів 911 та 944 рр. визначення об'єктивних та суб'єктивних ознак складу злочинів відповідало періоду розвитку кримінального права Руської і Візантійської держав та забезпечувало якісну кваліфікацію протиправних дій злочинців і вмотивоване притягнення їх до відповідальності.

Крім того, у договорах 911 та 944 рр. встановлено види покарань, підстави для їх призначення, звільнення від кримінальної відповідальності, видачі злочинців тощо. Так, найсуворішим покаранням, що могло призначатися в межах дії законодавчих актів, була смертна кара, до якої засуджувалися лише вбивці. Вона могла виконуватися як у момент застаття вбивці на місці вчинення злочину („нехай умре на місці скоєного убивства“ – ст. 4 дог. 911 р.; „і буде схоплений родичами вбитого, то нехай буде він убитий“ – ст. 13 дог. 944 р.), так і після суду („то нехай знаходиться під судом до того часу, поки не буде знайдений, [якщо ж буде знайдений, то] нехай умре“ – ст. 4 дог. 911 р.; „якщо ж його розшукають, то нехай буде він убитий“ – ст. 13 „а“ дог. 944 р.). Зважаючи на відсильний зміст статті 8 договору 911 р., до русичів на підставі статті 4 цього самого договору 911 р. також могла застосовуватися смертна кара у випадку, якщо вони вчинили вбивство будь-якої особи, яка прибула до Русі на візантійському човні.

За такі злочини, як нанесення побоїв, крадіжка, грабіж, сторони передбачили покарання у формі матеріальних виплат. Наприклад, за завдання удару мечем чи побиття іншим засобом винна особа мала віддати „5 літрів срібла за звичаєм руським“ (ст. 5 дог. 911 р., ст. 14 дог. 944 р.). Окремою формою реалізації покарання за вказані види злочинів було вилучення у злочинця будь-якого іншого майна, крім срібла. Залежно від виду злочину, матеріального стану злочинця обсяг (вартість) майна, що підлягало вилученню, міг бути різним. Так,

у випадку, коли особа, яка завдала потерпілому удар мечем, списом чи іншим засобом, була „неімущою“, тобто не мала 5 літрів срібла, вона зобов'язана була заплатити потерпілому „скільки зможе, аж до того, що навіть зніме з себе той самий одяг, в якому ходить“ (ст. 5 дог. 911 р.).

У той же час є підстави стверджувати, що сторони заклали у договорах важливі гуманістичні основи перспективного розвитку кримінального права. Ці тенденції стосувалися не лише осіб, які вчиняли протиправні дії, але й тих, хто постраждав. Наприклад, якщо злочинець завдав потерпілому удару мечем, списом тощо, але, будучи засудженим, не міг виплатити всю суму коштів або повернути майно через його відсутність, а інші люди не мали можливості допомогти засудженому, то після принесеної клятви винуватий звільнявся від погашення частини коштів якої не вистачало (ст. 5 дог. 911 р., ст. 14 дог. 944 р.).

У статті 6 договору 911 р. ми зустрічаємо перші для Руської держави *елементи необхідної оборони*. Згідно з її положеннями ні греки, ні русичі, які вбили злодія, що чинив опір під час затримання, не повинні були каратися за вбивство. Крім того, сторони домовилися, що не будуть притягуватися до відповідальності греки за вбивство русичів, що чинили опір під час затримання, пов'язаного з їх прибуттям до грецького порту без грамоти Великого князя Руського (ст. 2 дог. 944 р.). Ці дані є очевидним підтвердженням сприйняття русичами досвіду візантійців, запозиченого останніми з П'ятикнижжя Мойсеєвого.

В аналізованих договорах також започатковано *правове регулювання видачі осіб*, які вчинили злочини у своїй державі (крадіжка, втеча челядина від господаря), а переховувалися від покарання в іншій, що була стороною угоди (ст. 14, 15 дог. 911 р.; ст. 3, 4 дог. 944 р.) [100, С. 258–260]. З часом воно розвинулося в окремий кримінально-правовий інститут, що функціонує і в сучасному українському кримінально-правовому законодавстві.

Наведене дає підстави стверджувати, що мирні договори 911 і 944 рр., укладені між Руською державою та Візантійською імперією, є першими достовірно відомими в історії держави праукраїнців письмовими міждержавними

двохсторонніми актами, які містять чимало кримінально-правових положень, спрямованих на регулювання й охорону суспільних відносин, які виникали між названими сторонами, їх народами й окремими фізичними особами.

Форма і зміст договорів 911 і 944 рр. підтверджують наявність тривалої попередньої нормотворчої та правозастосовної діяльності, зокрема у сфері кримінально-правових відносин, як у Візантійській імперії, так і, певною мірою, в Руській державі. Зазначені договори спрямовані на регулювання й охорону найбільш важливих соціальних цінностей, до яких належать життя, здоров'я, свобода людини та її власність.

Структура кримінально-правових положень договорів 911 та 944 рр. складається з чітко визначених елементів, об'єктивних та суб'єктивних ознак, видів покарань і їх розмірів, підстав часткового звільнення особи від покарання, її права на необхідну оборону, умов видачі злочинців тощо. Важливим є також те, що князі Олег та Ігор, укладаючи проаналізовані мирні договори, представляли перед візантійськими імператорами Руську державу з центром у м. Київ, а не будь-яку іншу.

1.7 Кодифіковане кримінальне право Руської держави

Активний розвиток руської державності, поступове проникнення на її землі християнства, удосконалення писемництва, а відтак – просвітництва спричинили появу необхідності покращення економічних і політичних зв'язків з найближчими державами. Однією з них була Візантія, північні окраїни якої простягалися біля головних водних шляхів, що цікавили наших предків.

Новий етап розвитку відносин з Візантійською імперією розпочала в 956 р. княгиня Ольга (пом. в 969). Після загибелі чоловіка, Великого князя Руського Ігоря, вона прийшла до влади, як регент неповнолітнього правонаступника, їхнього сина, Великого князя Руського Святослава Ігоровича (бл. 930–972). Її діяльність в основному здійснювалася у двох напрямках: перший – вирішення внутрішніх проблем у сфері фіскальної політики, другий – запровадження в

державі нової державотворчої релігії, яка б забезпечувала більш тісне об'єднання слов'янських племен навколо Київського центру. Певною мірою це їй вдалося. До того ж варто зауважити, що вона була першою жінкою в Руській державі, яка відважилася очолити державу.

Що ж стосується теми нашого дослідження, то варто зазначити, що в часи регентства княгині Ольги та князювання її сина Святослава, талановитого полководця, але, за деякими даними, не зовсім дбайливого державного мужа [19, С. 131–133], суттєвих змін у розвитку правового регулювання суспільних відносин не відбувалося. На нашу думку, основних причин такої ситуації було дві. По-перше, Святослав систематично проводив військові операції, як правило, за межами власне Руської держави, навіть, проживав у м. Переяславець на Дунаї, у результаті яких завоював вісімдесят болгарських міст і планував заснувати там столицю Руської держави. По-друге, його як язичника не цікавили новітні правові ідеї християнського теологічного вчення, а тим паче Східно-Римської цивілізації. Так сталося, що Святослава влаштувало регулювання відносин в суспільстві за допомогою правових звичаїв.

Історики, проаналізувавши державну діяльність Святослава, дійшли висновку, що з його смертю „закінчилася ціла доба в історії Київської Русі. Доба, коли майже всі завдання зовнішньої політики вирішували воєнним шляхом. Князі припиняють „искать“ і „воевать чужея земли“, а воліють освоювати й розбудовувати власну. Змінюються й форми суспільного та економічного життя. Родоплемінна Русь стрімко переростала в ранньофеодальну державу. У нових суспільно-господарчих відносинах Святославу просто не залишалось місця“ [132, С. 45, 46].

Ця теза є достатньо обґрунтованою, адже саме на долю Великого князя Руського Володимира (пом. в 1015), сина Святослава, випало прийняття фундаментальних державницьких рішень, що стали основою для подальшого розвитку Руської держави та її права, зокрема кримінального. Втім Володимир, перед тим як виконати свою основну життєву місію, тривалий час перебував у стані „перехідного періоду“. Оскільки його батьками були язичники, він отримав

відповідне виховання, проте мав достовірну інформацію і про християнське минуле своєї бабусі Ольги. Як бенкарт Володимир не мав надії на досягнення статусу керівника держави. Та після персонального запрошення новгородської делегації Святослав відпустив його ще в неповнолітньому віці під регентством Добрині князувати у Новгороді. Там він зміг здобути певний управлінський досвід. Конфлікт між його братами по батьківській лінії Ярополком та Олегом призвів до смерті останнього. Незабаром, у зв'язку з одруженням Володимира на Рогніді, дочці полоцького князя, яка була засватана Ярополком, виникло чергове протистояння між братами, внаслідок якого Ярополк загинув, а Володимир зайняв стіл Великого князя Руського, повернувшись до Києва.

Володимир продовжував відстоювати межі Руської держави, як і Святослав. Враховуючи силу його війська, навіть візантійські імператори зверталися до нього по допомогу. Одночасно Володимир почав проводити державні реформи. Це проявилось в удосконаленні Закону руського, укладенні Уставу земляного, положення яких пізніше увійшли до Руської Правди [131, С. 51].

Усвідомивши державотворчу сутність християнської релігії, а також важливість родинних зв'язків у міждержавних відносинах, Володимир зрікся язичницької віри й одружився на сестрі візантійського імператора Василя – Анні. Приймавши особисте хрещення, Володимир за допомогою священників, зокрема тих, що прибули до нього з Візантії у 988 р., поширив цей процес на весь руський народ. З цього приводу він зазначив у своєму Уставі: „Це я, Великий князь Василь, названий [в миру] Володимиром, син Святослава, онук Ігоря і блаженної [княгині] Ольги, прийняв святе хрещення від грецьких царів Костянтина і Василя і патріарха Фотія, і взяв першого митрополита Михайла на Київ і на всю Русь хрестити усю землю Руську“ (ст. 2) [33, С. 56, 57].

Першоджерелом Уставу князя Володимира Святославовича став „грецький номоканон“. Ознайомившись із ним, князь вирішив, що „не слід цим [світським] судом судити князю, ні боярам, ні суддям його. І видав устав із своєю княжною Анною і зі своїми дітьми, і дав [його] Святій Богородиці [церкві], і митрополиту і усім Єпископам“ (ст. 4 Уставу князя Володимира Святославовича).

Суб'єктами взаємовідносин із церквою, в положеннях зазначеного акта були визначені митрополичі люди церковні, ігумени, ігумені, попи та члени їх сімей (попадя, попович), ченці, черниці, диякони та їх дружини, проскурниці, пономарі, дяки і усі члени церковного причету, а також люди, які перебували під прихистком церкви, тобто вдови, каліки, паломники (зокрема ті, що мандрували постійно через відсутність житла), вигнанці (ізгої), кульгаві, сліпі (ст. 8).

Укладачі Уставу князя Володимира Святославовича віднесли до компетенції церковного суду провадження у таких справах кримінально-правового змісту: мильне (перелюб з іншим партнером), застання чоловіком дружини під час перелюбу, умикання (викрадення дівчини або чужої дружини з метою укладення з нею шлюбу), пошибання (згвалтування), і толока (групове згвалтування), відовство (чаклунство), урікання (приниження честі та гідності людини за допомогою вербальних нецензурних форм), нав'язування оберегових вузлів, застосування зілля, зубояднення (кусання під час сварки, бійки), бійка між батьком і матір'ю, сином і дочкою, між братами (ст. 7). Усі інші справи мала розглядати світська князівська влада. Устав князя Володимира Святославовича містив також норму-гарантію, якою заборонялося дітям, внукам, членам роду Великого князя Руського Володимира втручатися у справи церковні і в усі суди [церковні], по усіх містах, погостах, слободах [поселеннях], де жили християни і діяв названий нормативний акт (ст. 5). Для порушників положень цього акта була встановлена відповідальність (ст. 6).

На нашу думку, Устав князя Володимира Святославовича є першою достовірно відомою спробою узагальнення, систематизації та елементарної кодифікації праукраїнського кримінально-правового законодавства, що застосовувалося у справах, які підлягали церковній юрисдикції [62, С. 567]. Більше того, цей невеликий за обсягом правовий акт не лише став фундаментальною основою розподілу юрисдикційних повноважень між державними і церковними судами за традиціями Східної Римської держави, але й на віки визначив особливості правових відносин між державою і церквою та способи удосконалення законодавства, що отримали назви „систематизація“ та

„кодифікація“. Погляди Володимира Святославовича підтримали його спадкоємці, що проявилось, в першу чергу, в Руській Правді та інших актах, розроблених за їх участю і впроваджених до застосування.

Руська Правда як нормативно-правовий акт, у якому були кодифіковані норми руського звичаєвого права, *стала вінцем багатовікового розвитку праукраїнського правового досвіду*. Укладення й удосконалення цього документа значною мірою базувалося на юридичних знаннях народів інших країн, зокрема держав Стародавнього Сходу і Східної Римської імперії. Проте особливу роль у цьому творчому процесі відіграло теологічне християнське вчення, викладене у Біблії.

Варто наголосити, що будь-яка кодифікація законів обумовлюється досягненням державою певного рівня економічного, політичного та культурного розвитку. Руська держава не була винятком з цього правила, адже достовірно відомо, що в XI ст. вона вже мала своє письмо, школи, підтримувала тісні економічні, політичні зв'язки з іншими державами. Це вимагало упорядкування як внутрішніх, так і зовнішніх відносин на однаковому для усіх зацікавлених сторін правовому рівні. Очолив цей процес Великий князь Руський Ярослав, син Володимира Святославовича.

Вважаємо за необхідне звернути увагу на те, що за даними істориків, Русь в середині XI ст. увійшла в тривалий період загострення суспільно-політичної боротьби, яка призвела до удільного роздрібнення земель держави. На зміну державній власності на землю, право якої мав Великий князь Руський, впроваджувалася приватна власність. Якщо для першої форми власності була характерна передача земель Великим князем Руським своїм васалам у ленне володіння, то друга передбачала вотчинне володіння, тобто спадкове приватне господарювання. Така форма володіння землями мала позитивне значення з економічної точки зору, але в політичному плані призвела до того, що кожний феодал, як стверджує М. Ю. Брайчевський, посилаючись на дослідження багатьох учених, почував себе необмеженим володарем у своєму маєтку, зосередивши у своїх руках усі форми влади – економічну, політичну, судову

тощо. Окремі вчені називали такі вотчинні володіння „мікроскопічними державами“. Це призвело до обмеження реальної влади Великого князя Руського та дестабілізації політичної ситуації, яка проявлялася у нескінченних усобицях, війнах, намаганнях захопити Київ як політичний центр Руської держави тощо [19, С. 239–247].

Втім, ні внутрішні негаразди, ні монголо-татарське лихоліття не змогли згасити життєдайну силу праукраїнського народу, а також зупинити функціонування його права, основу якого на той час становили Руська Правда, великокнязівські устави та інші акти. Так, А. М. Гуз, посилаючись, зокрема, на таких дослідників, як Б. Д. Греков, Л. В. Черепнін, О. О. Зімін, повідомляє, що Руська Правда була введена в дію Ярославом Мудрим біля 1016 р., але інформація про її колишнє існування стала відомою в Росії, зі зрозумілих об'єктивних причин, лише через 722 р., в 1738 р. Цей акт дійшов до наших часів у 106 списках, які представляють три редакції: коротку, поширену і скорочену [33, С. 34, 35]. Вважаємо, що найбільш ефективно розкриття сутності цього правового акта можна забезпечити, характеризуючи його кримінально-правові положення через призму об'єктивних і суб'єктивних ознак та інших основних показників, що застосовуються в процесі емпіричних і теоретичних досліджень.

Об'єктивні ознаки. Догматичне дослідження об'єктивних ознак положень Руської Правди ми здійснили за короткою (Академічний список) та поширеною (Троїцький список) редакціями, що сприяло кращому усвідомленню динаміки розвитку її змісту та охопленню ширших часових меж удосконалення цього нормативно-правового акта. У процесі порівняльного аналізу обох редакцій Руської Правди виявлено певні закономірності, які викладено у *таблиці Додатку Б*.

Таким чином, враховуючи результати порівняльного об'єктно-кількісного аналізу, можемо стверджувати, що життя, здоров'я людини та власність як найважливіші соціальні цінності в Руській державі XI–XIII ст. були головними об'єктами кримінально-правової охорони. На підставі наведеної інформації можна припустити, що злочини проти названих цінностей були найбільш

поширеними у тогочасному суспільстві, а тому становили для нього високий рівень небезпеки, що й спонукало владу удосконалювати правову охорону особи та її власності. Це підтверджується збільшенням у Руській Правді в часи правління Великого князя Руського Володимира II Мономаха (1053–1125) кількості статей, у яких були закріплені склади злочинів, спрямовані на правову охорону власності, і тих, що забезпечували охорону життя та здоров'я людини. В окремих випадках збільшилася також кількість предметів, що підлягали кримінально-правовій охороні. Зокрема, до плаваючих засобів, за статтею 35 РПКр, належав човен, а за статтею 79 РПпр – ладдя, морехідна ладдя, набійна ладдя, човен і струг. Кожний із цих предметів є човном, але вони різні за технічними характеристиками.

Проблему становила назва „набійного“ човна. Особливість цієї назви пояснив професор М. О. Максимейко. Він підтвердив, що це вантажний човен (барка) з більш високими бортами (набитими дошками) [146, С. 14].

Варто звернути увагу на те, що укладення та подальше удосконалення Руської Правди здійснювалося під керівництвом князів, котрі, як правило, відзначалися високим рівнем освіченості й духовності, були людьми достойними й добродішними і навіть, попри жорстокі тогочасні умови, певною мірою гуманістами. Зокрема, Ярослав Мудрий заснував офіційну бібліотеку та започаткував колективне шкільне навчання дітей. Його син, Всеволод Ярославович, був одружений із дочкою візантійського імператора Костянтина IX Мономаха, – Марією, володів п'ятьма іноземними мовами [158, С. 61–63].

Після прийняття в 1113 р. Володимиром Всеволодовичем Мономахом та представниками його двору. Уставу, що пізніше став складовою Руської Правди (у поширеній редакції це ст. 53–121), до цього акту було включено низку статей, котрі за змістом диспозиції не належать до об'єктних груп її короткої редакції. За своєю суттю вони є новелами, які передбачали відповідальність за посягання на інші, новітні для того часу об'єкти, потреба в охороні яких виникла у зв'язку зі зміною суспільних відносин, що склалися в Русі у XII ст. До таких належить склад злочинів, передбачених у статтях 59, 60, 61, 62 РПпр, у яких визначено

умови охорони прав і свобод закупів від протиправних дій господарів, тобто осіб, у яких закупи працювали за певну плату на умовах особистого найму або, отримавши у користування на умовах договору позики певне майно, зобов'язані були власною працею погасити заборгованість за угодою.

Правовий статус закупів, які були юридично вільними людьми і лише за власною волею на певний час переходили в економічну залежність до господаря, детально описаний у Руській Правді. Так, заборонялося віддавати закупа у рабство (холопство), якщо він самостійно залишив роботу у господаря і відкрито пішов до когось, щоб узяти у позику гроші, або втік до князя чи судді, щоб поскаржитися на образу, вчинену йому господарем. По суті, це було однією з перших правових гарантій забезпечення доступу особи до правосуддя (ст. 56 РПпр).

Цивільно-правові відносини між господарем і закупом, у тому числі їх права і свободи, охоронялися кримінально-правовими положеннями Руської Правди. Це вбачається зі змісту статті 59 РПпр, за якою якщо господар образить закупа способом завдання шкоди його особистому майну, то він зобов'язаний не лише компенсувати втрати потерпілому, але й заплатити за образу 60 кун. Крім того, якщо господар протиправно заволодів понад договірною сумою грошей, що належали закупу, то згідно зі статтею 60 РПпр господар вимушений був повернути її, а за завдану образу заплатити князеві 12 гривен штрафу.

Господар також зобов'язаний був нести кримінально-правову відповідальність, якщо він протиправно, будучи в нетверезому стані, побив закупа. У такому разі покарання мало бути ідентичним тому, що призначалося за побиття вільної людини (ст. 62 РПпр). Більше того, якщо господар продавав закупа у холопи неправомірно, то в порядку, визначеному у статті 61 РПпр, закуп звільнявся від усіх договірних зобов'язань, які мав перед господарем. До того ж останній за образу, завдану потерпілому, повинен був сплатити 12 гривен штрафу.

Усі злочини, склад яких закріплено у нормах Руської Правди, повинні були здійснюватися в активній формі, тобто дією. Ні в короткій, ні в поширеній

редакціях ми не виявили кримінально-правових положень, у яких би встановлювалася відповідальність за суспільно небезпечні посягання на охоронювані об'єкти способом бездіяльності. Майже кожна протиправна дія відрізнялася від інших за предметом посягання, способом, засобами, суб'єктом вчинення тощо. Як правило, укладачі Руської Правди не розкривали внутрішнього змісту дій, описаних у диспозиціях, проте розглядали їх як певні фізичні процеси, що завершувалися бажаним для злочинця матеріальним результатом, який у кримінально-правових положеннях позначався відповідним терміном.

Існують різні точки зору дослідників Руської Правди щодо кримінально-правової оцінки окремих дій, наприклад оголення меча без його наступного застосування для завдання удару (ст. 9 РПкр). Одні вважають, що ця норма передбачала відповідальність за незакінчений злочин, інші – що за закінчений. Українські дослідники А. Горностай та В. Іванцов, здійснивши аналіз різних поглядів на цю проблему, висловлених М. Ф. Володимирським-Будановим, В. І. Сергєєвичем, С. В. Юшковим та іншими, через призму виду і розміру покарань, визначених у статтях 4–8 РПкр у порівнянні зі статтею 9 РПкр, висловили думку, що оголення меча без подальшого його застосування на той час розцінювалося як погроза зброєю, а не як підготовка до злочину чи замах на його вчинення. Крім того, вони дійшли висновку, що в часи дії названого акта взагалі не бралася до уваги, чи був злочинний намір доведений до кінця [28, С. 123, 124].

З таким висновком можна погодитися лише частково, адже те, чи було доведено злочин до кінця, чи ні, не враховувалося лише тому, що укладачі Руської Правди кожне кримінально-правове положення свідомо формулювали як закінчений склад злочину із чітко визначеними наслідками або без них. У такій ситуації суб'єкти правозастосування оцінювали наміри злочинця через призму його реальних дій та наслідків, що настали, а відтак ухвалювали відповідне рішення про покарання.

Крім того, на нашу думку, зміст диспозиції статті 9 РПкр дає підстави

стверджувати, що вона є першою відомою в історії українського кримінального права нормою, яка містить склад злочину, котрий нині прийнято називати формальним. Ця позиція підтверджується тим, що укладачі передбачили у статті 9 РПкр лише суспільно небезпечну дію, яка увійшла до формули диспозиції з таким змістом: „Якщо ж хтось вийме меч, але не вдарить [ним], то...”. Що стосується наслідків злочинних дій, то вони не описані у диспозиції як обов’язкові, хоч фактично могли існувати (та й, безумовно, існували у більшості випадків) у нематеріальній формі страху чи інших психічних переживань потерпілого за своє життя і здоров’я.

Варто звернути увагу на те, що укладачі Руської Правди у значній частині норм чітко визначили предмет злочинного посягання, наприклад: „Якщо [хтось] візьме чужого коня, зброю або одягу...” (ст. 13 РПкр), “Якщо [хтось] знищить знак власності на вулику...” (ст. 71 РПпр). Тим самим вони, визначивши назви конкретних речей, за посягання на які встановлювалася кримінально-правова відповідальність, фактично забезпечували правильне розуміння й однакове застосування закону. До речі, вбачаємо, що традиція встановлення кримінально-правової відповідальності за переорювання межі чи знищення межових знаків в Руській державі запозичена з римського права. Саме римляни першими криміналізували такі дії як суспільно небезпечні.

В обох редакціях Руської Правди виявлено досить широкий спектр способів вчинення злочинів, тобто певних прийомів, методів, за допомогою яких злочинці досягали бажаного протиправного результату. Це, наприклад, фізичне насильство (ст. 1–5, 7, 8, 10, 17, 19, 20, 22–27, 33 РПкр, ст. 1, 3, 7, 11, 12, 14–17, 23, 25, 27–31, 62, 65, 67, 68, 78, 88, 89 РПпр); психічне насильство (ст. 9 РПкр, ст. 24 РПпр); незаконне заволодіння чужим майном (ст. 13, 29, 31, 35–37, 39, 40 РПкр, ст. 34, 38, 41–43, 63, 64, 69, 79, 81, 82, 121 РПпр); незаконне переховування чужого майна (ст. 11 РПкр, ст. 32, 112 РПпр); незаконне користування чужим майном (ст. 12 РПкр, ст. 33, 37 РПпр); незаконне знищення або пошкодження чужого майна (ст. 32, 34 РПкр, ст. 59, 60, 71–73, 75, 76, 80, 83, 84 РПпр); незаконне позбавлення людини свободи (ст. 61 РПпр).

Диспозиції окремих статей Руської Правди містять також інформацію про засоби, місце, час та ситуацію вчинення злочину, що, вважаємо, впливала на кваліфікацію дій злочинця. Так, до засобів вчинення злочину, тобто предметів, які застосовувалися злочинцями з метою досягнення протиправних наслідків, укладачі Руської Правди віднесли: батіг, жердину, чашу, ріг, меч, внутрішню частину кисті руки – долоню (ст. 3 РПкр, ст. 25, 31 РПпр); меч (ст. 4, 5, 9 РПкр, ст. 23, 24, 27, 30 РПпр). Зі змісту вказаних кримінально-правових положень вбачається, що зазначені засоби використовувалися, як правило, для залякування особи (ст. 9 РПкр, ст. 24 РПпр), завдання незначних (больових) тілесних ушкоджень (ст. 3, 4, 6 РПкр, ст. 23, 25 РПпр) або травм, що призводили до втрати органів чи обмеження їх функцій (пальця – ст. 7 РПкр, ст. 28 РПпр; руки – ст. 5 РПкр, ст. 27 РПпр; ноги, носа, ока – ст. 27 РПпр), а то й до настання смерті потерпілого (ст. 30 РПпр).

Що стосується вказівок на місце вчинення того чи іншого злочину, то вони містяться у диспозиціях статей 41, 42 РПпр, в яких ідеться про викрадення худоби з хліва, з поля, та статті 37 РПпр, у якій встановлено відповідальність за придбання краденого одягу, коня чи іншої худоби на торгу.

Для того, *щоб скористатися правом на необхідну оборону*, важливо було застати злодія на своєму, а не чужому дворі чи біля кліті або хліва. Крім того, безкарно позбавити життя такого злодія можна було лише за умови, що він був затриманий у названих місцях уночі (пора доби або період добового часу) та не піддався зв'язуванню (ситуація). „Якщо ж дотримали його [злодія] до світанку, то повинні відвести на княжий двір, але якщо вб'ють, а люди бачили зв'язаним, то платити за нього”, зазначив законодавець (ст. 38 РПкр). Аналогічна вимога була закріплена й у статті 40 РПпр. Таким чином, господар, не дотримавшись вимог правомірного затримання злодія щодо часу і ситуації та убивши таку особу, сам набував статусу порушника закону і мав понести за це відповідальність.

У тексті Руської Правди є статті, в яких зазначено наслідки вчинення тих чи інших злочинних дій. Зокрема, покарання за завдання тілесних ушкоджень

могло призначатися лише у випадках настання конкретно визначених наслідків, наприклад відсічення („утинання“) руки або якщо вона всохла; за біль у нозі, по якій був нанесений удар – лише тоді, коли він призвів до кульгання (ст. 5–7 РПкр).

З викладеного вбачається, що наші предки вже тисячу років тому використовували уніфікуючу кримінально-правову термінологію, з абстрактним змістом, завдяки якій описували не лише певний протиправний процес, але й ідеальну, а інколи реальну форму відповідного йому наслідку, що однаково сприймалися (усвідомлювалися) суб'єктами правозастосування й іншими учасниками правових відносин.

Варто зазначити, що у досліджених кримінально-правових положеннях не йдеться про причинний зв'язок між протиправними діями і їх наслідками, проте його наявність вбачається зі змісту правових норм, у яких описано суспільно небезпечні дії, що закономірно породжують конкретно визначений, передбачуваний злочинцем наслідок [88, С. 561–565].

Отже, наведене дає нам підстави стверджувати, що укладачі Руської Правди, формулюючи кримінально-правові норми, усвідомлено наповнювали їх зміст об'єктивними ознаками, які не лише були частиною основоположних структурних елементів складу злочинів, але й забезпечували правильну кваліфікацію протиправних дій злочинців.

Суб'єктивні ознаки. Суб'єктом злочину за Руською Правдою була фізична особа, тобто людина, яка у кримінально-правових положеннях цього акта позначена різними термінами. Зокрема, вбивця названий „мужем“ у статтях 1, 10 РПкр та статтях 1, 31 РПпр. У статті 17 РПкр, статті 65 РПпр, що встановлюють відповідальність за завданий удар вільній людині, та у статті 63 РПпр, яка передбачає покарання за протиправне заволодіння чужим конем, суб'єктом злочину визначений „холоп“. У статті 64 РПпр ідеться про „закупа“, який у разі вчинення крадіжки, міг бути довічно позбавлений свободи шляхом обернення в обельного (повного) холопа. У статті 78 РПпр встановлено покарання щодо „смерда“, тобто вільної людини, за позбавлення життя способом

мучення (катування) без княжого дозволу такого ж смерда або „огнищанина“ – княжого слуги. У статті 62 РПпр йдеться про покарання „господаря“, який незаконно продав у холопство закупа, що був вільною людиною, але на договірних умовах працював у нього, або безпідставно побив таку особу. Крім того, у значній частині положень Руської Правди укладачі не вживали конкретної назви на позначення особи злочинця, а, як правило, використовували займенник „хтось“ або інший (ст. 3, 5, 12 РПкр, ст. 3, 7, 23, 25, 27, 28, 30, 33, 41, 42, 67, 69, 75, 76 РПпр). Інколи диспозиція виписувалася взагалі узагальнено: „Якщо ж ударить...“ (ст. 6 РПкр); „Якщо уб’ють огнищанина...“ (ст. 19 РПкр). В окремих статтях суб’єкт злочину позначався термінами, значення яких вказувало на спосіб вчинення злочину („злодій“ (тать) – ст. 38 РПкр, ст. 77 РПпр) або на належність порушника закону до певного народу, („варяг“, „колб’яг“ ст. 11 РПкр).

Таким чином, можна стверджувати, що визначення у диспозиціях суб’єкта злочину давало можливість правозастосовувачам ідентифікувати його за статевими, соціальними, професійними чи іншими ознаками.

У Руській Правді немає визначення віку особи, після досягнення якого вона могла нести кримінальну відповідальність. Так, О. В. Мартинюк наголошує, що „давньоукраїнські джерела кримінального права практично не містять вказівок про вік жінки або чоловіка, з якого могла наставати кримінальна відповідальність“ [149, С. 171]. Проте проведений нами системний аналіз диспозицій кримінально-правових положень названого акта дає підстави припускати, що така відповідальність у Руській державі стосувалася людей, зрілих як за віком, так і за соціальним статусом.

Наприклад, про вік суб’єктів злочинів, які могли притягуватися до відповідальності, укладачі Руської Правди фактично повідомляють правозастосовувачів, використовуючи спеціальну термінологію у диспозиціях кримінально-правових положень. Зокрема, за вбивство, передбачене у диспозиції статті 1 РПкр, мав нести відповідальність муж, що в перекладі з слов’янської та церковнослов’янської мов означає „мужчина“, „воїн“, тобто зріла за віком і

соціальним статусом особа чоловічої статі або одружений чоловік, а не отрок – малолітній хлопчик [1, С. 311] В. К. Грищук, проаналізувавши дослідження терміну „муж“, повідомляє, що вчені схильні вважати таким кожна вільну людину, зокрема князівських дружинників, членів їхніх сімей тощо [30, С. 398].

Варто звернути увагу, що у Руській державі не були суб'єктами кримінальної відповідальності челядники, тобто юридично невільні особи, праця яких використовувалася виключно у господарстві їх власників (статті 11 РПКр, 32 РПпр).

У той же час холопи, які належали іншим власникам, зобов'язані були нести особисту відповідальність за вчинені злочини, навіть якщо їх господар поніс відповідальність за них, заплативши штраф. Це підтверджується статтею 17 РПКр. Право потерпілого на вбивство холопа-злочинця, навіть після сплаченого штрафу, закріплене Ярославом Мудрим у короткій редакції Руської Правди, було скасоване його синами. Замість помсти способом вбивства вони постановили стягувати з таких холопів грошові штрафи або публічно бити (сікти) їх чи брати з них за безчестя гроші, про що йдеться у статті 65 РПпр. Стаття 63 РПпр містить положення, згідно з яким мав нести особисту відповідальність також холоп, що вивів [украв] чийогось коня.

В Уставі князя Володимира Святославовича особлива увага зверталася на визнання суб'єктом кримінально-правової відповідальності жінок, які займалися чаклунством, нав'язуванням оберегів від хвороб і наговорів, лікуванням зіллям, що у дохристиянські часи вважалося соціально корисною діяльністю, тощо [33, С. 57]. До речі, подібні дії вчиняли також громадяни інших християнських держав, що мали попередній язичницький період розвитку. Це підтверджується посланням Василя Великого до Амфілохія стосовно того, що жінки, намагаючись привернути до себе любов чоловіків, дають їм лікарські суміші, які призводять до помутніння розуму і смерті потерпілих, а тому ці особи визнаються такими, що вчинили умисне убивство (Пр. 8) [169, С. 243, 244].

Достовірні відомості щодо суб'єкта злочину ми знаходимо також в Уставі Великого князя Руського Ярослава Мудрого. Згідно зі статтями 24, 25 цього акта

не лише чоловіки, а й жінки несли відповідальність перед єпископом і князем за крадіжку конопель, льону, жита, сувоїв тканини чи полотна [33, С. 60].

Суб'єктивна сторона як елемент складу злочину, що характеризує психічну діяльність особи, яка вчинила (має намір вчинити) злочин, також наявна у кримінально-правових положеннях Руської Правди. Зокрема, у статті 19 РПКр ідеться про таку її ознаку, як вина у формі умислу, а саме: „Якщо вб'ють огнищанина навмисно, то...“. Аналогічне підтвердження розуміння русичами суті суб'єктивної сторони складу злочину знаходимо й у змісті статті 7 РПпр.

Вважаємо, що укладачі Руської Правди мали уявлення не лише про суть умисних дій як таких, що передбачають усвідомлення злочинцем їх суспільно небезпечного характеру і суспільно небезпечних наслідків та бажання (або припущення) правопорушником їх настання. Ми впевнені, що вони також розглядали необережність як окрему форму вини. Ця позиція базується на тому, що в XI ст. багато русичів, а тим паче тих, хто перебував в оточенні Ярослава Мудрого та його синів-спадкоємців, були християнами. Їх виховання та навчання проходило, крім вчителів, духовними особами, які у своїй діяльності керувалися не лише положеннями Старого і Нового завітів, а й правилами святих апостолів, вселенських і помісних соборів та святих отців церкви, окремі з яких глибоко досліджували внутрішній зміст гріха, до якого належав і злочин. Це зокрема, здійснював Василій Великий [169, С. 243].

Варто зауважити, що у кримінально-правових положеннях Руської Правди переважно визначено склади умисних злочинів. Наведене підтверджують тексти диспозицій статей 17 РПКр, 68 РПпр. З них вбачається, що вчинити кожен з названих дій суб'єкт злочину міг лише у разі усвідомлення свого протиправного діяння та його суспільно небезпечних наслідків. Він, безумовно, передбачав також можливі наслідки і бажав або припускав їх настання, адже без такого бажання не здійснював би протиправних дій.

У злочинах з формальним складом зазначено лише про бажання злочинця вчинити певну протиправну дію, оскільки укладачі Руської Правди у таких кримінально-правових положеннях уже в ті далекі часи не закладали даних про

негативні (злочинні) наслідки. Прикладом норм із формальним складом злочину, на нашу думку, є аналогічні статті 12 РПкр, 33 РПпр.

Кримінально-правові положення Руської Правди не містили чіткої інформації ні про мотив, ні про мету злочину. Це абсолютно закономірно, адже мотив вчинення тієї чи іншої протиправної дії у кожного злочинця індивідуальний, сформований на суб'єктивних уявленнях і потребах, а в законодавця на той час ще не виникало необхідності спеціально виділяти у законі один або декілька з багатьох можливих мотивів. Ідеальну сутність мотиву в певних групах злочинів, визначених у Руській Правді, ми можемо відслідкувати через зміст диспозицій. Найкраще він проявляється у складі злочинів, спрямованих проти власності. Його прийнято називати мотивом корисливості, оскільки він спонукає особу до вчинення конкретно визначених злочинних дій. Цей мотив найкраще простежується у статтях 13, 35–37, 39, 40 РПкр. Склад інших злочинів, також спрямованих проти власності, містить мотив, який може проявлятися у формі заздрості, помсти тощо. Залежно від мотиву, що спонукає особу до злочину, формується його мета, задля якої вчиняється протиправна дія. Можна припустити, що саме з цих мотивів могли вчинятися такі злочини, як підпалення княжої борті, тобто бджолиного вулика чи пасіки в цілому, або видирання з борті бджолиних гнізд, за які встановлювалося покарання у виді стягнення штрафу у розмірі 3 гривен (ст. 32 РПкр, ст. 76 РПпр). Якщо мотив у злочинця був корисливий, а мета передбачала не знищення борті чи бджіл, а заволодіння медом, то покарання мало зовсім інші межі. Зокрема, згідно зі статтею 76 РПпр, якщо злочин вчинено у час, коли бджоли здійснювали медозбір, то винний мав сплатити за завдані збитки штраф у розмірі 10 кун за кожний вулик, наповнений медом. Коли ж мед із вулика був вилучений господарем, але його частина залишена для підгодівлі бджіл у зимову пору, то злодій мав відшкодувати збитки у сумі 5 кун за кожний вулик, оскільки вартість викраденого була істотно меншою.

Наведене дає підстави стверджувати, що мотив і мета як ознаки, що характеризують процес інтелектуальної діяльності злочинця, хоч і не

описувалися в диспозиції кримінально-правових положень, але бралися до уваги укладачами Руської Правди при формулюванні правової норми та санкції до неї, а також у процесі застосування відповідних норм органами, котрі здійснювали судочинство [107, С. 130–133].

Доволі наглядним прикладом для розкриття сутності розуміння руським законодавцем значення вини для вирішення питання про притягнення особи до відповідальності є, на нашу думку, положення статті 54 РПпр, у якій зазначено: „Якщо якийсь купець, відправившись з чужими грошима, де-небудь потрапить до корабельної аварії або зазнає нападу ворога, чи [його] перестріне пожежа, то не творити над ним насилля, не продавати [його і його майно], але нехай, як розпочне [платити борг] щорічно, так і платить, бо це нещастя від Бога, а він [тобто купець] невинен...“.

Особливості кримінально-правових покарань, закріплених у Руській Правді. Покарання – один із найважливіших інститутів кримінального права будь-якої держави, адже воно не лише є еквівалентом оцінки суспільної небезпечності злочину і злочинця, але й правовим інструментом, яким суспільство намагається позбавити злочинців тих негативних якостей, які сприяли їм у вчиненні протиправних діянь, та, за можливості, забезпечити ліквідування шкідливих наслідків, що настають у результаті вчинення таких діянь. Здійснивши аналіз складів злочинів за короткою редакцією Руської Правди (Академічний список), ми звернули увагу, що види покарань, закріплених у Правді Ярослава та його синів, не відзначаються різноманітністю. Вбачаємо, що такий стан був обумовлений реальними потребами праукраїнського суспільства. Одним із прикладів, які підтверджують цю тезу, є бесіда митрополита Київського з Великим князем Руським Володимиром Святославовичем з приводу покарання „розбійників та інших злих людей“. Князь відмовлявся застосовувати до них смертну кару, оскільки, прийнявши християнство, „боявся гріха“ посягання на життя людини, що вважається творінням Бога. На це митрополит і старці-старшини пояснили йому: „Ти поставлений од Бога за володаря карати злих і милувати добрих, достойно тобі карати [злих]. Якщо ж не караєш [злих], то

гляди, щоб і добрим зла не вдіяв, бо з твоєї недбалості множаться злі на капость добрим. Отже погуби злих, нехай добрі в мирі живуть“ [35, С. 42, 43].

Спадкoємці Володимира Святославовича у письмовій формі чітко визначили, які покарання можна було призначати за ту чи іншу протиправну дію. Так, у Руській Правді Ярослава Мудрого та його синів, що складалася з 43 статей, у тридцяти п'яти було визначено склад злочинів і види відповідного покарання. Зокрема, за положеннями статті 21 РПпр смертна кара могла бути застосована до відповідальних осіб – огнищан, тіунів. Її можна було застосовувати також у процесі здійснення кровної помсти за вбивство родича (ст. 1 РПкр). Проте, якщо помста здійснювалася за каліцтво родича, то її наслідком (фактично покаранням) мало бути аналогічне каліцтво переслідуваного (ст. 6 РПкр).

Усі інші покарання (штраф, що виплачувався на користь князя, виплати потерпілому) мали компенсаторний матеріальний характер виражений, як правило, в грошовій формі сумою від 30 резан до 80 гривен (ст. 1–5, 7–13, 15, 17, 19, 20, 22–27, 29, 31–40 РПкр). Не була винятком із цього правила також виплата вири та її різновиду – дикої вири [49, С. 26, 36, 58, 64].

З часом Руська Правда була значно удосконалена, що вбачається з тексту її поширеної редакції (за Троїцьким списком), до якої був включений Устав Великого князя Руського Володимира Всеволодовича Мономаха. З її 121 статті у п'ятдесяти п'яти була встановлена кримінально-правова відповідальність за визначені злочини. Проте смертна кара за вчинене вбивство у ній була скасована. Її замінили стягненням з винної особи 80 гривен, якщо вона під час розбійного нападу позбавила життя княжого мужа, або 40 гривен, якщо вбитий був простолюдином (ст. 3 РПпр).

У той же час залишалася чинною стаття 1 РПпр, у якій було закріплене право кровної помсти у разі вбивства „чоловіком чоловіка“, що фактично уможливлювало легальне позбавлення життя особи, котра вчинила злочин, у приватному порядку. Обернення закупа у повного холопа у разі, якщо він вкрав що-небудь, могло бути здійснене лише після того, як господар заплатив за

цінності, викрадені його боржником (ст. 64 РПпр). Такий вид покарання суттєво обмежував свободу злочинця.

Укладачі аналізованого правового акта закріпили в ньому право вільної особи побити, тобто застосувати болісне покарання, до холопа, який вдарив її і втік у палати свого господаря, уже після того як господар не видав його потерпілому на суд, заплативши за холопа 12 гривен. У цьому правовому положенні проявляється елемент квазіпомсти одночасно зі збереженням за потерпілою особою права на отримання компенсаторних коштів.

Варто звернути увагу на такий вид покарання, як поток і пограбування, закріплений у статтях 7, 35, 83 РПпр, який вважають одним із самих суворих покарань. Ця оцінка є об'єктивною адже і злочини, за які воно призначалося, були найтяжчими: навмисне вбивство; викрадення коней, тобто основного засобу виробництва та ведення війни; здійснення протиправних дій загальнонебезпечним способом (підпал будівель). А. М. Федорова, аналізуючи погляди на поток і пограбування М. Ф. Володимирського-Буданова, О. М. Богдановського, М. О. Максимейка, Р. Л. Хачатурова та інших дослідників, дійшла висновку, що „сутність потоку і пограбування у різні часи не співпадала. Так, в докласовому ладі воно мало інший характер, ніж за часів Руської Правди. За первіснообщинного ладу винні підлягали вигнанню, а їх майно – знищенню і нікому не діставалося. У староруській державі цей інститут змінив своє значення. Злочинці з сім'ями та майном переходили у розпорядження князя“ [223, С.263].

Більш конкретним у своїх роздумах з приводу сутності потоку і пограбування, на нашу думку, був С. Г. Борисенко, який, здійснивши аналіз емпіричних і теоретичних джерел, в тому числі візантійських, стверджував, що цей вид покарання є новим видом „кари, що повстав під впливом Візантії. Це не „вира“, але втрата всього майна й волі“ [18, С. 10].

Найбільш поширеними в Руській державі часів Володимира Мономаха і пізніше були компенсаторні види покарань, що вбачається зі статей 1, 3, 5 11–17, 23–25, 27–35, 38, 40–43, 59–65, 67–69, 71–73, 75–84, 88, 89, 112, 121 РПпр. Розмір

стягнень, передбачених у цих нормах, коливався від 5 кун до 80 гривен. Окремий науковий інтерес представляють покарання і стягнення, що накладалися на русичів відповідно до Уставу князя Ярослава Володимировича.

Особливості правової відповідальності за положеннями Уставу Ярослава Мудрого. Поява у правовому полі Руської держави такого правового акта, як Устав Ярослава Мудрого [33, С. 58–61], була обумовлена кількома причинами. По-перше, руське суспільство вже було готове до системного регулювання й охорони суспільних відносин сталими письмовими правовими нормами. По-друге, християнське віровчення, яке значно поширилося в руському суспільстві, передбачало дотримання Закону Божого та його застосування, зокрема, князівською верхівкою, котра організовувала розшук злочинців і здійснення над ними суду та мала дбати про організацію правового забезпечення діяльності церковної організації. І, найголовніше, здійснення розподілу юрисдикційної компетенції між державою і церквою передбачалося заповітом батька Ярослава – Володимиром Святославовичем.

У процесі аналізу положень Уставу Ярослава Мудрого ми виявили, що кожна з його 34 статей містить правові норми, у яких закріплено повноваження митрополита або єпископів. До того ж, у значній частині статей, що встановлюють подвійну юрисдикцію (церкви і князя), після закріплення повноважень церковних ієрархів щодо виду і розміру стягнення, яке може застосовуватися до винного (грішника), зазначається: „... а князю казнити“ (ст. 1–5, 9, 12, 23 УЯМ), що в окремих випадках може означати „призначити смертну кару“. До такого покарання засуджувалися, наприклад, особи, винні у викраденні жінки (ст. 1 УЯМ), одноосібному або груповому звалтуванні жінки чи дівчини (ст. 2, 4 УЯМ) тощо. Таке ж покарання закріплене і в статті 5 вказаного акта, в якій передбачена відповідальність чоловіка за перелюб (блуд), та в статті 3, у якій встановлено відповідальність за безпідставне вигнання чоловіком своєї дружини.

За отриманими нами даними смертна кара за злочини, визначені в Уставі Ярослава Мудрого, не була рідкістю у Вавилонії, про що свідчить положення

§ 129 Законів царя Хаммурапі. Аналогічні норми виявлено і в Біблії (Втор. 22: 22; Лев. 20: 10) та в інших джерелах.

На підставі власних досліджень і значень терміна „казнити“, встановлених відомими лінгвістами В. І. Далем [37, С. 75] та М. А. Ісаєвим [49, С. 52], вважаємо, що залежно від сутності кримінально-правового делікту, особи злочинця, наслідків, що настали в результаті його дій та соціального статусу сторін кримінально-правових відносин князь міг засуджувати винного як до смертної кари, так і до іншого, не пов'язаного з позбавленням людини життя, покарання, визначеного в законі. Проте і перший, і другий види покарання на той час позначалися одним терміном – „казнь“.

За об'єктом посягання, що одночасно охоронявся державою і християнською церквою, та за видом і розміром покарання (церковного стягнення) ми класифікували спрямованість протиправних дій (злочинів), визначених в Уставі Ярослава Мудрого, на такі групи: а) проти християнських основ створення сім'ї та її нормального функціонування (ст. 1, 3, 5, 12 УЯМ); б) проти статевої свободи жінки (ст. 2, 4 УЯМ); в) проти честі та гідності жінки (ст. 22 УЯМ); г) проти власності (ст. 9 УЯМ); д) проти біблійних умов перебування особи у статусі монаха (ст. 23 УЯМ).

За вчинення таких суспільно небезпечних дій, винні особи засуджувалися до покарання державою (князем) та церквою (митрополитом або єпископом) у виді сплати на їх користь встановленої в нормах досліджуваного акта суми коштів, а також інших стягнень.

В Уставі Ярослава Мудрого було закріплено низку положень, у яких визначено склади менш суспільно небезпечних правопорушень (*гріхів*), за вчинення котрих на винних накладалися переважно церковні стягнення. Такі дії, як правило, спрямовувалися проти християнських основ створення сім'ї та її нормального функціонування (ст. 11, 12, 13 УЯМ); проти порядку статевих стосунків у християнському суспільстві (ст. 8, 10, 14–20 УЯМ); проти здоров'я людини (ст. 27, 28 УЯМ) [109]. Вони детально описані нами у дисертаційній монографії [111].

У статті 1 Уставу Ярослава Мудрого, з приводу посягання на свободу, якщо викрадач застосував до потерпілої насильство, намагаючись її викрасти, то незалежно від соціального походження дівчини їй компенсація не виплачувалася, а грошове стягнення у сумі однієї гривни сріблом належало сплатити лише єпископу. Крім того, князь як глава світської влади за рішенням суду зобов'язаний був покарати винного стратою або іншим визначеним у законі покаранням.

Суворо відповідальність наставала у випадку посягання злочинцем на такий об'єкт охорони, як статева свобода жінки. Наприклад, за зґвалтування дочки чи дружини „великих бояр“ правопорушник згідно з рішенням церковного суду сплачував потерпілій „за сором“ 5 гривен золотом і таку ж суму – єпископу. Якщо потерпіла належала до „менших бояр“, їй та єпископу злочинець виплачував по одній гривні золотом, а якщо до „добрих людей“ – по 3 гривни. За зґвалтування жінки з „простої чаді“ стягувався штраф у розмірі 15 гривен, який виплачувався як потерпілій, так і єпископу. Крім того, світський суд також зобов'язаний був покарати такого злочинця (ст. 2 УЯМ). Укладачі Уставу Ярослава Мудрого виділили окрему форму вчинення названого злочину – зґвалтування групою осіб (ст. 4 УЯМ).

За вчинення злочинів, що спрямовувалися проти таких об'єктів охорони, як власність (підпал двору чи його господарської частини – ст. 9 УЯМ), честь та гідність дружини „великого боярина“ (наклеп чи інше вербальне приниження – ст. 22 УЯМ), умови перебування у статусі монаха (гоління голови, підстригання бороди – ст. 23 УЯМ), церковний суд мав накладати стягнення за правилами канонічного права, а світський – засуджувати до покарань, визначених у законах держави. До речі, відповідальність за правопорушення, що полягало у голінні голови та підстриганні бороди священиками, впливає з положення Біблії (Лев. 22: 5, 6).

Укладачі Уставу Ярослава Мудрого, залежно від регулятивного чи охоронного призначення того чи іншого правового положення застосовували у ньому на позначення суб'єктів відповідальності та потерпілих терміни „великий

боярин“, „чоловік“, „чернець“, „дівчина“, „дружина“, „боярська дочка“, акцентуючи таким чином увагу на їх статі, соціальному походженні тощо. Втім, правопорушників називали й узагальнено, без вказівки на певний соціальний статус („хтось“). Зі змісту диспозицій правових положень, які передбачали певні види правопорушень та злочинів, вбачається, що вчинення останніх могло здійснюватися лише умисно.

Результати проведеного аналізу підтверджують той факт, що Великий князь Руський Ярослав Володимирович і митрополит Іларіон, уклавши вказаний устав, не лише деталізували умови розподілу юрисдикції держави і церкви у сфері боротьби зі злочинами та іншими правопорушеннями, але й забезпечили належну охорону основних цінностей руського суспільства, зокрема в аспекті новітніх для Руської держави християнських принципів – створення та нормального функціонування сім’ї, статевої свободи жінки, її честі та гідності, власності людини, а також умов перебування у статусі ченця осіб, які мали стати рушіями християнського виховання народу.

Варто зазначити, що навіть після завоювання 1240 р. Києва та значної частини руських земель монголо-татарськими загарбниками, які перебували у стані постійних кочових переходів, правові традиції наших предків майже не змінювались. Ні у працях вчених, які досліджують період XIII–XIV ст., ні у літописах немає відомостей про протилежне. Більше того, пізніше віднайдення у значній частині християнських монастирів, навіть тих, що знаходилися далеко за межами Русі, списків Руської Правди свідчить не лише про збереження руської правової традиції на теренах Київського, Переяславського, Чернігівського, Володимир-Волинського та Галицького князівств, але й про їх перейняття, разом з християнською вірою, сусідніми народами, що мали свої власні державні утворення [82, С. 120].

Стосовно Галицько-Волинської держави, – якщо взяти до уваги, що її князі взяли на себе тягар організації подальшого існування всієї Руської держави, яке супроводжувалося постійними міжусобними війнами, військовими походами проти зовнішніх ворогів, що було характерним для усіх тогочасних держав

Європи, то стане зрозуміло, чому її керівники не дуже опікувалися розвитком права. Основну частину проблем правового змісту вони вирішували звичними військовими методами. Для внутрішніх державних потреб у регулюванні та охороні суспільних відносин застосовувалися норми Руської Правди, інших правових актів та звичаєвого права. Про те, що у Галицько-Волинській державі діяли давньоруські закони, зокрема й кримінально-правові, стверджує не один дослідник її історії [139, С. 254–259].

У таких складних політичних і економічних умовах національне право, а тим паче кримінальне, активно розвиватися не могло, адже кожен із завойовників, захопивши на певний час територію Русі, намагався запровадити на ній не лише свої державні форми правління, але й дію власного законодавства. Втім, державно-правові традиції, успадковані Галицько-Волинською державою, дозволили зберегти на її території мову, звичаї, традиції, мораль, культуру, побут, економічний уклад, свідомість, менталітет, історичне минуле, спільну мету, ідеали, а також прагнення до власної державності, демократичності у формуванні самоврядних інституцій, здійснення судочинства тощо. До речі, ні Литва, ні Польща не могли суттєво впливати на правові відносини, що існували в Галицько-Волинській державі, оскільки їхнє право було на значно нижчому рівні розвитку. Як зазначає І. Й. Бойко, прийнято вважати, що первинна збірка законів під назвою „Польська Правда“ була укладена німцями лише в XIII ст. на основі любецького, старопольського права, німецько-прусського словничка, а також староруського, тобто праукраїнського, права. Зазначена збірка складалася зі вступу і чотирьох частин (всього 29 статей). Активний розвиток польського права, у тому числі кримінального, розпочався в XIV ст., що вбачається зі змісту Віслицького статуту (1347 р.), Повного зводу статутів Казимира III Великого (1420 р.), Вартського статуту (1423 р.) та інших актів [16, С. 5–7, 354, 355].

Висновки до розділу 1

Загальновідомо, що основним попередником писаного права, зокрема й кримінального, були правові звичаї. Вони сформувалися на підставі традицій та звичаїв, котрі тривалий період часу набували юридичного змісту, а тому стали визнаватися значною частиною соціуму придатними для регулювання й охорони суспільних відносин. Проте правові звичаї і писане право виникали не одночасно, як не одночасно формувалися самоорганізовані частини людського суспільства (племена, їх об'єднання, держави тощо). Дослідження проблем розвитку та змісту правових актів, що функціонували в найближчих розвинутих державах до першої відомої праукраїнської держави, яка мала назву Русь, із котрими вона мала економічні, політичні, релігійні та інші зв'язки, що впливали на становлення українського писаного кримінального права, дало нам підстави для таких висновків.

1. Найдавнішими відомими державами, писані закони котрих містили кримінально-правові положення, були Шумерія, Ассирія, Вавилонія, Греція, Ешнунна та Римська держава. Особливою формою, у якій закріплено кримінально-правові положення, є Біблія, збірка теологічних текстів дохристиянського та християнського періодів. У I тис. н. е. християнство почало набувати статусу міжнародного релігійного вчення, а Біблія була визнана одним із основних теологічних джерел формування правових систем та систем права, зокрема й кримінального, розвинутих держав світу.

2. Нами виявлено, що усі досліджені правові акти дохристиянського і християнського періодів укладалися під керівництвом правителів відповідних держав та уповноважених ними осіб, зокрема фахівців у галузі права, на славу своїх богів (у язичників) або єдиного Бога, зокрема Ісуса Христа (у християн), про що вони зазначали у преамбулах актів чи окремих „конституціях“. Ці акти були державними документами політико-правового змісту, що спрямовувалися на регулювання й охорону основних суспільних відносин. Таким чином, формування тогочасних правових систем і систем права, у тому числі

кримінального, ґрунтувалося на засадах теологічної філософії і правової політики, окреме місце в якій належало кримінально-правовій політиці політичних режимів відповідних держав.

3. Юридичний зміст кримінально-правових норм було закріплено у нормативно-правових актах названих держав і положеннях теологічних текстів Біблії з дотриманням класичної структури складу злочинів (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона) та санкція. Таким чином, було сформовано базову систему видів злочинів і покарань, основоположних кримінально-правових принципів, а в Дигестах – ще й глибоко продуманих прецедентів. Це дало нам підстави стверджувати, що законотворча, правозастосовна практика в державах Стародавнього Сходу та в Римській державі ґрунтувалися на наукових засадах, котрі відповідали рівню знань передових представників тогочасного суспільства.

4. За період з XXI ст. до н. е. (коли були прийняті перші відомі науці шумерські акти), до першої половини VI ст. н. е. (коли було проаналізоване і кодифіковане римське право), держави (Вавилонія, Стародавній Рим, Східна Римська імперія) виробили всього 28 основоположних груп складу злочинів. Окремі з них мали місце у системі права кожної із трьох держав. До таких належали: злочини проти богів, Бога або храму; проти величі глави держави, народу та власне держави; проти життя людини; проти здоров'я людини; проти свободи, честі, гідності людини; проти статевої свободи людини; проти власності; проти правосуддя; проти військової служби.

4.1 У Законах царя Хаммурапі та Дигестах Юстиніана I було закріплено відповідно 11 і 12 таких груп, а в Законах XII таблиць 5 груп, що в середньому становить по 9,33 групи. У той же час лише в Законах царя Хаммурапі виявлено положення, за якими встановлювалася відповідальність за правопорушення у сфері безпеки будівельного виробництва, а в Дигестах – за злочини проти громадського порядку та моральності, у сфері використання документів і печаток.

4.2 У П'ятикнижжі Мойсеєвому ми виявили сім груп складу злочинів, але серед них немає положень, в яких передбачено відповідальність за такі правопорушення: проти величі глави держави, народу та власне держави; проти громадського порядку; проти військової служби; злочинів, що вчиняються у сфері господарської діяльності; що стосуються безпеки виробництва; вчиняються у сфері використання документів і печаток. Вважаємо, що відсутність таких видів злочинів у Святому Письмі обумовлена особливими теологічними завданнями Біблії. Платон також описав у своїх „Законах“ сім груп найбільш поширених у людському суспільстві складів злочину.

5. Кримінально-правові *покарання*, що були закріплені у правових актах і застосовувалися у судовій діяльності чи були описані у філософських працях, за своїми наслідками поділені нами на вісім груп основоположних видів, а саме: смертна кара; травмувальні; болісні; пов'язані з позбавленням чи обмеженням свободи людини; її права на працю або умисним використанням праці як основного елемента покарання; ті, що передбачали втрату засудженим доброго імені; еквівалентні; компенсаторні. Сутність кожного виду покарання проявлялася через спосіб його реального виконання, що забезпечував настання наслідків, передбачених законодавцем і судом.

5.1 *Смертна кара* як покарання, що позбавляло людину життя, за Законами царя Хаммурапі виконувалася способами спалення злочинця, утоплення жінки, посадження її на палю. Крім того, у Вавилонії окремі способи виконання смертної кари доповнювалися засобами візуалізованої превенції, що полягали у закопуванні тіла страченого злодія біля місця вчинення злочину (пролomu в стіні), закопуванні тіла страченого вільного чоловіка, який обманув цирульника, під вхідними воротами до двору, де проживав злочинець.

5.2 У П'ятикнижжі Мойсеєвому зафіксовано два способи виконання смертної кари – спалення або побиття винної особи камінням у визначеному законодавцем місці.

5.3 Суттєво більшою була кількість способів виконання смертної кари у Римській державі. У Законах XII таблиць передбачено скидання засудженого зі

звичайної скелі або з Трапейської, та розрубання тіла злочинця на частини. Страта засуджених відповідно до положень Дигестів виконувалася способами: застосування меча; спалення; повішення; розпинання на хресті; віддання живого злочинця на розтерзання звірам; зашивання його в шкіряний мішок разом з собакою, півнем, змією і мавпою та викидання у море.

5.4 *Травмувальні покарання* найбільш повно описані в Законах царя Хаммурапі. Вони виконувалися способом відрізання злочинцем: пальців, молочних залоз, вух, язиків та виривання очей. Крім того, могли застосовуватися інші способи покарання, обумовлені нанесенням травм потерпілим, відповідальність за які наставала відповідно до принципу таліона.

5.5 *Болісні покарання* у Вавилонії виконувалися способом побиття винних батогами (до 60 ударів). За положеннями Біблії таке покарання не повинне було перевищувати сорока ударів. За Законами XII таблиць нанесення ударів по тілу засуджених також здійснювалося батогами. Крім того, на їх кінцівки накладали кайдани або колодки, вагою не менше ніж п'ятнадцять фунтів. У Дигестах передбачалося виконання болісних покарань способом побиття засуджених різками, палицями, батогами або нагайками до крові.

5.6 *Покарання, якими засуджені позбавлялися свободи* або обмежувалися у ній, були закріплені у Дигестах. До вказаного виду покарань належить ув'язнення в тюрмі, заслання (як правило, на острови) або вислання з м. Рим, чи окремих провінцій.

5.7 *Покарання, пов'язані з обмеженням права людини на працю або використанням праці, як основного елемента покарання*, також були встановлені у правових положеннях Дигестів. До цієї групи належали заборона займатися певною діяльністю, направлення „на якусь постійну роботу“, тобто для виконання публічних робіт, на каторжні роботи або для праці в рудниках.

5.8 *Покарання, характерною ознакою яких була ганьба*, тобто принизливе становище, безчестя для засудженої особи, передбачалися у Законах царя Хаммурапі. Як приклад можна навести звільнення з посади судді, який сфальсифікував матеріали справи. У Дигестах передбачалося вигнання злочинця

з держави (довічне або на певний період), позбавлення його права входити до складу декуріонів, виключення із станового прошарку, звільнення з армії з ганебних підстав, позбавлення військовослужбовця вислуги (пенсії), пониження його в чині або званні, зачислення в штрафну частину, переведення в іншу військову частину, позбавлення злочинця „вогню і води“, заборона залишатися у м. Рим або в іншому місці, де знаходився імператор.

5.9 До еквівалентних у Вавилонії належали покарання у виді повернення викрадених тварин, але у кратній кількості (у 10 або 30 разів більше), повернення потерпілому повноцінного раба, рівноцінне відбудування засудженим неякісно побудованого ним дому, але вже за свої кошти, та передача дому воїна, який самовільно ухилився від військового походу, іншому воїнові, котрого він послав замість себе.

5.10 Компенсаторні покарання спрямовані на відшкодування потерпілим завданої злочинцями шкоди шляхом виплати певної грошової суми, а саме: оплата 1/2 вартості раба сріблом, оплата вартості послуг лікаря (сума за фактом затрат), стягнення з судді вартості позову, заявленого у сфальсифікованій ним справі, у дванадцятикратному розмірі, стягнення з боржника суми боргу в шестикратному розмірі, стягнення з засудженого 1, 1/2 або 1/3 міни срібла, 2, 5, 10 сиклів срібла.

Виконання компенсаторних покарань за положеннями Біблії мало здійснюватися способом стягнення з винних грошової пені, виплати потерпілому коштів за зупинку в роботі або на його лікування, оплати потерпілому визначеної суми грошей, зокрема й у кратному розмірі, а інколи й з одночасним поверненням викраденого майна у натуральному вигляді, або шляхом продажу злочинця, якщо він був у не в змозі відшкодувати завдану шкоду.

У Законах XII таблиць до компенсаторних покарань належали: штраф у розмірі 25, 150, 300 ассів, виплата одинарної, подвійної або потрійної вартості викраденого, продаж боржника за кордон із поверненням потерпілому з вирученої суми належних йому коштів.

6. *Окремо звертаємо увагу на покарання, які пропонував застосовувати до злочинців Платон.* До них належать: смертна кара; болісні покарання у виді нанесення ударів по тілу, випікання тавра на лобі й руках; покарання, пов'язані з позбавленням або обмеженням свободи засуджених осіб, способом ув'язнення їх у тюрмі на певний строк або до настання певної події (оплати вартості викраденого, примирення з потерпілим, тощо); заборона злочинцям відвідувати місця загальних зібрань людей (святинища, ринкові площі та ін.), заходити у гавані; покарання, пов'язані з ганьбою для злочинця і втратою доброї пам'яті про нього, в тому числі визнання його „ворогом держави“, вигнання з держави назавжди, вигнання з міста в інші місця країни, викидання голого злочинця за межі держави, викидання трупа страченого злочинця за межі держави; заборона участі у змаганнях на прояв хоробрості; заборона здійснювати судочинство та бути обвинувачем у суді.

7. Інколи до засуджених застосовувалися й інші покарання, які виходять за межі запропонованої класифікації через особливості форм їх виконання. Це, наприклад, передбачені у Біблії зобов'язання власника служниці або рабині відпустити її на волю, якщо він травмував її, ушкодивши око або вибивши зуба, та зобов'язання чоловіка, який зґвалтував незаручену дівчину, до укладення з нею шлюбу, який заборонялося розривати. У Законах XII таблиць таким покаранням було прокляття, що здійснювалося на офіційному рівні з дотриманням визначених язичницькими віруваннями процедур.

8. Очевидна спільність окремих джерел походження кримінально-правових норм, які були закріплені в законодавчих актах різних держав у різний час, але мали аналогічні (інколи ідентичні) ідейні та сутнісні, об'єктивні та суб'єктивні правові ознаки, підтверджується шумерськими законами династій Ісіна і Ларси, якими вперше була встановлена відповідальність за спричинення втрати плоду вагітною жінкою та за проявлену дітьми неповагу до батьків. Пізніше такі норми були закріплені в Законах царя Хаммурапі, Біблії та інших джерелах.

9. *Необхідна оборона є системним кримінально-правовим інститутом, що вперше був закріплений у Біблії, а далі – у Законах XII таблиць та в Дигестах.*

Також цей інститут описаний у праці Платона „Закони“. Його сутність полягає в офіційному наданні права потерпілому, членам його сім'ї або третім особам захищати честь, гідність та майно усіма доступними засобами. Наслідком такого захисту могла бути навіть смерть злочинця.

9.1 У той же час укладачі Святого Письма заборонили посягання на життя злодія у світлу пору доби. Порушення цієї заборони було підставою для покарання винної особи. Така заборона і її наслідки стали джерелом ідеї про необхідність встановлення первинної норми кримінально-правового змісту, яка передбачала б відповідальність за *перевищення меж необхідної оборони*.

10. Кримінально-правовий *інститут крайньої необхідності*, вперше закріплений у Законах царя Хаммурапі, захищав від відповідальності жінок, які в складних соціально-економічних умовах за життя чоловіка, котрий знаходився в полоні, переходили проживати до інших чоловіків.

Отже, в цілому можна стверджувати, що перманентний розвиток писаного кримінального права і законодавства у прогресивних державах Стародавнього Сходу, Греції, Римській державі, зокрема у Східній Римській імперії (Візантії), став можливим не лише внаслідок тривалого періоду формування і кристалізації найбільш досконалих правових звичаїв, але й завдяки системній творчій організаційно-управлінській роботі видатних державних, науково-освітніх та релігійних діячів у сфері законотворення та правозастосування.

11. Особливість праукраїнського (руського) звичаєвого права, зокрема й кримінального, була в тому, що воно, на момент „зустрічі“ з писаним правом народів греко-римської цивілізації, знаходилося на доволі високому рівні розвитку. Це були і звичаї, і „Закон руський“. До того ж, князі „Києвичі“ знали про Східну Римську імперію не з чужих вуст, а ходили до Цесареграда з часів Кия. Це підтверджує наявність тривалого попереднього обміну культурами Русі і Візантії у сферах економіки, політики, релігії, писемності, освіти. Цього не можна сказати про народи, що проживали на північному та північно-східному напрямках від території Руської держави. Не лишали на землях Русі своїх звичаїв, законів, військових, житлових, ритуальних та інших споруд також кочові народи,

які шукали свого місця „під Сонцем“, і звичайні загарбники, котрих русичі традиційно закопували по яругах.

11.1. Надзвичайно високий рівень правової культури народів греко-римської цивілізації, відносно близьке розташування їх територій від Руських земель, легкі до сплаву річкові та степові шляхи сприяли їм у підтримуванні з Руссю вдалих економічних, релігійних, політичних, династичних, а інколи й військових зв'язків. Проте найбільш цінними, в аспекті нашого дослідження, виявилися релігійні та правові стосунки Русі й Східної Римської імперії. Першими відомими письмовими кримінально-правовими актами Руської держави є її мирні договори з Візантією 911 та 944 рр., прийняття в 988 р. Володимиром Святославовичем християнського віровчення і поширення його на увесь праукраїнський народ ще й у ХХІ ст. підтверджують канонічність зв'язків праукраїнської християнської церкви з Константинопольським патріархатом. Весь подальший розвиток праукраїнського кримінально-правового законодавства (Устав Володимира Святославовича, Руська Правда, Устав Ярослава Володимировича, Устав Володимира Всеволодовича) здійснювався в контексті національної, греко-римської та біблійної доктрини права, зокрема й кримінального.

11.2. Усі нормативно-правові акти, кримінально-правові положення яких проаналізовано, були прийняті державними повноважними особами колегіально, а в необхідних випадках за участю митрополита, глави Руської християнської церкви. В досліджених актах та інших джерелах не зазначено, що їх дія повинна або могла поширюватися на території інших держав чи народів, окрім договорів 911 та 944 рр., котрі мали діяти у двох державах – Руській та Східній Римській імперії (Візантії). Крім того, будь-яких згадок у названих актах про Білу Русь, Велику Русь, Малу Русь, Московську Русь чи інші держави їх автори ще не повідомляли. Такі топоніми їм не були відомі, адже на той час ще не народилися люди, які мали їх придумати.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ УМОВ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА в XIII–XVIII стст.

2.1 Соціально-територіальні, державні та теологічні умови функціонування українського кримінального права в XIII–XV стст.

Право як інтелектуальна форма регулювання і охорони суспільних відносин є сталою категорією, що своєю сутністю пронизує і поєднує різні держави, їх суспільства у просторі та часі. Ця особливість є характерною також для українського права, зокрема й кримінального. Адже воно, поставши зі звичаїв дохристиянського праукраїнського суспільства, збагатилося правовими ідеями християнського теологічного вчення, здобутками у цій соціальній сфері інших народів та їх держав і з X ст. перебувало у стані перманентного письмового розвитку. З цього приводу В. С. Кудін, який досліджував форми існування кримінального права, становлення і розвиток його основних понять, інститутів, дійшов висновку, „що у X – першій половині XIV ст. вітчизняне кримінальне право стосовно форм свого існування пройшло два етапи. На першому (X ст.) домінуючою формою був правовий звичай, на другому (XI–XIV ст.) він співіснував з законом та судовим прецедентом“ [138, С. 15]. Певною мірою погоджуючись із поглядами стосовно цього питання, ми вважаємо, визначений ним „перший етап“ мав значно ширші часові межі, ніж X ст. У названий період наші предки вже мали договірне писане міждержавне право, зокрема й кримінальне (договори з Візантією 911, 944 рр.).

Втім, в аспекті дослідження названого періоду нас найбільше цікавить законотворча діяльність Казимира IV (1427–1492), сина Ягайла, Великого князя Литовського з 1440 р. та короля польського з 1447 р. Саме у часи його правління був укладений правовий акт, основний зміст якого становили кримінально-правові і кримінальні процесуальні положення. Ідеться про його *Судебник 1468 р.* Цей акт формувався у кращих традиціях Середньовіччя. Його укладачі

значною мірою використали юридичну термінологію Руської Правди, її правові ідеї, та окремі положення. До того ж були враховані думки представників правлячої верхівки та інших членів литовсько-руського суспільства, очолюваного Казимиром IV. Кожний із цих представників у певних межах брав участь у підготовці, обговоренні, прийнятті чи оприлюдненні змісту Судебника. Саме така технологія законотворення і доведення змісту закону до людей була застосована Великим князем Литовським, що вбачається з преамбули досліджуваного нами акта [57, С. 49].

Оприлюднення великокняжих офіційних документів, до яких належав Судебник, здійснювалося уповноваженими особами способом читання та вивішування їх текстів у публічних місцях, зокрема в церквах, костелах, на базарах тощо. Такий підхід до інформування населення про криміналізацію певних діянь мав попереджувати необґрунтовані заяви будь-якої особи, котру запідозрили у вчиненні злочину, що їй нібито не було відомо про встановлення нових правових заборон і покарань за їх порушення.

Вважаємо, що галузева спрямованість регулятивно-охоронної спеціалізації Судебника завідомо обмежувала сферу його впливу певним предметом, але не зводила до мізерності за правовою суттю. Адже з двадцяти п'яти статей цього акта п'ятнадцять мали очевидно виражений кримінально-правовий зміст (ст. 1, 2, 5–8, 13–19, 23, 24). До того ж, основна частина норм матеріального кримінального права була спрямована на охорону такого важливого об'єкта, як власність.

Звертаємо увагу на те, що майже всі кримінально-правові норми Судебника склалися з гіпотези, диспозиції та санкції, а система об'єктивних і суб'єктивних ознак, характерних для диспозицій, індивідуалізувала склад кожного злочину. Вказуючи на безпосередній об'єкт посягання, законодавець, як правило, не зазначав його назви чи інших ознак. Виняток становить лише стаття 24, в якій деталізовано соціальний статус людей, що могли бути викрадені („вільна“ і „невільна“ челядь), та статей 13, 15, 23, в яких містяться загальні назви тварин: „кінь“, „шкапа“ та „корова“. В усіх інших нормах об'єкт злочину

позначається опосередковано, наприклад: „з лицем приведуть татя“ (ст. 1); „у когось що вкрав“ (ст. 5). Застосування в законі таких узагальнюючих термінів забезпечувало можливість притягнення до відповідальності винних осіб, які протиправно заволоділи будь-якими цінностями, незалежно від їх назви чи функціонального призначення.

До ознак об'єктивної сторони складу злочинів належали активна протиправна поведінка та відповідні наслідки. Це вбачається з опису складу кожного злочину. Наприклад: „а якщо б злодій у когось що вкрав... і ... у дім не приніс“ (ст. 5); „а котрий був лежнів тримав у своєму домі таємно, а сусідам і околиці не повідомив, і у той час щось у кого зникло...“ (ст. 8).

До того ж, між визначеними у законі категоріями „дія“ і „наслідок“ відчувається наявність причинного зв'язку, хоч над теоретичними аспектами цих філософських категорій та зв'язком між ними, на нашу думку, мало хто замислювався у той час. Проте укладачам Судебника не можна відмовити у наявності логіки природного правового мислення, яке й забезпечувало чітке формулювання ними правових норм, які характеризуються логічними, причинними, функціональними зв'язками між структурними елементами та ознаками. Важливу роль у кваліфікації злочинів і призначенні покарання винним особам відігравали структурні ознаки об'єктивної сторони складу злочинів. До них належали дані про вартість викраденого майна, його найменування, рецидив вчинення протиправних дій та ін.

Доволі детально укладачі Судебника описали суб'єктивні ознаки складу злочинів, тобто відомості, що стосувалися суб'єкта злочину і суб'єктивної сторони складу злочину. Так, за статевими ознаками суб'єктами злочину могли бути особи чоловічої і жіночої статі, за віком – дорослі і діти, за винятком тих, які не досягли віку 7 років (ст. 1). Суб'єкт злочину позначається в Судебнику по-різному: і староруським терміном „татя“, і описовою конструкцією „чиясь людина, що злодійство вчинила“, і більш вузьким за значенням словосполученням „чийсь паробки“ (ст. 1, 7, 9). З положень аналізованого акта вбачається, що крім людей князівських, панських або боярських, суб'єктами

відповідальності могли бути також їхні господарі, котрі знали про вчинення залежними від них людьми злочинів або брали участь у їх здійсненні особисто. Якщо такий факт підтверджувався належними доказами, господар мав нести відповідальність, як і його підлеглі (ст. 7).

Результати проведеного дослідження вказують на те, що визначені в Судебнику протиправні дії, можна було вчинити лише умисно. Адже, необережне викрадення будь-якого майна, людей або таємне переховування особою у своєму домі волоцюг без усвідомлення суспільно небезпечного характеру своїх дій та їх наслідків є неможливим. Крім того, в усі часи існування суспільно-економічних відносин власності суб'єкти вчинення майнових злочинів, як і власники майна, чітко розуміли, що викрадення могло здійснюватися лише з метою протиправного вилучення майна та використання його корисних властивостей особисто правопорушником та/або, з його волі, третіми особами з одночасним позбавленням таких можливостей власника [108, С. 88, 89].

Є загальновідомим фактом і те, що внутрішній зміст кримінальної відповідальності в усі часи і в усіх народів проявлявся у покаранні. Не був винятком із цього правила й литовсько-руський народ. Закріплені у Судебнику види покарань, *за ознакою впливу на засуджених, ми класифікували на чотири групи*, а саме: а) позбавляючі засуджених життя (ст. 1, 2, 13–16, 18, 19, 24); б) болісні, що виконувалися способом побиття (ст. 21); в) позбавлення злочинця свободи способом ув'язнення на певний строк, з правом викупу (ст. 4); г) компенсаторні покарання, що виконувалися такими способами: стягнення з винного „істини“, тобто суми грошей, що становила реальну вартість викрадених ним цінностей (ст. 4); оплата „жінкою і дітьми“ вартості викраденого, тобто шляхом залучення названих членів сім'ї злодія до примусової праці на користь потерпілого до повної компенсації шкоди, завданої злочинцем (ст. 1, 4); компенсації нанесеної шкоди власними домашніми статками, в тому числі особистими речами злочинця (ст. 6, 14); оплати шкоди особистим рухомим майном (бондою) „паробка“, тобто залежної людини (ст. 19).

Законодавець Великого князівства Литовського, формулюючи склад певного злочину, цілеспрямовано і влучно вказував на обставини, які призводили до пом'якшення або обтяження покарання. Вони позначалися категоріями, що використовуються в законотворчій і судовій практиці навіть зараз, а саме: „вчинення крадіжки вперше“ (ст. 14, 17, 19); „якщо до того крав“, тобто неодноразово посягав на чужу власність (ст. 16, 18); викрадення майна вартістю „нижче“ чи „вище“ визначеної законодавцем граничної суми.

Передбачивши у статті 1 Судебника суворе покарання щодо членів сім'ї злочинця, котрі знали про вчинену ним крадіжку, законодавець у статті 6 виключив можливість притягнення до відповідальності дружини і дорослих дітей, які не знали про злочин, вчинений главою сім'ї. Цією нормою правопорушнику було заборонено розраховуватися за шкоду, завдану в результаті вчинення злочину, спільним сімейним майном або майном когось із членів сім'ї. Він зобов'язаний був компенсувати потерпілому його втрати лише часткою майна, що належала йому особисто у спільному господарстві. У статті 6 Судебника очевидно вбачається сутність принципу особистої відповідальності за вчинений злочин, що ґрунтується на положеннях Біблії, зокрема книг Второзаконня (24:16) та пророка Єремії (31:30) [14, С. 207, 815].

2.2 Кримінальне право Литовсько-Руської держави в XVI ст.

У XVI ст. Велике князівство Литовське, до складу якого входила значна частина українських земель, було обширною європейською державою, що підтверджується даними науково обґрунтованих історичних карт [7, С. 48, 50]. Воно не лише мало доволі розвинуту, як на ті часи економіку, але й вело активну внутрішню і зовнішню політику. Втім, зовнішньополітична ситуація цієї держави на зламі XV–XVI ст. значно ускладнилася. На територію Литовсько-Руської держави стало посягати Велике князівство Московське, очільники якого із занепадом у 1453 р. Візантійської імперії вважали можливим для себе стати „спадкоємцями другого Риму“, як називали християни Константинополь. А тому

під приводом захисту православних християн від католиків і вимагання „Київської отчини“, на яку не мали жодного права, московити почали торувати загарбницькі шляхи на південь Великого князівства Литовського. Так, вони захопили 319 міст і 70 волостей лише на Чернігівщині. У московське підданство переманювали дітей колишніх мерянських князів, які втекли з Московії від переслідувань і були наділені землями у Литовсько-Руській державі. Проти Великого князівства Литовського велися постійні „прикордонні війни без їх оголошення“, як стверджував М. С. Грушевський [32, С. 275–280]. З іншого боку, свої інтереси щодо Литовсько-Руської держави мала Річ Посполита, шляхта якої намагалася інкорпорувати „литовські уряди і маєтності“, проти чого виступав навіть Сигізмунд I (1506–1548), який бажав залишитися спадковим монархом цього князівства [176, С. 340, 341].

У зв'язку з цим, розуміючи значення права у державотворчій, регулятивній і охоронній діяльності суспільства, *Сигізмунд I організував і забезпечив укладення першої редакції Статуту ВКЛ, яка була прийнята в 1529 р.* У преамбулі до цього акта він зазначив свій офіційний статус, а саме „король польський і великий князь литовський, руський, пруський, жемайтський, мазовецький та ін.“, і визначив мету його прийняття: „обдарувати християнськими законами“... шляхту та все суспільство і їх підданих, корінних мешканців земель Великого князівства, „якого б стану та походження вони не були“, усіма їхніми правами і привілеями церковними, як осіб католицького, так і православного віросповідання, а також світськими, що були ними раніше отримані... на будь-які володіння і вольності та ті, що закінчились, надані та пожалувані. Крім того, Великий князь Литовський зобов'язався особисто дотримуватися і берегти ці права, підтвердити і закріпити їх з усіма установленнями, звичаями і артикулами... та наказав „вважати їх такими, що мають силу на всі часи“ [201, С. 207].

Таким чином, з наведених положень вбачається, що Статут мав регулювати й охороняти відносини усіх членів литовсько-руського суспільства у межах, визначених його нормами та звичаями, з дотриманням світських і релігійних

прав та свобод християнських громад. Назване свідчить про впровадження у цій державі демократичного правового ладу.

Маємо підстави стверджувати, що кодифікація законів, інших правових актів та звичаїв народів, що населяли ВКЛ, була результатом їх спільного багатовікового культурного і правового розвитку. Це підтверджується, зокрема, використаною у першій редакції Статуту юридичною термінологією, яка, як стверджують вчені Вільнюського університету, походить від „литовського, польського, східнослов'янського (руського. – *М. К.*), римського права та права країн Західної Європи“ [243, С. 8]. Названа кодифікація дала можливість населенню знати і якісно застосовувати закон, усвідомлено користуватися своїми правами та свободами.

Варто нагадати, що Руська Правда після її укладення діяла з незначними змінами протягом століть. Що ж стосується Статуту, то його положення зазнали змін значно швидше. Цьому сприяло прогресування суспільних відносин, на що звернув увагу Великий князь Сигізмунд II Август у Більському привілеї 1564 р., стверджуючи, що з часом правове регулювання стає неякісним, а тому виникає потреба змінювати термінологію, зміст артикулів, формулюючи їх коротко, не втрачаючи змістовності і кращих положень попереднього закону [72, С. 56, 64, 65]. У цьому ж привілеї зазначено, що удосконаленню Статуту сприяли шляхом надання пропозицій представники різних станів, серед яких були воєвода Київський, маршалок землі Волинської, староста Володимирський, князь К. К. Острозький, староста Луцький і Вінницький, князь Б. Ф. Корецький, староста Кременецький, князь М. А. Збаразький та інші, які були присутніми також при офіційному оприлюдненні зазначеного привілею [202, С. 228, 229, 231, 232].

У зв'язку з названими причинами систематичного удосконалення законодавства *укладачі другої редакції Статуту, прийнятої в 1566 р., забезпечили дотримання принципу наступності прогресивних ідей у законодавчому процесі*, що вбачається зі змісту його артикулів. Одна з таких ідей закріплена в артикулі 7 розділу 3 Статуту в редакції 1566 р., в якому Великий

вальний сейм визначив, що всі свободи лицарства і шляхти, які вони мали з давніх часів, зберігатимуться і дотримуватимуться (гарантуватимуться) Великим князем і його потомками, щоб ніхто з осілих у князівстві шляхтичів не був затриманий і посаджений до в'язниці ніякою урядовою установою чи урядовцем, якщо він не притягнутий до відповідальності згідно з правом і не звинувачений судом. Більше того, законодавчий орган ВКЛ заборонив єпископам, прелатам та іншим особам духовного сану викликати у світських справах до духовного суду мирян, незалежно від їх соціального статусу. З іншого боку, з таких самих підстав світські фізичні особи позбавлялися права звертатися до духовного суду, що свідчить про початок відділення церковних судових справ від світських (арт. 26 розд. 3 Статуту в ред. 1566 р.).

Такі значні зміни у праві були обумовлені тим, що XVI ст. для ВКЛ, за даними українських дослідників Статуту, було періодом посиленого культурного розвитку, і це не могло не відбитися на законодавчій практиці. Чимало державних діячів, священиків, зокрема тих, що входили до складу кодифікаційної комісії, мали глибокі знання в галузі тогочасного права, а тому *значну роль в кодифікаційному процесі почала відігравати правова наука*. Багато з них, отримавши освіту в кращих університетах Європи й увібравши ідеї реформації, згодом виступили з різкою критикою церковної ортодоксії і схоластики. Їхніми ж зусиллями вдалося відокремити світське право від церковного, показати єдність і наступність у розвитку європейських і національних правових культур. Статут у редакції 1566 р. продовжував діяти на українських землях навіть після того, як за Люблінською унією 1569 р. Брацлавське, Волинське та Київське воєводства відійшли до Речі Посполитої. Уряд цієї держави не приймав рішення про припинення дії названого акта, у зв'язку з чим останній діяв аж до набрання чинності третьою редакцією Статуту [202, С. 5].

Остання редакція Статуту, на нашу думку, мала особливу правову цінність. Вона була затверджена 28 січня 1588 р. у м. Краків Великим князем Жикгімонтом III. Її доволі професійно і ґрунтовно охарактеризував підканцлер

Лев Сапега. Звертаючись до жителів князівства у зв'язку з набранням чинності Статутом у редакції 1588 р., він стверджував, що протягом усіх попередніх століть люди розцінювали свободу (вольность) людини як найвищу цінність і боролися проти неволі до останнього, навіть віддавали за неї життя. У той же час у Великому князівстві люди владу і свободу у руках своїх мають, і закони самі собі створюють, можуть свободи свої у всьому зберігати тому, що не лише сусід та інші співвітчизники, а й сам Великий князь переваги над ними мати не може, хіба що лише коли йому це закон дозволяє [203, С. 22, 23].

Таким чином, *Лев Сап[і]га* в інтегрованій формі на підставі системи правових норм Статуту в редакції 1588 р. *вперше сформулював принцип верховенства закону*. Цей акт діяв в українських землях більше двох століть, тобто навіть у часи, коли вони були розділені між Річчю Посполитою і Російською імперією. Ця теза, зокрема, підтверджується рішенням суду Лубенського полку Війська Запорозького від 14 березня 1691 р. у справі за звинуваченням козака Федора Лебеда у незаконному співжитті з дружиною жителя села Яцин Дмитра Малого. Адже, попри чітке визначення в законодавстві виду покарання (смертна кара) для обох перелюбників та позивача Дмитра Малого, який на порушення Магдебурзького Права (арт. 75) допустив, що його дружина вдалася до розпусти, суд постановив вирок, яким призначив їм менш суворе покарання, не пов'язане з позбавленням життя, – „по тілу їхньому кийками бити всіх суворо“ [43, С. 452, 453]. Наведене дає підстави вважати, що інститут призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, був започаткований з урахуванням особливостей практики судового правозастосування.

До найбільш небезпечних у Литовсько-Руській державі належали *злочини проти держави та її глави*. Адже є загальновідомим, що будь-яка держава може існувати лише в умовах, коли вона здатна захищатися від зовнішнього і внутрішнього ворога та гідно впорядковувати життя свого народу. Одним із важливих інструментів у цій охоронній діяльності було і залишається кримінальне право. Я. Падох, здійснивши аналіз сутності кримінально-правових

положень Статуту, що спрямовувалися на охорону держави та її глави, стверджував: „Беручи до уваги тісний зв'язок Великого князя з державою, злочини проти держави важко відрізнити від злочинів проти господарського маєстату“, тобто величності її глави [165, С. 38].

„Виступ“ проти Великого князя, як і „втеча з держави“ постійних жителів, за положеннями Статуту були найбільш небезпечними злочинами, тому криміналізація названих дій була абсолютно обґрунтованою. Крім того, перманентні напади шляхтичів на господи таких же власників, намагання заволодіти чужим майном, а інколи й захопити владу, вбивства й агресивна загарбницька політика країн, з якими межувала Литовсько-Руська держава, вимагали не лише військової потуги, але й належної правової охорони державності. Проте навіть у таких непростих умовах законодавець ВКЛ в інтересах держави і її підданих вперше офіційно закріпив у Статуті в редакції 1529 р. право на свободу виїзду із держави „для відшукання... кращої долі і навчання лицарської справи в усякі землі, крім земель неприятелів наших“ (арт. 8 розд. 3). Дозволялося виїжджати за кордон також для створення сім'ї (арт. 9 розд. 4 Статуту в ред. 1529 р.), торгівлі та в інших випадках. Аналогічні положення були передбачені в статуті 1566 р., статуті 1588 р., у яких збільшено кількість соціальних підстав для виїзду в інші країни, наприклад „для наук і навчання письму“, „для лікування“. Усе це підтверджує існування у ВКЛ реальної свободи пересування, включаючи право на виїзд до інших держав та на повернення у свою державу, що в сучасній Україні визнане одним із основоположних конституційних прав людини.

Звертаємо увагу, що законодавець розглядав як злочин лише вчинену з порушенням закону втечу підданого ВКЛ до іншої держави, яка вела проти князівства агресивну економічну, політичну боротьбу, у тому числі із застосуванням військових засобів (арт. 2 розд. 1 Статуту в ред. 1529 р., арт. 6 розд. 1 Статуту в ред. 1566 і 1588 рр.). При цьому у Статуті в редакції 1529 р. законодавець не передбачив інших, крім втечі, дій суспільно небезпечного

характеру, що належали до об'єктивної сторони цього складу злочину. Це дає підстави стверджувати, що аналізований склад злочину був виписаний законодавцем як формальний.

Що стосується вини як складової елемента складу злочину втечі, то в статуті 2 розділу 1 Статуту в редакції 1529 р. про неї не згадується, однак об'єктивна сторона складу злочину настільки чітко виписана, що дає можливість не лише вбачати умисел у діях правопорушника, але й правильно їх кваліфікувати. В статуті 6 розділу 1 Статуту в редакції 1566 і 1588 рр. законодавець в імперативній формі визначив, що зрадою держави вважалася лише втеча до ворожої держави, яку особа здійснила зі злим (прямим) умислом, тобто усвідомлюючи суспільно небезпечний характер своїх дій та бажаючи досягнення відповідних небезпечних наслідків, та спеціальною метою – завдання шкоди Великому князю та державі. Проте у Статуті не вказувалося, у якій формі повинна проявлятися така шкода. Вважаємо, що законодавець мав на увазі те, що сам факт протиправної втечі шляхтича до ворожої країни завдавав суттєвої моральної шкоди державі та її главі.

Суб'єкт такого злочину як втеча – зрада, у положеннях Статуту позначений займенниками „хто“ або „хто-небудь“, тобто кожний чи будь-хто. Зі змісту усіх трьох редакцій Статуту вбачається, що основним суб'єктом цієї протиправної дії був чоловік шляхетського стану – підданий ВКЛ, який у момент вчинення злочину досягнув повноліття, тобто вісімнадцятирічного віку (арт. 2, 4 розд. 1 Статуту в ред. 1529 р., арт. 6 розд. 1 Статуту в ред. 1566 р., арт. 3, 6 розд. 1 Статуту в ред. 1588 р.). Беручи до уваги значення займенників „хто“, „хто-небудь“, а також те, що за Статутом не притягувалися до відповідальності члени сім'ї втікача-зрадника (діти, дружина та ін.), яким не було відомо про його намір, можна дійти висновку, що особи, які знали про злочин члена їх сім'ї, а тим паче ті, що сприяли у його вчиненні, набували статусу похідних суб'єктів покарання від основного суб'єкта аналізованого злочину.

Активізація у 40-х роках XVI ст. міжстанових конфліктів, пов'язаних з тим, що рядова шляхта ВКЛ намагалася зрівнятися у правах з шляхетською

магнате́рією, відстоюючи свої позиції „на вісьмох сеймах між 1547 і 1566 роками“ [239, С. 174], викликала потребу в подальшому удосконаленні Статуту в редакції 1529 р. У зв'язку з цим в редакції Статуту 1566 р. законодавець закріпив систему нових норм (арт. 3, 4 розд. 1), якими встановлювалася кримінально-правова відповідальність за образу маєстату Великого князя. Аналогічні положення були закріплені також в редакції Статуту 1588 р. (арт. 3, 4 розд. 1).

Слово „ображенє“ наші предки зі стародавніх часів тлумачили як „образа“, „несправедливість“, „збитки“, „школа“ і навіть „злочин“. Автори редакції Статуту 1566 і 1588 рр. розкрили зміст цього терміна через призму сукупності протиправних дій фізичних осіб, спрямованих проти Великого князя як глави держави. До таких дій вони віднесли: змову, замах, заворушення, бунт, що були направлені проти здоров'я Великого князя; порушення громадського спокою (безпеки, порядку) в момент виступів проти глави держави; виготовлення (карбування, лиття) грошей без дозволу Великого князя на шкоду державі; збирання і вивід на позиції озброєних людей з метою захоплення земель і держави (влади); тощо (арт. 3 розд. 1 Статуту в ред. 1566, 1588 рр.).

Таким чином, образа величності глави ВКЛ – це сукупність протиправних суспільно небезпечних, караних дій, визначених у положеннях Статуту, вчинених ким-небудь проти життя, здоров'я Великого князя або його спадкоємців, проти громадського порядку і безпеки, фінансової й оборонної систем держави, що завдали шкоди ВКЛ, його главі і суспільству [64, С. 156, 157].

Дослідження складу вказаного злочину і мети його вчинення дало підстави стверджувати, що його основним безпосереднім об'єктом були суспільні відносини, що забезпечували територіальну цілісність, економічну безпеку, обороноздатність ВКЛ, його нормальне функціонування і діяльність глави держави, оскільки саме ці цінності виявилися під загрозою або зазнавали шкоди. Аналіз протиправних дій, викладених в артикулі 3 розділу 1 Статуту в редакції 1566, 1588 рр., свідчить про наявність у складі аналізованого злочину обов'язкового додаткового об'єкта посягання – здоров'я Великого князя (під час

заворушень або бунту), а також життя глави держави і його спадкоємців (при вчиненні дій, спрямованих на захист земель і влади ВКЛ за допомогою війська).

Ці ж протиправні дії, вчинювані злочинцем окремо або у певній сукупності, становили об'єктивну сторону аналізованого складу злочину, який, безумовно, був матеріальним, оскільки у разі його вчинення наставали такі наслідки: порушення громадського спокою (безпеки, порядку); незаконне виготовлення і, як правило, випуск в обіг грошей, що ставило під загрозу або порушувало нормальне функціонування економіки; знищення оборонного потенціалу держави (кількісне і якісне) у разі необґрунтованої передачі ворогу фортеці і, відповідно, посилення військової сили противника та ін.

Законодавець ВКЛ достатньо повно описав також інші ознаки об'єктивної сторони складу таких злочинів, як зрада і образа величності Великого князя. Так, на його думку, способом здійснення зради була втеча, а образи величності Великого князя – порушення спокою людей, карбування (лиття) грошей, насилля підчас захоплення території держави і влади, передача ворогові фортеці без бою та ін. До того ж ці злочини мали спільну мету – завдання шкоди ВКЛ і його главі. Втеча до ворожої держави й образа величності Великого князя вважалися зрадою держави (арт. 3, 6 розд. 1 Статуту в ред. 1566, 1588 рр.).

Згідно з положеннями артикулів 3, 4 розділу 1 Статуту в редакції 1566 і 1588 рр., суб'єктами образи величності Великого князя, як і втечі–зради, могли бути лише повнолітні фізичні особи – піддані ВКЛ. У вказаному акті такі суб'єкти позначені займенником „хто“, але законодавець уточнив цю норму, зазначивши: „Коли ображають величність нашу господарську, де йдеться про честь і про життя, таких шляхтичів підданих наших... судити згідно з вчинком їх...“ (арт. 4 розд. 1 Статуту в ред. 1566 р.). З аналізу положень, які встановлювали відповідальність за образу величності Великого князя, вбачається, що суб'єктами цього злочину були, як правило, багаті люди шляхетського походження, адже до їх власності належали „маетки отчизні, вислужені та іншим яким-небудь чином здобуті“. Крім того, вчинення більшості протиправних дій, закріплених в артикулі 3 розділу 1 Статуту в редакції 1588 р.,

передбачало наявність у злочинця відповідного публічного авторитету, інтелектуальних, матеріальних і організаційних можливостей, що навряд чи могло бути характерним для посполитої (простої) особи. Таким чином, суб'єктом образи величності Великого князя міг бути лише представник шляхетського стану.

Досліджуючи особливості суб'єкта аналізованого злочину, ми звернули увагу на зміст артикула 18 розділу 1 Статуту в редакції 1588 р. Законодавець закріпив у ньому *принцип особистої (індивідуальної) відповідальності за вчинення злочину*, визначивши, що ніхто не повинен бути засудженим і покараним за протиправні дії іншої особи. Проте ця норма не поширювалася на сина у разі образи його батьком величності Великого князя або вчинення ним зради держави. Наведене підтверджується артикулом 3 розділу 1 Статуту в редакції 1588 р.

Не можна не звернути увагу на ще одне важливе кримінально-правове положення Статуту в редакції 1566, 1588 рр., артикул 4 розділу 1, яке стало прообразом сучасних заохочувальних правових норм, спрямованих на припинення і попередження злочинів. За цим положенням якщо особа, яка брала участь у підготовці злочину або якій стало достовірно відомо про таку підготовку іншими людьми, завчасно чесно повідомила про це відповідних представників влади, то вона не лише не притягувалася до відповідальності, але й заслуговувала поваги „господарської і честі підвищення“.

Злочини, що спрямовувалися проти життя та здоров'я людини в усі часи посягали на протиправне позбавлення названих найвищих цінностей, а більш пізніше й нанесення їй психічних травм суб'єктом кримінальної відповідальності. Об'єктом протиправного посягання злочинця було життя, а при травмуванні – здоров'я людини. З положень Статуту випливає, що об'єктивна сторона вбивства або поранення потерпілого, реалізовувалася, як правило, в активній формі, тобто дією. Це міг бути напад на чийсь дім із метою позбавлення життя чи поранення осіб, які перебували у цьому домі. Варто зазначити, що відповідальність нападників наставала навіть у тому випадку, коли напад,

відбувся, але в будинку не виявилось людей чи вони, обороняючись, втекли звідти, у зв'язку з чим нікого не було убито або поранено.

Таким чином, можна стверджувати, що в статуті 1 розділу 7 Статуту в редакції 1529 р. вписаний як матеріальний склад злочинів (наявність смерті або/та тілесних ушкоджень), так і формальний (немає таких наслідків). Однак така особливість не впливала на призначення покарання винним особам: їх засуджували до смертної кари. Крім основного покарання, з майна злочинців потерпілому виплачувалася компенсація (вона мала назву „нав'язка“) за рани та іншу шкоду, завдану злочинцями. Те, що залишалось з майна нападників, передавалось як штраф до казни Великого князя.

З прийняттям в 1566 р. нової редакції Статуту до проаналізованої норми були внесені певні зміни. Зокрема, законодавець запровадив низку новел, що спрямовувалася на забезпечення правової боротьби з насильницькими нападами у містах. З цього приводу він зазначив: „За таким же звичаєм, якщо хто кому у місті на господу насильницький напад вчинить, і когось вб'є або поранить, чим спокій посполитий порушить, такого належить судити і засудити на страту“. Серйозну загрозу для суспільства Литовсько-Руської держави становили вбивства, що здійснювалися в сімейно-родовому колі. Уже в Статуті в редакції 1529 р. законодавець визначив, що „хто убив свого рідного батька або матір, то... засуджується до безчестя і смертної кари“ (арт. 14 розд. 7). Підлягали страті також особи, які вбили своїх „брата чи сестру, сподіваючись отримати ту частку маєтку, яку... мали б отримати у спадщину“ (арт. 15 розд. 7).

Цікавим був розвиток відповідальності за побиття, травмування та позбавлення життя шляхтича особою, що мала такий же соціальний статус. В статуті 9 розділу 7 Статуту в редакції 1529 р. зазначалося, що коли „хтось“ поранить шляхтича в руку, ногу, (так, що це призведе до каліцтва), вб'є око, відріже носа, вуха, вб'є зуби, то повинен заплатити пораненому „30 кіп грошей“ і стільки ж штрафу у казну Великого князя. У Статуті в редакції 1566 р. передбачалося, що травмування кожної із названих частин тіла відшкодовувалося винним окремо, розмір такого відшкодування зріс до „50 кіп

грошей“. Він також засуджувався до покарання у виді позбавлення свободи строком на 24 тижні, шляхом ув'язнення у замковій в'язниці. Якщо ж злочинець позбавляв потерпілого обох із названих парних органів, то мав бути покараний як за вбивство людини сплачував „100 кіп грошей“ та ув'язнювався на строк 1 рік і 6 тижнів.

Укладачі Статуту розрізняли умисне, неумисне і випадкове вбивство та нанесення тілесних ушкоджень. І хоча загального теоретичного визначення понять неумисних і випадкових злочинів законодавець ВКЛ не виробив, він дав їх елементарний опис в окремих правових положеннях Статуту. Це дає підстави для висновку, що такий спосіб унормування був для тогочасних фахівців права і суспільства достатнім. Наприклад, в статті 23 розділу 11 Статуту в редакції 1588 р. законодавець вказав: „Якби хто випадково, а не бажаючи того, не з неприязності, але через незнання, полюючи на звірів... кого вбив... і якщо не мали б ті особи між собою раніше ніякої неприязності і заздрощів, то... такий смертю і ув'язненням покараний не буде. Проте головщизну згідно зі станом вбитого дітям або родичам заплатити повинен буде“ [63, С. 22, 23].

У Статуті була встановлена також колективна кримінально-правова відповідальність за вбивство „мандрівної чи безплемінної“ людини, тіло якої було знайдено на території певної громади, якщо не було виявлено, хто є вбивцею. Варто звернути увагу на те, що в основу цього правового положення було покладено ідею старозавітного „звільнення від колективного гріха“, закріплену у книзі Второзаконня (21:1–9).

Аналіз правових положень Статуту, спрямованих на охорону власності, свідчить, що до майнових злочинів у державі вдавалися представники будь-якого соціального стану. Крали, грабували, чинили розбій як шляхтичі, так і посполиті, у тому числі невольники. А тому положення Статуту, спрямовані на охорону економічних відносин власності у державі, були унормовані значно досконаліше, ніж у Судебнику Великого князя Казимира Ягайловича 1468 р. Традиційно кримінально-правові норми Статуту містили об'єктивні та суб'єктивні елементи складу злочину, а також санкції. В окремих нормах замість санкцій містилися

формулювання на позначення того, як мала каратися винна особа за вчинене протиправне діяння. Наприклад, „як злодій“, „як розбійник“, „відшкодувати потерпілому збитки у сумі, яку той назве під присягою“ тощо.

В основному правові норми Статуту в редакції 1529 р., що встановлювали відповідальність за злочини проти власності, були викладені доволі зрозуміло навіть для сучасної людини (арт. 1 розд. 13). Таким чином, у наведеному артикулі законодавець закріпив важливі кваліфікуючі ознаки. По-перше, він визначив мінімальну вартість викрадених цінностей, для визнання протиправної дії злочином. По-друге, якщо особа повторно протиправно заволодівала чужим майном і була затримана на місці скоєння злочину, такі дії набували додаткових кваліфікуючих ознак. Аналогічне встановлення мінімальної вартості викраденого міститься також в артикулі 4 розділу 14 Статуту в редакції 1566 р.

Аналізоване положення удосконалювалося за наведеною схемою (розмір вартості викраденого, кількість крадіжок, виявлення у злочинця доказів його участі в крадіжці тощо) також у процесі роботи над редакцією Статуту 1588 р. Більше того, законодавець, вивчаючи ситуації, в яких найчастіше здійснювалися крадіжки або відбувався збут викрадених цінностей, створював правові умови для попередження або як найшвидшого виявлення незаконних угод. Для цього було впроваджено інститут баришників, тобто „людей добрих, віри гідних“, яких запрошували для контролю здійснюваних угод та їх реєстрації в органах влади (арт. 8 розд. 14 Статуту в ред. 1588 р.). Наведене підтверджує наявність у наших предків уже в XVI ст. елементарних наукових підходів до запобігання злочинності. У цьому аспекті, на нашу думку, дуже важливим був артикул 12 розділу 14 Статуту в редакції 1588 р., в якому встановлено обов'язок кожного місцевого уряду занотовувати у спеціальних книгах зміст вироків, постановлених кожному злочинцеві, справа якого розглядалася судом. Вносилися такі записи і до книг „городських за свідченнями возного і свідків“. Ці книги називалися „чорними“. Вони давали можливість у подальшому використовувати внесені до них дані для правильної кваліфікації дій злочинців, які повторно або системно здійснювали розкрадання майна. Зокрема, нами

виявлено запис про протиправну діяльність Хвеська Сала, який неодноразово вчиняв крадіжки, що й було записано в Миргородській гродській книзі. Крім того, будучи запідозреним Максимом, отаманом Лящівським, ще й у незаконному вчиненні угод, завдяки записам у зазначеній книзі цей житель с. Лящівки був визнаний „цілим злодієм“, хоч і зумів втекти від покарання [43, С. 453].

Крім крадіжки, укладачі Статуту виділили інші види злочинів проти власності – грабіж і розбій. Охороні економічних відносин у ВКЛ від названих видів протиправних дій законодавець присвятив значну частину правових положень Статуту, адже благополуччя кожної людини в державі залежало, в першу чергу, від її ставлення до власності. Укладачі Статуту, формулюючи правові норми, що стосувалися грабежу, розбою, як правило, звертали увагу на спосіб та інтенсивність вчинення цих злочинів, вживаючи такі терміни, як „напад“, „розбійний напад“, „пограбування“ тощо. Проте, на нашу думку, вони ще не розділяли цих понять у юридичному аспекті, а застосовували їх в одній синонімічній площині активної форми відкритого заволодіння майном.

Це, зокрема, простежується в диспозиції артикулів 19 і 21 розділу 7 Статуту в редакції 1529 р. Одночасно диспозиція артикула 21 розділу 7 Статуту в редакції 1529 р. з позиції сучасного кримінального права є суцільним теоретичним протиріччям, оскільки різні за юридичним змістом терміни були застосовані законодавцем ВКЛ як однозначні синоніми: „Якби шляхтич на дорозі скоїв „розбійний напад“ на шляхтича і той кого було „пограбовано“ впізнав того, хто напав і показав свої рани гідним людям або показав сліди „пограбування“ властям або стороннім людям і при цьому вказав на особу того, хто його побив, і притягнув би до суду... [то] того хто нападав має бути покарано як розбійника...“.

Безумовно, з позицій сучасного стану кримінально-правової науки та законодавчої практики таке формулювання поняття розбою не можна вважати досконалим. Проте щоб воно, як і поняття грабежу, набуло сучасного змісту, необхідний був час, новий правовий досвід та фахівці, здатні його усвідомити і

перевести у площину універсальної кримінально-правової формули, якою ми користуємося на сучасному етапі розвитку українського кримінального права.

Особливості кримінально-правової охорони власності, джерелом якої було природне середовище. Законодавець ВКЛ доволі системно врегулював суспільні відносини у сфері використання природних ресурсів, котрі належали певним суб'єктам. Він не лише описав порядок користування природними благами, але й визначив ціни, розмір компенсації потерпілим заподіяної шкоди. Такий підхід до вирішення проблем правовими засобами був характерний для законодавців Римської та Руської держав.

Намагаючись підпорядкувати приватні відносини у сфері використання природно-економічних ресурсів публічному контролю суспільства, законодавча влада Литовсько-Руської держави заявила: „Якби хто із єпископів чи священників як римського, так і грецького віросповідання, князів, панів, зем'ян володів маєтками, людьми, землями, ловами, лісами, озерами і бобровими гонами, замкненими у певних кордонах або межах, і один у другого захотів би, порушивши кордон або межі, відібрати людей, або землю, лови, ліси, озера, сінокоси та боброві гони, бажаючи витіснити його із цього маєтку, тоді обидві сторони мають надати суду по 18 свідків...“ (арт. 1 розд. 8 Статуту у ред. 1529 р.). Присутність свідків була необхідною для того, щоб навести ґрунтовні докази законності володіння певними цінностями.

Якщо шляхтич зіпсував межу володінь іншого шляхтича або спалив її, насильно вирубав тощо, і це було доведено належними доказами, то порушник повинен був заплатити потерпілому „12 рублів грошей“. Якщо переорав межу – винний мав оплатити 3 рублі і стільки ж штрафу. Якщо ж суб'єкт вчинення таких протиправних діянь вважав, що кордон або межу було встановлено неправильно, тобто йому у збиток, то він мав заперечувати це у суді, а не допускати насильство (арт. 8 розд. 8 Статуту в ред. 1529 р.). Суворо каралися також інші дії позасудового насильного посягання на приватні відносини, пов'язані із земельним користуванням (арт. 14, 20 розд. 8 Статуту в ред. 1529 р.). Аналогічні

норми містилися й в Статуті редакції 1566 р. (арт. 1, 9, 13, 14, розд. 9) та Статуті в редакції 1588 р. (арт. 18, 22, 23 розд. 9).

За положеннями Статуту в редакції 1529 р. як за вчинене насильство мали притягуватися до кримінальної відповідальності особи, котрі вчинили такі протиправні дії: виловили рибу з чужого озера, яке знаходилося у пущі, що належала правопорушнику (арт. 4 розд. 9); викосили траву на чужому сінокосі і побили власника, виганяючи з його сінокосу (арт. 4 розд. 9); виловили рибу із чужого озера або із садка, ставка чи порубали загату (дерев'яну споруду для утримання води на певному рівні та її контрольованого спускання) (арт. 7 розд. 9) тощо, пошкодили або спалили млин, що зупинило його виробниче використання, розкопали греблю водойми або спустили воду зі ставу (арт. 7 розд. 9) тощо.

Лише з розвитком законодавства виникла можливість віднести таке протиправне діяння, як підпал лісу, до окремої узагальненої групи, що отримала умовну назву „злочини проти довкілля“. Об'єктивну сторону складу такого злочину становила недбалість підчас використання вогню у лісі його гасіння після використання. Наслідок такого недбальства міг бути різним: від знищення одного дерева і з ним однієї бджолиної борті аж до повного вигорання лісового масиву зі знищенням всієї флори та міграцією певної частини фауни, здатної до швидкого реагування на вогневу небезпеку. Позначаючи сутність таких наслідків, законодавець називає їх „великою шкодою“, вчиненою „бджолам, звірам і птахам“. По суті, це був перший юридичний сигнал до потреби виділення нового об'єкта кримінального посягання – довкілля.

Суб'єктами вчинення такого злочину, як підпал лісу, були визначені „люди проїжджі в пушах“, пастухи, які пасли тварин „на станах своїх“, „крамарі проїжджі“ або ті, що, „стоявши на пущі табором, вогню у таборі своєму не загасили“. Беручи до уваги сутність професійної діяльності зазначених осіб, можна стверджувати, що вони, як правило, були дорослими та психічно здоровими (осудними). Суб'єктивна сторона їх поведінки, з сучасної точки зору, могла характеризуватися подвійною формою вини. Що стосується

протиправного аналізованого діяння, то воно могло вчинятися умисно або необережно. Причетність до його вчинення мала доводитися в суді „належним чином“, а покарання було безальтернативним – смертна кара. Збитки стягувалися з маєтків винних осіб.

Варто звернути увагу, що Статут у редакції 1588 р. зазнав суттєвих змін в аспекті встановлення покарання за вчинення аналізованих злочинів. Так, законодавець виключив з його артикула 1 розділу 10 положення, що закріплювали відповідальність у виді смертної кари за незаконне полювання у чужих володіннях, щодо мисливця, спійманого над убитим в пущі звіром. Замість неї було запроваджено стягнення з винного грошової суми у розмірі подвійної вартості впольованого звіра. Що ж стосувалося полювання у чужій пущі, то за цю провину була встановлена відповідальність у виді позбавлення свободи строком на 6 тижнів. Покарання мало виконуватися у великокняжому замку або дворі без права звільнення аж до моменту повної виплати компенсації у розмірі вартості знищеного звіра. Суттєво були змінені правові умови кваліфікації протиправних дій у виді підпалу пущі та лісу. Зокрема, законодавець чітко виділив умисний підпал пущі, броду, гаю, лісу, діброви з мотивів неприязні між злочинцем і потерпілим, внаслідок якого було заподіяно „шкоду деревам“ тощо.

Аналіз складу злочинів, об'єктами яких були „пущі, лови, дерево бортне“ та ін., закріплених у кожній з трьох редакцій Статуту, дає нам підстави стверджувати, що законодавець ВКЛ уже в XVI ст. перебував на шляху до виділення в окрему об'єктну групу злочинів, що посягали на довкілля. Ця теза підтверджується тим, що в межах одного артикула законодавець розрізняв протиправні дії, що вчинялися щодо аналогічного об'єкта, зокрема з метою їх вчинення. Наприклад, руйнування або підрубання соколиного гнізда, тобто знищення власності певної особи без мети заволодіння нею, було чітко відокремлене від викрадення сокола або соколят із гнізда з метою подальшого їх використання на ловах (полюванні) чи для продажу, тобто з корисливою метою (арт. 8 розд. 9 Статуту в ред. 1529 і 1566 рр., арт. 8 розд. 10 Статуту в ред.

1588 р.). Аналогічно були сформульовані також положення інших артикулів цих розділів.

Суспільні відносини у сфері господарської діяльності були важливим об'єктом кримінально-правової охорони у ВКЛ, адже прагнення регіональних князів безконтрольно отримувати доходи від господарської діяльності, що мала загальнодержавні масштаби, не лише негативно впливало на динаміку її розвитку, але й суттєво обмежувало надходження до великокнязівської казни. Про це свідчить зміст артикула 21 розділу 1 Статуту в редакції 1529 р., в якому зазначено: „Наказуємо, щоб жодна людина у нашій державі... ані на дорогах, ані в містах, ані на мостах і на греблях і на водах, ані на торгах у своїх маєтках не сміла ані придумувати нових мит, ані встановлювати їх, окрім тих, які було встановлено здавна, на що існували б грамоти наших предків, великих князів, або наших“. Встановлення нових мит, не санкціоноване Великим князем, каралося конфіскацією маєтку, який переходив у власність Великого князя.

У Статуті в редакції 1566 р. правове регулювання нових митних зборів було удосконалене (арт. 25 і 26 розд. 1), а в Статуті в редакції 1588 р. законодавець деталізував диспозицію артикула 29 розділу 1 щодо встановлення нових мит, свободи і пільг, пов'язаних із заселенням нових містечок, будівництвом мостів, гребель у маєтках шляхетських, та артикула 30 цього розділу, що стосувався звільнення шляхти від мита. Були удосконалені також кримінально-правові положення артикула 29 розділу 1 в частині розміру покарання за протиправне встановлення мита, який мав становити „квалту 12 кіп грошей“, крім того, необхідно було „шкоду з нав'язкою сплатити“. Тим самим було поліпшено попередню санкцію, закріплену в артикулі 25 розділу 1 Статуту в редакції 1866 р.

Законодавець криміналізував в артикулі 13 розділу 1 Статуту в редакції 1566 р. протиправне виготовлення монет з дорогоцінних металів без дозволу Великого князя. Суб'єктом такої відповідальності могли бути: „той хто“ б монету за князівським зразком виготовляв (фальшував) без „волі господаря“, обрізав князівські монети і перепродавав їх; князівські монетники, які „срібло і

золото та інші речі і матеріали приналежні, чи монети фальшували і плавили для прибутків своїх і на шкоду державі, і це було б достовірно підтверджено“; золотарі, які фальшували золото та срібло, змішуючи з ними мідь, цинк, олово.

З наведеного вбачається, що законодавець доволі чітко зафіксував у тексті названих артикулів як об'єктивні, так і суб'єктивні ознаки складу злочинів. Більше того, він встановив для кожної з трьох груп правопорушників найсуворіший, безальтернативний вид покарання – смертну кару, що мала виконуватися способом спалення засудженої особи.

Звертаємо увагу на те, що аналізований склад злочину був рецепцією § 1, 2 пунктів 8, 9 титулу 10 книги 48 Дигестів Юстиніана I. Об'єктивні ознаки складу злочинів, викладені у цьому правовому акті й Статуті практично ідентичні: переплавка золота, срібла, додавання до них свинцю, обрізування монет, карбування фальшивих монет, та їх збут тощо.

У Статуті в редакції 1566 р. було криміналізовано відкритий і таємний вивіз із держави воєнних припасів (зброї, металу, спорядження), їх продаж послам, що могло посилити військову міць ворогів ВКЛ (арт. 41 розд. 3). Аналогічний склад злочину був продубльований в артикулі 48 розділу 3 Статуту в редакції 1588 р.

Свобода, на нашу думку, є природним феноменом, що об'єктивно існує від початку формування Всесвіту. Вона регулює зв'язки усіх елементів матеріального світу, будучи основою розвитку природи і людини як її складової. Результати проведеного дослідження дали нам підстави визначити свободу в природі як динамічний у часі і просторі стан системи зв'язків, об'єктивно існуючих, взаємодостатніх матеріальних елементів багатовимірного світу, що виникають і взаємодіють згідно з законами та функціональним призначенням, за допомогою глобального всепроникаючого енергетичного забезпечення існування Всесвіту. Що ж стосується свободи в суспільстві, то вона виникла та існує на основі природної свободи, притаманної фізичній особі від народження. Розвинулася ця свобода в процесі тривалого формування суспільства, тобто сукупності людей, об'єднаних певними стосунками, обумовленими способом виробництва матеріальних і духовних благ, що перманентно змінюється, а відтак

набула своєрідних якісних характеристик, типових для людини розумної [102, С. 213].

Наголошуючи на важливості свободи для людського суспільства, підканцлер ВКЛ Лев Сап[і]га стверджував, що в усі віки мудрі вважали, що „у кожній державі людині поштивій немає нічого дорожчого за вольність. А неволя має бути такою гидкою, що не тільки скарбами, але й смертю її від себе відганяти повинен...[кожний]. А якщо ж людині поштивій немає нічого милішого за те, коли у вітчизні своїй безпечно мешкаючи, не боїться аби хто її добру славу плямував чи тіло і здоров'я її ображав... тоді нікому іншому як тільки закону має бути вдячна, за яким від кожного у спокої живе і жодного насилля, наклепу і скривдження стосовно себе не терпить...“ [203, С. 22].

В статуті 7 розділу 12 Статуту в редакції 1566 р. законодавець визначив, що вільна людина за жодний злочин *не може бути віддана у довічну неволю*. Якщо ж хтось був відданий у неволю за те, що заборгував велику суму коштів, то мав цей борг відробити, погашаючи його щорічно: чоловіки – полтину, жінки – „півкопи грошей“. Якщо ж борг був настільки великим, що боржник не міг його погасити до смерті, то відпрацювання залишків боргу на дітей покійного не поширювалося (арт. 7 розд. 12 Статуту в ред. 1566 р.).

Заборонялося тримати у неволі християн представниками іудейського та мусульманського віросповідання. Законодавець уповноважив воєвод, старост, інших державців виявляти такі факти і звільняти невільників. В окремих випадках, визначених у законі, встановлювався порядок відпрацювання та звільнення литовців і русичів з неволі іновірців (арт. 5 розд. 11 Статуту в ред. 1529 р.). Більше того, в Статуті в редакції 1566 р. категорично заборонялося не лише тримати християн у неволі, але й під страхом смертної кари, зокрема й виконуваної способом спалення „без усякого милосердя“, вчиняти такі протиправні дії: намовляти християн-закупів або їх дітей прийняти іудейську чи мусульманську віру; проводити християнам-закупам або їх дітям обряд обрізання; приневолювати жінок-християнок бути мамками-годувальницями немовлят іновірців (арт. 5 розд. 12 Статуту в ред. 1566 р.). Варто зазначити, що в

Статуті в редакції 1588 р. смертна кара за примушування жінок-християнок до вигодовування дітей іудеїв чи мусульман була депеналізована. Також, законодавець скасував усі правові підстави для набуття у ВКЛ статусу невільника, крім захоплення іноземців у полон литовсько-руською армією. До того ж уся невільна челядь, діти таких осіб, нащадки полонених відповідно до статуту 21 розділу 12 Статуту в редакції 1588 р. мали „сидитися на землі“ і вважалися отчичами. Невільників з числа татар мали поселяти на їхніх землях. Таким чином, еліта Литовсько-Руської держави на законодавчому рівні скасувала невільництво щодо основної частини залежних від неї людей, що є очевидним гуманістичним актом.

Значна увага у ВКЛ приділялася охороні честі й гідності людини. Кожний суб'єкт суспільних відносин у державі належав до певного соціального стану, професійної верстви, а тому правова охорона та судовий захист кожної особи здійснювалися з урахуванням цих ключових факторів. Уже в Статуті в редакції 1529 р. Великий князь Сигізмунд I визначив: „Якщо дехто огудою звинуватив кого, і той, кого звинуватили, повинен був зазнати безчестя або смертної кари, або конфіскації маєтку, або якого іншого покарання, тоді той, хто огудить іншого, але не подасть доказів, сам повинен понести таке покарання“ (арт. 1 розд. 1).

Одним із найважливіших правових принципів, які фундаментально впливали на розвиток почуття честі й гідності людини в Литовсько-Руській державі, був *принцип рівності усіх перед законом і судом*. Сигізмунд I наголошував: „На віки вічні має бути збережено, що всі наші піддані, як убогі, так і багаті, якого б роду чи стану вони не були, однаково мають бути судимі цим писаним правом“ (арт. 9 розд. 1 Статуту в ред. 1529 р.). Це положення збереглося також у Статуті в редакціях 1566 і 1588 рр. (арт. 1 розд. 1) і діяло на усій території ВКЛ, оскільки здійснення судочинства в державі було однією з головних функцій місцевої і центральної влади та гарантувалося кожній людині. Заборонялося також надавати переваги будь-якій зі сторін судового процесу, чим *забезпечувалося дотримання принципу диспозитивності* [60, С. 56]. В останній

редакції Статуту законодавець ВКЛ звернув особливу увагу на негативний аспект дій наклепників (арт. 105 розд. 4).

У тому ж артикулі законодавець визначив, що не можуть вважатися наклепниками та не повинні нести відповідальність за Статутом, такі категорії людей, як „убогі“, тобто духовно обмежені; та прості, тобто простодушні й наївні, „невмілі“, а тому безпорадні, через що й „права свого собі не доведуть“. Протиставлення цих двох груп суб'єктів правових відносин – явних наклепників і обмежених людей – та продумана система заходів правового впливу, що мали вживатися щодо представників кожної з них, у разі вчинення ними протиправних дій у виді клевети, свідчать про виваженість кримінально-правової політики законодавця Литовсько-Руської держави та прояв християнського гуманізму до „убогих“ людей.

Громадський порядок як система суспільних відносин, що регулювалася спочатку звичаями, а потім, на більш високому рівні розвитку, нормами писаного права, був характерним для людських цивілізацій на усіх етапах їх функціонування, адже розвиток природи та її вищої (свідомої) форми – людського суспільства можливий лише за умов сталого розвитку, а не критичних потрясінь, що руйнують позитивні досягнення попередніх поколінь. Демократичні форми людського буття також замінюються час від часу тиранічними режимами, котрі, „випаливши“ у природі природне, а в людині людське, одночасно знищують і себе. Відтак вони стають основою для розвитку демократії, яка послідовно відновлюється, починаючи з елементарних форм. У свою чергу громадський порядок і моральність в усіх сферах людського буття – це ті категорії, що забезпечують ефективне і тривале функціонування демократичного суспільства, а кримінально-правові положення – найбільш жорсткі, але легітимні інструменти їх охорони, без яких не обходилася жодна з людських цивілізацій.

З метою забезпечення громадського порядку, зокрема безпеки проживання в містах, Великий князь висловив свою думку щодо носіння зброї кожним в артикулі 10 розділу 1 Статуту в редакції 1588 р.

Про сутність моралі, тобто певних норм і принципів поведінки в литовсько-руському суспільстві XVI ст. ми змогли зробити висновки, дослідивши основи кримінальної відповідальності за їх порушення. У той же час дуже важливо ознайомитися з нормами-заборами, за порушення яких передбачалося відповідне покарання. Наприклад, в статуті 9 розділу 1 Статуту в редакції 1588 р. зазначено, що якби „хто, будучи при дворі нашому, але не поважаючи пристойно зверхності нашої величності, смів би на те не зважати і кого іншого у палаці нашому поносити словами швидкими, ущипливими, славі добрій і поштивості шляхетській шкідливими“, то при наявності позову від потерпілого суд щодо такого порушника мав відбуватися невідкладно, в іншому разі – не пізніше третього дня.

Образа, заподіяна особі у дворі або палаці Великого князя, вважалася такою, що спрямовувалася власне на Великого князя, у зв'язку з чим правопорушник засуджувався до ув'язнення у замку строком на 6 тижнів.

З часів Римської держави документи, печатки були предметами особливої кримінально-правової охорони. Не була винятком з цього правила Литовсько-Руська держава. В статуті 5 розділу 1 Статуту в редакції 1529 р. міститься положення, згідно з яким той, хто підробляв великокняжі листи або печатки чи свідомо користувався підробленими, мав засуджуватися до смертної кари. Її виконання здійснювалося способом спалення злочинця.

Питання організації і здійснення судочинства на землях Литовсько-Руської держави ще ніколи не були так детально і якісно врегульовані, як те було здійснено у Статуті в редакції 1529 р. У преамбулі до розділу 6 „Про суддів“ законодавець наголосив, що кожен, хто уповноважений здійснювати судочинство, мав користуватися при вирішенні справ „писаним правом“ під загрозою визнання його рішення незаконним і перегляду справи судом Великого князя за нормами Статуту. Більше того, якщо суддя виніс вирок не за „писаними правом“, в результаті чого якась зі сторін зазнала шкоди, то він мав відшкодувати заподіяні збитки, а вирок суду анулювався. Якщо у кого щонебудь було взяте за вироком судді, воно підлягало поверненню власнику без

доводів. Якщо ж потерпілий від незаконного судочинства зазнав втрат у вигляді певних грошових витрат і харчів та підтвердив це належними доказами або присягнув, то суддя зобов'язаний був компенсувати такі втрати у грошовій формі.

Слід зауважити, що й суддя не залишався без належної правової охорони. Якщо він „судив правильно і присудив у відповідності до... прав писаних, а той, хто програв справу, зганьбив його, то... [винний мав] заплатити судді за ту образу 12 рублів грошей“. Здійснювати судочинство „у відповідності до старих звичаїв“ дозволялося лише у випадку, коли певні відносини не були врегульовані у Статуті. Про такий випадок повідомлялося Великому вальному сейму, який мав повноваження на майбутнє врегульовувати суспільні відносини у певній правовій формі [201, С. 241, 242]. Наведене підтверджується також змістом артикула 25 розділу 6 Статуту в редакції 1529 р.

Законодавець встановив відповідальність за „непогодження з рішенням суду“, а по суті за невиконання рішення великокняжого суду. В артикулі 23 розділу 1 Статуту в редакції 1529 р. він зазначив: „Якби господар із панами радними будь-що розглянув і виніс своє... рішення, а хтось не погоджувався із цим господарським вироком, тоді такий, був би він вищого чи нижчого стану, має відсидіти у в'язниці 6 тижнів, а крім того, мусить дати у господарську казну 12 рублів грошей“.

У редакції Статуту 1566 р. законодавець криміналізував протиправні дії підсудків, писарів, (арт. 41 розд. 4). Вперше були криміналізовані дії возного, який щось „несправедливо відправив, або дав неправдиві свідчення або через зловживання посадою своєю до збитків будь-яку сторону призвів, перекручував факти за якою причиною, тоді за доводом нічим іншим тільки смертю має бути караний“ (арт. 5 розд. 4 Статуту в ред. 1566 р.). Проте й возний підлягав кримінально-правовій охороні. Так, якщо під час виконання ним службових обов'язків хтось його „зранив, або листи у нього відібравши, порвав і тим вряд не вшанував; тоді той за доводом слухним має возного нав'язати подвійно згідно зі станом його і у замку або дворі повітовім 6 тижнів сидіти, а сторону,

яку при возному побито, має також за слушним доводом нав'язати згідно зі станом, якого буде“ (арт. 6 розд. 4 Статуту в ред. 1566 р.).

До новел Статуту в редакції 1566 р. належать положення, в яких криміналізовано протиправні дії прокураторів, в сучасному розумінні цього терміну – адвокатів. Підставою для притягнення цих осіб до відповідальності були такі дії: передача (повідомлення) іншій стороні документів клієнта (інформації про їх зміст) без дозволу особи, інтереси якої він представляв; самовільне припинення надання допомоги клієнту після ознайомлення з його документами (доказами) і перехід до представництва інтересів іншої сторони, що призвело до збитків попереднього клієнта.

Якщо такі факти були підтвержені належними доказами, то прокуратора, якщо він був шляхтичем, засуджували до втрати честі, а якщо належав до іншого станового прошарку – до смертної кари (арт. 35 розд. 4 Статуту в ред. 1566 р.).

До злочинів проти правосуддя, належить також незаконне звільнення засудженого з в'язниці. Склад цього злочину встановлений в статті 13 розділу 1 Статуту в редакції 1529 р., у якому законодавець зазначив: „Якби кого за рішенням суду було посаджено у нашу господарську або якусь іншу в'язницю за несплату якоїсь суми або за яким іншим обвинуваченням, а той, до чиїх рук було передано цього винуватого, в результаті свого недбайливого ставлення випустив би його із в'язниці, то він повинен сам заплатити цю суму і відшкодувати збитки, за які було посаджено винуватого... або повинен знову доставити випущеного до суду в строк, встановлений судом: якщо в землі нашій... – протягом 12 тижнів, а якщо у чужій землі – тоді тричі по 12 тижнів“.

Із наведеної норми випливає, що йдеться про злочин, здійснений через необережність, що підкреслюється словосполученням „своє недбайливе ставлення“, яким позначається бездіяльність працівника установи виконання покарань. Такі упущення доволі кваліфікованого законодавця ВКЛ щодо встановлення відповідальності стосовно втікача, на нашу думку, можна обґрунтувати лише дотриманням ним неписаного права кожного засудженого до

позбавлення або обмеження свободи на втечу, з метою повернення собі цього природного для людини блага.

Формування армії у ВКЛ було обов'язком усього суспільства. В преамбулі розділу 2 Статуту в редакції 1529 р. законодавець зазначив: „Постановляємо зі згоди усіх наших рад і усіх підданих, що кожен князь і пан, і дворянин, і вдова, а також кожна сирота, досягла вона повноліття чи ні, і всяка інша людина, яка досягла повноліття і яка має земський маєток, коли виникає необхідність, зобов'язана з нами і нашими нащадками або при гетьманах наших нести військову службу і споряджати на військову службу стільки людей, скільки у той час буде визнано за потрібне, за земською постановою... Якщо хто тримав би від нас під заставою наш маєток, то... повинен... споряджати на військову службу воїна, який має бути на добром коні ціною не менше 4 кіп грошей, мати панцир, забрало, меч, щит і спис із прапорцем... А якби хто... не з'явився на військову службу або, приїхавши в строк, не записався, а якщо і записався б, але не дочекався огляду або пройшов огляд, але без дозволу гетьмана поїхав геть, той маєток свій втрачає так само, якби військову службу не ніс...“. Суворіше покарання накладалося на хорунжих, які без дозволу гетьмана дозволяли „зем'янам“ залишатися дома, без виїзду до місця збору і перепису війська, або відпускали їх додому відразу після перепису. Таких позбавляли посади і маєтка, який переходив до Великого князя (арт. 9 розд. 2 Статуту в ред. 1529 р.).

В окремих артикулах Статуту в редакції 1529 р. встановлювалася відповідальність за протиправні діяння, вчинені в умовах несення бойової служби, тобто під час війни. До таких діянь належали: недбале несення воїном служби на визначеному Великим князем або гетьманом місці; незайняття воїном позиції спостереження, вказаної названими воєначальниками; залишення воїном вказаної позиції спостереження завчасно, тобто до прибуття чергової зміни. Наслідком таких діянь було те, що воїн, втративши пильність або можливість її проявлення з іншої позиції, не помітив ворога, а відтак наніс шкоду Великому князю або князівському війську у вигляді втрат у людській силі чи військових

конях. Покаранням за названі протиправні діяння було вилучення у винних осіб маєтку і засудження їх до смертної кари (арт. 11 розд. 2 Статуту в ред. 1529 р.).

Якщо внаслідок такої недбалості ворог оточив замок, але не зміг заподіяти шкоду тим, хто оборонявся, то винний у неналежному виконанні наказу карався вилученням майна на користь Великого князя. Якщо ж замок зазнав шкоди, винний втрачав маєток і засуджувався до смертної кари (арт. 12 розд. 2 Статуту в ред. 1529 р.).

У Статуті в редакції 1529 р. також була встановлена відповідальність військових за вчинення протиправних дій стосовно мирного населення та їх майна. Якщо ж військовослужбовець ВКЛ під час війни напав на таких же воїнів Великого князівства або на їх обоз, стоянку і при цьому вдарив або поранив кого, то мав засуджуватися до смертної кари як розбійник (арт. 14 розд. 2 Статуту в ред. 1529 р.). У Статуті в редакції 1588 р. ці положення були суттєво удосконалені.

Кримінально-правові покарання за литовсько-руським законодавством. Види кримінально-правових покарань, закріплені у Статуті, становлять для нас особливий інтерес. Адже саме у них проявляється сутність диспозицій кожного артикула, сформульованого з метою забезпечення правової охорони відповідного об'єкта суспільних відносин. Диспозиції ж були формальною основою для визначення виду і розміру покарання, що призначалося злочинцям. За наслідками впливу на засуджених ми традиційно класифікували покарання на такі групи.

Покарання, позбавляючі людину життя. У Статуті в редакції 1529 р. передбачалася можливість призначення правопорушникам смертної кари за вчинення найбільш небезпечних злочинів. Це вбачається зі змісту артикулів 1, 5, 6 розділу 1, артикулів 12, 14 розділу 2, артикулу 17 розділу 6, артикулів 1, 2, 6, 14, 15 розділу 7, артикулу 1 розділу 9, артикулів 1, 9, 10, 12, 22, 27, 28 розділу 13. Інколи у законі зазначався лише спосіб виконання покарання. Наприклад, в артикулі 5 розділу 1 Статуту в редакції 1529 р. встановлено, що винний у підробленні та користуванні фальшивими листами (документами) і печатками

підлягав спаленню живцем. Крім того, згідно зі Статутом у редакції 1566 р. таке саме покарання мало застосовуватися до злочинців, які фальшували золото, срібло, монети тощо (арт. 13 розд. 1), а відповідно до Статуту у редакції 1588 р. – до тих, хто підпалював замки, міста, двори (арт. 18 розд. 11). У кожному артикулі розділу 13 Статуту в редакції 1529 р., в якому було закріплено покарання у виді смертної кари, вказувалося, що винний мав бути повішений.

Травмувальні покарання призначалися за вчинення протиправних дій, визначених в артикулі 14 розділу 3, артикулі 17 розділу 6, артикулі 23 розділу 13 Статуту в редакції 1529 р. Вони виконувалися способами відрубання рук, відрізання вух, язика (арт. 18 розд. 3).

Що ж стосувалося *болісного покарання*, то воно, у порівнянні з катуванням, яке тисячоліттями традиційно застосовувалося до підозрюваних як легальний спосіб отримання доказів у справі, може вважатися навіть інтелігентним, оскільки виконувалося способом побиття винного батогами, а не ламання йому кісток тощо (арт. 1 розд. 13 Статуту в ред. 1529 р.).

Позбавлення засудженого свободи як вид покарання було закріплене в положеннях артикула 23 розділу 1, артикула 14 розділу 2, артикула 18 розділу 6 Статуту в редакції 1529 р., в артикулі 7 розділу 12 Статуту в редакції 1566 р. тощо. Залежно від суті та місця вчинення злочину воно могло виконуватися способом утримування засудженого протягом строку, визначеного у Статуті та вироці суду, в спеціально призначених приміщеннях земських установ, надземних і підземних частинах башт фортець, що належали феодалам чи Великому князю.

До *покарань, що супроводжувалися ганьбою*, належало „виволання“, тобто вигнання засудженого з держави, у разі вчинення ним будь-якого з найнебезпечніших злочинів за умови, що винний ухилявся від відповідальності (арт. 3, 28, 30 розд. 7 Статуту в ред. 1529 р.). Такі злочинці у своїй державі перебували поза законом. Їх не дозволялося переховувати у домівках або маєтках, а ті особи, які вчиняли такі протиправні дії, каралися судом як і самі вигнанці.

Найбільш поширеними покараннями, які застосовувалися у ВКЛ, були *компенсаторні*. Такі покарання були закріплені в статутах 1, 3 розділу 2 Статуту в редакції 1529 р., в статутах 14, 29 Статуту в редакції 1588 р. та інших, і полягали у стягненні з винного компенсації за шкоду, завдану потерпілому та державі. Це вбачається з статей 23, 26 розділу 1, статей 6, 8, 13, 14 розділу 2, статей 14, 16 розділу 3, статей 17, 18 розділу 6, статей 1, 3, 7, 9, 16, 19, 21, 23, 24, 28 розділу 7, статей 8, 14, 15 розділу 8, статей 4, 7, 8, 9–14, 18, 19 розділу 9, статей 1–3, 6–12 розділу 12, статей 5, 6, 10, 21 розділу 13 Статуту в редакції 1529 р. Частина з них називалася „безчестям“ і стягувалася з винного за заподіяння образи.

Сутність еквівалентного покарання полягала у тому, що засуджений, крім повернення незаконно захопленого панського, дворянського або шляхетського коня, зобов'язаний був передати потерпілому ще одного такого ж коня (ст. 4 розд. 12 Статуту в ред. 1529 р.).

Необхідна оборона, як одна з найдавніших обставин, що виключала злочинність діяння, зустрічається у багатьох положеннях кожної з трьох редакцій Статуту. Зокрема, в статті 4 розділу 7 Статуту в редакції 1529 р. законодавець визначив: „Хто скоїть напад на чийсь дім, а хазяїн, знаходячись у домі і захищаючи дім, уб'є або поранить... цього насильника або кого із його співучасників, то він не повинен платити ні за вбивство, ні за рани, але ще має право зажадати одержання з цих поранених виплати за напад“. Якщо потерпілий належним чином підтвердив факт нападу, то нападники мали сплатити йому 12 руб. грошей. В статті 5 цього розділу передбачалася можливість застосування необхідної оборони у разі нападу на інші об'єкти посягання, зокрема на маєток або підданих особи, яка захищалася. Суб'єктом протиправних дій у цій нормі був вказаний шляхтич. І якщо потерпілий навіть убив нападника „на своїй землі“ і підтвердив правомірність своїх дій „особистою присягою і свідченнями своїх сусідів“, то не повинен був платити головщину.

Зі змісту зазначених положень вбачається, що господар дому, до якого проник злодій, мав право на захист своєї власності. У той же час законодавець

зобов'язав осіб, які користуються правом необхідної оборони, дотримуватися процедури повідомлення про вчинений щодо них злочин, та доставлення затриманого у визначені законом місця. Порушення такої процедури, що призвело до смерті затриманого, виключало можливість використання потерпілим права на необхідну оборону. Більше того, щодо нього, у разі настання названих негативних наслідків, починала діяти інша норма, яку, використовуючи сучасну термінологію, можна сформулювати так: „ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, при можливості надати таку допомогу або неповідомлення про такий стан особи належним установам чи особам, якщо це спричинило смерть цієї особи“.

Отже, можемо стверджувати, що інститут необхідної оборони перманентно продовжував розвиватися в Литовсько-Руській державі XVI ст., набуваючи нових об'єктивно-суб'єктивних ознак. Втім, мета його застосування залишалася незмінною – захист охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка протистояла умисному протиправному посяганням, способом заподіяння злочинцеві шкоди, достатньої для припинення його дій.

Удосконалення суб'єктивних ознак складу злочинів. Припускаємо, що законодавець ВКЛ, знаючи підходи теологів до визначення віку людини та її правового статусу на певному етапі життя, в статті 18 розділу 1 Статуту в редакції 1529 р., зазначив: „Якби хто протягом строку земської давнини порушив позов, а мовчанням не втратив свого права, тоді він не втрачає його за давністю. Якщо ж запис було зроблено на користь того, хто не досяг повноліття, тоді на такого до його повноліття дія давності не поширюється, а тільки від повноліття. Повноліття настає для юнака у 18 років, а для дівчини – у 15 років“. Такі ж відомості містяться в статті 38 розділу 3, статті 1 розділу 6 Статуту в редакції 1566 р. У цій редакції також зафіксовано вік особи, з якого вона ще не могла притягуватися до відповідальності за крадіжки: „Якби трапилося, що шляхтич років 14 і не більше звинувачувався у злочинстві або приведений був за злочинство з поличним до вряду; тоді такому за молодістю років його не має бути поличено як за злочинство, і [він] не має бути до ката в руки і на тортури

виданий... Так само треба це розуміти і щодо простих людей дітей неповнолітніх. Проте якщо і такий хлопець неповнолітній кілька разів на злочинстві і з поличним був впійманий, таких вряд має карати на свій розсуд“ (арт. 8 розд. 14). В статті 11 розділу 14 Статуту в редакції 1588 р. законодавець, продублювавши положення статті 8 розділу 14 Статуту в редакції 1566 р., зауважив, що суд, маючи право прийняти рішення щодо неповнолітнього злочинця на свій розсуд, повинен „не смертю, але яким-небудь тілесним покаранням“ його покарати.

Визнаючи можливість притягнення до кримінальної відповідальності осіб, що були старшими 14 років, законодавець ВКЛ встановив вимогу, щоб покарання накладалося лише на винних. Особливо чітко це вбачається з положень статті 14 розділу 3 Статуту в редакції 1588 р., у якому зазначено: „Винного згідно із злочином його маємо карати. А без вини і без суду за заочним звинуваченням не будемо ні в кого врядів відбирати або їх з них знімати“.

Що стосується вини, то укладачі Статуту не навели визначення цього поняття, але класифікували її на такі форми: „злий умисел“ (умисна вина), про який ідеться в статті 18 розділу 11 Статуту в редакції 1566 р., в якому зазначено: „...якби який слуга, взявши перед себе злий умисел, пана свого вбив або поранив...“; необережність, про яку вказано в статті 28 цього розділу, а саме: „Коли б... хто кого поранив, і через те поранення потерпілий притягнув би його до суду, а той звинувачений відмовлявся б тим, що він ненавмисне його поранив“... Що стосується покарання в останньому випадку, то укладачі Статуту в редакції 1566 р. у цій нормі зазначають, що „ніхто без своєї провини не мусить терпіти“, і встановлюють, що суд повинен розглядати справи про такі поранення так, як описано...“ в статті 27 розділу 11 Статуту у вказаній редакції.

Ставлення до психічно хворих та недоумкуватих людей. Особливо цікавим є ставлення литовсько-руського законодавця до психічно хворих людей. Адже нам відомо, що вже Платон давав певні рекомендації по утриманню і догляду цієї категорії хворих.

У свій час наші предки в Статуті в редакції 1588 р. встановили, що держава виключає можливість притягнення до кримінально-правової відповідальності неосудних людей. Ця ідея була закріплена в його статті 4 розділу 1. У ньому зазначено: „Проте, якби хто з глупоти або божевільності здійснив такий злочин, за те ми, Господар, братися не будемо“.

Вважаємо, що в той час поняття „глупість“ розуміли як вроджену або набуту внаслідок хвороби чи травми недоумкуватість людини, що супроводжувалася обмеженою можливістю здійснювати розумову діяльність, спрямовану на вирішення пізнавальних, емоційних та інших завдань, а терміном „божевільня“ (шаленство) позначили всі види хронічних психічних хвороб або тимчасових гострих психічних розладів, які були відомі суспільству. Об’єктивне проявлення цих медико-інтелектуальних станів в усі часи давало, як правило, достатні підстави для висновку про наявність або відсутність у людини розумових або психічних можливостей усвідомлювати фактичну і юридичну сутність своїх дій і їх наслідків.

Основна проблема полягала в тому, як ставитися до розумово недорозвинутої або психічно хворої людини. На нашу думку, у ВКЛ наукове дослідження сутності поведінки людей, які мали названі вади, перебувало на початковій стадії. У той же час уже існували елементи правильних підходів до правового вирішення окремих питань цієї комплексної медико-правової проблеми. Наведене певною мірою підтверджується змістом статті 35 розділу 1 Статуту в редакції 1588 р., згідно з яким матеріально забезпечених людей, які вчинили вбивство у стані божевільня, не страчували і не ізолювали у фортеці, а передавали під нагляд близьким людям або слугам із вимогою обов’язкового утримання у міцному, добре охоронюваному приміщенні. Якщо ж психічно хвора людина була бідною і не мала умов для домашньої ізоляції, то її утримували під охороною в панських, княжих чи урядницьких приміщеннях.

У випадку втечі божевільного з-під охорони і повторного вчинення ним вбивства його ізолювали на дні спеціальної фортечної вежі (найсуворіші умови підземного утримання) строком на 1 рік і 6 місяців. За поранення

потерпілого психічно хвору людину утримували у менш суворих умовах. Строк, місце й умови такої ізоляції в Статуті не обумовлені. Вважаємо, що в такій ситуації законодавець покладался на розсуд суддів, а місцем виконання рішення останніх могла бути надземна частина тієї ж вежі або, за відсутності фортеці, інше укріплене та охоронюване приміщення.

Якщо особа, яка вчинила вбивство у стані божевілля, вилікувалась, але незабаром знову захворіла і повторно когось убила, то суд засуджував її до смертної кари. Крім того, з належного їй майна стягувалася головщина. У той же час законодавець зазначив, що така особа, знаючи про свою хворобу і можливість повторного захворювання, зобов'язана не тільки поводитися спокійно, але й завідомо забезпечити себе належним наглядом і охороною.

У зв'язку з цим ми не поділяємо поглядів І. О. Малиновського, який, аналізуючи артикул 4 розділу 1 Статуту в редакції 1588 р., стверджував, що термін „шаленство“, застосований законодавцем у словосполученні „з глупства або шаленства“, потрібно перекладати не як „божевілля“, а як „простота“ [147, С. 21].

Ми не можемо погодитися з цим дослідником з приводу перекладу, а відтак і застосування цього слова з декількох підстав. По-перше, автори Статуту в окремих випадках дійсно використовували в правових нормах слова, характерні для звичайної розмовної мови, що було типовим для XII–XVII ст. Проте там, де необхідно було розкрити правову сутність, тобто внутрішній зміст, певного правового положення, вони достатньо точно підбирали терміни, які і нині є науковими лінгвістичними засобами вираження волі законодавця і донесення його волі до осіб, які застосовують закон. По-друге, книга І. О. Малиновського „Учение о преступлении по Литовскому статуту“ була рекомендована до друку і видана в 1894 р. До цього, в 1880 р., вийшло у світ друге видання „Толкового словаря живаго великорусскаго языка“, автором якого був В. І. Даль. У цьому джерелі слово „глупість“ визначене як „властивість глупого“, а „глупий“ – як „людина нерозумна, недоумкувата, недалека, бідна на розум“ [38, С. 358]. „Шаленство“ автор словника пояснив як стан „шаліти“ і розтлумачив його як

„ставати шаленим, сходити з розуму або втрачати пам'ять, свідомість“, а „шалілий“ чи „шалений“ – як „безглуздий“, „божевільний“, „дурний, нерозумний“ [40, С. 620]. Що ж стосується слова „простота“, то воно визначене В. І. Далем як „властивість, якість простого“, а словосполучення „проста людина“ пояснене як „особа без хитрості, без великого розуму“ [39, С. 512, 513].

Таким чином, вважаємо, що автори Статуту в редакції 1588 р. під „шаленством“ розуміли саме божевілля, тобто серйозне психічне захворювання, а не звичайну витівку, пустування „простих людей“. До того ж, аналіз об'єктивної сторони складу таких злочинів, як, наприклад, втеча-зрада, образа величності Великого князя та інших, дав нам підстави стверджувати, що підготовка до них і їх вчинення вимагають від суб'єктів виконання значної кількості складних розумових завдань, що могло бути під силу лише соматично і психічно здоровим людям.

Звільнення від покарання. Законодавець ВКЛ врегулював можливість звільнення від покарання осіб, засуджених до смертної кари за крадіжку або інші злочини. Це могло здійснюватися способом відкупу (внесення певної грошової суми) або за клопотанням поважних друзів, купців, послів чи вельможних панів. Особа, звільнена таким чином від смертної кари, позбавлялася честі і не могла перебувати серед порядних людей та користуватися своїми шляхетськими привілеями (арт. 29 розд. 7 Статуту в ред. 1529 р.). Аналогічні підстави звільнення від покарання були закріплені також в редакції Статуту 1566 р. (арт. 33 розд. 11) та 1588 р. (арт. 56 розд. 11). В останній із них зазначалося, що обмеження, які накладалися на звільнених від покарання осіб, не могли поширюватися на їхніх дітей.

Унормування кваліфікації дій та особливості призначення покарання. Беручи до уваги проблеми кваліфікації таких злочинів, як убивство, нанесення тілесних ушкоджень, що могли стати причиною смерті побитого, законодавець в статті 34 розділу 11 Статуту в редакції 1566 р. вказав, що „якби який шляхтич, якого побито або поранено, після поранень їздив або ходив бенкетами, ринками і корчмами, пив, на бесідах сидів, а потім від тих ран помер, тоді той, хто його

бив, або поранив, головщизни платити не буде повинен, а повинен тільки за рани родичам відшкодувати згідно зі Статутом“. Аналогічна норма була закріплена також в статуті 53 розділу 11 Статуту в редакції 1588 р., але до неї законодавець вніс суттєве доповнення, зазначивши, що від моменту поранення до моменту смерті побитого шляхтича мало пройти „до 24 днів“.

Унормувавши зазначені положення, укладачі Статуту дали слідчим та суду правові орієнтири, що сприяли якійсь кваліфікації дій особи або осіб, які наносили побої потерпілому, спричиняючи відповідні тілесні ушкодження. За наявності певних доказів вони могли стати ґрунтовною підставою для обрання щодо винних осіб відповідного виду і розміру покарання або звільнення їх від відповідальності тощо.

Кримінально-правові принципи та їх закріплення в Статуті. Законодавець ВКЛ офіційно закріпив у статуті 7 розділу 1 Статуту в редакції 1529 р. кримінально-правовий принцип особистої (індивідуальної) відповідальності за вчинений злочин, сформулювавши його таким чином: „Ніхто не повинен бути покараний і засуджений за чийсь провину, а тільки той, хто винуватий. А тому у відповідності до християнських прав, ніхто не повинен бути покараний, якщо його провину не буде встановлено судом, тобто ані дружина за злочин чоловіка свого, ані батько за злочин сина, ані син за батька, а також ніхто з родичів, ні слуга за пана“. Отже, укладачі названого акту підтвердили факт запозичення ідеї цього принципу з теологічних джерел.

У цій же редакції Статуту принцип єдності права, зокрема кримінального, на всій території Литовсько-Руської держави, та рівності усіх перед законом був закріплений стосовно корінних жителів, тобто осіб, які мали правовий зв'язок з названою державою. Це підтверджується таким положенням: „...на віки вічні має бути збережено, що всі наші піддані, як убогі, так і багаті, якого б роду чи стану вони не були, однаково мають бути судимі цим писаним правом“ (арт. 9 розд. 1). Правові норми такого ж змісту були продубльовані в редакції Статуту 1566 р. Крім того, була введена новела, згідно з якою їх дія поширювалася на „чужоземців і заграничників Великого князівства“, що прибули до цієї держави.

Відповідно до названої норми вони „тим же правом мають бути судимі і на таких врядах, де злочин[и] здійснять“ (арт. 17 розд. 1). У редакції Статуту 1588 р. ці положення залишилися без змін (арт. 1, 18 розд. 1).

Особлива увага була приділена законодавцем правам і вольностям шляхетським. Їх охорона в Статуті в редакції 1566 р. була піднята до рівня основоположної (принципової) засади. Зокрема, законодавець заборонив *затримання і поміщення в місця ув'язнення будь-якого представника шляхти, незалежно від його матеріального стану, якщо він в установленому законом порядку не був притягнутий до відповідальності і звинувачений судом* (арт. 7, розд. 3). У редакції Статуту 1588 р. зазначене положення було уточнене такими словами: „кожний шляхтич... до в'язниці посаджений бути не повинен, крім причин, в інших артикулах цього Статуту названих“ (арт. 10 розд. 3). Наведене свідчить про належну правову охорону у ВКЛ особистої свободи корінних представників шляхетської верстви населення від необґрунтованого позасудового посягання.

2.3 Особливості функціонування та розвитку українського кримінального права в XVI–XVIII стст.

За даними літопису, укладеного в період 1623–1627 рр. монахами Густинського монастиря, запорозьке козацтво виникло на початку XVI ст. Заснували це військово-політичне об'єднання українські вільні люди під керівництвом П. Лянскоронського (пом. в 1531 р.), відомого військового діяча Литовсько-Руської держави, брацлавського і кам'янецького старости та київського воєводи. Історики повідомили, що в 1512 р. об'єднані козацькі сили на чолі з П. Лянскоронським і К. Острозьким відбили грабіжницький напад кримських татар на південні українські землі. В 1516 р. П. Лянскоронський очолив козацький похід на Аккерман (сучасне м. Білгород-Дністровський в Одеській області), а в битві біля озера Овідов під Очаковом розбив татарські орди, покаравши їх таким чином за порушення мирного договору [170, С. 189].

Після цього переможного походу вояки обрали собі старійшину на ім'я Козак і стали активно охороняти південні кордони Литовсько-Руської держави, спричиняючи, як стверджував літописець, „пакості татарам і туркам“ [35, С. 6, 122, 157]. Висловилися з цієї проблеми також Г. Л. Боплан, О. І. Ригельман, Д. І. Яворницький та інші дослідники.

Запорозькі козаки в усі часи свого існування підпорядковувалися публічно вибраним очільникам, яких Д. І. Яворницький за змістом повноважень класифікував на три групи, а саме: військове керівництво, до складу якого входили кошовий отаман, суддя, осавул, писар та курінні отамани; військові службовці, до яких належали підписар, булавничий, хорунжий, бунчужний, перначий, підосавул, довбиш, піддовбуш, пушкар, підпушкар, тлумач, шафар, підшафар, кантаржій, канцеляристи; похідні та паланочні воєначальники – полковники, писарі, підписарі, осавули і підосавули. Кожний представник військового керівництва виконував поставлені перед ним завдання, використовуючи для цього повноваження, якими був наділений.

Найвищою була посада кошового отамана. Він одночасно представляв військову, адміністративну, духовну і судову владу. Військовий суддя був другою посадовою особою після кошового отамана. Його основним завданням як судді було здійснення цивільного і кримінального судочинства. Виконуючи судові функції, суддя керувався правовими традиціями і „здоровим глуздом“.

Варто звернути увагу, що Військо Запорозьке низове, всупереч традиціям українських гетьманських реєстрових козаків, у своїй правозастосовній практиці ніколи не використовувало „письмове право“ держав, під протекторатом яких воно час від часу перебувало. Не створювали козаки й власного писаного права, зокрема кримінального, а тому для них не було характерним укладання нормативно-правових актів. Д. І. Яворницький, звертаючи увагу на ставлення козаків до писаного права, зазначив, що вони, „тримаючись у всьому простоти, більше керувалися звичаєм, ніж письмовим правом“. У той же час судові рішення, вирокі були викладені доволі повно і зрозуміло, і це цілком закономірно, адже названий учений підтвердив, що, крім освічених людей, що

приходили на Січ, на Запорозжжі існували школи, які поділялися на січові, монастирські і церковно-приходські. За його підрахунками, що ґрунтувалися на офіційних документах і зафіксованих фактах, кількість грамотних людей серед козацтва сягала 50% [238, С. 451–453].

Розслідування злочинів і виконання призначених судом покарань здійснювалися під керівництвом військового осавула. А. О. Скальковський, досліджуючи слідчі та судові документи Війська Запорозького низового, звернув особливу увагу на організацію розслідування кримінальних правопорушень [197, С. 129]. Правовий зміст цієї діяльності ми описали в одній з наших праць, що була присвячена правовим звичаям запорожців [59, С. 108]. Помічником осавула по лінії правоохоронної діяльності був військовий довбуш. До його компетенції належали обов'язки пристава. Він зачитував ухвали старшин і всього війська на місці виконання вироку чи на військовій раді, приковував засуджених до стовпа ганьби тощо.

На підставі досліджених літературних джерел та юридичного аналізу вироків, винесених запорожцям за вчинені протиправні дії, ми класифікували такі дії за об'єктом посягання на шість видів. Це, зокрема, злочини проти життя, здоров'я, честі і гідності, статевої свободи, власності та військової служби. Найбільш тяжкими у Війську Запорозькому вважали такі протиправні дії, як убивство, нанесення тілесних ушкоджень козаком іншому козакові, мужолозтво, зґвалтування жінки, непристойна образа жінки, приведення жінки на територію Січі, викрадення матеріальних цінностей у товариша по війську, гайдамацтво (форма крадіжки, що здійснювалася способом протиправного заволодіння кіннями, іншими тваринами чи майном мирного населення). Окрему групу становили військові злочини. До них належали дезертирство, п'янство під час бойового походу, проявлення зухвальства щодо військового начальника, порушення правил несення служби.

Про високий рівень юридичної освіченості й гуманізму тогочасних учасників козацького судочинства свідчить зміст судових актів. Наприклад, козак Потовчанської паланки В. Баркут, звинувачений жінкою у вчиненні

плотського гріха, був покараний. Проте після цього з метою помсти потерпілій він її убив, розчленував труп, про що зізнався у паланці. Вбивцю заарештували і відправили на Січ для суду. У документі про результати розгляду його справи зазначено: „Присланий при вашому рапорті в Кіш житель відомства Потовчанського, села Лебедівка Василь Баркут, хоч за винність у вбивстві чужої жінки його потрібно стратити, але через те, що він має малолітніх дітей і жінку, і щоб вони не залишилися без засобів до існування, на розсуд Коша замість належної йому смертної кари жорстоко тут покараний киями і відпущений на місце його проживання на покаяння. 1767 року, серпня 8“. Крім того, військовий осавул був направлений в село для виконання покарання. Згідно зі звичаєм він мав розділити усіх тварин і рухоме майно В. Баркута на три рівні частини і передати одну частину кошу, другу – паланочному старшині Порохні, а третю – головній старшині Січі, але осавул повернув її дружині засудженого [197, С. 133].

Наведене є підтвердженням того, що козацькі суди не лише жорстоко карали злочинців, але й проявляли обґрунтовану гуманність. Більше того, відступаючи від звичаю у частині вибору виду і розміру покарання правопорушнику, судді детально мотивували свої дії у вирокі, пояснюючи причини призначення винній особі більш м'якого покарання.

Під дезертирством у Війську Запорозькому розуміли самовільне ухилення козаків під час війни „від своїх стягів“ або переховування „у степу під приводом проведення польових робіт“. З приводу такого протиправного діяння в 1770 р. кошовий отаман писав військовому судді: „Дезертирів, які залишили експедицію загону під Очаковом і Хаджибеєм, покарати на базарі палицями, держати біля стовпа до мого повернення в Січ [197, С. 134].

У судах Війська Запорозького існувала практика передачі засуджених на поруки військовому товариству, що підтверджується справами козака Кисляківського куреня К. Письменного від 29 жовтня 1755 р. та козака Полтавського куреня М. Шульги від 3 січня 1759 р. Поручителі, якими були, як правило, військові підрозділи і їх старшини, брали на себе певні зобов'язання,

які сприяли виключенню можливості продовження засудженим злочинної діяльності, забезпечували його духовне покаяння. Інколи вони навіть зберігали злочинцеві життя, створюючи йому умови для повернення вкраденого майна або займів, якщо він був боржником своїх товаришів. Суб'єктом звернення до суду про передачу правопорушника на поруки могли виступати також родичі підсудного та інші особи. Це вбачається з вироку козаку М. Шульзі, за якого клопоталося не лише військо, але й священники та його рідний брат [197, С. 133, 134].

Особливий науковий інтерес представляє дія у Війську Запорозькому принципу рівності перед звичаями і військовим судом осіб, які вчинили протиправні дії. Д. І. Яворницький стверджував: „Якщо під час звіту за кошовим виявляли будь-який злочин проти війська, будь-яке неправильне рішення суду, який-небудь незаконний поступок проти заповітних переказів запорожських, то його страчували“. До числа осіб, які були позбавлені життя за обмеження прав і свобод козаків та інші порушення звичаїв, належать перший воєвода П. Лянскоронський, кошовий отаман Я. Туптало та деякі інші [238, С. 171].

Таким чином, *запорожці*, незалежно від соціального і посадового становища у війську, *були рівні перед звичаями і судом*. Для кошових отаманів та інших військових начальників не існувало винятків із цих неписаних правил. Залежно від вчинених протиправних дій винним особам призначалося відповідне покарання. Літературні джерела і матеріали судової практики дають підстави стверджувати, що правові звичаї кримінально-правового характеру давали можливість судам Війська Запорозького призначати злочинцям такі *види покарань*: вилучення у продавця товару за самовільне перевищення такси або норми його продажу, встановленої у Січі; приковування засудженого до гармати за образу військового начальника, інколи за вбивство людини, яка не була козаком; посадження засудженого на дерев'яну кобилу з приковуванням до неї за викрадення коня або інших речей у козака; побиття палицями, інколи батогом під шибеницею, за крадіжку у формі гайдамацтва або в значних розмірах; поміщення у військову тюрму (пушкарню чи інше спеціально відведене місце) на

визначений строк за низку злочинів; приковування злочинця до стовпа ганьби і побиття палицями, інколи до смерті, за викрадення майна у козаків, приховування краденого, перелюб, содомські гріхи, нанесення побоїв, зґвалтування, дезертирство; нанесення засудженому тілесних ушкоджень (травмування) за заподіяння потерпілому тілесних ушкоджень у нетверезому стані, інколи за вбивство; смертна кара за найтяжчі злочини, яка виконувалася такими способами: повішення; підвішування на металевому гаку за ребро; посадження на палю (дибу), верхня гостра частина якої була металевою; утоплення у водоймі; закопування засудженого живим у землю (інколи в одній домовині з убитим ним чоловіком).

У цьому аспекті доволі цікавою є інформація, повідомлена А. О. Скальковським. За його даними, після того, як у 1770-х рр. на запорозьких землях почали дислокуватися підрозділи російської армії, що здійснювали прикордонний контроль на україно-татарському кордоні, російське військоve начальство „важливих злочинців“ самовільно стало відправляти з України до Сибіру на каторжні або кріпосні роботи. На нашу думку, це було не лише явним свавільним перевищенням повноважень цих посадових осіб Російської держави, але й порушенням правового і судового суверенітету Війська Запорозького, який ґрунтувався на офіційних домовленостях про те, що за козаками збережуться їх права і свободи (вольності), у тому числі й в аспекті судочинства. Протиправне втручання у діяльність козацьких судів здійснив також російський цар, який указом від 13 березня 1749 р. заборонив їм застосовувати смертну кару. Проте суди не підкорилися цій вимозі і продовжували користуватися цим своїм правом аж до протиправної ліквідації Росією Війська Запорозького [197, С. 134].

Вважаємо, що кримінально-правові звичаї, котрі діяли у Війську Запорозькому, були соціальним продуктом тривалої трансформації правового досвіду українського та інших народів в умовах військово-політичної організації. Вони визнавалися усіма суб'єктами тогочасних суспільних відносин, що функціонували на території Війська Запорозького, і використовувалися з метою забезпечення правової охорони найбільш важливих цінностей, зокрема життя,

здоров'я, честі, гідності, свободи людини, її власності та порядку несення військової служби. Кримінально-правові звичаї Війська Запорозького, існуючи в інтелектуальній формі, передбачали обов'язкове встановлення слідством і судом двох груп ознак – об'єктивних і суб'єктивних. На сучасному етапі розвитку теорії кримінального права вони позначаються термінами „об'єкт“, „об'єктивна сторона“ та „суб'єкт“, „суб'єктивна сторона“. Варто звернути увагу також на те, що захист названих об'єктів від протиправного посягання, який здійснювався судами Війська Запорозького, був характерним не лише для цього квазідержавного військово-політичного утворення, але й для інших країн світу, що свідчить про об'єктивну необхідність та соціальну корисність такої діяльності на кожному з етапів цивілізаційного розвитку суспільства і держави.

Покарання, які застосовувалися до злочинців, також не були виключно винаходами запорожців. Окремі з них лише адаптовувалися до козацьких потреб. Адже, як ми вже повідомляли, до посадження жінки-злочинниці на палю вдавалися ще вавилоняни, а європейці в XV ст. у процесі боротьби з єретиками активно застосовували такі аналоги палі або диби, як „трон“, „крісло Іуди“ тощо [148, С. 154, 155].

Звертаємо увагу й на те, що козацькі військові суди, призначаючи покарання винній особі, враховували, що воно одночасно є карою і пересторогою підсудному та іншим козакам з метою недопустимості порушення звичаїв Війська Запорозького.

2.4 Конституція Пилипа Орлика – первинне уконституціювання кримінально-правових положень

Конституція Пилипа Орлика була обговорена і схвалена в м. Бендери 5 квітня 1710 р. [130, С. 47], а офіційно визнана і підтверджена королем Швеції Карлом XII 10 травня 1710 р. [130, С. 106]. У ній проголошувався суверенітет Руської (Української) держави, передбачений у договорах Б. Хмельницького з Річчю Посполитою, Портою Оттоманською і Московською імперією (арт.2),

передбачався демонтаж фортець та інших укріплень, незаконно споруджених Московською державою на землях Війська Запорозького, і повернення запорожцям інших територій, що належали їм споконвіку (арт. 4, 5).

Відповідно до стародавніх свобод, якими користувалися як вояки-запорожці, так і посполиті руські люди, в Конституції Пилипа Орлика було закріплено систему державного управління, яку мав очолювати гетьман, котрий обирався козаками на певний строк, способом відкритого голосування. А тому влада гетьмана, не мала бути абсолютною й обмежувалася положеннями артикулів 6, 7, 9 Конституції. Він не мав „права нічого вирішувати, розпочинати і здійснювати своєю волею без попереднього розгляду і схвалення“ з Генеральною радою, до складу якої входили: генеральні старшини Війська Запорозького; городові полковники, які представляли інтереси жителів територій, на яких дислокувалися їх полки; представники від кожного полку, котрі обиралися по одній особі з козаків „розважливих і заслужених“.

Вбачаючи реальні загрози, які несла суспільству і державі корупційна діяльність тогочасних посадових осіб, автори Конституції в артикулі 10 вказали: „Через те, що ясновельможний Гетьман повинен з обов'язку свого уряду провадити і достерігати ладу у Вітчизні та Війську Запорозькому, то передовсім він має недремно пильнувати і докладати особливого старання, щоб простим козакам і посполитим не чинилося надмірних утисків, спустошливих поборів і здирств. Ті надужиття спонукають люд покидати обжиті місця і пускатися у чужі краї, аби пошукати собі поза межами вітцівської землі життя без тих прикрощів – догіднішого, відраднішого і спокійнішого“. Більше того, зі змісту цієї Конституції вбачається, що конституцієдавець заборонив посадовим особам Війська Запорозького і гетьману особисто вчиняти такі протиправні дії: брати хабарі, подарунки; використовувати на свою користь військовий скарб та надходження до скарбниці; самовладно привласнювати громадські маєтності та земельні угіддя Війська Запорозького; самовладно наділяти маєтностями та земельними угіддями під будь-яким приводом людей, які є менш заслуженими перед вітчизною, а найпаче ченців, священиків, бездітних вдів, дрібних

посполитих і військових урядовців, особистих слуг, „двораків“ та приватних осіб; призначати на полковничі та інші військові і посполиті посади на підставі особистих стосунків (прихильностей).

Звертаємо увагу на останнє положення присяги гетьмана, що стосується теми нашого дослідження. Пилип Орлик зобов'язувався „здійснювати покарання причетних до злочинів згідно з буквою закону і повсякчас дотримувати справедливості“ [113, С. 156].

Варто зазначити, що розгляд цивільних і кримінальних справ у Війську Запорозькому здійснювався судами, вищим серед яких був Генеральний Суд, який мав певні гарантії своєї діяльності. Зокрема, заборонявся тиск на суд, в тому числі з боку гетьмана, якщо він був стороною у справі. Суб'єктами кримінальної відповідальності могли бути не лише рядові козаки, але й вищі державні чини, генеральні радники та інші представники влади. Якщо ж хтось вчиняв протиправні дії проти гетьмана, то останньому заборонялося особисто карати винного. „Така справа – кримінальна чи якась інша“ мала передаватися на розгляд Генерального Суду.

Ці дані дають нам чітке уявлення про доволі високий рівень усвідомлення українцями в кінці XVII – на початку XVIII ст. основоположних демократичних традицій правотворчості, зокрема в галузі кримінального права. Проте Конституція Пилипа Орлика, багато ідей та положень якої були гідними навіть конституцій XX, XXI ст., що були прийняті сучасними розвинутими державами, в Україні початку XVIII ст. через загальновідомі причини не набула чинності. З цього приводу М. П. Василенко зазначив: „Цьому завадили сучасні обставини. Переміг не протектор України – шведський король Карл XII, а противник Орлика і запорожців – Петро I... і російський уряд взагалі. Але вони були ворогами і всього українського державного ладу, і в тому числі старшини, котра намагалася стати його опорою. На початку 1720-х років гетьманська влада зникла, завдяки заходам російського уряду, старшина була знесилена введенням у її середовище чужих їй елементів, іноземців і великоросів“ [22, С. 404].

Ідея кодифікації українського права часів Гетьманщини, як стверджує М. П. Василенко, виникла у членів групи, що здійснювала переклад національного права на „російській діалект“. Проте політико-соціальні підстави для неї склалися задовго до XVIII ст. і були достатньо вагомими, що підтверджується такими фактами: правові відносини в державі регулювалися одночасно гетьманськими універсалами, окремими положеннями Литовського Статуту, Магдебурзьким правом, низкою рукописних збірок цих актів (Акцес, Ексерпт) та правовими звичаями [22, С. 256–272]; суддівський склад, за даними відомого українського правника XVIII ст. Ф. О. Чуйкевича, описаними К. А. Вислобоковим, також „втративши під час війн старі досвідчені кадри... не відповідав вимогам часу і нових обставин“, що склалися у державі [177, С. XII–XIII].

В умовах функціонування такої складної системи права і за наявності очевидних проблем в організації та здійсненні судочинства в Гетьманщині російське керівництво, не зовсім розуміючись на українських правах, не лише вимагало їх перекладу зрозумілою для нього мовою, але й схиляло українське населення до звернення по захист його прав до російських установ. Це загрожувало поступовим фактичним переводом українців під юрисдикцію російських законів та судових інституцій, а відтак і ліквідацією автономії України, що була започаткована в 1654 р. на Переяславській раді за часів гетьманства Богдана Хмельницького.

Укладення „*Прав, за якими судиться малоросійський народ*“ тривало у період з 1728 по 1743 р. Цим займалася кодифікаційна комісія, до складу якої входили представники духовенства (21 особа), козацької військової і судової еліти (43 особи), міських громад Києва, Чернігова, Ніжина (6 осіб). За цей час було здійснено переклад на російський діалект тексти законів, написаних руською (українською), польською, латинською мовами, проведено їх обробку, структурування та класифікацію [199, С. XLIX]. Ми детально дослідили цей документ, описали його найбільш важливі характерні дані та оприлюднили результати дослідження у фаховому науковому виданні [79, С. 31–34]. Проте,

беручи до уваги, що Права не отримали офіційного статусу закону, і значною мірою є подібними до Статуту Великого князівства Литовського, було прийнято рішення розташувати цей аспект дослідження у *Додатку 3*.

Висновки до розділу 2

Аналіз умов функціонування та розвитку Української держави в XIII–XVIII ст. дає підстави стверджувати, що вони були надто складними. Проте навіть за таких умов руським (українським) князям вдавалося утримувати свої території. На них діяло українське право, функціонували міжнародні відносини з відповідними державами, отримувалися цивілізаційно важливі військові перемоги.

2.1 Право українського народу в умовах Литовсько-Руської держави набуло новітнього розвитку як за змістом, так і за формою, що особливо чітко проявилось через призму правових положень Судебника Великого князя Литовського Казимира Ягайловича 1468 р., Статуту Великого князівства Литовського у трьох редакціях 1529, 1566, 1588 рр. У цілому результати дослідження, описані в цьому розділі, дали підстави для таких висновків.

2.1.1 *Судебник 1468 р.*, прийнятий Великим князем Литовським спільно з князями, панами радними та всім суспільством ВКЛ, був першим литовсько-руським галузевим кодифікованим нормативно-правовим актом, спрямованим на кримінально-правову охорону власності всіх соціальних верств населення. В основу його змісту було покладено кримінально-правові ідеї й термінологію Руської Правди та правові звичаї литовсько-руського народу, що забезпечило сприйняття його тексту суспільством.

2.1.2 Встановлено, що основним об'єктом кримінально-правової охорони нормами Судебника була власність. Тим самим підтверджено існування на той час у державі проблем з її збереженням. З 25 статей, що входили до складу названого акта, 15 (60 %) мали кримінально-правовий зміст. Покарання, що були закріплені у положеннях Судебника, класифіковані на чотири групи:

позбавляючи злочинця життя, свободи, болісні, компенсаторні. Вирішуючи питання виду та розміру покарання, законодавець запровадив у нормах такі кваліфікуючі ознаки крадіжки: неодноразовість її здійснення; розмір викраденого. Крім того, у змісті Судебника були закладені ідеї принципів особистої відповідальності за вчинений злочин, відповідності покарання сутності протиправних діянь правопорушника та їх наслідкам.

2.2 Судебник, як у свій час Руська Правда, став передвісником та ґрунтовною основою для подальшої кодифікації литовсько-руського кримінально-правового законодавства, що була здійснена в межах *Статуту ВКЛ у редакції 1529, 1566, 1588 рр.* Надалі цей акт став основою перманентного розвитку в Литовсько-Руській державі системи права, заснованої на звичаях і традиціях руського та інших народів, які сприйняли християнські правові ідеї.

Структура кримінально-правових положень Статуту була побудована за принципом елементарного системного застосування об'єктивних (об'єкт, предмет, об'єктивна сторона) і суб'єктивних (суб'єкт, суб'єктивна сторона) ознак, котрі в сукупності становлять склад злочину.

2.2.1 Включення до Статуту положень кримінально-правового змісту, спрямованих на охорону таких цінностей, як держава і її глава, підтверджують високий рівень правової свідомості суб'єктів законодавчої ініціативи та якість правозастосовної діяльності в князівстві. Ідеї, закладені в положеннях Статуту, були застосовані практично в усіх наступних українських комплексних кримінально-правових актах.

РОЗДІЛ 3

ПОЛІТИКА СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА в 1917–1960 рр.

3.1 Умови становлення і розвитку українського та українсько-радянського кримінального права в 1917–1927 рр.

Загальновідомо, що політика [206, С. 549, 550] є одним із найдавніших соціальних феноменів, котрий матеріалізується в діяльності її суб'єктів, спрямованій на досягнення спільного результату в економічній, політичній, правовій та інших сферах соціального буття людини, суспільства й держави. Платон порівнював політику державних мужів із тканиною, „плетіння якої поєднує звичаї мужніх розсудливих людей, поєднуючи їх життя єдинодумством і дружбою“, що сприяє найкращим результатам їх діяльності. Ця тканина, на його думку, повинна „обгортати всіх інших людей в державі – вільних і рабів, тримаючи їх у своїх обіймах, і керувати і розпоряджатися державою, ніколи не упускаючи з виду нічого, що може зробити державу, наскільки це можливо, щасливою“ [171, С. 70].

Дослідження генезису і розвитку кримінального права у різних державах у період з ХХ ст. до н. е. до поч. ХХ ст. н. е. дає підстави для висновку, що право, зокрема кримінальне, як продукт суспільних відносин, виникнувши з елементарних усних форм звичаїв, у тому числі правових, почало перманентно розвиватися лише в умовах державності та наявності писемності. Формування (укладення) права у вигляді писаних законів завжди було прерогативою очільників держав та представників інтелектуальних еліт, котрі, уклали правові акти заради прославлення богів (епоха язичницьких цивілізацій) або єдиного Бога Вседержителя (епоха християнської цивілізації), на пошану предків і для блага своїх народів, що підтверджує зміст конституцій, статутів, привілеїв або преамбул до усіх основоположних правових документів держав

Стародавнього Сходу, Східної Римської (Візантійської), Руської держави, Великого князівства Литовського, Гетьманщини тощо.

Виникаючи з глибинних суспільних відносин, формуючись у певні соціальні норми, удосконалені згодом мислителями, право не лише набувало нових форм, але й більш повно регулювало й охороняло відносини, що виникали у відповідній державі. Таким чином, воно стало суттю загальної політики керівників держав, котрі, як правило, особисто очолювали організацію законотворчих процесів і контролювали правозастосовну діяльність, тим самим забезпечуючи ефективне функціонування державного механізму, а відтак і суспільства в цілому.

Поступово удосконалюючи способи вирішення складних проблем у різних сферах буття людини і суспільства, їх ініціатори формували нові, спеціальні засоби інтелектуального розвитку права, зокрема кримінального, що проявилось у застосуванні кодифікації, криміналізації, декриміналізації, пеналізації, депеналізації тощо. На початку ХХ ст. М. П. Чубинський, який досліджував проблеми кримінально-правової політики стверджував, що „кримінальна політика“ є гілкою науки кримінального права, до завдань якої входить вироблення рекомендацій для найкращої організації кримінального правосуддя і створення якісного кримінального законодавства з метою забезпечення належної боротьби зі злочинністю [234, С. 92]. Ми ж вважаємо, що правова політика як один із напрямів загальної державної політики завжди ґрунтувалася на різновекторних приватних і публічних відносинах, урегульованих законами, підзаконними нормативними актами, договорами, звичаями тощо. Вона постійно перебуває під впливом політичних інтересів суб'єктів названих відносин, що впливають із їх економічних, культурних та інших соціальних потреб і прагнення до максимально тривалого періоду перебування при владі. Саме ці інтереси були і продовжують бути чинниками формування й розвитку у певному напрямі правової системи держави та її складових – систем права і законодавства.

Особливістю кримінально-правової політики держави є її предмет, тобто те, на що вона спрямована: виявлення причин злочинності, вироблення напрямів розвитку боротьби з нею, формулювання завдань і визначення засобів кримінально-правового регулювання найбільш важливих суспільних і правових відносин, їх охорони та захисту від суспільно небезпечних посягань відповідних суб'єктів тощо.

Активізація загальної політики та її складової – кримінально-правової політики – у ХХ ст. на території України була обумовлена результатами Першої світової війни, що розпочалася 1 серпня 1914 р. Вони стали трагічними для усіх країн – учасниць збройного протистояння. Проте найтяжчі наслідки спіткали Австро-Угорську та Російську імперії, які припинили своє існування, створивши тим самим умови для формування нових самостійних держав, а відтак і їх правових систем та систем права (законодавства).

3.2 Українська кримінально-правова політика в 1917–1921 рр.

Після припинення існування Російської імперії у Києві демократичним шляхом було утворено Українську Центральну Раду, вищою формою політико-правової діяльності якої стали Загальні збори, котрі мали скликатися не рідше одного разу на місяць, а в разі невідкладної потреби – негайно. УЦР стала першим після звільнення від імперського поневолення легітимним представницьким політико-законодавчим органом Українського народу, діяльність якого спрямовувалася на демократичне, мирне вирішення проблем постімперського національного державотворення. Вона розпочала свою законотворчу діяльність із ухвалення політико-правових актів конституційного характеру – універсалів. Їх зміст характеризує тогочасну Україну як миролюбну, демократичну державу. З Тимчасовим російським урядом, який діяв у період з 2 березня по 25 жовтня 1917 р., було домовлено про створення української автономії, але він не дав УЦР офіційної позитивної відповіді щодо визнання права України на автономію [127, С. 32–35]. Це спонукало українців призначити

національні Установчі збори, перше скликання яких мало відбутися 9 січня 1918 р.

Проголошення УНР викликало невдоволення більшовицького уряду Росії, який спробував підняти в Києві через своїх сателітів повстання проти УЦР, але зазнав поразки. У зв'язку з наступом росіян на українські території делегати Всеукраїнського з'їзду Рад, який відбувався в Києві 4–6 грудня 1917 р., підтримали УЦР, що стало підставою для повного розриву між УЦР і більшовиками. Частина більшовиків та есерів, котрі були делегатами названого з'їзду, залишила київський форум і виїхала до Харкова. Там під прикриттям російських більшовицьких військ, котрі захопили місто, вони провели свій з'їзд і проголосили Україну радянською республікою. Динаміку цих військово-політичних подій легко простежити за історичними картами України та відповідними їх описами [7, С. 98–105]. Після названих подій у зв'язку з різким загостренням військового протистояння, зумовленого вторгненням на українські землі російських Білої (промонархічної) та Червоної (пробільшовицької) армій, в умовах ще раніше оголошеної Росією війни Україні, що вбачається зі змісту Четвертого універсалу УЦР від 9 січня 1918 р., Українська Народна Республіка не змогла провести національні Установчі збори [127, С. 36, 37].

Отже, більшовики та їхні політичні сателіти – ліві есери, незважаючи на легітимно встановлений порядок, порушили процес постімперського мирного формування нових національних держав, у тому числі української. Збройними засобами та неправдивою політикою вони стали насаджувати більшовицьку радянську владу. Все це здійснювалося всупереч Декрету II Всеросійського з'їзду Рад „Про мир“ від 28 жовтня 1917 р., в якому зазначалося: „Якщо будь-яка нація утримується в кордонах певної держави насиллям, якщо їй, всупереч вираженому нею бажанню... не надається право вільним голосуванням, при повному виведенні військ приєднуючої або взагалі більш сильної нації, вирішити без найменшого примушування питання про форми державного існування цієї нації, то приєднання її є анексією, тобто захопленням і насиллям“ [195, С. 7, 8].

Вважаємо, що це визначення і зараз має важливе історичне та інтелектуальне значення.

Проведене нами дослідження насамперед дає підстави стверджувати, що борці за незалежність України надавали важливого значення в першу чергу актам конституційного змісту та їх положенням кримінально-правового характеру. Зокрема, у Третьому універсалі УЦР заявила: „Віднині на землі Української республіки смертна кара касується. Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до сього дня (7 листопада 1917 р. – *М. К.*), як уже засудженим, так і незасудженим, дається повна амністія. Про се негайно буде видано закон“ [127, С. 347].

Закон „Про амністію“ дійсно був ухвалений УЦР негайно – 19 листопада, а опублікований 23 листопада 1917 р. у „Віснику Генерального Секретаріату УНР“ № 2. У вказаному законі зазначалося, що він прийнятий на виконання положень Третього універсалу УЦР. Крім того, назвавши проголошену амністію „загальною політичною“, УЦР передбачала звільнення від особистої відповідальності й покарання та пов'язаних з ними інших обмежень тих осіб, які вчинили на території УНР до 7 листопада 1917 р. злочини, визначені в статтях 100, 101, 123–127, 131 Кримінального уложення, затвердженого Указом імператора Миколи II 22 березня 1903 р [213, С. 1–116]. У названих кримінально-правових нормах були закріплені підстави відповідальності за заколот проти верховної влади і за злочинні дії проти священної особи імператора та членів імператорського дому (арт. 100, 101); за участь у заворушеннях, тобто у групових діях проти озброєних підрозділів, що перешкоджали діянням злочинців, які намагалися захопити владу, незаконно звільнити засуджених з місць ув'язнення тощо (арт. 123–127); за публічне поширення серед військовослужбовців вчень або суджень, які спонукали останніх до порушення військових обов'язків, і т. ін. (арт. 131).

Звільнялися від відповідальності та покарання також особи, винні у вчиненні злочинів, визначених в статтях 1034-3, 1034-4 (пункти 1–4), 1034-5, 1358-1, 1358-2, 1359-3, 1359-10 Уложення про покарання кримінальні і виправні,

затвердженого Указом імператора Миколи I від 15 серпня 1845 р. [221, С. 1–248] До цих протиправних діянь належали злочини, вчинені проти попереднього політичного режиму у формі: організації або продовження страйків; самовільного, за згодою між робітниками, припинення, призупинення чи невідновлення робіт на залізниці, телеграфі, телефоні загального користування або на такому підприємстві, припинення або призупинення діяльності якого загрожувало державній безпеці чи створювало можливість настання громадського лиха тощо (арт. 1034-3) тощо. За амністією звільнялися від відповідальності також військовослужбовці-дезертири, які до 7 листопада 1917 р. самовільно залишили свої підрозділи для переходу в українські військові частини і фактично вступили туди на службу (п. 5 розд. 2) [219, С. 463, 464].

Політико-правовий аспект мав і додатковий Договір між УНР і Німецькою державою, що був укладений відповідно до статті 8 раніше підписаного Брест-Литовського мирного договору між УНР, з однієї сторони, та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, з іншої сторони. На підставі цього акту звільнялися від відповідальності військовополонені, які вчинили військову зраду або зраду своєї держави, навмисне вбивство, грабіж, розбій, підпал, порушили норми публічної моралі, повинні перебувати під слідчим чи судовим арештом або бути затриманими у в'язниці аж до моменту їх передання зацікавленій стороні цього договору (ст. 20). Від покарання у виді примусових робіт звільнялися також цивільні особи, інтерновані або заслані під час ведення бойових дій (ст. 21) [220, С. 148, 149].

Таким чином, вважаємо, що кримінально-правова політика УЦР базувалася на загальній внутрішній державній політиці УНР, урядові установи якої розпочали розбудову національної демократичної держави з республіканською формою правління, та на зовнішній міжнародній політиці, що склалася в умовах Першої світової війни і революційного перевороту, який стався в Російській імперії.

УЦР, розуміючи сутність правового регулювання та охорони суспільних відносин і складність законотворчої діяльності, обґрунтовано не відмовилася від

тимчасового використання законодавства Російської імперії. Так, у Законі „Про виключне право Центральної Ради видавати законодавчі акти УНР“ від 25 листопада 1917 р. встановлено, що всі „закони і постанови, які мали силу на території УНР до 27 жовтня 1917 р., оскільки вони не змінені і не скасовані універсалами, законами і постановами УЦР, мають силу і надалі, як закони і постанови УНР“. У цьому ж законі було визначено, що „всі особи, які займали посади державної служби по день 7 листопада 1917 р. на території УНР чи то за призначенням російського правительства, чи то за обранням органами самоврядування, застаються на своїх урядах без особливих прохань чи заяв“ [219, С. 477]. Одночасно розпочався поступовий розвиток власне українського законодавства.

Завдяки такій кримінально-правовій політиці УЦР змогла легітимно ввести у правове поле новоствореної держави систему актів іншої держави, які заповнили лакуни, що об'єктивно виникли в правовій системі й системі законодавства УНР.

Вважаємо, що УЦР була вимушена розробляти передусім фундаментальні проекти актів конституційного змісту й ухвалювати на їх основі закони, що стосувалися розбудови держави і розвитку полінаціонального українського суспільства на нових для нього принципах демократії, свободи, рівності, справедливості, законності тощо. Прикладом таких актів є Закон УЦР „Про незайманість особи членів Української Центральної Ради“ від 16 квітня 1918 р. У ньому було закладено принципи, які збережено і в нинішньому законодавстві України [55, С. 158, 159]. Проте найважливішим актом УЦР став Статут про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки, ухвалений 29 квітня 1918 р [127, С. 41–49]. Законодавець закріпив у ньому систему норм конституційного змісту, які могли забезпечити гуманістичний розвиток не лише кримінального законодавства, а й системи права та правової системи загалом. Так, за цим статутом УНР проголошувалася суверенною, самостійною державою (арт. 1); заборонялося застосування до будь-кого смертної кари, тілесних покарань або інших актів, що принижують людську гідність, та покарання у виді

конфіскації майна (арт. 14); ніхто не міг бути затриманим на території УНР без судового рішення, за винятком випадків застання на місці злочину (арт. 13); житло людини визнавалося недоторканим, а обшук міг проводитися або за її згодою, або за рішенням суду (арт. 15); встановлювався принцип таємниці листування, її розкриття було можливим лише у випадках, визначених законом, і за рішенням суду (арт. 16); жодна людина на території УНР не могла бути обмеженою у правах слова, друку, совісті, організації страйку, якщо тим самим вона „не переступає... постанов карного права“ (арт. 17); кожний в УНР міг реалізувати право вільного пересування по її території (арт. 18). У зазначеному статуті було передбачено поділ єдиної державної влади на три гілки: законодавчу, яку мали репрезентувати Всенародні збори, виконавчу, вищий орган якої – Раду міністрів – повинні були формувати Всенародні збори, та судову, вищим органом якої мав стати Генеральний суд УНР (арт. 23–26). Таким чином, мало завершитися формування конституційного базису для системного розвитку кримінально-правового законодавства України [78, С. 223].

Однак, застосування цього Статуту унеможливив внутрішній державний переворот. Його очолив П. П. Скоропадський, який за підтримки Всеукраїнського союзу хліборобів-власників 29 квітня 1918 р. проголосив себе „Гетьманом всієї України“ і в „Грамоті до всього Українського народу“ назвав уряд УНР нездатним до розбудови Української держави [217, С. 318]. Того ж дня, не беручи до уваги прийнятий УЦР „Статут про державний устрій, права і вольності УНР“, П. П. Скоропадський ухвалив акт „Закони про тимчасовий державний устрій України“, який мав діяти до виборів Українського Союму [127, С. 50–53]. У зазначеному акті, попри його тимчасовий характер, містилися окремі кримінально-правові положення, що висвітлювали сутність кримінально-правової політики гетьманського уряду. Згідно з ними ніхто не міг: підлягати переслідуванню за злочини інакше як у порядку, визначеному законом (п. 14); бути затриманим і взятим під варту інакше як у порядку, визначеному законом (п. 15); бути засудженим і покараним інакше як за злочини, передбачені чинними на момент їх здійснення законами (п. 16). Житло кожної особи за „Законами про

тимчасовий державний устрій України“ вважалося недоторканим; обшук і виїмка в будинку без згоди господаря були можливими лише у випадках і порядку, визначених законом (п. 17). Також за цим актом гетьманові належало право помилування засуджених, полегшення їх кари та амністії зі скасуванням їх переслідування і звільнення з-під суду й від покарання (п. 7) тощо.

Варто зазначити, що у період Гетьманату, як і за часів УЦР, частково продовжувало застосовуватися кримінально-правове законодавство Російської імперії. Це підтверджується змістом таких постанов Ради міністрів Української Держави: „Про деякі тимчасові зміни кари за крадіжки, мошенство, присвоєння та розтрату і поширення підсудності карних справ Мировим судам“ від 14 червня 1918 р. (ДВ № 19 від 26 червня 1918 р.); „Про деякі тимчасові доповнення ст. 1614 та 1621 „Уложення про покарання уголовні і виправні“ і зміну ст. 1625 того ж Уложення і примітки до неї від 29 червня 1918 р. (ДВ № 20 від 5 липня 1918 р.); „Про міри боротьби зі спекуляцією закордонною валютою“ (ДВ № 20 від 18 липня 1918 р.) та ін. Не припинялося застосовування й окремих законів, ухвалених російським Тимчасовим урядом. У Законі „Про українське громадянство“, ухваленому Радою міністрів 2 липня 1918 р., передбачалася кримінальна відповідальність за прийняття громадянином Української Держави без належного дозволу „підданства“ іншої держави. Особа, винна у цьому протиправному діянні, підлягала покаранню, закріпленому в частині першій статті 325 Уложення про покарання „уголовні“ і виправні. Такій особі заборонялося також повернення до України [217, С. 704]. У період Гетьманату було розроблено законопроекти інших важливих актів кримінально-правового змісту: „Про захист життя, недоторканості й честі особи Гетьмана всієї України“, „ Про деякі зміни, у зв'язку з виданням Статуту про військовий обов'язок в Українській Державі, постанов чинного закону про кримінальну відповідальність за ухилення від військового обов'язку “ (Міністерство юстиції, листопад 1918 р.) [55, С. 179–181].

Однак і цей уряд, попри важливий поступ у зміцненні державності, створенні академічної наукової структури [82, Т. 1, С. 69–75] та окремих

навчальних закладів не зміг задовольнити нагальні потреби суспільства. До того ж, гетьман припустився істотних помилок у кадровому формуванні урядових структур. За його правління систематично здійснювалося втручання закордонних партнерів в економічну політику держави, що підтверджується даними меморіалу, з яким звернулися до П. П. Скоропадського 21 травня 1918 р. просоціалістичні партії. Вони стверджували, що гетьманський Кабінет міністрів не є „український по своєму складу і по своїй політичній орієнтації“, адже до нього „не увійшли представники українських партій і українських груп (українські діячі), які власне творили Українську Державу“. Навпаки, на думку представників зазначених партій, до нього „увійшли російські кадети, октябристи та взагалі представники тих неукраїнських груп, які завжди вороже ставилися до українського руху й до української державності, поборювали їх з усіх сил в ім'я „єдиної, неділимої Росії“ тощо [217, С. 331].

Повстання проти гетьманської влади підняли ті самі просоціалістичні партії. Вони утворили тимчасовий орган управління повстанням – Директорію. До її складу увійшли такі загальновідомі діячі, як В. К. Винниченко, С. В. Петлюра та інші. Унаслідок цього 14 грудня 1918 р. П. П. Скоропадський зрікся влади, а Рада міністрів склала свої повноваження. До керівництва державою прийшла наступна тимчасова влада – Директорія УНР. Її першим актом, замінити який у майбутньому мала конституція, став Закон „Про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в УНР“ [127, С. 62–65].

Вважаємо, що економічні, політичні, у тому числі пов'язані з війною, та організаційні умови для законодавчої діяльності Директорії УНР у порівнянні з УЦР УНР та Гетьманатом значно погіршилися. Таким чином, кримінально-правова політика Директорії УНР розвивалася так само, як при попередніх українських урядах, не зовсім вдало. Вона продовжувала використовувати ті ж законодавчі акти Російської імперії та Російської республіки, вносячи до них окремі зміни і доповнення. До того ж, кримінально-правове законодавство періоду Гетьманату Директорія УНР принципово не застосовувала. Особи, які вчиняли злочини у часи правління П. П. Скоропадського, звільнялися від

відповідальності й покарання в порядку амністії, а провадження у справах, у яких слідство не було завершено, припинялося [55, С. 182, 183, 185–187, 199–201, 210, 211].

Проте, показовим є факт встановлення Радою народних міністрів УНР у Законі „Про карну відповідальність за образу національної честі та достоїнства“ від 24 січня 1919 р. (ВДЗ УНР № 5, ч. 68 від 8 лютого 1919 р.) кримінально-правового покарання за образу словом, в письмовій формі чи дією громадянина УНР з метою зневаження його національної честі чи гідності (ст. 1); за вияв публічної чи прилюдної зневаги словом або дією щодо державної чи громадської інституції або народності чи окремої особи з метою образи національної честі чи гідності будь-якої народності УНР (ч. 1 ст. 2), у тому числі вчинення такого діяння способом розповсюдження чи прилюдного виставлення друкованих творів, малюнків або „образів“ (ч. 2 ст. 2). За цим законом визнавалося злочином також навмисне розміщення на „папері“, поданому до державної чи громадської інституції або її урядовим особам, висловів, образливих для національної честі чи гідності будь-якої народності УНР.

Важливу роль у суспільстві мав би відіграти Закон Ради народних міністрів УНР „Про відновлення гарантій недоторканності особи на території УНР“ від 28 лютого 1919 р. (ВДЗ УНР № 17, ч. 231 від 3 травня 1919 р.). У ньому передбачалося, що кожний громадянин УНР може підлягати переслідуванню і позбавленню волі лише за передбачені належним карним законодавством злочинства (ст. 1); адміністративна влада, винна у позбавленні будь-кого волі всупереч статті 2 цього закону, мала нести за це відповідальність як за перевищення влади і незаконне позбавлення волі відповідно до положень статей 341 і 1540 Уложення про покарання „уголовні“ і виправні (ст. 3). В аналізований період функціонування Директорії УНР також велася боротьба правовими засобами зі спекуляцією, шахрайством, незаконним продажем спиртних напоїв військовослужбовцям, ворожою агітацією та іншими правопорушеннями. Більше того, Рада народних міністрів УНР не лише здійснювала криміналізацію та декриміналізацію встановлених нею або

попередніми українськими державними органами протиправних діянь, але й своєю владою 17 травня 1920 р. *de jure* анулювала в Україні дію правових актів українського та російського радянських урядів і відновила дію актів УНР, що вже не забезпечило істотних юридичних наслідків. У листопаді – грудні 1920 р. український уряд був вимушений емігрувати до Польщі, а тому продовжував свою діяльність за кордоном. Саме там було ухвалено Закон Ради народних міністрів УНР „Про амністію“ від 24 березня 1921 р., Закон „Про відновлення чинності органів судової влади УНР та надання напряму справам, що виникли у відповідних органів окупаційної влади“ від 4 жовтня 1921 р., низку інших актів, спрямованих на удосконалення кримінально-правового законодавства [93, С. 131]. Однак названа діяльність вже була недоречною, адже Україна після втрати урядом повноти влади на її території позбулася державного суверенітету.

3.3 Особливості кримінально-правової політики Радянської держави в Україні у період 1917–1921 рр.

Радянські вчені за вказівкою Й. В. Сталіна [196, С. 4; 195, С. 439–459] традиційно класифікували розвиток законодавства своєї держави та її права за певними, найбільш характерними політичними чи економічними підставами, що спонукали законодавця до відповідного регулювання й охорони суспільних відносин у нових історичних умовах. А тому вони виділяють такі періоди розвитку Радянської держави: Велика жовтнева соціалістична революція (1917–1918 рр.); іноземна військова інтервенція і громадянська війна (1918–1920 рр.); боротьба за соціалістичну індустріалізацію країни (1926–1929 рр.); боротьба за колективізацію сільського господарства (1930–1934 рр.); боротьба за завершення будівництва соціалістичного суспільства і „проведення“ нової Конституції (1935–1937 рр.); боротьба за завершення будівництва соціалізму і поступовий перехід до комунізму у передвоєнні роки (1938–1941 рр.); Велика вітчизняна війна (1941–1945 рр.); боротьба за відновлення і подальший розвиток народного господарства, за будівництво комунізму у післявоєнні роки...

Особливістю цих класифікаційних періодів було те, що верховне управління країною перманентно здійснювали представники ленінсько-сталінської хвилі більшовиків, увага яких була зосереджена на розбудову „комуністичної“ держави, і не лише на території колишньої Російської імперії, але й, на їх думку, в усьому світі. Людина з її природними потребами, бажаннями, мріями, емоціями була у більшовицьких політиків на „задньому плані“ і використовувалася ними як елементарний обіговий матеріал у процесі боротьби за щасливе майбутнє. Певні позитивні зміни у ставленні до людини, її прав, свобод і законних інтересів почали відбуватися лише після смерті Й. В. Джугашвілі (1879–1953), основне політичне псевдо – Сталін [48, С. 5].

Цю тезу підтверджує система положень правових актів, зокрема тих, що належать до галузі кримінального права, та фактичних даних, які значною мірою характеризують більшовицький політичний режим як злочинний. Зокрема, російські соціал-демократи, здійснивши збройний переворот, обрали невідомий світовій практиці новітній шлях розвитку своєї держави. Другий всеросійський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів вони провели 7–8 листопада 1917 р., на якому обрали Раду народних комісарів – російський більшовицький уряд на чолі з В. І. Леніним. Одним із перших завдань цього уряду було захоплення України й утримання її у сфері впливу Російської радянської держави.

Крім того, щоб закріпити військові успіхи політичними засобами, той самий вождь організував проведення в Москві 5–12 липня 1918 р. Першого з'їзду українських більшовицьких організацій, на якому відбулося офіційне об'єднання російських та українських соціал-демократів і створення комуністичного партійного центру України [154, С. 15]. Після цього більшовики стали проводити активну правову політику. Керуючись тоталітарним вченням Маркса–Леніна про диктатуру пролетаріату, який вважали за клас, котрий має управляти державою, революціонери спрямували сили на те, щоб знищити „стару державну машину“, тобто державний управлінський апарат, а потім, створивши власну систему державних органів, почали керувати псевдосоціалістичною державою, підкоряючи весь народ агресивній волі озброєного авангарду трудящих

пролетарів [141, С. 47, 53, 109]. Вони свідомо передбачили знищення значної частини населення за соціальною і класовою ознакою, у тому числі так званої буржуазії, до складу якої належали, як правило, власники підприємств, державні службовці, офіцери, вчені, представники культури, мистецтва і, за більшовицькою політичною класифікацією, навіть багатші селяни тощо. Це мало здійснюватися з використанням повноважень не лише легальних судових установ, але й новоутворених революціонерами квазісудових каральних органів (революційних трибуналів, підрозділів Всеросійської надзвичайної комісії), про що В. І. Ленін заявляв публічно.

Підтвердженням нестримного бажання вождя утримати владу, захоплену способом незаконного збройного перевороту, глибокого правового нігілізму та політиканства є його промова, виголошена 5 липня 1918 р. на П'ятому Всеросійському з'їзді Рад робітничих, селянських, солдатських і червоноармійських депутатів, у якій він стверджував: „Поганий той революціонер, який в момент гострої боротьби спиняється перед непорушністю закону. Закони в перехідний час мають тимчасове значення. І якщо закон перешкоджає розвиткові революції, його скасовують або виправляють...“ [142, С. 471, 475]. Це положення з часом стало теоретичним виправданням протиправних дій низки поколінь неореволюціонерів, котрі, як правило, не розуміючи глобальної позитивної сутності сталих правових систем та систем права (законодавства), не тільки несамовито знищують держави, але й „пожирають“ у кривавих братовбивчих бійнях життєдайну основу будь-якого суспільства – людей. Типовість такої поведінки більшовиків підтвердив також професор історії університету штату Флорида (США) Р. Геллетлі, який дослідив протиправну діяльність найбільш терористичних політичних режимів Європи в ХХ ст. [24, С. 83].

Більшовики, захопивши східну та південну частини земель України, одночасно з бойовими діями розпочали активну законотворчу роботу. Так, з ініціативи бюро комуністичної фракції *Третій Всеукраїнський з'їзд Рад 14 березня 1919 р. у м. Харків прийняв першу Конституцію УСРР* [127, С. 56].

Відповідно до статті 1 цього акта УСРР як держава визнавалася „організацією диктатури працюючих і експлуатованих мас пролетаріату і біднішого селянства для перемоги над їх віковими гнобителями й експлуататорами – капіталістами й поміщиками“. Найважливішими завданнями диктатури проголошувалися забезпечення переходу від буржуазного ладу до соціалізму та систематичне придушення всіх контрреволюційних намірів з боку заможних класів (ст. 2 Конституції).

До повноважень центральної радянської влади в Україні, органами якої згідно зі статтею 7 Конституції УСРР були Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, Всеукраїнський центральний виконавчий комітет Рад та Рада народних комісарів, належало, зокрема, прийняття карного та процесуального законодавства. Більшовицький конституцієдавець, діючи в інтересах „робітничого класу в цілому“, в статті 33 Конституції закріпив положення, за яким позбавлялися „політичних прав окремі особи і окремі групи, які користуються цими правами на шкоду комуністичної революції“. Керуючись цією тезою більшовики на конституційному рівні позбавили основних політичних прав – обирати і бути обраним до органів радянської влади – не окремих людей, а широкі верстви українського населення, а саме: осіб, які користувалися найманою працею з корисливою метою; осіб, які проживали на нетрудові прибутки (з доходів від діяльності підприємств, маєтків тощо); приватних торговців, комерційних посередників; ченців і духовних настоятелів церков (священиків) і представників інших релігійних культів; службовців і агентів колишньої поліції, окремого корпусу жандармів і охоронних відділів, а також членів монаршого дому, які панували у Російській імперії; осіб, визнаних радянською владою божевільними або такими, що перебували під опікою; осіб, засуджених за корисливі та ганебні „вчинки“ на строк, встановлений законом або судовим вироком (ст. 21 Конституції). Таким чином, *політико-правові ідеї* російських і українських більшовиків стосовно запровадження диктатури пролетаріату *почали набувати офіційних законодавчих форм* в Україні.

Дотримуючись тоталітарного вчення марксизму-ленінізму стосовно питань антагонізму міжкласових відносин і невідворотності запровадження репресій щодо класу буржуазії та його прихильників, більшовики завідомо відмовилися від еволюційного пристосування системи права (законодавства) попередньої імперської держави до нових історичних умов правового буття російського та українського суспільств. У першу чергу Декретом Ради народних комісарів „Про суд“ від 24 листопада 1917 р. вони скасували всі „загальні судові установи“, а в примітці до пункту 5 цього акта зазначили: „Визнаються скасованими всі закони, що суперечать декретам ЦВК Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів і робітничого і селянського Уряду, а також програмам-мінімум РСДРП і партії соціал-революціонерів“ [195, С. 15, 16]. Таким чином, вперше партійні ідеї, закріплені вузьким колом політично заангажованих людей у партійних документах, були підняті до рівня державних актів, зокрема у сфері реалізації права.

Отже, більшовики „зламали“ не лише систему законодавства, котра була зрозуміла усім суб'єктам правових і суспільних відносин Російської імперії, але й судовий механізм, який за професійним рівнем підготовки суддів міг здійснювати якісне правозастосування. Внаслідок таких дій закон як акт вищої юридичної сили, що приймався в установленому порядку відповідним законодавчим органом, фактично був делегітимований. Перевагу в регулюванні й охороні суспільних відносин почали надавати актам органів влади, сформованим за класовою ознакою, та політичним рішенням партії-переможниці у державному перевороті, як неодноразово справедливо називав Жовтневу революцію 1917 р. В. І. Ленін [92, С. 9, 10].

Як зазначав М. А. Чельцов-Бебутов насильно запроваджене більшовиками домінування комуністичних ідей над юридичною сутністю законів призвело до того, що „основним джерелом права стала соціалістична правосвідомість, правосвідомість яскраво революційна: в перший період відчайдушної боротьби радянських республік за своє існування основним лозунгом було благо республіки... Тисячі і тисячі вироків народних судів і ревтрибуналів у

найвіддаленіших кутках республіки чітко виконували бойове завдання: все, що заважало безпосередньо зміцненню радянської влади, мало бути зруйнованим“ [232, С. 66, 67], у тому числі життя, здоров'я, честь, гідність, безпека мільйонів людей.

Українська Центральна Рада, даючи об'єктивну політико-правову оцінку тогочасним відносинам між Росією та Україною, зазначила в Четвертому універсалі від 9 січня 1918 р.: „Петроградське Правительство Народних комісарів виповіло (оголосило. – *М. К.*) війну Україні, щоб повернути вільну Українську Республіку під свою владу, і посилає на наші землі свої війська – Червону гвардію, більшовиків, які граблять хліб у наших селян і без ніякої заплати вивозять його в Росію, не залишаючи навіть зерна, приготовленого на засів, убивають невинних людей, і сіють усюди анархію, убивство й злочин“ [127, С. 36]. Саме таку кримінально-правову кваліфікацію дій окупаційних російських військ здійснив український законодавчий орган. Достовірність і правдивість наведеного підтверджено телеграмою В.І. Леніна Й.В. Сталіну і Всеукраїнському революційному комітету ... від 18 лютого 1920 р. [53, С. 629] та низкою інших більшовицьких офіційних документів.

До речі, А. Я. Естрін, один із найвідоміших російських дослідників марксизму початку ХХ ст., який зосередив свою увагу на проблемах „радянської кримінальної політики“, доволі детально описав значення теоретичних положень В. І. Леніна для розвитку радянського кримінального права. Він звернув увагу на офіційну політику радянської влади, спрямовану на розгортання терору в державі заради боротьби з контрреволюцією, з посадовими злочинами, зі спекуляцією, що завжди були характерними для будь-яких революцій та інших економічних і політичних негараздів у будь-якій державі. Він наголошував, що вирішення проблем радянської політики в основному вбачали в ізоляції протестувальників у „концентраційних таборах“ та в розстрілах [236, С. 7, 62].

Отже, російські революціонери, приховуючи свою протиправну терористичну діяльність такими актами, як Постанова Ради народних комісарів РСФРР „Про червоний терор“ від 5 вересня 1918 р. [195, С. 34], Декрет

Всеросійського Центрального виконавчого комітету РСФРР „Про надання народному комісару продовольства надзвичайних повноважень по боротьбі з сільською буржуазією, яка приховує хлібні запаси і спекулює ними“ від 9 травня 1918 р. [195, С. 26, 27], не лише юридично, але й фактично сприяли виникненню криміногенного стану на території усієї колишньої Російської імперії, зокрема в Україні, грабуючи, поневолюючи та вбиваючи за допомогою створених ними силових структур усіх, від царя і його сім'ї до сільських трударів і священників, кого вони визнавали своїми політичними ворогами, незалежно від їх соціального стану та інших ознак.

До речі, Керівні засади „уголовного“ права РСФРР, затверджені 12 грудня 1919 р. постановою НКЮ названої держави, були одним із перших кримінально-правових актів, та їх зміст мав для неї важливе політичне і організаційно-правове значення. Значною мірою цей акт був покладений в основу наступного акта – „Уголовного“ кодексу РСФРР 1922 р. Більше того, у нелегітимний спосіб (на багнетах російських революціонерів. – *М. К.*) він був привнесений в українське правове поле, хоч у ньому офіційно не було передбачено можливості застосування в інших державах. І це в той час, коли український народ вже з 1917 р. розбудовував свою державу на власній території. Особливістю Керівних засад було те, що у їх структурі не було положень, характерних для Особливих частин сучасних кодифікованих кримінально-правових законів. Зміст цього акта становили лише норми, типові для Загальних частин кримінальних кодексів.

Гришук В.К., підтверджуючи поширення 4 серпня 1920 р. на територію України законодавства РСФРР, зокрема й названих Керівних засад, обґрунтовано стверджує, що такі дії не означали відмови України від здійснення самостійної правотворчої політики, хоч це „суттєво обмежувало її сферу“. Одночасно він, пославшись на постанову Всеукраїнського ревкому від 27 січня 1920 р. „Про об'єднання діяльності УСРР і РСФРР“, прийняту ще задовго до створення СРСР, фактично підтверджує, що українські більшовики діяли не в інтересах українського народу, а на користь їх російських політичних партнерів, з якими ВУЦВК 1 червня 1919 р. уклав угоду про об'єднання діяльності обох республік

аж до кінцевого оформлення відносин останніх, а всі декрети, постанови УСРР, що стосувалися органів влади і підвідомчих установ, пов'язаних із названою вище угодою (військових, ВРНГ, продовольства, трудсоцзабезу, шляхів сполучення, пошти, телеграфу, фінансів), анулювалися і замінювалися декретами РСФРР, які вступали в дію по всій території України з моменту опублікування названого акта. Після цього він підлягав негайному виконанню [30, С. 18]. З наведеного вбачається, що українські більшовики без отримання будь-якої офіційної згоди українського народу за кілька років до створення СРСР „продали“ російським більшовикам український правовий (законодавчий) суверенітет заради отримання військової, а відтак і політичної перемоги над УНР.

Завданням російського радянського кримінального законодавства, протиправно поширеного в Україні, була охорона системи суспільних відносин, що відповідали інтересам трудящих мас, які об'єдналися в панівний клас у перехідний від капіталізму до комунізму період диктатури пролетаріату, здійснюваної за допомогою репресій (п. 3 Керівних засад). Таким чином, держава взяла на себе зобов'язання охороняти кримінально-правовими засобами суспільні відносини у межах інтересів лише тих суб'єктів, які, на думку представників більшовицької влади, належали до класу трудящих. Період часу, протягом якого мали діяти Керівні засади, мав нічим не обґрунтовані волюнтаристські політичні межі – „перехідний від капіталізму до комунізму“ строк.

Зі змісту положень Керівних засад випливає, що російські більшовики, розглядаючи злочини як порушення порядку суспільних відносин, охоронюваних кримінальним правом (п. 5), вважали, що необхідність боротьби з особами, які його вчинили, зумовлювалась небезпечністю їх дій чи бездіяльності для визначеної комуністичною владою системи суспільних відносин (п. 6).

У той же час заборонялося притягувати „до суду“ і карати осіб, які не досягнули 14 літнього віку. До них можна було застосовувати лише виховні заходи. Такі ж заходи передбачалися щодо осіб, які хоч і досягли віку 14–18

років, але, вчиняючи протиправні дії, не розуміли їх суті (п. 13). Не підлягали притягненню до суду і покаранню за вчинення злочину люди, які знаходилися у стані душевної хвороби і не усвідомлювали своїх дій, а також ті, хто діяв у стані душевної рівноваги, але на момент виконання вироку захворів психічно. До зазначених осіб могли застосовувати лише медичні заходи та заходи безпеки. Покарання не застосовувалося й у випадку необхідної оборони, коли особа захищала від насилля себе або інших людей. Отже, Керівні засади, крім класових більшовицьких ідей, містили також класичні базові кримінально-правові положення.

Отримані у процесі дослідження відомості дають нам підстави стверджувати, що загальна державна політика, залежно від того, чиї війська брали під контроль українські землі, була україноцентричною або проросійською. Перша, як правило, ґрунтувалася на ідеї відновлення української державності на основних гуманістичних принципах конституційного характеру, що сприяли розвитку економічних, політичних, соціальних, культурних, правових та інших відносин, які функціонували б у державі, розташованій на споконвічній території українського народу. Друга спрямовувалася на заволодіння й утримання у сфері впливу не лише території, але й самого народу, який підлягав асиміляції російським полінаціональним середовищем північно-східних європейських та азійських народів з метою створення робітничо-селянської (пролетарської) мегадержави. В основу розбудови цієї держави було покладено марксистсько-ленінські комуністичні ідеї однокласового бездержавного суспільства, відносини в якому повинні були регулюватися за допомогою моралі, а закони мали відмерти як рудимент старого порядку.

Кримінально-правова політика більшовиків не передбачала охорони усіх людей, зокрема тих, що проживали в Україні. Навпаки, для реалізації ідей їх вождів щодо необхідності знищення буржуазії, у тому числі сільської (фактично селянської бідноти), передбачалося застосування до класових ворогів найжорстокіших репресій, зокрема в позасудовому порядку, з метою знищити

руками пролетаріату не лише буржуазію, але й „державу як організацію насилля і право як функцію держави“ [195, С. 57].

Таким чином, наведене дає підстави стверджувати, що політичну основу формування Радянської держави на українських землях, поступово захоплених більшовиками, становили популістичні марксистсько-ленінські ідеї вождів російського пролетаріату та сформовані на їх базі рішення більшовицьких партійних і радянських органів влади. Основоположну правову базу у розбудові радянської влади на захоплених більшовиками споконвічних українських територіях склали перша українська радянська конституція – Конституція УСРР 1919 р., та російські Керівні засади, нелегітимно поширені в Україні. Марксистсько-ленінська *диктатура пролетаріату* стала ключовим принципом розбудови і функціонування правової системи і системи права УСРР, зокрема такої її галузі, як кримінальне право.

3.4 Проблеми розвитку українського радянського кримінального права в 1922 – першій половині 1927 рр.

Більшовики заздалегідь готувалися до правового забезпечення своєї діяльності на захоплених територіях. З цього приводу П. П. Михайленко, повідомив на одній із наукових конференцій Львівського державного університету імені І. Франка таке: „Як відомо, перший радянський кримінальний кодекс – КК РСФРР – був введений в дію з червня 1922 р. Однак робота по кодифікації радянського кримінального права в РСФРР та інших радянських республіках розпочалася значно раніше. Її перші кроки були зроблені ще в період проведення Великої Жовтневої революції... В Українській РСР за прикладом Російської Федерації робота над створенням кримінального кодексу розпочалась ще в 1919 р., а потім після перерви, пов'язаної із захопленням України білогвардійцями, продовжувалась аж до 1922 р.“. Також він зазначив, що „більшість матеріалів по кодифікації українського кримінального законодавства разом з великою кількістю інших цінних архівних джерел була

знищена літом 1919 р. денікінцями,... а пізніше німецько-фашистськими окупантами в 1941–1943 рр.“ [155, С. 16].

Проте нам достовірно відомо, що більшовики, як і російські монархи, свідомо намагалися підпорядкувати собі усі народи колишньої імперії, назвавши території, де вони проживали, союзними „соціалістичними радянськими республіками“. Для цього, ще до прийняття Декларації про утворення Союзу радянських соціалістичних республік і Договору про утворення СРСР (до грудня 1922 р.), планувалося створити для кожної республіки законодавство, у тому числі кримінально-правове, аналогічне російському. За основу усі республіки зобов'язані були брати „Уголовний“ кодекс РСФРР, що набув чинності з 1 червня 1922 р. на підставі Постанови ВЦВК „Про введення в дію „Уголовного“ кодексу РСФРР“ (СУ 1922, № 15) [195, С. 116]. Його дію було поширено не лише на територію РСФРР (п. 1). Президія ВЦВК РСФРР була уповноважена ввести в дію цей кодекс на територіях інших союзних республік (п. 5), яких *de iure* ще й не існувало.

Незабаром, *15 вересня 1922 р., набув чинності також КК УСРР* [162, С. 1]. З цього часу припинилася дія усіх кримінальних законів на українських землях, прийнятих у радянський час, якими встановлювалися підстави кримінальної відповідальності та види і розміри кримінальних покарань. Проте зазначені у Постанові ВУЦВК УСРР від 23 серпня 1922 р. „Про введення в дію Кримінального кодексу УСРР“ акти були імплементовані до КК УСРР в редакції 1922 р., що підтверджується його статтями 70-1, 79-1, 87-1, 96-1, 103-1, 105, 108, 110, 123-1, 125-1, 125-2, 125-3, 125-4, 130, 139-1, 197-1, 217-1, 217-2. Недоліком цієї Постанови було те, що дія КК УСРР, за зразком аналогічного кодексу РСФРР, поширювалася у часі на усі злочини, які не були розглянуті судами до його введення у дію (п. 3), що надавало судам право застосовувати кримінально-правові норми без будь-яких умов і обмежень, *тобто легітимувало їх зворотню дію* в часі. Це правило було продубльоване також у статті 23 КК УСРР в редакції 1922 р. І це тоді, коли в Україні ще з XVI ст. було прийнято видавати

кримінально-правові закони лише „на майбутнє“, а не „на вчорашнє“, що підтверджується артикулом 37 розділу 14 Статуту ВКЛ у редакції 1588 р.

Звертаємо увагу на те, що КК УСРР у редакції 1922 р. був першим кримінальним кодексом, що складався з двох частин: Загальної (ст. 1–56) та Особливої (ст. 57–227). Загальна частина поділялася на розділи, а Особлива – на глави, окремі з яких містили розділи. Так, до Загальної частини входили п'ять розділів, а саме: „Межі дії Кримінального кодексу“; „Загальні засади застосування покарань“; „Визначення міри покарання“; „Роди і види покарань та інших заходів соціального захисту“; „Порядок відбування покарання“. До Особливої частини належали вісім глав: перша – „Державні злочини“ (розділи: „Про контрреволюційні злочини“, „Про злочини проти порядку управління“); друга – „Посадові (службові) злочини“; третя – „Порушення правил про відділення церкви від держави“; четверта – „Злочини господарські“; п'ята – „Злочини проти життя, здоров'я, свободи і гідності особи“ (розділи: „Убивство“, „Тілесні ушкодження і насилля над особою“, „Залишення в небезпеці“, „Злочини у сфері статевих стосунків“); шоста – „Майнові злочини“; сьома – „Військові злочини“; восьма – „Порушення правил, що охороняють народне здоров'я, громадську безпеку і публічний порядок“.

Аналіз положень Загальної частини КК УСРР у редакції 1922 р. Дія цього кодексу поширювалася на всі злочини, що були вчинені громадянами та іноземцями (якщо вони не користувалися правом екстериторіальності) на всій території республіки. Крім того, він поширювався на громадян УСРР у випадках, коли вони вчиняли злочини за межами своєї держави, а також на іноземців, котрі вчинили злочини за межами радянської України, але проти основ державного ладу і військової міці УСРР. Винятки у застосуванні норм, що регулювали порядок дії КК УСРР у редакції 1922 р. у разі вчинення злочинів громадянами республіки та іноземцями за межами держави, могли мати місце лише за наявності особливих міждержавних договорів (ст. 1–4).

З приводу аналогії між положеннями КК УСРР у редакції 1922 р. та УК РСФРР доволі цікавим є твердження П. П. Михайленка, який писав: „В інтересах

єдності кримінального законодавства усіх радянських республік в основу КК УСРР був покладений „Уголовний“ кодекс Російської Федерації. Прийняття Кримінального кодексу 1922 р. було видатною історичною подією, адже цей кодекс став відомим підсумком майже п'ятирічної роботи радянських законодавчих і *каральних органів* у сфері створення радянського соціалістичного кримінального права“ [156, С. 99, 100].

Варто зазначити, що законодавець виходячи з сутності більшовицьких політичних ідей, закріпив у КК УСРР у редакції 1922 р. положення, в яких визначалися завдання цього акта, поняття злочину, стадії його вчинення, співучасті у злочинній діяльності, та низку інших інституційних кримінально-правових норм. Зокрема, завданням цього КК УСРР визнавався „правовий захист держави трудящих від злочинів і від суспільно-небезпечних елементів“, який мав здійснюватися „шляхом застосування до порушників революційного правопорядку покарання або інших заходів соціального захисту“ (ст. 5). З наведеного вбачається, що захисту (охороні) підлягали не самі трудящі (люди, їх права, свободи тощо), а, в першу чергу, їх держава із встановленим у ній „революційним“, а не громадським (суспільним цивільним) правопорядком.

До того ж, злочином вважалася не чітко визначена у законі, а „усяка суспільно-небезпечна дія чи бездіяльність, що загрожує основам радянського ладу і правопорядку, встановленому робітничо-селянською владою на перехідний до комуністичного ладу період часу“ (ст. 6). Остання теза, що стосувалася періоду часу, протягом якого мав діяти КК УСРР у редакції 1922 р., була завідомо утопічною.

Із положень КК УСРР у редакції 1922 р. випливає, що особа вважалася небезпечною, якщо про це свідчила сутність вчинених нею дій, „шкідливих для суспільства“, або її „діяльність, що свідчить про серйозну загрозу суспільному порядку“ (ст. 7). Покарання та інші заходи соціального захисту мали застосовуватися судовими органами до осіб, які притягувалися до відповідальності; з метою загального попередження нових порушень, котрі могли вчиняти як правопорушники, так і інші „нестійкі елементи суспільства“; та

пристосування порушника до умов життя в суспільстві способом виправно-трудового впливу та позбавлення злочинця можливості вчинювати чергові злочини (ст. 8).

Дивним є факт, що покарання підсудним мало призначатися не лише відповідно до статей КК УСРР у редакції 1922 р., але й згідно з російськими Керівними засадами (ст. 9), які мали втратити чинність на той час уже навіть у РСФРР. Більше того, законодавець офіційно закріпив аналогію закону, зазначивши у ст. 10 КК УСРР: „У випадку відсутності в Кримінальному кодексі прямих вказівок на окремі види злочинів, покарань або заходів соціального захисту застосовуються статті... що передбачають найбільш подібні за змістом і видом злочину, з дотриманням правил Загальної частини цього Кодексу“.

Безумовно, прогресивним було те, що законодавець у КК УСРР у редакції 1922 р. сформував Особливу частину. Таким чином, як зазначав А. Я. Естрін, раніше „від судді не вимагалось для винесення правильного... вироку, знання будь-яких юридичних „тонкощів“, уміння володіти „юридичною логікою“, „кваліфікувати дії“ за статтями закону... Він зобов’язаний був лише поставити собі питання, чи є діяння, вчинене підсудним, небезпечним з точки зору пролетарської громадськості, а при позитивній відповіді... питання застосування репресії до підсудного вирішувалося також позитивно“, якщо не було підстав, котрі звільняли особу від відповідальності [236, С. 97].

Відповідно до норм КК УСРР у редакції 1922 р. не могло призначатися покарання душевно хворим людям, а також малолітнім, тобто тим, які не досягли віку 14 років, і усім неповнолітнім віком від 14 до 16 років. Однак щодо них могли застосовуватися заходи медико-педагогічного впливу (ст. 18).

Не встановлювалася відповідальність за „кримінально-правові діяння“, вчинені під час необхідної оборони та крайньої необхідності. Необхідна оборона могла застосовуватися у разі „незаконного посягання на особу чи права того, хто обороняється, або інших осіб, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони“ (ст. 19). Варто звернути увагу на те, що цей інститут в КК УСРР у редакції 1922 р. за своєю структурою і змістом був менш

досконалим, ніж інститут, закріплений в статті 34 глави 20 „Прав, за якими судиться малоросійський народ“ 1743 р. Також у статті 20 КК УСРР законодавець передбачив, що за наявності крайньої необхідності особа не підлягала покаранню за „кримінально-каране діяння“, якщо вона вчинила його для захисту життя, здоров'я або іншого особистого або майнового блага (свого чи іншої особи) від небезпеки, яка була невідвратною за обставин, що склалися, і не могло бути усунуте іншими засобами, якщо заподіяна при цьому шкода була меншою порівняно з охоронюваним благом.

Для здійснення каральної функції законодавець визначив у КК УСРР у редакції 1922 р. досить розгалужену систему видів кримінальних покарань, що могли застосовуватися як судами, так і революційними трибуналами. До неї належали: вигнання за межі УСРР на певний строк або безстроково; позбавлення свободи із суворою ізоляцією або без неї; примусові роботи без утримання під вартою; умовне засудження; повна або часткова конфіскація майна; штраф; обмеження в правах; звільнення з посади; громадська догана; покладення обов'язку компенсувати шкоду (ст. 32).

З наведеного переліку випливає, що до цієї системи покарань смертну кару не включено, проте її застосування способом розстрілу могло здійснюватися на підставі статті 33 КК УСРР „по справах, що знаходилися у провадженні революційних трибуналів, аж до її скасування ВУЦВК“. Крім того, зі змісту статей Особливої частини КК УСРР вбачається, що до вищої міри покарання могли засуджувати особу, винну у вчиненні контрреволюційного злочину (ч. 1 ст. 58, ст. 59–65, ч. 1 ст. 66, ст. 67, ч. 2 ст. 69, ст. 70, 71 тощо). Втім, у примітці до статті 33 КК УСРР зазначалося, що „вища міра репресії“, тобто смертна кара, „не може бути застосована... до осіб, які в момент вчинення злочину не досягнули віку 18 років“.

Звертаємо увагу, що деякі покарання у КК УСРР у редакції 1922 р. були віднесені до категорії додаткових, а саме: грошові або майнові стягнення, які виконувалися у загальному порядку (штрафи, конфіскації тощо), незалежно від того, що основне покарання у вирокі було призначене умовно (ст. 36). У

випадках, визначених у КК УСРР, суд зобов'язаний був обговорити можливість призначення обмеження в правах у кожному випадку, коли у нормі, за якою засуджувалася особа, передбачалося позбавлення свободи на строк більше 1 року або інше, більш суворе покарання (ст. 42).

Заходи соціального захисту, котрі замінювали покарання або застосовувалися разом із ним, були визначені у статті 46 КК УСРР. Особи, визнані судом соціально небезпечними через свою злочинну діяльність або мали зв'язки у злочинному середовищі відповідної місцевості, за вироком суду могли позбавлятися права перебування у тій місцевості строком не більше трьох років (ст. 49).

Суд, призначаючи винному одне з покарань, закріплених у відповідній статті КК УСРР міг застосувати до нього на свій розсуд необхідний захід соціального захисту або інше, менш суворе покарання із переліку наведеного у пунктах „д“–„к“ статті 32 КК УСРР у редакції 1922 р. (ст. 50).

Варто звернути увагу на проблему нелегітимного, на нашу думку, продовження строку відбування покарання засудженим, можливість якого передбачалася у статті 56 КК УСРР стосовно неповнолітніх, які „не досягнули достатнього виправлення до кінця відбуття ними призначеного судом строку покарання“. Згідно із вказаною нормою розподільні комісії могли звертатися до народного суду за місцем знаходження виправно-трудової установи, в якій відбував покарання неповнолітній, з пропозицією про продовження йому перебування у зазначеній установі й надалі – до виправлення, але на строк не більше половини визначеного попереднім судом строку покарання“. З наведеного вбачається, що законодавець за одне і те саме протиправне діяння передбачив можливість повторного (додаткового) квазізасудження, а відтак і призначення покарання у виді позбавлення свободи особі, яка вже відбула його протягом первинно призначеного їй строку. І це за умови, що вже в першому вирокі суд відповідно до статті 24 КК УСРР у редакції 1922 р. врахував ступінь і характер небезпечності як самого злочинця, так і вчиненого ним протиправного діяння.

Встановлюючи вид покарання щодо злочинця, установа, що виконувала судові або позасудові функції, мала брати до уваги таку інформацію: чи було вчинено правопорушником злочин в інтересах відновлення влади буржуазії чи в його особистих інтересах; проти держави чи окремої особи; через голод і бідність чи з інших причин; з нікчемних, корисливих спонукань чи без них; з повним усвідомленням спричиненої шкоди чи через неосвіченість і невігластво; професійним злочинцем, рецидивістом чи вперше; групою (шайкою, бандою) чи однією особою; із застосуванням насилля чи без нього; із заздалегідь обдуманим наміром, із проявами жорстокості, хитрості чи у стані запалу, з необережності, легковажності або під загрозою і примусом з боку іншої особи (ст. 25). Вважаємо, що закріплення цих вимог законодавця до суду у подальшому сприяло розвитку таких елементів інституту призначення покарання, як обставини, що пом'якшують або обтяжують покарання (відповідальність).

Крім того, законодавець встановлюючи „міру“ покарання, поділяє злочини на дві категорії. До першої з них належать протиправні діяння, спрямовані проти встановленого робітничо-селянською владою нового правопорядку або визначені цією владою найбільш небезпечними. За вчинення таких правопорушень визначена законом гранична межа покарання не підлягала зниженню судом. До другої категорії належали усі інші злочини, за вчинення яких була встановлена вища межа призначеного судом покарання (ст. 27). У випадках, коли суд доходив висновку про необхідність призначення підсудному покарання нижче граничної межі, визначеної у певній статті КК УСРР або інше менш суворе покарання, яке в застосовуваній судом статті не було закріплене, він мав право здійснити таке відхилення, обґрунтувавши у своєму вирокі мотиви, з яких він це зробив (ст. 28).

Законодавець визначив також порядок призначення покарання за сукупністю злочинів, обумовивши, що у випадку, коли протиправне діяння має ознаки злочинів, відповідальність за які передбачена у різних статтях КК УСРР у редакції 1922 р. суд мав визначати покарання за статтею, у якій було встановлено найсуворіше покарання (ст. 29). У випадку вчинення підсудним до винесення вироку двох чи більше злочинів суд, визначивши покарання за кожний злочин

окремо, мав „приговорити“ винного до найсуворішого із усіх призначених йому покарань. Крім того, ступінь суворості самого покарання міг бути збільшений до граничної межі, встановленої у статті, за якою воно призначалося (ст. 30). До строку покарання у виді позбавлення свободи обов'язково зараховувався строк відбутого під час слідства і суду попереднього ув'язнення (ст. 31).

Аналіз положень Особливої частини КК УСРР у редакції 1922 р. Значний інтерес для дослідження політики становлення і розвитку українського кримінального права радянського періоду є Особлива частина КК УСРР. Уперше в цьому акті законодавець криміналізував систему дій, які отримали узагальнену назву „контрреволюційні злочини“ (ст. 57–73). Про них ідеться у главі 1 КК УСРР, що отримала назву фіктивного змісту „Державні злочини“, адже складається враження, що законодавець мав на увазі злочини, вчинені Радянською державою проти людини. Однак фактично він закріпив у цій главі склади злочинів, що спрямовувалися проти Радянської держави. Загальне поняття цієї протиправної діяльності було визначене у ст. 57, де стверджувалося, що „контрреволюційною визнається всяка дія, спрямована на повалення завойованої пролетарською революцією влади робітничо-селянських Рад та існуючого у відповідності до Конституції УСРР робітничо-селянського уряду, а також дії, спрямовані на надання допомоги тій частині міжнародної буржуазії, яка не визнає рівного права комуністичної системи власності, що приходить на зміну капіталізму, і прагне її повалити способом інтервенції чи блокади, шпигунства, фінансування преси та іншими засобами“. Особливість цієї правової норми у тому, що вона є узаконеним теоретичним поняттям. Визначення дій, що визнавалися радянською владою контрреволюційними, було здійснене законодавцем у диспозиціях інших статей цього підрозділу. До таких протиправних дій належали: організація з контрреволюційною метою збройних повстань або вторгнення на радянську територію озброєних загонів або банд, а також участь у будь-якій спробі захопити владу в центрі і на місцях чи насильно відірвати від УСРР будь-яку частину її території або припинити дію укладених нею договорів (ст. 58); вступ у відносини з іноземними державами або їх

окремими представниками з метою схилення їх до збройного втручання у справи республіки, оголошення їй війни чи організації військової експедиції, а також сприяння іноземним державам уже після оголошення їм війни чи відправлення експедиції, незалежно від того, у якій формі таке сприяння проявилось (ст. 59) та ін.

Звертаємо увагу на те, що значна частина норм, які встановлювали відповідальність за вчинення контрреволюційних злочинів, не містила окремих санкцій, а лише відсилочні положення до санкцій статті 58 КК УСРР, у якій були закріплені такі види покарань, як „вища міра“, котра виконувалася способом розстрілу, та конфіскація усього майна, а за наявності пом'якшуючих обставин – позбавлення свободи на строк не менше п'яти років із суворою ізоляцією і конфіскацією усього майна. Якщо ж співучасник злочину не знав про кінцеву мету контрреволюційного злочину, про який ішлося у статті 58 КК УСРР, то згідно з частиною другою цієї статті йому могло бути призначене покарання у виді позбавлення свободи на строк не менше трьох років. Крім статті 58 КК УСРР у редакції 1922 р., окремі (власні) санкції мали склади злочинів, закріплені у його статті 68, частинах першій і другій статті 69. За вчинення злочинів, визначених у частині третій статті 69 КК УСРР, законодавець уповноважив судові або прирівняні до них установи накладати на засуджених покарання, закріплені у статті 83 КК УСРР за частиною першою – позбавлення свободи на строк не менше одного року з суворою ізоляцією, а за частиною другою – „вища міра“ покарання.

Глава 1 „Державні злочини“ КК УСРР у редакції 1922 р. містить також розділ 2, у якому були закріплені склади злочинів, спрямовані проти порядку управління. Злочини, що належать до цієї категорії, законодавець визначив, як „усяке діяння, що спрямоване на порушення правильного функціонування підпорядкованих органів управління чи народного господарства, поєднане з опором чи непідкоренням законам радянської влади та перешкоджанням діяльності її органів та іншими діями, що спрямовані на послаблення сили і авторитету влади“ (ст. 74). Диспозиції складів злочинів проти порядку

управління описані законодавцем у статтях 75–104 КК УСРР. До вказаних правопорушень належали, зокрема, такі протиправні діяння: участь у масових безпорядках, тобто погромах, руйнуванні шляхів і засобів зв'язку, звільненні арештованих, вчиненні підпалів і т. ін., з використанням зброї (ст. 75); організація й участь у складі банди (озброєної шайки) в розбійних нападах, пограбуваннях, набігах на державні та приватні установи, нападах на окремих громадян, зупинці потягів і руйнуванні залізничних колій, незалежно від того, чи супроводжувалися ці напади вбивствами і пограбуваннями (ч. 1 ст. 76); пособництво бандам, приховування банд і окремих їх учасників або здобутого ними майна і слідів злочину (ч. 2 ст. 76) тощо.

Особи, винні у вчиненні злочинів, вказаних у розділі 2 глави 1 КК УСРР в редакції 1922 р. могли притягуватися до кримінальної відповідальності й бути засудженими до покарання у виді смертної кари (ст. 75, 76, 81, 83, 85, 86, 97). За нормами КК УСРР вища міра покарання, могла доповнюватися конфіскацією усього майна засудженого (ст. 75, 76). За наявності обставин, які пом'якшують покарання, смертна кара могла бути замінена позбавленням свободи з суворою ізоляцією на строк не менше трьох років та конфіскацією майна (п. 1 ч. 1 ст. 75) або позбавленням свободи на строк не менше двох років з суворою ізоляцією та конфіскацією (або без) всього чи частини майна (п. 2 ч. 1 ст. 75).

Привертаємо особливу увагу до складу злочину, закріпленого у статті 87-1 КК УСРР. Вперше в умовах жорсткого більшовицького політичного режиму, основу якого становила диктатура пролетаріату, радянський законодавець не лише офіційно визнав в УСРР українську мову як державну на рівні з російською, але й встановив її кримінально-правову охорону. Такі поступки інтернаціоналістів, на нашу думку, були обумовлені тим, що навіть ті українці, котрі підтримували радянську владу, по суті намагалися вибороти власну національну державність, чого не міг не врахувати на той час законодавець. В аналізованому акті передбачалася відповідальність за такі протиправні дії: відмова від прийняття або розгляду заяв будь-якою із двох державних мов; інше обмеження прав громадян у користуванні українською чи російською мовою;

перешкоджання викладанню (навчанню) державних мов; перешкоджання викладанню інших навчальних предметів будь-якою з державних мов у навчальних закладах; інше порушення законів про рівність російської та української мов. Покарання порушників мало здійснюватися за статтею 105 КК УСРР, що передбачала відповідальність посадових осіб за зловживання владою.

У главі 2 КК УСРР у редакції 1922 р. законодавець навів перелік посадових (службових) злочинів (ст. 105–118). До нього були включені також протиправні дії, спрямовані проти правосуддя (ст. 111, 112). До основних протиправних дій, вказаних у названих статтях, належали такі: зловживання владою, тобто правопорушення, вчинені посадовою особою лише завдяки її службовому становищу не з міркувань службової необхідності, які зумовили порушення правильної роботи установи чи підприємства, громадського порядку чи приватних інтересів окремих громадян (ч. 1 ст. 105); ті самі дії, вчинені посадовою особою з корисливою чи іншою метою, що спричинили особливо тяжкі наслідки (ч. 2 ст. 105); перевищення влади, тобто дії посадової особи, що явно виходили за межі наданих їй законом прав і повноважень (ч. 1 ст. 106) та ін.

Що стосується злочинів проти правосуддя, то в цьому аспекті законодавець криміналізував такі протиправні дії: постановлення суддями з корисливих або інших особистих мотивів неправосудного вироку (ст. 111); незаконне затримання, незаконний привід, а також примушення до надання показів під час допиту способом застосування незаконних заходів особою, яка здійснювала слідство чи дізнання (ч. 1 ст. 112); взяття особи під варту як запобіжний захід з особистих або корисливих мотивів (ч. 2 ст. 112).

Зауважимо, що осіб, винних у скоєнні посадових злочинів в УСРР періоду 1922 – першої половини 1927 рр., карали доволі суворо. Особливо це стосувалося винних у вчиненні злочинів, склад яких вважався кваліфікованим. Зокрема, смертна кара була передбачена у статтях 106, 110, 111, 113–115; позбавлення свободи – у статтях 105–117; примусові роботи – у статтях 105–109, 118; звільнення з посади – у статтях 105–109, 111, 113; конфіскація – у статті 114 КК УСРР.

Абсолютно ексклюзивними, як у правовій, так і в політичній площині, були положення глави 3 КК УСРР, що стосувалися кримінально-правової охорони суспільних відносин між церквою і державою в УСРР періоду 1922 – першої половини 1927 рр. Спочатку названі відносини регулювалися статтями 119–125 цієї глави, проте пізніше її було доповнено статтями 123-1, 125-1–125-4, у зв'язку з чим її обсяг за короткий період часу зріс більше ніж на 70%. Така динаміка мала чітку політичну мотивацію, обумовлену положеннями статті 23 Конституції УСРР 1919 р., у яких було зазначено: „З метою забезпечення за працюючими дійсної волі совісти, а також припинення можливості використання релігії і церкви в інтересах залишення клясового строю, церква відокремлюється від держави і за всіма громадянами визнається право пропаганди релігійних наук, котрі не переслідують жодних соціальних і політичних завдань, а також антирелігійних наук, котрих дух не перечить комуністичним поглядам“.

Проте таке відділення церкви від держави було не настільки гуманним, як вбачається з наведеної норми. Це підтверджується змістом диспозицій кримінально-правових статей, у яких були закріплені окремі явно нечіткі правові підстави (правова невизначеність) для притягнення винних до відповідальності, котрі були очевидною загрозою для реалізації віруючими права на свободу совісті, а саме: використання релігійних забобонів народних мас із метою повалення робітничо-селянської влади або для підбурювання до невиконання її законів і постанов (ст. 119); обман із метою розпалювання марновірства в народних масах з метою отримати від того „будь-яку користь“ (ст. 120); навчання малолітніх і неповнолітніх релігійним віровченням у державних або приватних навчальних закладах (ст. 121); всяке примушування під час збирання [пожертв] на користь церковних і релігійних організацій чи груп (ст. 122) тощо.

За вчинення злочинів, вказаних у положеннях глави 3 КК УСРР, законодавець передбачив можливість накладення на винних осіб таких видів покарань, як смертна кара (ст. 119), позбавлення свободи (ст. 119, 120, 123-1, 125, 125-4), примусові роботи (ст. 120–123, 123-1, 125–125-4), штраф (ст. 122, 123) та заборона укладення договорів з місцевими Радами про використання

майна і приміщень для богослужінь на строк до двох років (ст. 122). Таким чином, якщо у попередні періоди розвитку українського суспільства держава спрямовувала певну частину правових норм на охорону релігійних відносин, що виникали в суспільстві, то в радянські часи норми законодавства в основному спрямовувалися на системне переслідування віруючих, знищення священнослужителів, вилучення у релігійних громад культових споруд та службового начиння з політичних міркувань тощо.

Склади злочинів, визначені у положеннях глави 4 КК УСРР у редакції 1922 р. (ст. 126–141), регулювали й охороняли відносини у сфері господарської діяльності. Найбільш цікавими, на нашу думку, були норми статті 126, у яких передбачалася кримінально-правова відповідальність за так зване трудове дезертирство, тобто за ухилення від обліку, реєстрації, встановлених органами, які оголошували або проводили трудову мобілізацію, чи від прибуття на роботу або за самовільне залишення роботи, що виконувалася у порядку трудової мобілізації. Осіб, винних у вчиненні таких діянь, засуджували до примусових робіт на строк не менше одного тижня. Якщо трудове дезертирство призвело до збитків у сфері оборони держави, то винних осіб карали за частиною другою статті 79, в якій встановлені такі види покарання: позбавлення свободи або примусові роботи на строк не менше шести місяців; конфіскація всього або частини майна; накладення майнових стягнень у розмірі не меншому, ніж подвійний розмір тих же платежів або повинностей. Отже, вільна праця, за яку нібито боролися більшовики, незабаром була перетворена на важкий, майже рабський обов'язок, що виконувався під страхом кримінально-правового покарання.

У главі 5 КК УСРР законодавець об'єднав п'ять груп злочинів: вбивство (ст. 142–148), нанесення тілесних ушкоджень і насилля над особою (ст. 149–162), залишення у небезпеці (ст. 163–165), злочини у сфері статевих стосунків (ст. 166–171) та інші посягання на життя, здоров'я особи і її гідність (ст. 172–179).

Серед наведених статей найбільше привертає увагу, на нашу думку, зміст примітки до статті 143 (умисне вбивство без обтяжуючих обставин), у якій передбачено звільнення від покарання особи, котра вчинила убивство „за настійною вимогою убитого з почуття жалості“. Вважаємо, що законодавець, взявши на себе відповідальність за дозвіл вирішувати питання „життя і смерті“, як правило, тяжко хворих осіб, поклав край обговоренню важливої етико-правової проблеми, яка й нині привертає увагу багатьох учених юристів та інших суб'єктів суспільних відносин. До вбивства законодавець відніс також штучне переривання вагітності матір'ю або з її дозволу особою, яка не мала належно підтвердженої медичної підготовки або, якщо й мала спеціальну медичну підготовку, вчинила це в неналежних умовах (ч. 1 ст. 146).

До злочинів, вказаних у главі 5 КК УСРР належали також образа, нанесена у вербальній усній чи письмовій формі (ст. 172), або здійснена способом поширення чи публічно виставлених друкованих засобів, зображень (ст. 173); наклеп, тобто оголошення завідомо неправдивої і образливої для іншої особи інформації (ст. 174), зокрема здійснене в роздрукованому або іншим способом розмноженому творі (ст. 175).

Були закріплені у КК УСРР в редакції 1922 р. також склади майнових злочинів. Найбільше їх складів законодавець сформулював у виді крадіжки, яка була визначена як „таємне викрадення майна, що знаходилося у володінні, користуванні або віданні іншої особи чи установи“.

Грабіж радянський законодавець розглядав як „відкрите викрадення чужого майна в присутності особи, котра володіла, користувалася чи віддала ним, але без насилля над особою“ (ст. 182). Розб'єм у положеннях КК УСРР названо відкритий напад однієї особи на будь-кого з метою викрадення майна вчинений із застосуванням фізичного чи психічного насилля, що загрожувало життю чи здоров'ю потерпілого і могло спричинити його смерть або травмування (ч. 1 ст. 184). Під шахрайством укладачі кодексу розуміли отримання майна або права на майно з корисливою метою способом зловживання довірою або обману (ч. 1 ст. 187). До того ж, у примітці до статті 187 законодавець зазначив, що

„обманом вважається як повідомлення неправдивих відомостей, так і завідоме приховування обставин, повідомлення яких було обов'язковим“. Вимаганням радянський законодавець назвав „вимогу передачі будь-яких майнових вимог або права на майно або здійснення інших дій під страхом вчинення насилля над особою або знищення майна“ (ст. 194) чи здійснення таких самих дій із погрозою розголосити відомості, що ганьблять потерпілого, або повідомити владу про його протиправні дії (шантаж) (ст. 195).

Окремими злочинами вважалися такі протиправні дії, як присвоєння майна, тобто його самовільне утримання з корисливою метою, а також розтрата майна, довіреного з відповідною метою, вчинені приватною особою (ст. 185); присвоєння або розтрата посадовою особою майна, довіреного їй за посадою (ст. 186). Було криміналізовано також купівлю завідомо краденого майна (ч. 1 ст. 181) та її здійснення у виді промислу і з метою збуту (ч. 2 ст. 181).

До виду майнових злочинів належали і протиправні дії, пов'язані з умисним, а в окремих випадках необережним знищенням чи пошкодженням майна, у тому числі здійсненим небезпечним для загалу способом (підпал, потоплення) (ст. 196, 197), або знищення чи пошкодження особливо цінного чи важливого для держави майна, наприклад залізничного, водного, повітряного транспорту, телефонного і телеграфного зв'язку, оборонних споруд (ст. 197-1).

За законодавством УСРР підлягали кримінально-правовій охороні авторські та інші інтелектуальні права від самовільного використання в корисливих цілях чужих винаходів, привілеїв, зареєстрованих в установленому порядку (ст. 198).

Доволі цілісно і системно була сформована глава 7 КК УСРР у редакції 1922 р., що стосувалася „військових злочинів“, якими визнавалися діяння військовослужбовців Червоної армії і Червоного флоту, спрямовані проти встановленого законом порядку несення військової служби і виконання збройними силами республіки своїх повноважень, котрі за своїм характером і значенням не могли бути вчинені громадянами, які не перебували на військовій або морській службі (ст. 200).

Відрізняються неоднорідністю об'єктів кримінально-правової охорони положення глави 8 КК УСРР, у яких встановлювалася відповідальність за порушення правил у сферах охорони народного здоров'я, громадської безпеки і публічного порядку. Зокрема, законодавець передбачив покарання за вчинення таких дій: приготування отруйних і сильнодіючих речовин особами, які не мали на те права (ст. 215); неповідомлення зобов'язаними до цього особами відповідних представників влади про випадки виникнення заразних хвороб та загибелі тварин (ст. 216); невиконання або порушення під час виконання монтажних робіт будівельних, санітарних чи протипожежних правил (ст. 217), встановлених законом або обов'язковою до виконання постановою.

До цієї ж „збірної“ групи складу злочинів законодавець відніс невиконання або порушення правил, встановлених законом чи обов'язковою постановою у сферах охорони порядку і безпеки руху залізницею і водними шляхами (ст. 218), установки механічних двигунів (ст. 221), розмноження і видання друкованих творів (ст. 224), відкриття й експлуатації типографій і літографій (ст. 225) та ін. У перспективі ці склади злочинів мали бути поділені на окремі інститути, зокрема й розділи, відповідно до об'єктів кримінально-правової охорони.

Про стан ефективності боротьби зі злочинністю в УСРР у кінцевому періоді застосування КК УСРР у редакції 1922 р. та злочини, що вчинялися найчастіше, дає уявлення зміст доповіді від 25 січня 1927 р., що стосувалася діяльності міліції і розшукових служб УСРР за період 1925–1926 рр. Тогочасний доповідач емпіричним способом у відсоткових показниках визначив і висвітлив динаміку скоєння основних видів злочинів і показав їх частки від загальної кількості правопорушень. Цю інформацію, з певними технічними удосконаленнями, наведено у *таблиці Додатку В*. З неї вбачається: незважаючи на те, що після громадянської війни минуло небагато часу, динаміка злочинності в УСРР була доволі стабільною. Зафіксовано незначне зростання в 1926 р. військових злочинів (0,40 %), інших майнових (0,50 %), службових (0,60 %), проти порядку управління (2,58 %) та „інших злочинів проти особи“ (4,40 %), а всього – на 8,48 %. Водночас відбулося зменшення кількості (шести) видів злочинів (на

7,98 %), у тому числі таких небезпечних для радянської влади, як контрреволюційні, господарські, крадіжки тощо. Слід зауважити, що у кількісних показниках така стабільність стану злочинності фактично характеризувалася значною кількістю осіб, що вчиняли суспільно небезпечні протиправні дії. Так, за даними того ж доповідача в 1925 р. лише грабіжників і бандитів в Україні було затримано 6 852 осіб, а в 1926 р. – 7 692, тобто більше на 840 осіб, або на 12,25 % [157, С. 51, 54].

Крім того, в іншій доповіді міліцейського відомства УСРР, що стосувалася бандитизму, повідомлялося, що на початок 1925/26 р. на території України залишалось 26 банд, але протягом цього року з'явилося 29 нових бандитських угруповань. Станом на 1 жовтня 1926 р. на обліку залишилося уже 13 банд кількістю 111 осіб, з яких лише 6 банд вели активну протиправну діяльність (53 особи). Автор доповіді стверджував: „Таким чином, великий організований бандитизм на території УСРР порівняно з минулими роками майже ліквідований“ [157, С. 220].

Отримані результати дослідження дають підстави вважати, що перший КК УСРР у редакції 1922 р., основу якого становили марксистсько-ленінські політичні ідеї, був матеріально-правовим інструментом боротьби з політико-ідейними ворогами та опонентами радянської влади.

Одними з найважливіших інститутів аналізованого кодексу, що сприяли офіційному здійсненню кримінально-правових репресій щодо людей, були інститут зворотної сили закону, дія якого поширювалася на суспільні відносини, що склалися ще до захоплення більшовиками влади, та інститут аналогії закону, який застосовувався у діяльності радянських слідчих органів і суду, що є неприпустимим у кримінальному провадженні, особливо у справах, які мають політичний підтекст. Адже, як свідчить радянський досвід, аналогія закону в кримінальних справах застосовувалася не через наявність прогалин у кримінально-правовому законодавстві, а заради штучного розширення меж безпідставного притягнення осіб до кримінальної відповідальності.

3.5 Конституційно-правові умови та їх вплив на розвиток українського радянського кримінального права в другій половині 1927–1960 рр.

Кримінальний кодекс УСРР 1927 р. був укладений і прийнятий у період функціонування на території України Конституції УСРР у редакції 1919 р. та Основного Закону (Конституції) СРСР у редакції 1924 р. Загальновідомо, що перша українська радянська Конституція базувалася на залитих кров'ю здобутках більшовицької революції і громадянської війни, а інша – Союзу РСР, за повідомленням авторів „Історії Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)“, вироблялася у період НЕП, коли „радянська влада ще допускала розвиток капіталізму поряд з розвитком соціалізму... Тоді питання „хто кого“ ще не було вирішене... Тоді велась мова не про ліквідацію куркульства, а лише про його обмеження. У сфері товарообігу соціалістичний сектор займав лише 50 відсотків“ [51, С. 327]. Саме через зміни, пов'язані зі створенням СРСР та прийняттям його Основного Закону, в українських більшовиків виникла потреба розпочати роботу з удосконалення свого першого конституційного акта.

Конституція УСРР у редакції 1929 р. була прийнята 15 травня ХІ Всеукраїнським з'їздом Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Конституцієдавець визначив у її преамбулі, що він „ставить перед собою за мету остаточно подолати буржуазію, знищити експлуатацію людини людиною та здійснити комунізм, коли не буде ні поділу на класи, ні державної влади“ [127, С. 66]. Основні положення Конституції УСРР підтверджували перебування тогочасної України у складі Союзу РСР у статусі „суверенної договірної держави, що зберігає за собою право вільного виходу з Союзу“, самостійно здійснюючи свою владу (ст. 3). У той же час, як і в попередній редакції Конституції УСРР, взявши на себе зобов'язання забезпечити політичні права для всіх трудящих, незалежно від статі, віри, раси і національності, більшовики офіційно у повному обсязі вдруге позбавили цих прав так звані експлуаторські класи (ст. 5).

Одночасно в аналізованому Основному Законі формально були закріплені такі права і свободи: на вільне висловлення своїх думок; на свободу зібрань, мітингів, походів; на свободу об'єднання у спілки; на повну, всебічну та безоплатну освіту та ін. Почесне право охороняти революцію зі зброєю в руках надавалося також лише трудящим, а на „нетрудові елементи“ покладалося виконання інших військових обов'язків (ч. 2 ст. 15). Праця (ст. 14) й оборона соціалістичної батьківщини (ч. 1 ст. 15) були оголошені обов'язком для громадян УСРР.

У той же час було заборонено брати активну і пасивну участь у виборах усіх рівнів значній частині населення держави, а саме: особам, які використовували найману працю з метою одержання „зиску“; особам, які жили з нетрудового прибутку (відсотків з капіталу, прибутку підприємств, надходжень з майна та ін.); крамарам, торговельним і комерційним посередникам; духівництву, служителям релігійних культів усіх вірувань і сект, якщо це заняття було їхньою професією, та ченцям; службовцям і агентам колишньої поліції, окремого корпусу жандармів і охоронних відділків, членам царювавшого в Росії дому, особам, що керували діяльністю поліції, жандармерії і карних органів; людям, яких було визнано у встановленому порядку душевно хворими; особам позбавленим прав судом на строк, визначений у вирoku (ст. 67). Певна частина конституційних прав підлягала кримінально-правовій охороні відповідно до положень КК УСРР в редакції 1927 р. та інших законодавчих актів.

Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, до виключного відання якого належали, затвердження, зміна та доповнення Конституції УСРР (п. „а“ ст. 22), визнавався верховним органом влади УСРР, а верховним законодавчим, розпорядчим та виконавчим органом влади став ВУЦВК (ст. 25). Він затверджував законодавчі акти Президії ВУЦВК, ухвалені в період між сесіями, проекти кодексів, у тому числі кримінального, а також усі законодавчі акти, що визначали загальні норми політичного, економічного та культурного життя УСРР або вносили корінні зміни до практики державних органів УСРР, розглядав питання про внесення часткових змін до

Конституції УСРР та їх подання на затвердження Всеукраїнського з'їзду Рад, у порядку ініціативи порушував перед верховними органами Союзу РСР питання про зміну Конституції СРСР, вирішував інші питання, які подавала Президія ВУЦВК або ставила сама Сесія, в межах її компетенції, на свій розгляд (п. „е“, „є“, „з“, „і“, „й“ ст. 30).

У період між сесіями ВУЦВК, згідно зі статтею 32 Конституції УСРР у редакції 1929 р., Президія цього органу виконувала функції вищого законодавчого, виконавчого та розпорядчого органу влади УСРР. Вона була уповноважена видавати декрети, постанови й розпорядження, розглядати й затверджувати проекти декретів і постанов, внесених РНК УСРР (ст. 34). Усі законодавчі акти та постанови, що визначали загальні норми політичного, економічного та культурного життя УСРР, та ті, що вносили корінні зміни до практики державних органів УСРР, а також проекти кодексів законів Президія ВУЦВК обов'язково мала подавати на розгляд і затвердження сесії ВУЦВК (ст. 35). Вона була уповноважена вирішувати й інші питання в порядку верховного управління (ст. 37). Певні повноваження у сфері забезпечення революційної законності й охорони державного ладу та громадської безпеки покладалися законодавцем також на органи місцевої влади у межах територій, на яких вони діяли (п. „д“ ст. 63).

Конституція УРСР 1937 р. Звертаємо увагу на те, що редакція Конституції (Основного Закону) УРСР, яку прийняли 30 січня 1937 р. [127, С. 81], частково була аналогічна редакції Конституції СРСР 1936 р. Це, зокрема, підтверджується змістом статей розділу 1 „Суспільний устрій“, особливо в аспекті статей 1, 2, згідно з якими УРСР визнавалася „соціалістичною державою робітників і селян“, а її політичну основу „становили Ради депутатів трудящих“; розділу 2 „Державний устрій“, у якому наголошувалося на збереженні за УРСР права виходу з Союзу РСР, на обов'язковості виконання законів СРСР на території УРСР; розділу 10 „Основні права й обов'язки громадян“ та інших. До відання УРСР, в особі її найвищих органів влади й органів державного управління, належало встановлення і зміна Конституції УРСР і контроль за її додержанням,

видання законів УРСР, охорона державного ладу і прав громадян, керівництво культурно-освітніми і науковими організаціями й установами загальнореспубліканського значення, амністія і помилування громадян, засуджених судовими органами УРСР (ст. 19) тощо.

Найвищим органом державної влади УРСР відповідно до Конституції УРСР у редакції 1937 р. визнавалася Верховна Рада УРСР. Вона ж була „єдиним законодавчим органом“ держави, а до повноважень її Президії належало: тлумачення законів УРСР, видання указів, скасування постанов і розпоряджень РНК УРСР, постанов і розпоряджень обласних Рад депутатів трудящих у разі їх невідповідності законам, помилування громадян, засуджених судовими органами УРСР (ст. 20, 23, 30) тощо.

Найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади УРСР згідно зі статтею 39 Конституції УРСР, визнавалася РНК УРСР. Вона наділялася правом видавати постанови і розпорядження на основі і на виконання законів СРСР і УРСР, постанов і розпоряджень РНК СРСР та перевіряти їх виконання (ст. 41). Одним із найбільш важливих повноважень РНК УРСР було застосування заходів із забезпечення громадського ладу, оборони інтересів держави й охорони прав громадян (п. „Г“ ст. 43).

Наведене дає підстави стверджувати, що об'єднання переважної частини територій колишньої Російської імперії у нову державу – Союз РСР – обумовило потребу створення єдиної правової системи, що забезпечила б функціонування не лише системи права, системи законодавства, правових відносин та інших її елементів, але й спільної економічної, політичної, культурної системи радянської держави та суспільства в цілому. Це й мали забезпечити конституційні акти, основу яких становила Конституція СРСР і відповідні їй конституції союзних республік, зокрема Української РСР.

Особливу увагу конституцієдавець СРСР приділив урегулюванню в Конституції СРСР у редакції 1936 р. питань законодавчої діяльності у галузях конституційного, кримінального та цивільного права, а також судочинства і прокурорського нагляду, що мало сприяти формуванню жорсткої правової

вертикалі центрального управління усіма органами державної влади. Що ж стосується кримінально-правового законодавства, то воно також мало набути статусу загальносоюзного.

Аналіз кримінально-правового законодавства СРСР періоду 1923 – першої половини 1941 рр. (до початку війни 1941 – 1945 рр.) доволі чітко розкриває пріоритети законодавця. В цілому за названий період він розробив і прийняв 150 актів. Найбільше змін, доповнень було пов'язано з удосконаленням „Положення про військові злочини“ (1927 р.) та прийняттям і удосконаленням інших правових актів, спрямованих на регулювання і охорону суспільних відносин у сфері несення військової служби або її організації чи підготовки до неї (всього 20 актів або 13,3% від загальної кількості прийнятих). Трохи менше було приділено уваги розвитку „Основних засад „уголовного“ законодавства СРСР і союзних республік“. З метою забезпечення функціонування та удосконалення Основних засад було прийнято 14 актів, що становило 9,33% від загального числа прийнятих. Це підтверджує те, що кримінально-правова політика центральної влади СРСР переважно стосувалася забезпечення правового порядку у збройних силах Радянської держави названого періоду. Проте це „забезпечення“ здійснювалося більшовицьким політичним режимом „традиційно“, у злочинний спосіб, з чітким дотриманням принципу диктатури пролетаріату. За даними генерала О. Тодоровського, оприлюднених О. М. Уривалкіним, було піддано репресіям і знищено 3 (60%) маршалів із 5; 3 (60%) командуючих арміями 1 рангу із 5; 10 (100%) командуючих арміями 2 рангу із 10; 50 (87,71%) командирів корпусів із 57; 154 (82,79%) командирів дивізій із 186; 16 (100%) армійських комісарів I рангу із 16; 25 (89,28%) армійських комісарів II рангу із 28; 58 (90,62%) дивізійних комісарів із 64; 401 (87,93%) політпрацівників із 456... Із травня 1937 р. по вересень 1938 р. була репресована майже половина командирів полків, майже всі командири бригад та дивізій, всі командири корпусів та командуючі військами військових округів, члени військових рад та начальники політичних управлінь округів, дивізій і бригад, майже третя частина комісарів полків, багато викладачів вищих і

середніх військових навчальних закладів [222, С. 675]. Серед них значну частину становили українці.

Крім того, вже в 1940 р. влада розпочала активно здійснювати кримінально-правовий тиск на суб'єктів сфери цивільного суспільства (робітників, інженерів, службовців, неповнолітніх дітей та учнів професійних навчальних закладів). Криміналізувавши „самовільне залишення“ ними підприємств, установ, училищ, а щодо директорів підприємств і керівників установ – за „ухилення від віддання до суду... винних у самовільному залишенні підприємств і установ, вчиненні прогулів без поважних причин... прийняття на роботу тих, хто переховується від закону“, за ухилення від примусового перевodu на інше підприємство радянський законодавець намагався забезпечити високий рівень інтенсивності промислового виробництва, якості продукції, значна частина якої направлялася на новітнє переозброєння РСЧА та Військово-морського флоту, що підтверджувало реальність підготовки Радянської держави до війни.

3.6 Кодифікація українського радянського кримінального права в 1927 р.

Кодифікація, як термін та одна із форм правотворчої соціально корисної діяльності, відома суспільству ще з часів Юстиніана I. Українські вчені також доволі ґрунтовно дослідили загальну теоретичну правову категорію „кодифікація“ [163, С. 139, 140]. Що ж стосується дослідження проблем кримінально-правової кодифікації в Україні то, на нашу думку, найбільш фундаментальними у цьому аспекті є результати наукового пошуку В. К. Грищука, який здійснив аналіз філософських, психологічних та юридичних підходів до розуміння кодифікаційної діяльності і її здійснення, визначивши її суб'єкт, об'єкт, предмет, функції тощо [30, С. 47].

Наше дослідження кодифікації в межах аналізованого підрозділу здійснювалося в аспектах системи, структури, змісту та особливостей радянського укладання КК УСРР, прийнятого в 1927 р. відповідно до Постанови

ВУЦВК УСРР від 8 червня 1927 р. [186]. Як і КК УСРР у редакції 1922 р., він структурно складався із Загальної та Особливої частин. До складу першої були включені шість розділів: „Завдання Кримінального кодексу“ (ст. 1); „Межі чинності Кримінального кодексу“ (ст. 2, 3); „Загальні принципи кримінальної політики УСРР“ (ст. 4–20), „Заходи соціальної оборони, застосовувані за Кримінальним кодексом“ (ст. 21–41), „Порядок застосування судово-поправних заходів соціальної оборони“ (ст. 42–47), „Умовний засуд і умовно-дореченцеве звільнення“ (ст. 48–53). Особлива частина кодексу складалася з дев'яти розділів, а саме: „Контрреволюційні злочини“ (ст. 54¹–54); „Злочини проти порядку урядування“ (ст. 55–96), котрі додатково поділялися на дві підгрупи. До підгрупи „А“ були віднесені „Особливо для СРСР небезпечні злочини проти порядку урядування“ (ст. 56¹⁵ – 56²⁸), а до підгрупи „Б“ – „Інші злочини проти порядку урядування“ (ст. 57–96); „Урядові (службові) злочини“ (ст. 97–109), „Зламання правил про відокремлення церкви від держави“ (ст. 110–115), „Господарські злочини“ (ст. 116–137), „Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи“ (ст. 138–169), „Майнові злочини“ (ст. 170–191), „Ламання правил, що охороняють народне здоров'я, громадську безпеку і публічний порядок“ (ст. 192–205), „Військові злочини“ (ст. 206¹–206³¹).

Статті були поділені на частини, що виділялися абзацами, і пункти, позначені малими літерами. Статті Особливої частини, як правило, містили санкції або положення, що їх замінювали, відсилаючи правозастосувача до іншої статті КК УСРР у редакції 1927 р., санкція якої підлягала застосуванню. Окремі статті мали примітки, які у тексті позначалися терміном „Увага“. Примітки були характерними також для статей Загальної частини. Крім того, до статті 38 КК УСРР у редакції 1927 р. вперше було долучено як офіційний додаток „Перелік майна, що не підлягає конфіскації за судовими вироками“, що був оприлюднений 22 травня 1928 р. у „Вістях ВУЦВК“ № 118 [136, С. 73, 74].

Варто звернути увагу на те, що структура КК УСРР була аналогічною структурі „Уголовного“ кодексу РРФСР, затвердженого Постановою Всеросійського ЦВК від 22 листопада 1926 р. і введеного в дію з 1 січня 1927 р.

У цих актах також простежується чимало спільних рис у правових ідеях, юридичному змісті правових норм, що свідчить про спорідненість законотворчого процесу і кримінально-правової політики цих республік Союзу РСР [195, С. 256–288].

Вважаємо за необхідне зазначити, що законодавець УСРР у 20-х роках ХХ ст. користувався юридичною термінологією, яка в сучасних умовах, під впливом розвитку української розмовної і професійної юридичної мови та у зв'язку з проникненням у національне мовне поле термінології міжнародних правових актів певною мірою втратила свою актуальність або набула змістовних ознак, котрі неточно чи неправильно відтворюють сутність юридичних явищ. Щоб уникнути різночитань і неправильного розуміння спеціальних термінів, що в різні часи використовувалися у різних державах, ми, як правило, використовуємо сучасну уніфіковану для цього дослідження термінологію. Так, психологічний термін „воля“ застосовується нами як одна з функцій людської психіки, яка полягає у владі над собою, керуванням своїми діями та свідомому регулюванні своєї поведінки. Такі види покарання, як позбавлення та обмеження волі, ми називаємо позбавленням або обмеженням свободи, що відповідає суті цих видів покарань. Термін „артикул“ на позначення певного підрозділу тексту був характерним для актів XV–XVIII ст. Для української правової термінології в 20–30 рр. ХХ ст. він уже вважався архаїзмом і майже не використовувався. Для уніфікації термінології тексту дослідження і кращого його розуміння ми вважаємо за доцільне використовувати замість слова „артикул“ – термін „стаття“; замість „захід соціальної оборони“ – „захід соціальної охорони“; замість „судово-поправні заходи“ – „судово-виправні заходи“; замість „умовно-дореченцеве звільнення“ – „умовно-дострокове звільнення“ замість „зламання правил“ – „порушення правил“.

Аналіз основних положень Загальної частини КК УСРР у редакції 1927 р. Завданням названого кодексу законодавець визначив судово-правову охорону радянської соціалістичної держави і встановленого у ній правового порядку від суспільно небезпечних дій (злочинів) шляхом застосування до правопорушників

зазначених у цьому акті заходів соціальної охорони (ст. 1). З наведеного вбачається, що охорона прав людини для радянського законодавця і надалі залишалася другорядним завданням, реалізація якого була можливою лише через спеціальні норми Особливої частини КК УСРР. Це підтверджується також закріпленням в аналізованому акті визначенням злочину, згідно з яким ним вважалася кожна суспільно небезпечна дія або бездіяльність, що загрожувала радянському ладові або порушувала правовий порядок, встановлений владою робітників і селян на перехідний до комуністичного ладу період часу (ст. 4).

Таким чином, КК УСРР у редакції 1927 р. був орієнтований на політичну боротьбу з колишніми „експлуаторами“ кримінально-правовими засобами, що здійснювалася в інтересах УСРР як „організації диктатури“ працюючих і експлуатованих мас пролетаріату і найбіднішого селянства для досягнення перемоги над капіталістами і поміщиками.

До осіб, які вчинили суспільно небезпечні дії або були небезпечними через зв'язки зі злочинним оточенням чи в минулому займалися злочинною діяльністю, законодавець передбачив можливість застосування трьох видів заходів соціальної охорони, а саме: судово-виправних, медичних та медично-педагогічних.

До судово-виправних заходів соціальної охорони належали: оголошення ворогом трудящих з позбавленням громадянства УСРР, а відтак і громадянства СРСР з вигнанням за межі держави назавжди (довічно); позбавлення свободи з суворою ізоляцією; позбавлення свободи без суворої ізоляції; призначення примусової праці без позбавлення свободи; обмеження прав; вигнання за межі СРСР на певний строк; вислання засудженого на певний строк за межі УСРР або за межі окремої місцевості з поселенням у визначених місцевостях або без такого поселення, з заборонаю проживати в окремих місцевостях або без такої заборони; звільнення з посади із заборонаю обіймати ту чи іншу посаду або без такої заборони; заборона займатися тією чи іншою діяльністю або промислом; оголошення громадської догани; повна або часткова конфіскація майна; стягнення штрафу; оголошення застереження (ст. 21). До зазначеної системи

судово-виправних заходів соціальної охорони законодавець не включив смертну кару. Він, визначаючи цей вид покарання як виключний у примітці № 1 до статті 21 КК УСРР, пояснив, що розстріл застосовується лише для боротьби з найтяжчими злочинами, що загрожують основам радянської влади й радянського ладу, тимчасово, „аж доки [його] не скасує Центральний виконавчий комітет СРСР“. У примітці № 2 до цієї ж статті законодавець УСРР наголосив, що „розстрілу не можна призначати й застосовувати до осіб, що не досягнули віку 18 років у момент скоєння злочину, а також до вагітних жінок“.

Такі заходи соціальної охорони, як вигнання, позбавлення свободи й примусова праця, суди могли застосовувати тільки як самостійні основні види покарання. Усі інші види можна було застосовувати як самостійні або додаткові. До того ж конфіскацію майна і штраф як додаткові заходи можна було застосовувати лише у випадках, прямо передбачених в аналізованому кодексі (ст. 22). Усвідомлюючи руйнівну силу для особи, її сім'ї такого виду покарання як конфіскація законодавець наголосив, що її „можна застосовувати тільки за вчинення визначених в окремих [статтях]... злочинів державних, військових і найважливіших урядових та господарських, а так само за інші злочини у встановлених законодавством СРСР випадках“ (ст. 38).

До медичних заходів соціальної охорони законодавець відніс примусове лікування та поміщення в медично-ізоляційні установи (ст. 23), а до медично-педагогічних – встановлення опіки, віддання неповнолітніх для піклування батькам, родичам або іншим особам чи установам, організаціям, та поміщення до спеціальних закладів (ст. 24). Медичні і медично-педагогічні заходи соціальної охорони, якщо їх не застосовували відповідні органи перед судовим розглядом, могли призначатися судом у разі, коли він визнав „за невідповідне в даному випадкові застосовувати судово-виправні заходи соціальної охорони“ (ст. 25).

Такий вид покарання, як оголошення засудженої особи „ворогом трудящих“ з позбавленням громадянства УСРР та СРСР, і вигнання її за межі СРСР, призначався лише безстроково, тобто довічно (ст. 26). Варто звернути увагу, що законодавець пом'якшив покарання особам, які були вигнаними за межі СРСР,

але самовільно повернулися на батьківщину. Так, у положеннях статті 71 КК УСРР у редакції 1922 р. щодо таких правопорушників передбачалася лише смертна кара, а в нормах статті 81 КК УСРР у редакції 1927 р. – позбавлення свободи з суворою ізоляцією на строк не менше як п'ять років, але не більше десяти років (ст. 27).

Традиційно законодавець УСРР заборонив застосування заходів соціальної охорони до осіб, чиї діяння призвели до суспільно небезпечних наслідків, якщо такі дії були здійснені у стані хронічної душевної хвороби або тимчасового розладу душевної діяльності чи в стані якої-небудь іншої хвороби, через яку ці особи не могли усвідомлювати своїх вчинків або керувати ними. Така ж заборона діяла щодо осіб, які вчинили суспільно небезпечні дії в стані „душевної рівноваги“, але на момент постановлення вироку захворіли на названі хвороби. До них можна було застосовувати лише медичні заходи (ст. 10). Водночас у примітці до статті 10 КК УСРР законодавець зазначив, що застосування судово-виправних заходів соціальної охорони передбачалося щодо осіб, які умисно доводили себе до такого стану сп'яніння, коли вони тимчасово не могли усвідомлювати своїх „вчинків“ або керувати ними і в цей час здійснювали суспільно небезпечні дії.

Заборонялося застосовувати судово-виправні заходи соціальної охорони до малолітніх дітей, які не досягли віку 14 років. До неповнолітніх віком від 14 до 16 років їх можна було застосовувати лише у випадку надання спеціальною комісією у справах неповнолітніх висновку про те, що до таких осіб не можна застосовувати медично-педагогічні заходи. Справу про застосування до таких неповнолітніх судово-виправних заходів або про заміну їх заходами медично-педагогічними мав вирішувати суд (ст. 11). Втім, навіть у разі визнання потреби у призначенні неповнолітньому правопорушнику покарання у виді судово-виправних заходів соціальної охорони на певний строк суд мав зменшити міру (межу) такого покарання, встановлену у статті, де була закріплена відповідна суспільно небезпечна дія, за вчинення якої винний притягувався до відповідальності, для неповнолітніх віком від 14 до 16 років наполовину, а для

неповнолітніх віком від 16 до 18 років – на третину. Конкретні заходи соціальної охорони щодо кожного такого правопорушника мали вибиратися судом у цих межах (ст. 12).

Привертає увагу також норма, закріплена у статті 41 КК УСРР у редакції 1927 р., згідно з якою суд, виносячи виправдувальний вирок, наділявся правом безпідставно оголосити виправданій особі пересторогу (попередження), яка була одним із видів судово-виправних заходів соціального захисту, якщо поведінка виправданої особи викликала побоювання (юридично необґрунтовану емоцію), що вона може вчинити злочин у майбутньому.

Призначаючи покарання, суд зобов'язаний був брати до уваги ступінь і характер небезпеки особи злочинця та скоєного ним злочину, особу злочинця, мотиви злочину, місце й час його вчинення, обставини, що могли обтяжити чи пом'якшити покарання. Наведене істотно впливало на обрання більш або менш суворих заходів соціального захисту (ст. 42–44).

Законодавець передбачав також можливість умовного засудження осіб, якщо в судовому процесі виявлялося, що ступінь їх суспільної небезпеки не вимагає ізоляції, або призначення покарання у виді примусової праці. У таких випадках суд мав право постановити рішення про невиконання вироку з умовою, що засуджений не вчинить протягом встановленого судом іспитового строку іншого „не менш тяжкого або однорідного“ злочину. Якщо строк покарання призначався більше як на один рік, то іспитовий строк міг становити від трьох до десяти років (ст. 48). У разі недотримання правопорушником наведеної умови не лише призначалося покарання за новий злочин, але й підлягали виконанню умовно відстрочені заходи соціальної охорони (ст. 49 КК). Що ж стосується інших інститутів Загальної частини КК УСРР у редакції 1927 р., то вони певною мірою були удосконалені або уніфіковані, але будь-яких фундаментальних змін не зазнали.

Аналіз основних положень Особливої частини КК УСРР у редакції 1927 р. Утворення СРСР обумовило нові умови формування кримінально-правових законів. Найбільш чітко це проявляється в частині 1 статті 54¹ КК УСРР, у якій

було закріплено новітнє, як на той час, визначення поняття контрреволюційного злочину. Так, контрреволюційною визнавалася будь-яка дія, спрямована „на повалення, підрив або послаблення влади робітничо-селянських рад і обраних ними, на підставі Конституції СРСР і конституцій союзних республік, робітничо-селянських урядів СРСР, союзних і автономних республік або на підрив чи послаблення зовнішньої безпеки СРСР і основних господарських, політичних та національних здобутків пролетарської революції“. Наведене свідчить про факт намагання легітимації нового суб'єкта кримінально-правових відносин – держави під назвою СРСР. У суспільних та правових відносинах цей суб'єкт представляли робітничо-селянські Ради (органи влади), які нібито були сформовані у „конституційному порядку“, а не внаслідок „жовтневого перевороту“. Об'єктом кримінально-правової охорони визнавалися безпека СРСР та основні економічні, політичні і національні здобутки (цінності) цієї держави, сформованої внаслідок перемоги „пролетарської революції“. Більше того, політичний і правовий волюнтаризм лідерів Радянської держави був настільки невгамовний, що вони на законодавчому рівні внесли до КК УСРР у редакції 1927 р. положення, за яким, згідно з принципом „міжнародної солідарності інтересів усіх трудящих“, такі ж дії, визначені у частині 1 статті 54¹ цього акта, визнавалися „за контрреволюційні“, якщо їх було спрямовано „проти всякої іншої держави трудящих, хоч би й [такої], що не входить до Союзу РСР“ (ч. 2 ст. 54¹). Тим самим законодавець УСРР безпідставно поширив дію своїх законів на території невизначених, у тому числі, можливо, навіть ще не створених держав, що явно порушувало принцип правової визначеності.

Диспозиції статей мали чітко виражений політичний зміст, ідейну сутність якого становив захист Радянської держави від можливих посягань внутрішніх і зовнішніх ворогів кримінально-правовими засобами. Зміст диспозицій багатьох статей КК УСРР у редакції 1927 р. був аналогічним змісту диспозицій статей КК УСРР у редакції 1922 р. (наприклад, стаття 54² і стаття 58, стаття 54³ і стаття 59, стаття 54⁶ і стаття 66, стаття 54⁸ і стаття 64, стаття 54⁹ і стаття 65 відповідно).

Крім того, Особлива частина цього кодексу не мала у своєму складі категорії „державні злочини“.

Злочини проти порядку урядування, у КК УСРР у редакції 1927 р. були включені до розділу 2. До того ж у статті 55 нової редакції КК УСРР законодавець чітко відмежував злочини проти порядку урядування від контрреволюційних, зазначивши, що вони вчиняються „без контрреволюційної мети“, але порушують правильну діяльність органів урядування або народного господарства чи послаблюють силу й авторитет влади, у поєднанні з опором органам влади, перешкоджанням їхній діяльності чи непідкоренням законам. За рівнем небезпеки для суспільства ця група злочинів поділяється на дві підгрупи, а саме: „Особливо для СРСР небезпечні злочини проти порядку урядування“ (ст. 56¹⁵–56²⁸) та „Інші злочини проти порядку урядування“ (ст. 57–96).

Законодавець істотно удосконалив визначення поняття зловживання владою або службовим становищем, вказавши, що це такі дії урядової (службової) особи, котрі вона могла вчинити завдяки своєму службовому становищу, всупереч службовій потребі, що могли призвести до „порушення правильної роботи установи чи підприємства, завдати йому майнових збитків чи призвести порушення громадського порядку або охоронюваних законом прав та інтересів окремих громадян у випадку, коли службова особа вчиняла ці дії або систематично, або з корисливих міркувань чи через іншу особисту зацікавленість, або якщо вони спричинили тяжкі наслідки чи правопорушник усвідомлював можливе настання цих наслідків (ст. 97). У примітці до статті 97 КК УСРР у редакції 1927 р. законодавець значно розширив порівняно з КК УСРР у редакції 1922 р. коло службових осіб, віднісши до них осіб, „що обіймають постійні чи тимчасові посади або виконують постійно чи тимчасово ті чи інші обов’язки в будь-якій державній установі... чи на підприємстві або в товаристві з виключною або переважною участю державного капіталу, в кооперативній організації, в господарській організації громадського характеру, а також в організації чи об’єднанні, що за законом має певні права, обов’язки чи повноваження для здійснення господарських адміністративних, судових (щодо

суду, слідства, нагляду, охорони тощо), освітніх чи інших завдань публічно-правового характеру, а також окремі члени таких організацій, якщо їм надані права, обов'язки чи повноваження для здійснення зазначених завдань публічно-правового характеру“.

Згідно з КК УСРР у редакції 1927 р. службові особи могли нести кримінальну відповідальність за перевищення влади або службових повноважень (ст. 98), за бездіяльність влади (ст. 99), за зловживання владою (ст. 100), за дискредитацію влади (ст. 101).

У цьому ж розділі встановлювалася відповідальність за вчинення *злочинів, спрямованих проти правосуддя*, до яких належали постановлення суддями з корисливих чи інших особистих мотивів неправосудних вироків, ухвал чи постанов (ст. 102), незаконне затримання або привід, примушування до свідчень на допиті, застосування незаконних заходів особами, які вели дізнання чи слідство, а також взяття під варту, як запобіжний захід, з корисливих та інших особистих мотивів (ст. 103).

Сюди ж були включені *склади злочинів, спрямовані на боротьбу з хабарництвом*. Зокрема, відповідальності за вчинення злочинів цієї групи підлягали службові особи, які особисто або через посередників отримали хабар у будь-якій формі (ст. 105). Передбачалося відповідальність і за дачу хабара або посередництво у хабарництві, здійснене будь-якою особою, визначеною в законі (ст. 106). Також вважалися незаконними дії службової особи, котра умисно створювала умови й обставини для пропонування їй хабара з метою викриття особи, яка вчинить такі дії, як хабародавця (ст. 107).

Одночасно законодавець значно скоротив кількість складу злочинів, пов'язаних із *відповідальністю за порушення законодавства про відокремлення церкви від держави* (розділ 4). Більше того, санкції статей 110–115, що входили до розділу 4 аналізованого акта, не передбачали застосування до засуджених смертної кари і позбавлення свободи. До того ж, як для радянської кримінально-правової політики, передбачені в КК УСРР у редакції 1927 р покарання були доволі гуманними. Так, суди могли застосовувати до засуджених за вчинення

злочинів із названої групи лише два види покарань: примусову працю – на строк до одного року (ст. 110, 111), до шести місяців (ст. 112, 113, 115), або до трьох місяців (ст. 114) та накладення штрафу – у розмірі 500 крб (ст. 100) чи до 300 крб (ст. 112–114). До того ж, за винятком покарань, встановлених у статтях 111 і 115, наведені види покарань були альтернативними, а тому могли застосовуватися до підсудних із врахуванням їх матеріального становища, стану здоров'я тощо.

Кримінальній відповідальності підлягали особи, що порушували закони про працю (ст. 121), умови колективних договорів з профспілкою (ст. 122) або перешкоджали законній діяльності фабрично-заводських і місцевих комітетів, професійних спілок та їхніх уповноважених (ст. 123). Передбачалося покарання за понад нормове справляння комірною з робітників і службовців (ст. 124), спекуляцію жилими приміщеннями (ст. 125), порушення положень і правил про державні монополії (ст. 126) та вчинення інших правопорушень, визначених у статтях 127–137 КК УСРР.

Фактично не зазнав змін склад злочинів, закріплених в розділі 6 „Злочини проти життя, здоров'я, свободи і гідності особи“ КК УСРР. Привертає увагу те, що законодавець відмовився від поділу статей названого розділу на окремі підрозділи залежно від об'єкта посягання, як у главі 5 КК УСРР у редакції 1922 р. У статті 145 були закріплені норми, у яких установлювалася відповідальність за надання людині допомоги у здійсненні самогубства або за підмову до самогубства неповнолітньої людини чи особи, яка нездатна усвідомлювати свої дії та їх можливі наслідки, а також за доведення особи до самогубства.

У багатьох статтях було визначено підстави для притягнення до відповідальності за посягання на здоров'я людини і на її статеву свободу та статеву недоторканність.

До протиправних дій, *спрямованих проти свободи честі і гідності людини* в КК УСРР у редакції 1927 р. належало незаконне позбавлення свободи (ст. 155), поміщення до психіатричної лікарні завідомо здорової людини (ст. 156), образа (ст. 167, 168) і наклеп (ст. 169). Як правило, за вчинення названих злочинів

призначалися три види покарань: позбавлення свободи, примусова праця та штраф. Санкції окремих норм були альтернативними у межах названих покарань (заходів соціальної охорони).

У КК УСРР у редакції 1927 р., як і в попередньому кодексі, були закріплені норми, спрямовані на *кримінально-правову охорону власності*. Зокрема законодавець встановив відповідальність за вчинення таких майнових злочинів: „таємне загарбання чужого майна“, тобто крадіжка (ст. 170–172), „явне загарбання чужого майна“ в присутності особи, що володіє, користується або розпоряджатися ним (грабіж) (ст. 173), розбій, тобто явний напад, поєднаний із насильством, що „загрожує смертю або каліцтвом“, чи із „загрозою заподіяти подібне насильство“, щоб заволодіти чужим майном (ст. 174), „купівля зазнаки загарбаного“ (завідомо краденого) (ст. 175), заволодіння чужим майном під час перебування потерпілого у непритомному стані (ст. 176), привласнення або розтрата чужого майна, отриманого для виконання певного завдання (ст. 177) тощо.

Розділ 8 „Ламання (порушення) правил, що охороняють народне здоров'я, громадську безпеку і публічний порядок“ КК УСРР у редакції 1927 р. був значно розширений і удосконалений у порівнянні з аналогічною главою 8 КК УСРР у редакції 1922 р. Наприклад, законодавець криміналізував такі дії: подання на пошту заборонених до пересилки вибухових, легкозаймистих речовин, роз'їдаючих засобів („їдкого надіб'я“) та кислот (ст. 195), виготовлення, переховування, купівля або збут вибухового „надіб'я“, набоїв, стрілецької зброї військових зразків (ст. 196), повідомлення завідомо неправдивих відомостей у заявах, поданих до державних установ (ст. 201), зривання, пошкодження печатки або інших знаків, накладених на виконання наказу влади (ч. 1 ст. 203) та ін.

За вчинення наведених протиправних дій законодавець визначив такі види покарання: позбавлення свободи, примусова праця, штраф та конфіскація прихованого майна. Значна частина санкцій передбачала альтернативні покарання.

Військовими злочинами, згідно зі статтею 206¹ КК УСРР у редакції 1927 р., визнавалися спрямовані проти встановленого порядку відбування військової служби протиправні діяння, вчинені військовими службовцями й військовозобов'язаними запасу РСЧА під час перебування в лавах названої армії, а також громадянами, що перебували в окремих утворених на воєнний період командах для обслуговування тилу („запілля“) та фронту. До цієї ж групи належали злочини стройового муштрового складу окремих озброєних загонів (резервів) Народного комісаріату шляхів і особового складу воєнізованої охорони підприємств і споруд, що мали особливе державне значення.

Види покарань, які законодавець передбачив для військовослужбовців та осіб, які до них прирівнювалися, у разі вчинення злочинів, спрямованих проти військової служби, були доволі суворими. Наприклад, за невиконання наказу, виданого в порядку служби, винні особи мали засуджуватися до позбавлення свободи із суворою ізоляцією на строк до двох років. Якщо вказане правопорушення було вчинене групою осіб або в бойовій обстановці чи призвело до особливо тяжких наслідків, щодо винних осіб призначалося таке ж покарання на строк не менше одного року, але не більше десяти. Якщо ж такий злочин був вчинений у бойовій обстановці, що призвело до „шкідливих наслідків“, винних осіб засуджували до найсуровішого покарання (смертної кари) (ст. 206²). Таке саме покарання мало застосовуватися й щодо осіб, котрі вчинили опір особі, що виконувала покладені на неї обов'язки військової служби (ст. 206³), а також щодо тих, хто примушував особу до невиконання обов'язків військової служби (ст. 206⁴) тощо.

У випадку самовільного залишення військової частини чи місця служби за умов, викладених в пунктах „а“ і „б“ статті 206⁷ КК УСРР у редакції 1927 р., вчиненого повторно або більшу кількість разів „у воєнний час за надто обтяжливих обставин“, особу, винну у скоєнні такого злочину, засуджували не лише до вищого заходу соціальної охорони, а також до додаткового покарання у виді конфіскації майна. Такі ж види покарання застосовувалися до

військовослужбовців, які самовільно залишили частини чи місця служби у бойовій обстановці (ст. 206⁹).

За незаконне поводження з полоненими за обтяжуючих обставин, визначених у законі, винні особи каралися позбавленням свободи без суворої ізоляції на строк до трьох років. За вчинення таких самих дій, але без вказаних обставин, винних осіб притягували до дисциплінарної відповідальності на підставі норм Дисциплінарного статуту РСЧА (ст. 206²⁹). Аналогічне застосування норм цього статуту, за наявності обставин, що пом'якшували покарання, передбачалося за невиконання виданого в порядку служби наказу (п. „б“ ст. 206²), за образу, нанесену у вербальній формі чи дією (п. „в“ ст. 206⁵, п. „б“ ст. 206⁶), тощо. Більш повний аналіз сутності кримінально-правового законодавства в редакції 1927 р. описано в монографії, що стосується цього дослідження.

Кримінальний кодекс УСРР у редакції 1927 р. діяв до 31 березня 1961 р. До нього було внесено низку змін і доповнень, що в основному обумовлювалися особливостями економічного, політичного функціонування СРСР та УСРР/УРСР як його складової частини в 30–50 рр. ХХ ст.

3.7 Удосконалення українського радянського кримінального права та особливості політики зловживання ним у 20 – 50 рр. ХХ ст.

Варто звернути увагу, що названий період часу був доволі активним у сфері кримінально-правового законотворення, що підтверджується даними про внесення змін і доповнень до КК УСРР у редакції 1927 р. Центральні органи законодавчої і виконавчої влади СРСР та УСРР почали практикувати прийняття спільних з ВКП(б), КП(б)У політико-правових актів, зокрема у кримінально-правовій галузі, тим самим тоталіризуючи всі сфери суспільних відносин, а особливо правоохоронну й судову, спонукаючи працівників цих державних систем до протиправних репресій щодо людей, незважаючи на їх природні й визначені у конституційних і ординарних законах права та свободи. Окреме

місце у регулюванні кримінально-правових відносин цього періоду посідають підзаконні нормативні акти відомчого характеру, певна частина яких не підлягала оприлюдненню або піддавалася різним видам утаємничення.

Розпочалося все з того, що наприкінці 1929 р. активізувалося зростання кількості колгоспів і радгоспів, у зв'язку з чим більшовики дійшли висновку щодо можливості переходу до політики знищення куркулів, тобто найбільш конкурентоспроможних і активних приватних виробників аграрної продукції, як класу, замінивши їх колективними господарствами. З цією метою було скасовано закон про оренду землі і про найм працівників. Одночасно влада дозволила селянам-колгоспникам у позасудовому порядку конфісковувати, тобто безкоштовно вилучати, у селян – приватних власників тварин, машини та інші засоби виробництва на користь колгоспів [51, С. 291]. Після експропріації державою промислових підприємств у фабрикантів, заводчиків, тобто відносно незначної кількості населення, більшовики завдали другого, нищівного удару по широкій верстві сільського патріархального населення, представивши його люмпенізованій частині суспільства як класового антагоніста на рівні індивідів, сімей, родів, що призвело до криміналізації суспільних відносин не лише в окремих населених пунктах, а й у державі в цілому. Така політика більшовиків відповідала позиції Й. В. Сталіна, який стверджував: „Щоб витіснити куркульство як клас, треба зломити у відкритому бою опір цього класу і позбавити його виробничих джерел існування і розвитку (вільного користування землею, знарядь виробництва, оренди, права найму працівників і т. д.)... Це добре зрозуміли бідняки і середняки нашого села, які громлять куркульство...” [200, С. 181, 182]. Проте цей малоосвічений на той час прошарок населення, не розуміючи політичної ситуації, не маючи управлінського досвіду, не зрозумів, що завдяки його участі в більшовицькому цькуванні людини людиною, класом іншого класу він розпалює вогонь політичної боротьби, у якій загинуть покоління його нащадків. Реалії тогочасного виконання колгоспами „сталінських завдань“ доволі об'єктивно описала Л. Тимофєєва, завідувач історичного відділу Хмельницького краєзнавчого музею [209, С. 28–34].

Не змігши своєчасно вибудувати рентабельну агротехнічну виробничу систему, більшовики замість мирного вирощування сільськогосподарської продукції розпочали „боротьбу за хліб“, видираючи його понад усякі плани і норми заготівлі із селянських комірчин. Крім значної організаційно-політичної роботи щодо вилучення у селян зернових, картоплі та інших агрокультур, ЦВК і РНК СРСР вже у 1932 р. розпочали законотворчу діяльність, спрямовану на охорону майна державних підприємств, колгоспів, кооперації та укріплення суспільної соціалістичної власності, ухваливши Постанову від 7 серпня 1932 р. (ЗЗ СРСР, № 62, Ст. 360). Згідно з положеннями цього акта за викрадення вантажів на залізничному і водному транспорті до винних осіб суди мали застосовувати смертну кару у виді розстрілу з конфіскацією всього майна. У разі наявності обставин, що пом'якшували покарання, смертна кара могла бути заміненена на позбавлення свободи на строк не менше десяти років із конфіскацією майна. Крім того, майно колгоспів і кооперативів (врожай на полях, суспільні запаси, тварини тощо) прирівнювалися у правовому захисті до державного майна. За їх розкрадання призначалися види покарання, ідентичні тим, що застосовувалися до розкрадачів власності на транспорті. Законодавець також зазначив про необхідність проведення рішучої боротьби з „куркульсько-капіталістичними елементами, які застосовують насилля і погрози до колгоспників з метою примусити їх вийти з колгоспу, а відтак розвалити колгосп“. Більше того, такі дії прирівнювалися до „державних злочинів“, а покарання за них мало призначатися у виді позбавлення свободи на строк від п'яти до десяти років з ув'язненням у концентраційному таборі. До осіб, які засуджувалися за вчинення названих злочинів, заборонялося застосовувати амністію. Положення проаналізованої Постанови законодавця СРСР не були імплементовані до змісту КК УСРР у редакції 1927 р., як окрема норма (норми). Проте цей документ активно застосовувався як акт прямої дії і навіть був долучений як додаток до названого кодексу [187, С. 76, 77].

У 1931 р. були удосконалені частина друга статті 56³⁰ „а“, частина друга статті 58 КК УСРР у редакції 1927 р., у яких український законодавець вперше

застосував новий радянський кримінально-правовий термін „куркульські елементи“, що позначав суб'єктів відповідальності, за „несплату податків і оплат“ у встановлені строки, невиконання завдань загальнодержавного значення або „за інші форми опору їх соціалістичному будівництву“. За такі діяння винні могли бути позбавлені свободи на строк „найменше один рік“ або засуджені до примусової роботи з „конфіскацією в обох випадках всього або частини майна“.

До того ж, законодавець ще 4 квітня 1931 р. криміналізував дії одноосібників, які повторно не виконали своїх зобов'язань щодо здавання державі хліба, картоплі, соняшника в установлені строки. За такі діяння вони могли бути засуджені до покарання у виді позбавлення свободи на строк не менш ніж шість місяців чи примусової роботи на строк до одного року. Якщо ж такі дії вчиняли „куркульські елементи“, хоч би й уперше, або інші особи, але обставин, що обтяжували покарання (змова групи осіб, опір органам влади під час стягнення), то суд мав призначати покарання у виді позбавлення свободи на строк не менш ніж п'ять років, з конфіскацією всього або частини майна, із засланням або без нього (ст. 58-1 КК УСРС у ред. 1927 р.). Зазначені новели були оприлюднені лише 23 квітня 1933 р. (ЗС УСРС, 1933, № 18, Ст. 216). Звертаємо увагу на таку правову категорію, як „інші особи“, визначену у статті 58-1 аналізованого кодексу. Суди до таких осіб відносили „пособників і покривателів куркульського саботажу“. До них також могла застосовуватися смертна кара. Це навіть вбачається з листа Першого секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора Й. В. Сталіну від 8 грудня 1932 р. [157, С. 198].

Якщо кількість арештів і засуджень накласти на умови утримання засуджених у місцях ув'язнення, то виявиться, що правоохоронні органи і суди в 1932–1933 рр. вели війну проти тих, кого мали охороняти – пролетарів. Це підтвердив у своїй доповіді також секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У керівнику ДПУ УСРС В. А. Балицькому [157, С. 139, 140].

Наслідками такої протиправної діяльності ВКП(б), її лідерів, представників керівних органів УСРС та „активістів“, що їм допомагали, в 1932–1933 рр., за даними кримінальної справи № 1-33/2010, порушеної Службою безпеки України

за фактом вчинення геноциду в Україні (ч. 1 ст. 442 КК України у ред. 2001 р.), стали (*крім окремих захоронень*) 857 масових поховань жертв геноциду, у яких було закопано 3 млн 941 тис. офіційно зареєстрованих жертв. Відповідно до рішення Політбюро ЦК ВКП(б) і РНК СРСР на місце виморених голодом українців в Одеську, Дніпропетровську, Донецьку та Харківську області України були організовано переселені сім'ї з РСФРР та БСРР. Таким чином влада умисно змінила етнічний склад сільського населення в Україні.

Органи досудового слідства сучасної Української держави достовірно встановили причину і мотиви протиправної діяльності названих суб'єктів суспільних відносин. Це було намагання припинити національно-визвольний рух українського селянства та недопущення побудови незалежної Української держави [6, С. 14–32]. Ми вважаємо, що була ще одна причина таких дій більшовиків: свавільне, всупереч волі більшості автохтонного Українського народу, намагання побудувати на його землі більшовицьку державу, яка не відповідала уявленням самих українців.

Цікавим є той факт, що радянський законодавець в 1934 р. відмовився від терміна „міра соціальної оборони судово-виправного характеру“ і надалі використовував термін „покарання“, що й було закріплено у Постанові ЦВК СРСР від 8 червня 1934 р.

Звертаємо увагу на організаційні питання, які розпочав вирішувати ЦВК СРСР в 1934 р. Вони не лише свідчили про значне посилення структури органів внутрішніх справ, але й про очевидну підготовку до розширення незаконних репресій. Це вбачається зі змісту Постанови ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. „Про утворення загальносоюзного Народного комісаріату внутрішніх справ“. До складу цього комісаріату увійшло Об'єднане державне політичне управління, але судова колегія, яка діяла при ОДПУ, була ліквідована. У складі НКВС було утворено систему головних управлінь, а саме: державної безпеки; робітничо-селянської міліції; прикордонної і внутрішньої охорони; пожежної охорони; виправно-трудова таборів і трудових поселень. При НКВС СРСР було організовано Особливу нараду. До її повноважень належало право в

позасудовому, адміністративному порядку здійснювати квазісудові каральні функції вислання, заслання, ув'язнення у виправно-трудових таборах на строк до п'яти років та вислання за межі Союзу РСР [157, С. 203, 204].

У 1935 р. законодавець УСРР у статті 11 КК УСРР у редакції 4 серпня 1935 р. зазначив, що „міри соціальної оборони судово-виправного характеру“ не можуть застосовуватися до малолітніх, які не досягли віку 14 років“ (33 УСРР, 1935, № 22, Ст. 126), а в примітці до названої статті визначив: „Неповнолітні, починаючи з 12-річного віку, викриті у вчиненні крадіжок, у здійсненні насилля, нанесенні тілесних ушкоджень, у тому числі таких, що призвели до каліцтв, у вбивстві або посяганні на вбивство, притягуються до кримінального суду із застосуванням усіх видів кримінального покарання“ – у редакції від 9 квітня (33 УСРР, 1935, № 11–12, Ст. 49). Таке пониження вікової межі притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності без достатнього обґрунтування даними психологічних, психіатричних та педагогічних досліджень, на нашу думку, може свідчити лише про інтенсивний ріст злочинності серед малолітніх та неповнолітніх, які пережили голодомор і перебували в критичних соціально-економічних умовах, та, відповідно, жорстокість законодавця. Слушність нашої думки певною мірою підтверджується положеннями статті 67-1 КК УСРР, зі змісту якої вбачається широке залучення в аналізований період часу досвідченими злочинцями неповнолітніх „до участі в різних злочинах, а також... примушування неповнолітніх до заняття спекуляцією, проституцією, жебракуванням та ін.“ (33 УСРР, 1935, № 11–12, Ст. 49). До статті 21 КК УСРР, у якій були закріплені усі заходи соціального захисту судово-виправного характеру (покарання), 20 жовтня було включено примітку 3, у якій зазначалося: „Верховний Суд СРСР, Верховний Суд УРСР, обласні суди, залізничні і воднотранспортні (лінійні) суди і військові трибунали мають право стосовно осіб, засуджених за найбільш небезпечні злочини, призначати позбавлення свободи у виді ув'язнення в тюрму“ (33 УРСР, 1937, № 52, Ст. 184). І це при тому, що така форма виконання кримінально-правового покарання у виді позбавлення свободи не була передбачена у статті 21 КК УСРР у редакції 1927 р.

Засуджених до позбавлення свободи можна було утримувати лише у „виправно-трудових таборах у віддалених місцевостях СРСР“ та в „загальних місцях ув'язнення“.

Потрібно звернути увагу на те, що Радянська держава не дуже дбала про наукові підходи до питань законотворення. Особливо чітко це простежується при аналізі змісту конкретних кримінально-правових норм, зокрема їх санкцій. Наприклад, загальні межі строку позбавлення свободи відповідно до статті 27 КК УСРР у редакції 1927 р. становили від одного дня до 10 років. Такий же вид покарання у редакції Постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 15 березня 1930 р. (33 УСРР, 1930, № 8, Ст. 91), позбавлення свободи у „виправно-трудових таборах у далеких місцевостях СРСР,“ міг призначатися на строк від трьох до десяти років, а позбавлення свободи у „загальних місцях ув'язнення“ – на строк до трьох років. Більше того, у статті 27-1 КК УСРР, якою цей акт було доповнено 2 грудня 1937 р., законодавець УРСР зазначив, що в разі засудження особи за шпигунство, шкідництво, „спробу“ організації вибухів, катастроф, підпалів з людськими жертвами та інших диверсійних актів (ст. 54⁶, 54⁷, 54⁹ КК УРСР) суду надається право призначати за ці злочини „не лише вищу міру покарання“ (розстріл), але й „позбавлення свободи на строк до 25 років“ (33 УСРР, 1937, № 57, Ст. 210). Уперше 2 грудня 1937 р. було криміналізовано у статті 108-1 КК підроблення виборчих документів або завідомо неправильний підрахунок голосів під час виборів до Рад депутатів трудящих, вчинені посадовими особами Рад чи членами виборчої комісії (33 УСРР, 1937, № 57, Ст. 211).

Варто зазначити, що відносно поміркована кримінально-правова законотворчість Української радянської держави в 1937 р. була суттєво знівельована відомчою „нормотворчістю“ НКВС СРСР із початком діяльності його „Особливої наради“ та її регіональних сателітів. Зокрема, М. І. Єжов, народний комісар внутрішніх справ СРСР, 30 липня 1937 р. видав свій таємний наказ № 00447 „Про операцію з репресування колишніх куркулів, злочинців та інших антирадянських елементів“. Офіційним завданням органу, який проводив названу операцію, було „самим безжальним чином розгромити всю... банду

антирадянських елементів, захистити трудовий радянський народ... і, врешті решт, раз і назавжди покінчити... з підлою підривною роботою проти основ радянської держави“ [42, С. 378–382].

Про злочинні наслідки протиправної діяльності слідчих органів та „судових трійок“ й інших активних виконавців наказу М. І. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р. та їх вплив на долю представників української інтелігенції, котрі відбували покарання в Соловецькій й інших в'язницях ГУДБ НКВС СРСР за сфабрикованими кримінальними справами (Лесь Курбас, В. П. Гоца, М. Г. Кузняк та ін. – всього 134 особи), детально описали О. С. Рубльов та Ю. А. Черченко [193, С. 138–142].

Не менш жорстоким за наслідками був Оперативний наказ М. І. Єжова № 00485 від 11 серпня 1937 р., спрямований проти осіб польської національності. Його кінцевою метою була „повна ліквідація місцевих організацій Польської організації військової (ПОВ) та її диверсійно-шпійонських і повстанських кадрів у промисловості, на транспорті, радгоспах і колгоспах“. Арешту підлягали виявлені, але не розшукані найактивніші члени ПОВ, військовополонені польської армії, які залишилися в СРСР, втікачі з Польщі, незалежно від часу переходу до СРСР, політемігранти та політобмінні з Польщі, колишні члени... польських антирадянських політичних партій, найбільш активна частина місцевих антирадянських націоналістичних „елементів польських районів“. Більше того, було заборонено звільняти з місць ув'язнення осіб, звинувачених „за ознаками польського шпигунства“, строки засудження яких закінчувалися. Матеріали на них мали передаватися до розгляду Особливої наради СРСР [42, С. 383, 384], тобто для розстрілу або ув'язнення.

Привертаємо увагу, що у 30-х роках ХХ ст. суттєво змінилася політична ситуація в Радянській державі, а відтак змінилася територія України, на яку мало поширюватися кримінальне законодавство УРСР. Усе почалося з укладення між Німеччиною і СРСР Пакту про ненапад, до якого повноважні особи урядів названих держав (І. Ріббентроп – від німецького Рейху, В. Молотов – від уряду СРСР) 23 серпня 1939 р. уклали таємний додатковий протокол. У ньому

зазначалося, що у разі територіальних і політичних змін в областях, що належали Польській державі, кордони між сферами впливу Німеччини і СРСР будуть проходити приблизно по лінії річок Нарва, Вісла і Сян. Обидва уряди зобов'язувалися вирішувати зазначені питання „шляхом дружньої угоди“. Були обговорені також питання Бессарабії та балтійських держав: Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви [218, С. 63].

Верховна Рада УРСР законом від 15 листопада 1939 р. прийняла Західну Україну до свого складу, воз'єднавши „тим самим великий український народ в єдиній Українській державі“ [218, С. 68]. З поширенням радянської влади на Західну Україну, Буковину і Бессарабію населення цих територій відразу відчуло раніше невідому йому агресивну сутність більшовицького політичного режиму. Після цього розпочалися масові репресії щодо активістів, членів політичних партій, військових, працівників культури, освіти, членів їх сімей тощо. Такі дії були явно протиправними, не відповідали положенням конституцій СРСР і УРСР та законам названих держав.

І. Г. Білас, український вчений-правознавець, здійснивши ґрунтовне дослідження, стверджує, що „станом на 25 січня 1940 р. на підставі складених заздалегідь і вивірених планів та списків із Західної України підлягали депортації 17 800 сімей, або 95 193 особи, котрі проживали у 2 054 населених пунктах регіону. Для перевезення такої кількості людей у глибинні райони СРСР завчасно було виділено на залізничних станціях 3 537 вагонів, не пристосованих для такого транспортування“ [15, С. 139]. Більш повно про репресії та інші форми злочинної діяльності радянської влади в Україні 30-50 років ХХ ст. описано в монографії дисертаційного дослідження.

У 1957 р. законодавець, беручи до уваги досвід кримінально-правової охорони відносин, пов'язаних із несенням військової служби у період війни 1941–1945 рр. та в післявоєнний період, Указом від 31 травня 1957 р. вніс систему змін і доповнень до пункту „б“ статті 206³ „а“, пункту „г“ статті 206⁷, пункту „г“ статті 206⁸, пункту „в“ статті 206¹⁰, статей 206¹⁴ „а“, 206¹⁴ „б“, 206¹⁴ „в“, пункту „в“ статті 206¹⁵ „а“, пункту „в“ статті 206¹⁵ „б“, статей 206²⁰, 206²², 206²² „а“,

206²² „б“ КК УРСР (ВВР УРСР, 1957, № 4, Ст. 82). Як правило, такі зміни стосувалися особливостей відповідальності за протиправні дії, що могли бути вчинені у період воєнного часу, зокрема: погроза вбивством, нанесення тілесних ушкоджень, дезертирство осіб офіцерського складу; самовільне залишення військових частин рядовими і сержантами; самовільне відлучення військовослужбовців, що відбувають покарання у дисциплінарних батальйонах, порушення військовослужбовцями правил керування та експлуатації бойової і транспортної техніки, порушення правил здійснення польотів, кораблеводіння, правил несення прикордонної служби; здача ворогові начальником ввірених йому військових сил, самовільне ухилення начальником відданих йому розпоряджень щодо ведення бою, самовільне залишення поля бою під час бою, добровільна здача в полон тощо.

У той же час звертаємо увагу, що ми не знайшли інших актів, які були спрямовані на удосконалення українського радянського кримінально-правового законодавства в 1950–1954, 1959 та 1960 рр.

Висновки до розділу 3

Загальновідомо, що революції (перевороти) у будь-якій державі, в усі часи характеризувалися безпорядками, безмежним правовим нігілізмом революціонерів та інших представників народних мас, їх глибокою неповагою до законів і правозастосовуючих інституцій усунутого від влади політичного режиму та „дитячою“ безпорадністю новітніх політичних режимів. Кожний із них за відсутності сталого правового контролю, як правило, набував ознак „підліткової жорстокості“, знищуючи все навколо, а інколи й себе. Відтак більшовики, анулювавши систему законодавства російського монархічного політичного режиму та його судову систему, фактично делегітимували в державі правопорядок, як цивілізаційну цінність. Такі дії не лише були явно алогічними, але й суспільно небезпечними для широких верств населення, що й підтвердилося наступною практикою правозастосування.

1. Небезпеку несли у своєму змісті положення статті 23 КК УСРР у редакції 1922 р., згідно яких названий акт мав застосовуватися до всіх діянь, що не були розглянуті судом до введення кодексу в дію. Це надавало судам можливість притягувати до відповідальності осіб, які, виконуючи службові обов'язки, вчинили певні діяння, котрі в період панування царя Миколи II, революції та громадянської війни не вважалися злочинами.

2. Закріплення аналогії закону (ст. 10 КК УСРР) також давало можливість революціонерам розширювати межі репресивної діяльності до потреб їхньої уяви про „правопорядок“.

3. Найбільш цинічними, але такими, що узгоджувалися з принципом диктатури пролетаріату були положення статті 56 КК УСРР у редакції 1922 р. Згідно з ними неповнолітнім засудженим, які до кінця відбування покарання у виправно-трудовій установі, на погляд адміністрації, недостатньо виправилися, суд, за поданням розподільної комісії, міг продовжити строк перебування в установі аж до виправлення, але не довше половини первинно визначеного судом строку покарання. Ця норма є яскравим прикладом порушення принципу правової визначеності вироку суду в аспекті строків можливого перебування засудженої особи у місцях ув'язнення.

До того ж, більшовицький законодавець, створюючи видимість боротьби за право трудящих на вільну працю, фактично встановив для них кримінально-правову відповідальність за „трудова дезертизм“, таким чином перетворивши „вільну працю“ на важкий, майже рабський, малооплачуваний обов'язок, що виконувався під загрозою кримінально-правового покарання (ст. 126 КК УСРР у ред. 1922 р.).

4. Намагаючись знищити небезпечного для марксистсько-ленінської ідеї безбожництва колективного опонента, яким була християнська церква, більшовицький законодавець вперше за весь період офіційного функціонування в українських землях християнської релігії встановив систему кримінально-правової відповідальності її прихильників, чим жорстко обмежив їх право на свободу совісті, що супроводжувалося розстрілами священиків, ув'язненням

активних носіїв цього віровчення, накладенням на них штрафів та конфіскацією майна (ст. 119–125-4 КК УСРР у ред. 1922 р.).

5. Виявлено, що зовнішня інституційна поважність радянських державних установ, котрі займалися питаннями нормотворчості, не гарантувала правильності та правомірності актів, які вони приймали. Ця теза підтверджується зменшенням віку притягнення до кримінальної відповідальності малолітніх дітей (до 12 років), що було закріплено 9 квітня 1935 р. у примітці до ст. 11 КК УСРР у редакції 1927 р.

6. Глибоко сумнівним було унормування законодавцем притягнення до відповідальності „повнолітніх членів родини зрадника, що жили спільно з ним або знаходилися на його утриманні до моменту вчинення злочину“, хоч вони нічого не знали про його протиправну діяльність (ч. 2 ст. 54^{1,в} КК УСРР у ред. 1927 р.).

7. Не відповідала будь-яким правилам криміналізації діяльність органів влади СРСР та УРСР по притягненню до квазікримінальної відповідальності в 1937 р. „колишніх куркулів, злочинців та інших антирадянських елементів“, тобто осіб, які вже відбули покарання і повернулися до нормального життя, а також членів їх сімей, котрі взагалі не були причетними до протиправної діяльності, та польських громадян (військовополонених, втікачів з Польщі, політемігрантів), котрих розстріляли, ув'язнили в тюрмах або таборах на строк до десяти років без будь-якого розслідування, легітимного суду, лише на підставі рішень „судових трійок“.

Беручи до уваги, що репресовані особи не вчиняли будь-яких злочинів, а рішення про призначення їм покарань здійснили позасудові органи, то є очевидним – розстріли репресованих були не виконанням вироків, а вбивством невинних людей службовими особами Радянської держави. Аналогічний підхід мав би застосовуватися також до кваліфікації призначення та виконання інших видів покарань незаконно репресованим особам.

РОЗДІЛ 4

УКРАЇНСЬКЕ РАДЯНСЬКЕ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО в 1961–2000 рр.

4.1 Умови розвитку українського радянського кримінального права

Умови розвитку українського кримінального права в 60-х рр. ХХ ст. мали у своїй основі глибинні соціально-політичні передумови, що виникли в українському радянському суспільстві в 50-х роках названого століття. Після розвінчання М. С. Хрущовим на ХХ з'їзді КПРС 25 лютого 1956 р. культу особи Й. В. Сталіна до влади в державі поступово почали приходити нові люди, чия свідомість була менше уражена ідеєю диктатури пролетаріату і які певною мірою були схильні до розвитку демократичних форм суспільних відносин, у тому числі в сферах законотворення і правозастосування. Відбулося також певне полегшення кримінально-правового тиску на засуджених, що перебували в місцях ув'язнення, значна частина яких відбувала покарання за антирадянську політичну діяльність. Загальновідомо, що до 1957 р. було звільнено з таборів понад 65 тис. бійців ОУН-УПА, а до листопада 1959 р. влада переглянула 4 млн 263 тис. кримінальних справ на 5 481 тис. осіб, з яких було реабілітовано 2 млн 684 тис. осіб, тобто 58,2 % тих, на кого були заведені справи в репресивних органах УРСР [2, С. 1937]. Подальшій лібералізації кримінально-правових відносин в державі сприяло новітнє законодавство, головною матеріально-правовою формою якого стали Основи „уголовного“ законодавства СРСР і союзних республік. Певна демократичність названого акту, очевидний відхід від багаторічного дотримання принципу диктатури пролетаріату в законотворчій і правозастосовній діяльності вимагали таких же підходів до формування наступної редакції Кримінального кодексу УРСР.

За свідченнями С. І. Тихенка та Д. Ю. Юровського, сучасників тогочасного обговорення проблем удосконалення українського радянського кримінально-правового законодавства, в Україні велася інтенсивна підготовка проектів різних кодексів. До їх формування й обговорення активно залучалися працівники

державного апарату, юристи, які системно займалися правозастосовною практикою, та вчені-криміналісти. Одним із важливих питань, порушених фахівцями, які працювали над черговим проектом КК УРСР, було таке: потрібно готувати новий акт чи обмежитися розробленням удосконаленої редакції КК УРСР, прийнятого в 1927 р. „Вирішення цього принципового питання залежало від того, які завдання ставили прихильники тієї чи іншої точки зору перед кодифікацією кримінального законодавства“, – наголошували зазначені науковці. Висловлюючи власне бачення шляхів вирішення вказаного питання, вони наполягали на необхідності подальшого розвитку радянської демократії, розширення прав і гарантій людини, всебічного зміцнення соціалістичної законності, що вимагало, на їхню думку, створення нового кримінального кодексу УРСР, який повинен містити всі численні перевірені життям норми чинного на той час законодавства, які відповідали вимогам часу[210, С. 60]. Таким чином, відомий учений-криміналіст та його колега, досвідчений юрист-практик, пропонували еволюційний, поступальний процес удосконалення кримінального законодавства, що гарантувало збереження позитивних напрацювань попередніх поколінь законотворців і одночасне створення новел, які охороняли б нові суспільні відносини, що виникли у післявоєнній радянській державі.

Звертаємо увагу й на те, що підготовка загальносоюзних Основ та формування нової редакції КК УРСР відбувалися у період дії Основного Закону СРСР в редакції 1936 р. та Конституції УРСР, прийнятої в 1937 р. Проте, як уже зазначалося, вже в 1958 р. до Основ під час їх укладання всупереч окремим положенням Основного Закону СРСР, були закладені важливі конституційні категорії, що дало можливість не лише використати їх у КК УРСР в редакції 1960 р., але й надати багатьом його положенням більш гуманного змісту. Безумовно, вони позитивно вплинули також на подальший перманентний процес удосконалення Основ і КК УРСР. Та радянське суспільство в кінці 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. ще не було готове до більш радикальних конституційних, а відтак кримінально-правових перетворень.

Лише в *Конституції СРСР у редакції 1977 р.* Союз РСР проголошений „загальнонародною“ соціалістичною державою, влада у якій належить не якомусь окремому „класу“, а усім людям: робітникам, селянам, інтелігенції, трудящим усіх націй і народностей країни (ст. 1). У той же час рушійною силою, що стояла на чолі держави, комуністи безапеляційно проголосили КПРС (ст. 6). Тим самим на конституційному рівні була задекларована „закономірність“, „науковість“, а відтак „успішність“ політичного, соціально-економічного і культурного розвитку Радянської держави, хоч умови життя і праці людей, особливо в сільській місцевості, свідчили про сумнівність таких тверджень.

Одночасно в СРСР було заборонено розпалювання ворожнечі і ненависті на релігійному ґрунті та гарантовано свободу совісті, як правило, у формі сповідання або не сповідання будь-якої релігії, відправлення релігійних культів чи ведення атеїстичної пропаганди (ст. 52). Традиційно, як для ХХ ст., після пережитих народом часів терору і безправ'я у Конституції СРСР було закріплено гарантії недоторканності особи. Ніхто не міг піддаватися арешту інакше, як на підставі судового рішення чи санкції прокурора (ст. 54), громадянам гарантувалася недоторканність житла. Ніхто не мав права без законних підстав увійти в помешкання проти волі осіб, які у ньому проживали (ст. 55), особисте життя громадян, таємниці їх листування, телефонних розмов, телеграфних повідомлень мали охоронятися законом (ст. 56).

Повага до особи, охорона прав і свобод громадян декларувалися конституцієдавцем СРСР як обов'язок усіх державних органів, громадських організацій і службових осіб. Громадяни визнавалися такими, що мають право на судовий захист від посягання на честь, гідність, життя, здоров'я, на особисту свободу і майно (ст. 57). Дії посадових осіб могли оскаржуватися громадянами до суду, якщо вони були вчинені з порушенням закону, з перевищенням повноважень або обмежували права людини. Громадяни набули конституційного права на компенсацію збитків, завданих незаконними діями державних і громадських організацій, а також посадових осіб під час виконання ними службових обов'язків (ст. 58). Особи, які посягали на соціалістичну власність,

підлягали покаранню згідно із законом. Проте їх уже не визнавали „ворогами народу“ (ст. 61). Кожна особа була зобов'язана поважати права і законні інтереси інших громадян, бути непримиренною до антигромадських вчинків і всіляко сприяти охороні громадського порядку (ст. 65).

Верховна Рада СРСР, як вищий орган державної влади, закріпила за собою право вирішувати усі питання, віднесені у Конституції СРСР до відання СРСР. На спільному засіданні палат вона обирала свою Президію, котра була постійно діючим підзвітним органом Верховної Ради СРСР, що виконував у межах, передбачених Конституцією СРСР, функції вищого органу державної влади СРСР у період між сесіями Верховної Ради СРСР (ст. 119). Більше того, до повноважень названої Президії, відповідно до статті 121 Конституції СРСР, належало, зокрема, здійснення контролю за дотриманням Конституції СРСР і забезпечення відповідності конституцій і законів союзних республік Конституції і законам СРСР (п. 4), тлумачення законів СРСР (п. 5), ратифікація і денонсація міжнародних договорів СРСР (п. 6), видання загальносоюзних актів про амністію і здійснення помилування (п. 11). Президія, в період між сесіями Верховної Ради СРСР, мала право вносити зміни до чинних законодавчих актів із подальшим їх поданням для затвердження до Верховної Ради СРСР на черговій сесії (п. 1 ст. 122), а також видавала укази і приймала постанови (ст. 123) та ін.

Варто звернути увагу, що значна кількість положень *Конституції УРСР у редакції 1978 р.* була аналогічною положенням Конституції СРСР у редакції 1977 р. Навіть у її преамбулі стверджувалося, що український радянський конституцієдавець у новітньому Основному Законі зберігає „наступність конституційного розвитку“, дотримуючись ідей, принципів конституцій 1919, 1929 і 1937 рр., і кладе в його основу Конституцію СРСР в редакції 1977 р., „яка закріпила основи суспільного ладу і політики СРСР, встановила права, свободи і обов'язки громадян, принципи організації і цілі соціалістичної загальнонародної держави“ [127, С. 121–122].

Відповідно до встановленого в СРСР єдиного союзного громадянства кожний громадянин УРСР визнавався одночасно громадянином СРСР (ст. 31).

Усі громадяни УРСР вважалися рівними перед законом незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру знань, місця проживання та інших обставин (ст. 32).

Проголошуючи себе „суверенною радянською соціалістичною державою“ (ст. 68), УРСР і надалі зберігала за собою право вільного виходу з СРСР та погоджувалася на обмеження своїх прав, зазначених у статті 73 Конституції СРСР, визнавала, що закони СРСР є обов'язковими на її території (ст. 69, 71). Віданню УРСР в особі її найвищих органів влади й управління, відповідно до статті 72 Конституції УРСР у редакції 1978 р., підлягали: прийняття Конституції УРСР і внесення до неї змін (п. 1), контроль за дотриманням Конституції УРСР (п. 2), укладення законодавства УРСР (п. 3), охорона державного порядку, прав і свобод громадян (п. 4), керівництво науковими організаціями й установами УРСР (п. 13), здійснення амністії та помилування громадян, засуджених судами УРСР (п. 14) тощо.

Найвищим органом державної влади УРСР визнавалась Верховна Рада УРСР. Вона була правомочна вирішувати усі питання, віднесені до її відання конституціями УРСР і СРСР. Закони УРСР могли прийматися Верховною Радою УРСР або виноситися на народне голосування. Референдум повинен був проводитися за рішенням Верховної Ради УРСР (ст. 97). Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді УРСР належало її Президії, Раді Міністрів УРСР, постійним та іншим комісіям Верховної Ради УРСР та її депутатам, Верховному Суду УРСР, Прокуророві УРСР і громадським організаціям в особі їх республіканських органів (ст. 101). Закони УРСР, постанови та інші акти Верховної Ради УРСР вважалися прийнятими, якщо за них проголосувала більшість від загальної кількості депутатів (ст. 102).

Верховна Рада УРСР обирала Президію, яка мала статус постійно діючого органу Верховної Ради УРСР, підзвітного їй, що виконував функції найвищого органу державної влади у період між його сесіями (ст. 106). До повноважень Президії Верховної Ради УРСР, відповідно до статті 108, зокрема належали:

здійснення контролю за додержанням Конституції УРСР (п. 4); тлумачення законів УРСР (п. 5); скасування постанов і розпоряджень Ради Міністрів УРСР, рішень обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) Рад у разі їх невідповідності закону (п. 8); видання актів про амністію і здійснення помилування громадян, засуджених судами УРСР (п. 12); ратифікація і денонсація міжнародних договорів УРСР (п. 13). Крім того, у період між сесіями Верховної Ради УРСР, вона мала право вносити зміни до чинних законодавчих актів УРСР, затверджуючи їх на черговій сесії (ст. 109). Президія Верховної Ради УРСР була наділена також правом видавати укази і приймати постанови (ст. 110).

Найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади УРСР конституцієдавець визначив Раду Міністрів УРСР (ст. 115), що мала повноваження здійснення заходів щодо захисту інтересів держави, охорони соціалістичної власності і громадського порядку, забезпечення та захисту прав і свобод громадян (п. 4 ст. 118), вжиття заходів у межах, встановлених Конституцією СРСР, щодо забезпечення державної безпеки і обороноздатності (п. 5 ст. 118). Рада Міністрів УРСР була наділена правом видавати постанови й розпорядження, організувати та перевіряти їх виконання. Ці акти були обов'язковими до виконання на усій території УРСР (ст. 120). Органами державної влади в областях, районах, районах у містах, селищах і селах УРСР визнавалися відповідні Ради народних депутатів (ст. 124). Серед їх повноважень було забезпечення додержання законів, охорони державного і громадського порядку, прав громадян тощо (ст. 125).

Правосуддя в УРСР міг здійснювати лише суд. Ніхто в УРСР не міг бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше, ніж за вироком суду й відповідно до закону (ст. 158). Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів усіма, тобто фізичними і юридичними особами, в УРСР здійснювали: Генеральний прокурор СРСР, Прокурор УРСР і підлеглі їм прокурори (ст. 162).

Отже, радянська влада, організувавши майже одночасне прийняття Конституції СРСР і Конституції УРСР, виписала зміст цих правових актів на рівні тогочасних правових відносин, що виникли і були врегульовані в постсталінський період. У той же час у Конституції СРСР були визначені новітні на той час лінгво-політичні віхи, типу „розвинуте соціалістичне суспільство“, „суспільство, у якому створені могутні виробничі сили“, „суспільство високої організованості, ідейності і свідомості“, „суспільство справжньої демократії“, орієнтуючись на які, Радянська держава нібито мала в майбутньому „побудувати безкласове комуністичне суспільство“, в якому сподівалася від когось „отримати розвинуте суспільне комуністичне самоуправління“ (преамбула Конституції СРСР).

Окремі політичні положення названих радянських основних законів явно мали необ'єктивний, волюнтаристський характер та не сприймалися головним носієм влади – народом. Це, зокрема, стосується питань „керівної і спрямовуючої сили КПРС“ у радянському суспільстві, сформування в СРСР „нової історичної спільності людей – радянського народу“. Твердження, що радянські республіки добровільно об'єдналися в СРСР, також були негативною фікцією (очевидною неправдою), адже загальновідомо, що „союзні республіки“ формувалися у СРСР способом збройного, політичного насилля та інших форм протиправного тиску на волю і свободу більшості фізичних осіб – суб'єктів суспільних і правових відносин.

Що ж стосується змісту кримінально-правових положень, котрі були включені до аналізованих конституцій (прийняття законів, здійснення амністії, помилування тощо), то вони переважно відповідали кращим традиціям другої половини ХХ ст., що склалися в СРСР і, певною мірою, в інших країнах Європи. Їх сутність детально описана у дисертаційній монографії.

4.2 Третя українська радянська кримінально-правова кодифікація 1960 р. та її проблеми

Варто зазначити, що важливий законотворчий процес із підготовки нової, третьої редакції Кримінального кодексу УРСР завершився 28 грудня 1960 р. прийняттям Верховною Радою УРСР закону про його затвердження і введення в дію з 1 квітня 1961 р. [135]. У частині першій статті 2 названого КК УРСР зазначалося, що він приймається на підставі пункту „г“ статті 19 Конституції УРСР у редакції 1937 р., відповідно до Основ „уголовного“ законодавства СРСР і союзних республік, затверджених Законом Верховної Ради СРСР від 25 грудня 1958 а до його завдань, згідно з частиною першою статті 1, належить охорона радянського суспільного і державного ладу, соціалістичної власності, *особи та прав громадян*, всього соціалістичного правопорядку.

КК УРСР у редакції 1960 р., як і в попередніх редакціях (1922 і 1927 рр.), складався із Загальної (ст. 1–55) та Особливої (ст. 56–263) частин. Він також включав Перелік майна, що не підлягало конфіскації за судовим вироком, що складався з одинадцяти пунктів. Крім того, пункт 2 вказаного переліку містив сім підпунктів („а“–„ж“), а пункт 10 мав у своєму складі примітку. До речі, примітки були також у статтях 81 „Розкрадання державного або громадського майна шляхом крадіжки“ і 140 „Крадіжка“ КК УРСР.

Аналіз структури Загальної частини КК УРСР у редакції 1960 р. Загальна частина КК УРСР складалася з п'яти глав, кожна з яких містила певну кількість статей. Останні, за потребою, поділялися на частини, виділені абзацами, котрі інколи могли мати у своєму складі пункти, що позначалися цифрами з дужками (ст. 23, 26, 40, 41, 48, 49, 55) або літерами (ст. 43).

Так, глава 1 „Загальна частина“ містила три статті „Завдання Кримінального кодексу“ (ст. 1), „КК УРСР і загальносоюзне кримінальне законодавство (ст. 2), „Підстави кримінальної відповідальності“ (ст. 3). Глава 2 „Межі чинності Кримінального кодексу“ була сформована з такої ж кількості статей – „Чинність КК щодо діянь, вчинених на території УРСР“ (ст. 4), „Чинність КК щодо діянь,

вчинених за межами СРСР“ (ст. 5), „Чинність кримінального закону в часі“ (ст. 6). Глава 3 „Про злочин“ була значно об’ємнішою. До неї законодавець включив п’ятнадцять статей – „Поняття злочину“ (ст. 7), „Вчинення злочину умисно“ (ст. 8), „Вчинення злочину з необережності“ (ст. 9), „Відповідальність неповнолітніх“ (ст. 10), „Примусові заходи виховного характеру“ (ст. 11), „Неосудність“ (ст. 12), „Примусові заходи медичного характеру“ (ст. 13), „Відповідальність за злочин, вчинений в стані сп’яніння“ (ст. 14), „Необхідна оборона“ (ст. 15), „Крайня необхідність“ (ст. 16), „Відповідальність за готування до злочину і за замах на злочин“ (ст. 17), „Добровільна відмова від вчинення злочину“ (ст. 18), „Співучасть“ (ст. 19) „Переховування“ (ст. 20), „Недонесення“ (ст. 21).

Глава 4 „Про покарання“ охоплювала сімнадцять статей – „Мета покарання“ (ст. 22), „Види покарань“ (ст. 23), „Виняткова міра покарання смертна кара“ (ст. 24), „Позбавлення волі“ (ст. 25), „Особливо небезпечний рецидивіст“ (ст. 26), „Заслання (ст. 27), „Вислання“ (ст. 28), „Виправні роботи без позбавлення волі“ (ст. 29), „Відповідальність за ухилення від відбуття виправних робіт“ (ст. 30), „Позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю“ (ст. 31), „Штраф“ (ст. 32), „Громадська догана“ (ст. 33), „Направлення військовослужбовців, які вчинили злочини, в дисциплінарний батальйон і заміна виправних робіт триманням на гауптвахті“ (ст. 34), „Конфіскація майна“ (ст. 35), „Задоволення претензій за рахунок конфіскованого майна“ (ст. 36), „Позбавлення військових та інших звань, а також орденів, медалей і почесних звань“ (ст. 37), „Позбавлення батьківських прав“ (ст. 38).

До складу глави 5 „Про призначення покарання і про звільнення від покарання“ входили також сімнадцять статей, зокрема, „Загальні начала призначення покарання“ (ст. 39), „Обставини, що пом’якшують відповідальність“ (ст. 40), „Обставини, що обтяжують відповідальність“ (ст. 41), „Призначення покарання при вчиненні кількох злочинів“ (ст. 42), „Призначення покарання за кількома вироками“ (ст. 43), „Призначення більш м’якого

покарання, ніж передбачено законом“ (ст. 44), „Умовне засудження“ (ст. 45), тощо.

Аналіз структури Особливої частини КК УРСР у редакції 1960 р. Ця частина кодексу була поділена законодавцем на одинадцять глав, перша з яких „Державні злочини“ складалася з двох підрозділів: „Особливо небезпечні державні злочини“ та „Інші державні злочини“. У цілому до цієї глави входило двадцять п'ять статей.

До першого підрозділу глави 1 „Особливо небезпечні державні злочини“ Особливої частини КК УРСР були включені такі статті: 56 „Зрада батьківщини“, 57 „Шпигунство“, 58 „Терористичний акт“, 59 „Терористичний акт проти представника іноземної держави“, 60 „Диверсія“, 61 „Шкідництво“, 62 „Антирадянська агітація і пропаганда“, 63 „Пропаганда війни“, 64 „Організаційна діяльність, спрямована на вчинення особливо небезпечних державних злочинів, а так само участь в антирадянській організації“, 65 „Особливо небезпечні державні злочини, вчинені проти іншої держави трудящих“. До другого підрозділу глави 1 „Інші державні злочини“ законодавець відніс статті: 66 „Порушення національної і расової рівноправності“, 67 „Розголошення державної таємниці“, 68 „Втрата документів, що містять державну таємницю“, 69 „Бандитизм“, 70 „Контрабанда“, 71 „Масові безпорядки“, 72 „Ухилення від чергового призову на дійсну військову службу“, 73 „Ухилення від призову по мобілізації“, 74 „Ухилення у воєнний час від виконання повинностей або сплати податків“, 75 „Незаконний виїзд за кордон і незаконний в'їзд в СРСР“, 76 „Порушення правил міжнародних польотів“, 77 „Порушення правил безпеки руху та експлуатації транспорту“, 78 „Пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів“, 79 „Виготовлення або збут підроблених грошей або цінних паперів“, 80 „Порушення правил про валютні операції“.

До глави 2 „Злочину проти соціалістичної власності“ були введені статті, що стосувалися розкрадання державного або громадського майна шляхом крадіжки (81), грабежу (82), шахрайства (83), привласнення, розтрати або зловживання

службовим станом (84), дрібне розкрадання державного або громадського майна (85), розбій з метою розкрадання державного або громадського майна (86). Кримінально-правова відповідальність була встановлена також у статтях 87 „Спричинення майнової шкоди шляхом обману або зловживання довір'ям“, 88 „Привласнення знайденого або такого, що випадково опинилося у винного, державного чи громадського майна“, 89 „Умисне знищення або пошкодження державного чи громадського майна“, 90 „Необережне знищення або пошкодження державного чи громадського майна“, 91 „Злочинно-недбале ставлення до охорони державного чи громадського майна“, 92 „Злочини проти державної або громадської власності інших соціалістичних держав“.

До глави 3 „Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи“ законодавець УРСР відніс статті: 93 „Умисне вбивство при обтяжуючих обставинах“, 94 „Умисне вбивство“, 95 „Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання“, 96 „Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини“, 97 „Вбивство при перевищенні меж необхідної оборони“, 98 „Вбивство з необережності“, 99 „Доведення до самогубства“, 100 „Погроза вчинити вбивство“, 101 „Умисне тяжке тілесне ушкодження“, 102 „Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження“, 103 „Умисне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання“, 104 „Заподіяння тяжких тілесних ушкоджень при перевищенні меж необхідної оборони“, 105 „Необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження“, 106 „Умисне легке тілесне ушкодження“, 107 „Побої і мордування“, 108 „Зараження венеричною хворобою“, 123 „Незаконне позбавлення волі“, 124 „Викрадення чужої дитини“, 125 „Наклеп“, 126 „Образа“ та ін.

До глави 4 „Злочини проти політичних і трудових прав громадян“ укладачі КК УРСР у редакції 1960 р. включили статті: 127 „Перешкоджання здійсненню виборчого права“, 128 „Підробка виборчих документів або неправильний підрахунок голосів“, 129 „Порушення таємниці голосування“, 130 „Порушення недоторканності житла громадян“, 131 „Порушення таємниці листування“,

132 „Перешкоджання законній діяльності профспілок“, 133 „Порушення законодавства про працю“, 134 „Відмова в прийомі на роботу вагітної жінки“, 135 „Порушення правил охорони праці“, 136 „Порушення авторських прав“, 137 „Порушення винахідницьких прав“, 138 „Порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви“, 139 „Перешкоджання відправленню релігійних обрядів“.

Глава 5 „Злочини проти особистої власності громадян“ охоплювала статті: 140 „Крадіжка“, 141 „Грабіж“, 142 „Розбій“, 143 „Шахрайство“, 144 „Вимагательство“, 145 „Умисне знищення або пошкодження особистого майна громадян“, 146 „Злочини проти власності об'єднань, що не є соціалістичними організаціями“.

До глави 6 „Господарські злочини“, входили статті: 147 „Випуск недоброякісної промислової продукції“, 148 „Заняття забороненим промислом“, 149 „Виготовлення і збут самогону та інших недозволених до виготовлення спиртних напоїв“, 150 „Заняття приватною підприємницькою діяльністю“, 151 „Комерційне посередництво“, 152 „Незаконна переуступка житлового приміщення та стягання квартирної плати понад установлений розмір“, 153 „Підробка знаків поштової оплати і проїзних квитків“, 154 „Спекуляція“, а також правові види правопорушень, що були закріплені в статтях 160 „Незаконна порубка лісу“, 161 „Незаконне полювання“, 162 „Незаконне заняття рибним або іншим водним добувним промислом“, 163 „Проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів“, тощо.

У главі 7 йшлося про службові злочини, що були закріплені у статтях: 164 „Поняття службового злочину і службової особи“, 165 „Зловживання владою або службовим станом“, 166 „Перевищення влади або службових повноважень“, 167 „Халатність“, 168 „Одержання хабара“, 169 „Посередництво в хабарництві“, 170 „Дача хабара“, 171 „Провокація хабара“, 172 „Службовий підлог“.

Уперше окрему главу 8 було присвячено злочинам проти правосуддя, склад і відповідальність за скоєння яких законодавець закріпив у статтях: 173 „Завідомо незаконний арешт, затримання або привід“, 174 „Притягнення

завідомо невинного до кримінальної відповідальності“, 175 „Примушення давати показання“, 176 „Винесення суддями завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови“, 177 „Завідомо неправдивий донос“, 178 „Завідомо неправдиве свідчення“, 179 „Злісне ухилення свідка, експерта або перекладача від явки або відмова від дачі показань“, 180 „Примушування свідка, потерпілого або експерта до відмови від дачі показань чи висновку, до дачі неправдивих показань чи висновку шляхом погрози, підкуп цих осіб або погроза з помсти за раніш дані показання чи висновок“, 181 „Розголошення даних попереднього слідства або дізнання“, 182 „Розтрата або утаювання майна, на яке накладено арешт або яке описано“, 183 „Втеча ув'язненого“, 184 „Втеча з місця заслання“, 185 „Самовільне повернення висланих до місцевостей, де їм заборонено проживати“, 186 „Переховування“, 187 „Недонесення про злочин“.

До глави 9 були включені статті, в яких ішлося про злочини проти порядку управління, а саме: 188 „Опір представнику влади або представнику громадськості, який охороняє громадський порядок“, 189 „Образа представника влади або представника громадськості, який охороняє громадський порядок“, 190 „Погроза або насильство щодо службової особи або громадського працівника“, 191 „Самовільне присвоєння влади або звання службової особи“, 192 „Ухилення військовозобов'язаного від учбових зборів“, 193 „Викрадення або пошкодження документів, штампів, печаток“, 194 „Підробка документів, штампів і печаток, збут їх та використання підроблених документів“ та ін.

У главі 10 „Злочини проти громадської безпеки, громадського порядку та народного здоров'я“ було визначено склад та види відповідальності за вчинення відповідних злочинів, що вбачається зі змісту їх статей: 206 „Хуліганство“, 207 „Знищення і зруйнування пам'яток культури“, 208 „Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність“, 209 „Створення групи, що заподіює шкоду здоров'ю громадян“, 210 „Держання домів розпусти і звідництво“, 211 „Виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів“, 212 „Глум над могилою“, 213 „Придбання майна, завідомо здобутого злочинним шляхом“, 214 „Систематичне заняття бродяжництвом або жебрацтвом“, 215 „Порушення

правил безпеки руху та експлуатації автотранспорту і міського електротранспорту працівником транспорту“, 216 „Порушення правил руху автотранспорту особою, яка не є працівником транспорту“, 217 „Порушення діючих на транспорті правил“, 218 „Порушення правил безпеки гірничих робіт“, 219 „Порушення правил при проведенні будівельних робіт“.

Главу 11 законодавець присвятив військовим злочинам, закріпивши їх склад і відповідальність за їх вчинення у таких статтях: 231 „Поняття військового злочину“, 232 „Непокора“, 233 „Невиконання наказу“, 234 „Опір начальникові або примушення його до порушення службових обов’язків“, 235 „Погроза начальникові“, 236 „Насильницькі дії щодо начальника“, 237 „Образа підлеглим начальника і начальником підлеглого“, 238 „Образа насильницькою дією одним військовослужбовцем іншого при відсутності між ними відносин підлеглості або старшинства“, 239 „Самовільна відлучка“, 240 „Самовільне залишення частини або місця служби“, 241 „Дезертирство“, 242 „Самовільне залишення частини в бойовій обстановці“, 243 „Ухилення від військової служби шляхом членушкодження або іншим способом“, 244 „Промотання або втрата військового майна“, 245 „Умисне знищення або пошкодження військового майна“, 246 „Порушення правил водіння або експлуатації машин“, 247 „Порушення правил польотів або підготовки до них“, 248 „Порушення правил кораблеводіння“, 249 „Порушення статутних правил *караульної* служби“, 250 „Порушення правил несення прикордонної служби“, 251 „Порушення правил несення служби на радіотехнічних постах і в *дежурних* підрозділах“, 252 „Порушення статутних правил внутрішньої служби“, 253 „Розголошення військової таємниці або втрата документів, що містять військову таємницю“, 254 „Зловживання владою, перевищення влади і халатне ставлення до служби“, 255 „Здача або залишення ворогові засобів ведення війни“, 256 „Залишення гинучого військового корабля“, 257 „Самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю“, 258 „Добровільна здача в полон“, 259 „Злочинні дії військовослужбовця, який перебуває в полоні“, 260 „Мародерство“, 261 „Насильство над населенням у районі воєнних дій“, 262 „Погане поводження

з військовополоненими“, 263 „Незаконне носіння знаків Червоного Хреста і Червоного Півмісяця та зловживання ними“.

Походження, система та види покарань за положеннями КК УРСР у редакції 1960 р. Варто зазначити, що український законодавець визначив у статті 22 КК УРСР мету покарання злочинців у точній відповідності до положень статті 20 Основ „уголовного“ законодавства СРСР і союзних республік“ у редакції 1958 р. А тому, покарання в СРСР та УРСР вважалося не лише карою за вчинений злочин, але й мало на меті виправлення і перевиховання засуджених у дусі чесного ставлення до праці, точного виконання законів, поважання правил соціалістичного співжиття, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. У кримінально-правовій науці це називалося спеціальною і загальною превенцією. Вже традиційно зазначалося, що покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принижувати людську гідність, про що писав у своїх „Законах“ ще Платон.

Види покарань, закріплені у статті 23 КК УРСР, законодавець класифікував на три категорії – основні, додаткові та „змішані“. До основних належали: *позбавлення волі*, яке встановлювалося на строк від трьох місяців до десяти років, а за особливо тяжкі злочини і для особливо небезпечних рецидивістів, у випадках, передбачених законодавством СРСР і КК УРСР, – не більше п'ятнадцяти років. Особам, які не досягли до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, строк позбавлення волі не міг перевищувати десяти років; *заслання*, яке полягало у видаленні засудженої особи з місця її проживання на строк від двох до п'яти років з обов'язковим поселенням у визначеній державою місцевості. Певні обмеження у застосуванні цього покарання стосувалися неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, які мали на утриманні дітей до восьмирічного віку (ст. 27 КК УРСР); *вислання*, що проявлялося у видаленні засудженого з місця його проживання, із заборонаю проживання в певних місцевостях. Воно також могло призначатися на строк від двох до п'яти років. Проте заборона на призначення цього покарання стосувалася лише осіб, які на момент вчинення злочину не досягнули повноліття (ст. 28 КК УРСР); *виправні*

роботи без позбавлення волі, що призначалися на строк від одного місяця до одного року, відбувалися за місцем роботи засудженого, або в інших місцях, але в районі його проживання. Одночасно із заробітку засудженого проводилися відрахування в доход держави, але не більше 20 % від заробленого. Період відбування покарання не зараховувався до трудового стажу (ст. 29 КК УРСР); *позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю* призначалося судом на строк до п'яти років, у випадках, коли суд визнавав неможливим збереження за підсудним, у силу характеру вчиненого ним злочину, права займати певні посади або займатися певними видами діяльності (ст. 31 КК УРСР); *штраф* – грошове стягнення, що накладалося судом у випадках і межах, встановлених законом. У разі його несплати і неможливості стягнути суд мав право замінити його на виправні роботи з розрахунку за десять карбованців штрафу – один місяць виправних робіт, але не довше одного року. Заміна штрафу позбавленням волі і позбавлення волі штрафом не допускалося. При стягненні штрафу не допускалося вилучення на його погашення предметів, що не підлягали конфіскації (ст. 32 КК УРСР); *громадська догана*, виконувалася способом її публічного висловлення судом винному з доведенням про це в необхідних випадках до відома громадськості через пресу або іншим способом (ст. 33 КК УРСР). Варто звернути увагу, що за період роботи дослідника на посадах адвоката, прокурора (з 1981 по 2001 р.), тобто аж до припинення чинності КК УРСР у редакції 1960 р., йому не трапилося жодного випадку, коли б суд застосував такий вид покарання, як громадська догана. До основних видів покарань належало також *направлення військовослужбовців строкової служби в дисциплінарний батальйон* на строк від трьох місяців до двох років у випадках, коли це передбачалося положеннями статей Особливої частини КК України, або коли суд визнавав доцільним замість позбавлення волі на строк до двох років застосувати до засудженого направлення в дисбат на той же строк (ст. 34 КК УРСР).

До категорії додаткових покарань законодавець відніс *конфіскацію майна*, що полягала в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього

або частини майна, яке було власністю засудженого. Цей вид покарання призначався лише за державні і тяжкі корисливі злочини у випадках, зазначених у законі (ст. 35 КК УРСР); *позбавлення військового або спеціального звання*, а також орденів, медалей і почесних звань, призначалося при засудженні за тяжкий злочин, якщо особа мала такі звання чи нагороди. Однак суд самостійно не позбавляв їх засудженого, а лише при винесенні вироку мав право вирішити питання про доцільність внесення „подання в орган“, який нагородив нагородами або присвоїв відповідні звання засудженій особі (ст. 37 КК УРСР); *позбавлення батьківських прав* могло бути застосоване як додаткове покарання лише у випадках, коли суд встановив зловживання цими правами з боку винного (ст. 38 КК УРСР).

До *змішаних покарань*, що одночасно могли належати до категорії основних або додаткових, законодавець відніс заслання, вислання, позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю і штраф.

В окремій нормі законодавець закріпив „*виняткову міру покарання*“ – *смертну кару*, що виконувалася способом розстрілу, аж „до її повного скасування“ у суверенній і незалежній Українській державі. Вона застосовувалася до осіб, які вчинили зраду батьківщини, шпигунство, терористичний акт, диверсію, бандитизм, умисне вбивство при обтяжуючих обставинах, зазначених у статтях „уголовних“ законів СРСР і статтях 93 та 234 пункт „в“ КК УРСР у редакції 1960 р., які встановлювали відповідальність за умисне вбивство, а у воєнний час або у бойовій обстановці – і за інші особливо тяжкі злочини, у випадках, спеціально передбачених законодавством СРСР. Заборонялося засуджувати до смертної кари неповнолітніх, а також жінок, що були вагітними під час вчинення злочину або на момент винесення вироку. Крім того, заборонялося застосовувати смертну кару до жінок, які перебували в стані вагітності на момент виконання вироку (ст. 24 КК УРСР).

Беручи до уваги чітку структуру і системність інститутів і норм КК УРСР у редакції 1960 р., можна стверджувати, що український радянський законодавець навіть за умов залежності від керівних органів Союзу РСР зумів сформулювати

якісну фундаментальну базову структуру галузевого кодифікованого кримінально-правового акта, форми й окремі категорії якої з часом були використані в процесі укладання КК України, як акта незалежної суверенної держави.

Водночас звертаємо увагу на те, що в політичному аспекті КК УРСР у редакції 1960 р. ще залишався глибоко більшовицьким нормативно-правовим актом. Це проявилось у тому, що радянський законодавець, з ідейних міркувань, не визнаючи приватну власність особи як інститут, рівноцінний державній або так званій колективній власності, принципово виділив злочини проти особистої власності громадян в окрему главу 5 (ст. 140–146), а злочини проти соціалістичної власності, тобто державної та громадської – в главу 2 (ст. 81–92), підкресливши таким чином політичну і правову „пріоритетність“ останніх. Ця теза підтверджується тим, що санкції покарань за вчинення злочинів проти соціалістичної власності були суттєво суворішими. Наприклад, крадіжка соціалістичної власності, вчинена у великих розмірах або особливо небезпечним рецидивістом (ч. 3 ст. 81), каралася позбавленням свободи на строк від п'яти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна і з висланням на строк до п'яти років або без такого. У той же час за аналогічний злочин, вчинений особливо небезпечним рецидивістом проти „особистого майна громадян“ передбачалося покарання у виді позбавлення свободи від чотирьох до десяти років з конфіскацією майна і з висланням на строк до п'яти років або без такого.

Більше того, проявивши гуманізм і встановивши у статті 25 Загальної частини КК УРСР у редакції 1960 р. покарання у виді позбавлення волі на строк від трьох до 10 років, а за особливо тяжкі злочини для особливо небезпечних рецидивістів у випадках, передбачених законодавством Союзу РСР і КК УРСР – не більше п'ятнадцяти років, законодавець УРСР у статті 2 Закону „Про затвердження КК УРСР“ від 28 грудня 1960 р. зазначив, що стаття 25 КК УРСР „не поширюється в частині строку позбавлення волі на осіб, засуджених до прийняття Основ кримінального законодавства СРСР і союзних республік від 25 грудня 1958 р. за особливо небезпечні державні злочини, передбачені главою

1 Особливої частини КК УРСР, за бандитизм, умисне вбивство при обтяжуючих обставинах, розкрадання державного або громадського майна у великих розмірах і розбій“ [135, С. 2].

Таким чином, задекларувавши у статті 6 КК УРСР у редакції 1960 р. принцип дії кримінального закону в часі, згідно з яким „закон, що усуває караність діяння або пом'якшує покарання, має зворотну силу, тобто поширюється також на діяння, вчинені до його видання,“ законодавець не лише не дотримався цього принципу, але й виключив можливість його застосування до усіх осіб, які були засуджені в 40–50 роках ХХ ст. за участь у боротьбі зі сталінсько-беріївським політичним режимом.

Окремої уваги заслуговують особливості термінології КК УРСР у редакції 1960 р. Певна частина кримінально-правових норм містила слова, що явно не належали до лексичного складу української мови, але подавалися у тексті як правова юридична лексика. Наприклад, у статті 251 аналізованого кодексу двічі застосовано словосполучення „дежурні підрозділи“, тобто таке застосування не є звичайною помилкою. На нашу думку, це були цілеспрямовані дії на узвичаєння російського слова „дежурство“ в українській кримінально-правовій лексиці замість слів „чергування“, „вартування“. Не може вважатися українським також словосполучення „караульна служба“, що неодноразово вжите у статті 249 цього кодексу. Українською такий спосіб несення військової служби називається „варта“, „вартова служба“. Словосполучення „промотання військового майна“, яке нав'язувалося українцям у назві й тексті пункту „а“ статті 244 КК УРСР у редакції 1960 р. також є калькою з російської мови. І це при тому, що в українській юридичній термінології існує слово, що відповідає сутності аналізованої кримінально-правової дії – „розтрата“. Аналогічної оцінки заслуговують слова „підлог“ „службовий підлог“ (українською правильно „службове підроблення“), „утаювання майна“ (українською – „приховування майна“), „держання домів розпусти“ (українською – „утримання будинків розпусти“), вжиті відповідно у статтях 172, 182, 210 КК УРСР у редакції 1960 р.

Певну проблему становить також використання в українській кримінально-правовій термінології слова „кримінальний“, перша згадка про яке зафіксована ще в 17 столітті. Це слово походить від латинського „criminalis“, тобто злочинний, той що заслуговує на осуд [206, С. 389]. Відтак, Кримінальний кодекс України, по аналогії, є злочинним, кримінальне право – також злочинне. Вчені Інституту української мови НАН України ще в 2012 р., досконало дослідивши етимологію цього слова, офіційно стверджували: „Домінування в семантичній структурі запозиченого з латинської мови слова кримінальний семантичної ознаки “карний /кара/ покарання“, а також тенденція до вибудовування галузевих термінологій на національній основі вимагають використання в назві майбутнього кодексу питомої лексеми „карний“ замість іншомовної „кримінальний“... На підставі проведеного обґрунтування можемо рекомендувати як коректну назву... Карний кодекс України або Український карний кодекс замість Кримінальний кодекс України“, тобто той, що призначений для покарання, а не злочинний. Наведені дані дають підстави обґрунтовано заявляти, що використання законодавцем у текстах національних нормативних актів слів і термінів, що не відповідають або не зовсім відповідають нормам української мови, не сприяють розвитку української національної юридичної термінології і практиці досконалого застосування законів відповідними суб'єктами правових відносин.

4.3 Удосконалення кримінального права українським радянським законодавцем після кодифікації 1960 р.

Безумовно, український законодавець, готуючись до третьої кримінально-правової кодифікації 1960 р., дослідив найкращі напрацювання радянських учених-криміналістів, досягнення судової практики, кримінально-правові положення попередніх правових актів, що пройшли тривалу перевірку у процесі правозастосування, і поклав їх в основу нової редакції КК УРСР. Проте, як зазвичай трапляється, здійснення кодифікації у період політико-економічних

загострень в державі, як можна охарактеризувати період другої половини 50 – першої половини 60 років ХХ ст., відбувалося за умови нестійких, суперечливих суспільних відносин, що негативно впливали на забезпечення сталого правового регулювання. Намагаючись припинити ці негативні явища правовими засобами, законодавець запровадив кримінальну відповідальність за приписки в державній звітності про стан виконання планових завдань, за неналежне використання і зберігання сільськогосподарської техніки, посилив кримінальну відповідальність за злочини проти держави та інші тяжкі злочини, у тому числі корупційні, що підтверджується змістом системи правових актів Союзу РСР, прийнятих на початку 60-х років ХХ ст., які детально описані нами у дисертаційній монографії. Такі дії законодавця СРСР вплинули на зміст законодавчої діяльності Верховної Ради УРСР, котра мала узгодити українське кримінально-правове законодавство з союзним.

Аналіз удосконалення положень Загальної частини КК УРСР у редакції 1960 р. Проведене дослідження дало можливість виявити, що в першому десятиріччі (1960–1969 рр.) український радянський законодавець вніс зміни і доповнення до статей 10 (у 1961, 1966, 1969 рр.), 11 (у 1967 р.), 20, 31, 24 (у 1962 р.), 26, 29, 41, 48, 53, 55 (у 1969 р.) Загальної частини КК УРСР. Крім того, Указом Президії Верховної Ради УРСР від 12 грудня 1969 р. до аналізованого кодексу було внесено нову статтю 52-1, що передбачала незастосування умовно-дострокового звільнення від покарання і заміни покарання на більш м'яке до особливо небезпечних рецидивістів (п. 1), до осіб, засуджених за особливо небезпечні державні злочини (ст. 56–65) (п. 2), до осіб, засуджених за статтею 93, пунктом „в“ статті 234, статтями 69, 69-1, 190-1 у випадках, коли передбачені ними діяння пов'язані з умисним убивством при обтяжуючих обставинах (п. 3), до осіб, яким смертну кару замінено на позбавлення свободи в порядку помилування або амністії (п. 4), та в інших, визначених у законі, випадках (ВВР УРСР, 169, № 50, Ст. 388).

До речі, стаття 52-1 КК УРСР у редакції 1960 р. була імплементована до українського радянського кримінально-правового законодавства на виконання

Закону СРСР від 11 липня 1969 р. „Про внесення доповнень і змін до Основ „уголовного“ законодавства СРСР і союзних республік“ (ст. 44-1) (ВВР СРСР, 1969, № 29, Ст. 249).

У період 1970–1979 рр. зазнавали удосконалення статті 14, 26, 35, 38, 53 (у 1973 р.), 10, 26 (у 1974 р.), 10, 11, 14, 25, 52, 52-1, 55 (у 1977 р.) КК УРСР. Звертаємо увагу, що стаття 26 „Особливо небезпечний рецидивіст“ була введена законодавцем до зазначеного кодексу підчас третьої кодифікації (1960 р.), а до Основ „уголовного“ законодавства СРСР і союзних республік її ввели під номером 23-1 лише 11 липня 1969 р. Крім того, у названій період часу до Загальної частини КК УРСР було включено п'ять нових статей. Зокрема, у статті 7-1 законодавець закріпив перелік злочинів, що належали до категорії тяжких. Зміни до неї були внесені указами Президії ВР УРСР від 23 липня 1978 р. і від 17 червня 1974 р. Положеннями статті 25-1 встановлювалися підстави умовного засудження до позбавлення свободи з обов'язковим залученням засудженого до праці (УПВР УРСР від 23 березня 1974 р.). Ця стаття також базувалася на положеннях, сформульованих загальносоюзним законодавцем (УПВР СРСР від 12 червня 1970 р.).

У статті 46-1 законодавець УРСР закріпив підстави та умови відстрочки виконання вироку особі, котра вперше була засуджена до позбавлення свободи на строк до трьох років, та ін. (УПВР УРСР від 23 березня 1977 р.). Положення, згідно з яким час перебування під вартою особи, умовно засудженої до позбавлення свободи з обов'язковим залученням до праці, зараховував до строку покарання, призначеного вироком суду, з розрахунку „день за день“, було закріплене Указом Президії ВР УРСР від 23 березня 1977 р. у статті 47-1 КК УРСР. Імплементуванню статті 52-2 КК УРСР, у якій були визначені умови і підстави умовного звільнення з місць позбавлення свободи з обов'язковим залученням засудженого до праці, закріпленої тим самим указом, що й стаття 47-1, передували положення статті 44-2 Основ „уголовного“ законодавства СРСР і союзних республік. По суті, таке регулювання свідчить про тотальний вплив законодавця СРСР на розвиток кримінально-правового законодавства союзних

республік. До того ж воно мало у своїй основі виключно економічний інтерес для РРФСР, куди за нарядами МВС СРСР спрямовувалася з України основна кількість здорових, працездатних засуджених, чия праця використовувалася у системі народного господарства (як правило, на лісозаготівлі, будівництві тощо), у „місцях, визначених органами, відаючими виконанням вироку“, до закінчення призначеного судом строку.

Період 80-х років ХХ ст. характеризувався найактивнішим кримінально-правовим законотворенням, спрямованим на удосконалення Загальної частини КК УРСР. Так, зміни і доповнення були внесені до його статей 25-1, 26, 53, 55 (у 1980 р.), 43, 47, 52, 55 (у 1982 р.), 1–5, 7, 7-1, 11, 25-1, 26, 29, 32, 36, 45, 46-1, 50–52-2, 53, 55 (у 1983 р.), 7-1, 35 (у 1984 р.), 25, 34, 52, 52-1 (у 1985 р.), 25, 52 (у 1986 р.), 7-1, 25, 26, 32, 52, 52-1, 53 (у 1987 р.), 7-1, 13, 24, 25, 26, 32, 52, 53 (у 1988 р.), 7-1 (у 1989 р.). Указом Президії Верховної Ради УРСР від 16 листопада 1982 р. КК УРСР у редакції 1960 р. був доповнений доволі оригінальною статтею 34-1, у якій було закріплено такий новітній вид покарання, як направлення до виховно-трудоного профілакторію на строк від одного до двох років осіб, які вчинили бродяжництво, жебрацтво або вели інший паразитичний спосіб життя, якщо суд вбачатиме підстави не позбавляти таку особу свободи.

Виховно-трудові профілакторії були утворені майже у кожній області УРСР в період з 1983 по 1985 рр., як зазначалося в наказі МВС УРСР № 174 від 11 серпня 1984 р., відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про додаткові заходи по посиленню боротьби з особами, які ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя. Положення про виховно-трудовий профілакторій було затверджене Президією Верховної Ради УРСР 26 січня 1983 р., а Правила внутрішнього розпорядку у виправно-трудоному профілакторії – 4 жовтня 1983 р. наказом МВС УРСР № 250. Зазначені акти регулювали питання виконання кримінального покарання лише за двома статтями – 34-1 і 214 КК УРСР. Відповідно до Конституції СРСР вищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів у профілакторіях здійснював Генеральний прокурор СРСР, підлеглий йому Прокурор УРСР та підпорядковані йому прокурори. Крім

примусового залучення засуджених до суспільно-корисної праці в цих установах здійснювалося також примусове лікування від алкоголізму осіб, які мали захворювання „хронічний алкоголізм“. Діяльність таких установ була припинена після декриміналізації діянь, визначених у статтях 34-1 і 214 КК УРСР. Названі статті та положення інших норм, що були з ними пов'язані, виключені з КК України Законом Верховної Ради України від 7 липня 1992 р. [183, С. 48].

На початку 90-х років ХХ ст. український радянський законодавець вніс іще декілька змін і доповнень до Загальної частини КК УРСР. Зокрема, до статті 25 „Позбавлення свободи“, у якій закріплювалися загальні підстави і умови призначення названого виду покарання (УПВР УРСР від 7 березня 1990 р.), до статей: 7-1 „Поняття тяжкого злочину“, 10 „Відповідальність неповнолітніх“, 25-1 „Умовне засудження до позбавлення свободи з обов'язковим залученням засудженого до праці“, 26 „Особливо небезпечний рецидивіст“, 52-1 „Незастосування умовно-дострокового звільнення від покарання і заміни покарання більш м'яким“. Усі зміни й доповнення до зазначених норм були внесені на підставі Указу Президії Верховної Ради УРСР від 18 січня 1991 р. Востаннє радянський законодавець вніс зміни до статті 25 Загальної частини КК УРСР у редакції 1960 р. 25 червня 1991 р. (ВВРУ, 1991, № 40, Ст. 527).

Аналіз удосконалення положень Особливої частини КК УРСР у редакції 1960 р. У першому десятиріччі періоду, що розглядається, тобто у 1961–1969 рр., до Особливої частини названого кодексу зміни і доповнення вносилися доволі активно. Зокрема, в 1961 р. були удосконалені статті 56–63, 69, 70, 78–81, 140, 209, частина перша статті 223; у 1962 р. – статті 101, 148, 162, 168–170, 185, 187–189, 199, 213; у 1964 р. – стаття 89; у 1965 р. – статті 239, 249, 251; у 1966 р. – статті 138, 190; у 1968 р. – стаття 215; у 1969 р. – статті 192, 206, 208. Зміни, внесені до всіх статей, що входили до підрозділу 1 „Особливо небезпечні державні злочини“ (ст. 56–65), та окремих статей підрозділу 2 „Інші державні злочини“ (ст. 69, 69-1, 70, 78–80) Особливої частини аналізованого кодексу, стосувалися посилення санкцій способом додаткового закріплення у цих нормах такого виду покарання, як „заслання на строк до п'яти років“ або без нього. Було

встановлено значно суворіше кримінальне покарання за „порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви“. Законодавець доповнив статтю 138 КК УРСР частиною другою, у якій встановив відповідальність за порушення названих законів „особою, раніше судимою“ за таке саме протиправне діяння, і, крім того, за організаційну діяльність, спрямовану на вчинення таких діянь, покаранням за такі дії було позбавлення свободи до трьох років. У той же час відповідальність за перешкоджання відправленню релігійних обрядів не змінилася і була значно м'якшою (виправні роботи на строк до шести місяців або громадська догана). Максимально (з одного до двох років виправних робіт) було збільшено покарання за розкрадання вогнепальної зброї, бойових припасів або вибухових речовин. Альтернативний вид покарання, позбавлення свободи на строк до семи років, що передбачався за вчинення таких самих дій та був закріплений у статті 223 КК УРСР, законодавець залишив без змін. Таким чином, вже у 60-х роках ХХ ст. каральна політика Радянської держави переважно почала посилюватися.

Радикальні зміни у кримінально-правовому законотворенні були здійснені у 80-х роках ХХ ст., Так, указами ПВР УРСР від 24 вересня і 24 грудня 1981 р. до КК УРСР у редакції 1960 р. було включено статті 155-2 „Одержання незаконної винагороди від громадян за виконання робіт, пов'язаних з обслуговуванням населення“, 155-3 „Порушення правил торгівлі“, 224-1 „Незаконне навчання карате“. В 1983 р. вказаний державний орган криміналізував діяння, закріплені у статтях 155-4 „Незаконний відпуск бензину або інших паливно-мастильних матеріалів“ (УПВР УРСР від 20 вересня 1983 р.), 183-2 „Невиконання вироку суду про позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю“, 183-3 „Злісна непокора вимогам адміністрації виправно-трудової установи“ (УПВР УРСР від 12 січня і 23 вересня 1983 р. відповідно). У 1984 р. законодавець Указом від 29 лютого доповнив КК УРСР статтями 245-1 „Порушення правил поводження із зброєю, а також з речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточуючих“ і 254-1 „Халатне ставлення до служби.“ Статтями 215-4 „Допуск до керування транспортними засобами

водіїв, які перебувають у стані сп'яніння“ та 134-1 „Переслідування за критику“ було доповнено вказаний кодекс згідно з указами ПВР УРСР від 1 серпня і 10 грудня 1985 р., відповідно, та статтею 211-1 „Виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокість“ (УПВР УРСР від 18 серпня 1986 р.).

У 1987 р. вносилися доповнення до КК УРСР у редакції 1960 р. указами Президії Верховної Ради УРСР від 31 липня (ст. 123-1 „Захоплення заложників“), від 21 серпня (ст. 208-2 „Втягнення неповнолітніх у немедичне вживання лікарських або інших засобів, що викликають одурманювання“), від 21 серпня (ст. 229-8 „Незаконні придбання або зберігання наркотичних засобів у невеликих розмірах“, 229-9 „Незаконні посів або вирощування опійного маку і конопель“ тощо). Криміналізація дій, закріплених у статті 183-4 КК УРСР була особливо потрібна, адже засуджені у 80–90-х роках ХХ ст., працюючи на високотехнологічних підприємствах установ виконання покарань могли виготовити будь-які заборонені предмети, зокрема й небезпечні для життя і здоров'я людини. У тогочасний період, досліджуючи проблеми карально-виховного впливу на засуджених, які утримувалися у виправно-трудовах колоніях, було встановлено, що на території СРСР у 1990 р. було вилучено у засуджених 140 000 літрів спиртних напоїв, більше 2 млн радянських карбованців, 162,3 кг наркотичних засобів і 129 600 одиниць колючо-ріжучих предметів [29, С. 37–38], [50, С. 20].

Вісім нових статей було включено до аналізованого кодексу в 1988 р. Це було здійснено указами Президії Верховної Ради УРСР від 10 лютого 1988 р. (ст. 123-2 „Незаконне поміщення в психіатричну лікарню“), від 29 квітня 1988 р. (ст. 207-1 „Жорстоке поводження з тваринами“). Загрози протиправного поширення радіоактивних матеріалів, після катастрофи на Чорнобильській АЕС, спонукали українського законодавця до криміналізації низки суспільно-небезпечних дій, зокрема Указом від 14 квітня 1988 р. (ст. 228-2 „Незаконне придбання, зберігання, використання, передача або руйнування радіоактивних матеріалів“, 228-3 „Розкрадання радіоактивних матеріалів“, 228-4 „Погроза

вчинення розкрадання радіоактивних матеріалів або їх використання“, 228-5 „Порушення правил зберігання, використання, обліку, перевезки радіоактивних матеріалів“). Перманентні бунти, що ширилися державою у 80-х роках ХХ ст., не мали нічого спільного з мітингами, зборами та іншими формами демократичних протестів, передбачених Конституціями СРСР та УРСР, що й стало причиною прийняття Указу ПВР УРСР від 3 серпня 1988 р. (ст. 187-4 „Порушення порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій“), від 14 грудня 1988 р. (ст. 213-1 „Організація азартних ігор“). Останні зміни в аналізованому періоді були внесені 6 березня 1989 р. У цей день Указом ПВР УРСР кодекс було доповнено статтею 86-2 „Вимагательство державного або колективного майна“.

Аналогічна динаміка удосконалення кримінально-правового законодавства спостерігалася також у 1990-х роках. Наприклад, у 1990 р. КК УРСР у редакції 1960 р. було доповнено новими статтями згідно з указами ПВР УРСР від 19 січня 1990 р. (ст. 227-1 „Утаювання або перекручення відомостей про стан екологічної обстановки чи захворюваності населення“); від 20 квітня 1990 р. (ст. 187-5 „Захват державних або громадських будівель чи споруд“, 206-1 „Заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку і безпеці громадян“); від 4 травня 1990 р. (ст. 176-1 „Втручання у вирішення судових справ“, 176-2 „Погрози щодо судді або народного засідателя“, 176-3 „Образа судді або народного засідателя“, 176-4 „Невиконання судового рішення“); від 26 грудня 1990 р. (ст. 193-1 „Купівля, продаж або інша оплатна передача чи одержання посвідчення або іншого офіційного документа“).

За сім місяців і 24 дні 1991 р. законодавець УРСР криміналізував протиправні діяння, визначені у статтях, якими було доповнено КК УРСР указами Президії Верховної Ради УРСР від 18 січня 1991 р. (ст. 176-5 „Образа прокурора або слідчого“, 189-2 „Погроза щодо працівника прокуратури або органу внутрішніх справ чи безпеки“, 189-3 „Втручання у діяльність працівника прокуратури, органу внутрішніх справ, безпеки“, 189-4 „Заподіяння тілесних ушкоджень працівникові правоохоронного органу“; 189-5 „Умисне знищення або

пошкодження майна працівника правоохоронного органу“); від 28 січня 1991 р. (ст. 227-2 „Заготівля, переробка або збут радіоактивно забруднених продуктів харчування чи іншої продукції“); від 25 червня (ст. 155-5 „Штучне підвищення і підтримання високих цін на товари народного споживання та послуги населенню“, 155-6 „Незаконна торгівельна діяльність“). У разі потреби законодавець вносив зміни до положень нових статей з метою більш повного задоволення потреб суб'єктів кримінально-правових відносин. Причинами виключення статей із КК УРСР були, як правило, уніфікація диспозицій, їх удосконалення і включення до них нових складів злочинів, а також декриміналізація певних діянь.

Потрібно зазначити, що законотворча діяльність Радянської держави у період кінця вісімдесятих – початку дев'яностих років ХХ ст. відповідала не лише криміногенній [181, С. 10–12, 26, 27], але й політичній ситуації. *Такий висновок випливає зі змісту прийнятих кримінально-правових законів і навіть назв їх статей.* Проте радянсько-партійна верхівка політичного режиму Союзу РСР на той час уже була нездатна належним чином керувати державним механізмом, у якому почали розвиватися активні відцентрові процеси, породжені антинародною політикою. З цього приводу особливо чітко висловилася 17 квітня 1991 р. Верховна Рада України, що зафіксовано у преамбулі до закону „Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні“: „Після 1917 року, в період громадянської війни і наступні десятиріччя на землі України пролилося багато людської крові. Мільйони безвинних людей на підставі антигуманних і антидемократичних законів та внаслідок прямого беззаконня і свавілля зазнали переслідувань за свою політичну діяльність, висловлювання та релігійні переконання. Особливо тяжкою спадщиною минулого є масові репресії, які чинились сталінським режимом та його провідниками в республіці. При судових і позасудових розправах грубо нехтувались норми Конституції, покликані охороняти права і свободи громадян, елементарні норми судочинства“ [189].

4.4 Особливості конституційних умов реформування українського радянського кримінального права на початку 90-х рр.

Потреба у ґрунтовному *реформуванні* українського радянського кримінального права виникла вже на початку 90-х років ХХ ст. Цей процес розпочався з того, що в березні–травні 1990 р. республіки Балтії оголосили про відновлення своїх національних суверенітетів, втрачених внаслідок злочинної змови Й. В. Сталіна та А. А. Гітлера, оформленої таємним пактом Молотова – Ріббентропа. Після них, у червні того ж року, про свій державний суверенітет заявила РРФСР, поклавши в основу відповідного акта положення Конституції СРСР у редакції 1924 р., продубльоване також в інших її редакціях, яке передбачало „гарантоване право вільного виходу з Союзу“.

Не забарилася з аналогічним рішенням і Верховна Рада УРСР, яка після тривалого обговорення 16 липня 1990 р. проголосувала за „державний суверенітет України“, який вона визначила „як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах“. Згідно з Декларацією, УРСР як суверенна національна держава мала розвиватися в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід’ємного права на самовизначення (розд. 1). Народ України (громадяни республіки всіх національностей) оголошувався „єдиним джерелом державної влади в республіці“, його повновладдя мало реалізовуватися на основі Конституції (розд. 2). Державна влада в УРСР повинна була здійснюватися за принципом розподілу її функцій на законодавчу, виконавчу та судову. До того ж держава мала забезпечити на своїй території верховенство Конституції та законів республіки. Верховна Рада УРСР також заявила, що усім громадянам УРСР гарантуються права і свободи, передбачені Конституцією УРСР (у ред. 1978 р.) і нормами міжнародного права, визнаними УРСР, та забезпечується рівність усіх перед законом (розд. 4). Територія УРСР в існуючих кордонах була оголошена недоторканною і такою, що не могла змінюватися та використовуватися без її згоди (розд. 5). УРСР

зобов'язалася забезпечувати усі форми власності (розд. 6), дбати про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу – його молоде покоління (розд. 7), гарантувати всім національностям УРСР право їх вільного національно-культурного розвитку (розд. 8) тощо. У заключній частині Декларації стверджувалося, що вона є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції республіки при укладанні міжнародних угод [127, С. 189–193].

У відповідь на силове намагання 19–21 серпня 1991 р. відновити Радянський союз Верховна Рада України 24 серпня 1991 р., як логічне продовження Декларації про державний суверенітет України, прийняла *Акт проголошення незалежності України*, зазначивши у ньому: „Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р., – продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, – виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, – здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада УРСР урочисто проголошує: незалежність України та створення самостійної Української держави – України. Територія України є неподільною і недоторканною. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України. Цей акт набуває чинності з моменту його схвалення“ [127, С. 194]. Із 450 народних депутатів України на підтримку названого акта віддали свої голоси 346 парламентарів, що становило 76,88 %, проти – лише чотири депутати, або 0,88 %. Незабаром, 1 грудня 1991 р., під час виборів першого Президента України, українці одночасно провели референдум на підтримку Акта проголошення незалежності України. Відповідаючи на запитання „Чи підтверджуєте ви Акт...?“, відповіли „Так, підтверджую“ 28 804 071 особи, або 90,32 % тих хто взяв участь у голосуванні. Негативно відповіли лише 7,58 % учасників голосування [175, С. 569].

Таким чином, у демократичний спосіб в Україні було припинено функціонування такої держави, як Союз РСР, та його сателіта – УРСР. Одночасно на демократичних засадах з волі більшості громадян було

започатковано нову державу Українського народу – Україна. Це стало ґрунтовною підставою для реформування радянського законодавства, зокрема кримінально-правового, згідно з цивілізаційними принципами сучасних розвинутих держав.

Найбільш масові зміни, що вносилися до законодавства, стосувалися виключення з текстів Конституції і законів УРСР політико-правової термінології, зокрема назв, що стосувалися попередньої держави, наприклад „СРСР“, „Українська РСР“, „Рада міністрів УРСР“, „соціалістична власність“ тощо. За період із 1990 по 1995 рік Верховна Рада України не лише підготувала текст проекту Конституції України, що був прийнятий як Основний Закон України 28 червня 1996 р., але й значно удосконалила Конституцію УРСР у редакції 1978 р., адаптувавши її певною мірою до тогочасних потреб держави і суспільства. В аспекті нашого дослідження найбільш важливими з них вважаємо такі: виключення з тексту Конституції УРСР у редакції 1978 р. прокомуністичних Преамбули (Закон № 1554-12 від 17 вересня 1991 р.) та статті 6, у якій зазначалося, що КПРС, озброєна марксистсько-ленінським ученням, визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, надає планомірного, науково обґрунтованого характеру боротьбі радянського народу за перемогу комунізму, а також те, що названа партія є керівною і спрямовуючою силою усього радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій тощо (Закон № 404-12 від 24 жовтня 1990 р.); доповнення статті 68 положенням, згідно з яким Україна проголошувалася „незалежною демократичною правовою державою“ (Закон № 404-12 від 24 жовтня 1990 р., Закон № 2113-12 від 14 лютого 1992 р.). Статтю 71 Конституції УРСР у редакції 1978 р. було доповнено положенням, за яким „на території України забезпечується верховенство законів республіки“ (Закон № 404-12 від 24 жовтня 1990 р.), а статтю 97 нормою, відповідно до якої Верховна Рада України визнавалася „єдиним органом законодавчої влади

України“ і наділялася відповідним комплексом законодавчих та інших державотворчих повноважень (Закон № 2113-12 від 14 лютого 1992 р.).

Проте, на нашу думку, законодавець був очевидно непослідовним у тому, що він, всупереч частині третій розділу 3 „Державна влада“ Декларації про державний суверенітет України, що стосується принципу розподілу функцій державної влади на три гілки, та положенню частини першої статті 97 Конституції УРСР у редакції 1978 р., яким Верховна Рада України визнавалася „єдиним“ органом законодавчої влади в Україні, без погодження із конституцієдавцем, тобто народом, який є єдиним джерелом влади в державі, делегував Кабінету Міністрів України, „органу державної виконавчої влади України“ (ст. 115 Конституції), „повноваження видавати декрети в сфері законодавчого регулювання з окремих питань“, закріпивши його у статті 97-1 Конституції (Закон № 2885-12 від 19 грудня 1992 р.), чим грубо порушив один із загальновідомих у цивілізованому світі принципів розподілу функціонування органів державної влади.

Абсолютними новелами Конституції УРСР у редакції 1978 р. стали положення статті 112 у редакції Закону № 404-12 від 24 жовтня 1990 р. і закону № 2401а-12 від 3 червня 1992 р., якими було визначено право Верховної Ради України обирати Конституційний Суд України „у складі Голови, двох заступників Голови і дванадцяти членів Суду“ з числа спеціалістів у галузі права, та глави 12-1 „Президент України“, якою було доповнено цей акт Законом № 1293-12 від 5 липня 1991 р.

В Основному Законі держави було встановлено, що Президент України користується правом недоторканності, але у разі порушення ним Конституції і законів України його могли за висновком Конституційного Суду України змити з посади рішенням Верховної Ради України, за яке проголосувала більшість депутатів, що становила не менше як дві третини від фактичної кількості народних депутатів України, повноваження яких визнані і не припинені достроково у встановленому законом порядку (частини перша і друга ст. 114-9).

Кабінет Міністрів України визнавався органом державної виконавчої влади, який підпорядковувався Президенту України та був підзвітним і відповідальним перед Верховною Радою України. У межах своїх повноважень, визначених статтею 119 Конституції України, він мав вживати заходів щодо забезпечення національної безпеки і обороноздатності України (п. 6), забезпечувати здійснення зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи (п. 7), здійснювати заходи щодо захисту інтересів України, забезпечення законності, прав і свобод громадян, охорони власності і громадського порядку, боротьби зі злочинністю (п. 8) тощо. З цією метою він був наділений правом видавати постанови, розпорядження і навіть згадані нами декрети, визначені у статті 97-1 Конституції, які були обов'язковими до виконання на усій території України (ст. 120). Крім того, він мав право скасовувати акти міністерств та інших підвідомчих йому органів (ст. 121) та інші.

Варто звернути увагу, що 12 лютого 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон УРСР „Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки“ № 712-ХІІ, який набув чинності з дня опублікування (15 лютого). Незабаром, 19 червня 1991 р., Законом УРСР № 1213а-12 Конституція УРСР у редакції 1978 р. була доповнена главою 7-1 „Автономна Республіка Крим“, до якої вносилися зміни Законом № 171/94-ВР від 21 вересня 1994 р. Згідно зі статтею 75-1 цієї глави Конституції України названа республіка „є складовою частиною України і самостійно вирішує питання, віднесені до її відання“. Зазначеним законом № 712-ХІІ від 12 лютого 1991 р. Кримська обласна Рада народних депутатів тимчасово, до прийняття Конституції Кримської АРСР і створення на її основі конституційних органів державної влади, була визнана найвищим органом державної влади на території Кримської АРСР і наділена статусом Верховної Ради Кримської АРСР [182, С. 892, 893] .

Конституція УРСР у редакції 1978 р. зі змінами й доповненнями станом на 25 січня 1995 р., коли до неї востаннє були внесені зміни (йдеться про статті 110 і 117 Законом № 24/95-ВР), втратила чинність на підставі Закону № 254/96-ВР

від 28 червня 1996 р., у день прийняття сучасної Конституції України у першій редакції [128].

Політико-правові засади сучасного Основного Закону держави сформували автори Декларації про державний суверенітет України, зазначивши, що вона „є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод“. Усвідомлюючи, що конституція є актом тривалої дії, а українське незалежне суспільство перебуває лише на початковому рівні розвитку сучасних демократичних традицій, вони заклали до положень Конституції України в редакції 1996 р. ідеї і принципи, що забезпечать її розвиток на тривалу перспективу. Безпосередньо це стосується положень статті 1 аналізованого акта, у якій зазначено: „Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава“. Безумовно, у наведеному декларативному твердженні ідеться про ідеальну державу. Фактично ж Україна, вийшовши з нетрів комуністичного тоталітарного режиму, завідомо не могла досягнути такого ідеалу у короткі строки, маючи стагнаційну економіку, нестабільну внутрішню і зовнішню політику та низку інших недоліків, характерних для держав на початкових або перехідних етапах розвитку. Розуміючи це, ми усвідомлюємо, що перебуваємо на початковому етапі тривалого періоду важкої праці, метою якої є ідеальна держава Україна. Важливим є те, що проголошення суверенітету Української держави (ст. 2) відбулося у легітимний спосіб, а тому вона визнана іншими державами – суб'єктами міжнародних відносин.

В Основному Законі сучасної України визначено також „найвищу соціальну цінність України, якою є „Людина, з її життям і здоров'ям, честю і гідністю, недоторканністю і безпекою“ (ч. 1 ст. 3), котру захищали наші предки в усі часи існування українського народу, зокрема кримінально-правовими засобами, що вбачається зі змісту договорів Русі з Візантією, з Руської Правди та інших національних правових актів. Безпосередньо про роль держави в охороні прав людини, на якій загострював особливу увагу українців ще Пилип Орлик, ідеться у частині другій статті 3 Конституції України у редакції 1996 р., в якій зазначено:

„Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави“. Це конституційне положення має стати принципом для усіх українців, особливо тих, що виконують функції держави.

Найвищим представницьким органом у державі, згідно зі статтею 75 Конституції, є парламент – Верховна Рада України. Вже у часи незалежності (ч. 1 ст. 97 Конституції УРСР у ред. 1978 р.) Верховна Рада України була названа „єдиним органом законодавчої влади“ (Закон № 2113-12 від 14 лютого 1992 р.). Це було закріплено також в сучасній Конституції. До її повноважень, що стосуються предмету нашого дослідження, відповідно до статті 85 Конституції України належать такі: внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом 13 Основного Закону (п. 1); прийняття законів (п. 3); надання у встановлений законом строк згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України (п. 32). Парламент мав приймати закони, постанови та інші акти більшістю від його конституційного складу, крім випадків, визначених у Конституції України (ст. 91). За статтею 92 аналізованого акта виключно законами України визначаються права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод, основні обов'язки громадянина (п. 1), засади зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності (п. 9), основи національної безпеки, забезпечення громадського порядку (п. 17), діяння, які є злочинами та відповідальність за них (п. 22). Законом України оголошується амністія (ч. 3 ст. 92).

На нашу думку, у Конституції України в редакції 1996 р. досконало визначено коло суб'єктів законодавчої ініціативи. До нього були включені Президент України, народні депутати України, Кабінет Міністрів України і Національний банк України (ст. 93). Доволі детально виписана процедура завершального етапу проходження новоприйнятого закону до офіційного оприлюднення і набрання ним чинності (ст. 94), що мало обмежити можливості

певних суб'єктів зловживати своїм правом з метою затримання процедури включення правового акта до системи права (законодавства).

Президент України визнавався главою держави і наділявся правом виступати від її імені та бути гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності держави, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина (ст. 102). До його повноважень, зокрема, належало: забезпечення державної незалежності, національної безпеки (п. 1), представництво держави в міжнародних відносинах, ведення переговорів та укладення міжнародних договорів тощо (п. 3, 4, 5), скасування актів Кабінету Міністрів України та Ради міністрів Автономної Республіки Крим (п. 16), здійснення помилування (п. 27), підписання законів, прийнятих Верховною Радою України (п. 29). Він мав право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд парламенту (п. 30), здійснював інші повноваження, визначені Конституцією України (п. 31 ст. 106), у тому числі видавав укази і розпорядження, які були обов'язковими до виконання на території України, тощо.

У разі вчинення державної зради або іншого злочину Президент України міг бути усунутий з поста Верховною Радою України, але в порядку імпічменту (ст. 111).

Вищим органом у системі органів виконавчої влади, згідно Конституції України в редакції 1996 р., визнавався Кабінет Міністрів України, який у своїй діяльності мав керуватися Конституцією і законами України та актами Президента України (ст. 113). До його повноважень, передбачених статтею 116 Конституції України, належало забезпечення державного суверенітету і економічної самостійності України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України та актів Президента України (п. 1), вжиття заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина (п. 2), здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю (п. 7) тощо. Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції наділявся

правом видавати постанови і розпорядження, які були обов'язковими до виконання (ст. 117).

Автори Конституції України в редакції 1996 р. доволі вдало сформулювали у ній систему норм-принципів, у тому числі в статті 8, у якій було зафіксовано принцип верховенства права, згідно якого норми Конституції України є нормами прямої дії, а тому закріплені у ній права і свободи людини і громадянина гарантовано можуть захищатися в суді безпосередньо на її підставі. Вважаємо позитивним досягненням те, що на найвищому правовому рівні врегульовано порядок визнання частиною національного законодавства чинних міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України (ст. 9).

Важливий вплив на розвиток кримінально-правових відносин мали положення статті 19 Конституції, у якій зазначено, що правовий порядок у державі ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством (ч. 1). Крім того, в особливі умови були поставлені органи державної влади, органи місцевого самоврядування та їх посадові особи, які були зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ч. 2 ст. 19).

Відповідно до статті 21 аналізованого акта усі люди в Україні визнані вільними і рівними у своїй гідності та правах, які є невідчужуваними та непорушними, а в статті 22 визначено, що конституційні права і свободи не є вичерпними. Вони можуть встановлюватися також законами. До того ж конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані, а при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод людини.

Уперше на конституційному рівні закріплено, що громадянин України не може бути позбавлений громадянства, права змінити громадянство, а також вигнаний за межі України. І це за умов, що такі заходи споконвіків існували у світовій та національній кримінально-правовій практиці як вид покарання. З іншого боку, держава взяла на себе зобов'язання не видавати своїх громадян

іншій державі (ст. 25). Навіть іноземцям та особам без громадянства в Україні може надаватися притулок у порядку, встановленому законом (ст. 26).

У Конституції України в редакції 1996 р. було встановлено систему прав і свобод, котрі забезпечуються кримінально-правовою охороною. До таких прав і свобод кожної людини належать: невід'ємне право на життя (ніхто не може бути свавільно позбавлений життя; обов'язок держави – захищати життя людини; кожен має право захищати своє власне життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань) (ст. 27); право на повагу до гідності (ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність поводженню чи покаранню; жодна людина, у тому числі підозрювана у вчиненні протиправних дій, без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідям) (ст. 28).

На конституційному рівні закріплено права на свободу й особисту недоторканність. Так, в Україні ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше, як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом (ст. 29). Нормами Основного Закону держави також гарантуються: право на недоторканність житла. Зокрема, не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше, як за вмотивованим рішенням суду (ст. 30); право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочиніві тощо (ст. 31); право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань та ін., здійснення яких може бути обмежене лише законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам тощо (ст. 34).

У Конституції України в редакції 1996 р. було встановлено низку інших прав і свобод, охорона яких забезпечується національним кримінально-правовим законодавством. Це, зокрема, права на участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути

обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38); збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування (ці права можуть бути обмежені лише судом відповідно до закону в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам) (ст. 39); право на володіння, користування і розпорядження своєю власністю, яке визнається непорушним (конфіскація майна може застосовуватися виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом) (ст. 41); право на працю, що включає можливість кожного заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується (використання примусової праці в Україні забороняється. Втім, не вважається примусовою робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан) (ст. 43); право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50).

Крім охорони найбільш важливих прав людини, *норми Конституції України спрямовані також на спонукання не зовсім добросовісних суб'єктів суспільних відносин, у тому числі правових, до виконання обов'язків, що покладені на них конституцієдавцем, а саме: утримувати своїх дітей до досягнення ними повноліття (ст. 51); не допускати будь-якого насильства над дітьми чи їх експлуатації (ст. 52); не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині та відшкодувати завдані їм збитки (ст. 66); сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законами, та подавати декларації про свій майновий стан (ст. 67); здійснювати захист вітчизни, її незалежності та територіальної цілісності, шанувати її державні символи (ст. 65).*

До речі, одним із перших у період після прийняття Конституції України у редакції 1996 р., звернувся до проблем конституційних принципів кримінального права (в аспекті покарань) В. М. Махінчук, який зазначив: „Конституційні принципи кримінального права висувають певні вимоги до системи покарань для

того, щоб гарантувати адекватність покарання на найвищому законодавчому рівні. Іншими словами, законотворець у Конституції України дає найбільш загальні законодавчі гарантії адекватності покарання, які, на нашу думку, мають бути відтворені у Кримінальному кодексі України...“ [151, С. 90]. Безумовно, український законодавець із повагою поставився до імплементації у КК України в редакції 2001 р. конституційних принципів, – складових стрункої системи Основного Закону держави. Так, наприклад, у статті 68 Конституції України зазначено: „Кожний зобов’язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності“.

Не менш важливими для нормального функціонування кримінально-правових відносин є також інші положення Основного Закону держави, а саме: закон та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов’язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними (ст. 57); закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом’якшують або скасовують відповідальність особи (ч. 1 ст. 58); ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення (ч. 2 ст. 58); ніхто не зобов’язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (ч. 1 ст. 60); за віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність (ст. 60); ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ч. 1 ст. 61); юридична відповідальність особи має індивідуальний характер (ч. 2 ст. 61); особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено вирок суду (ч. 1 ст. 62); конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України (ч. 1 ст. 64).

Привертає увагу перше офіційно визначене у національній Конституції поняття сутності територіального устрою України. Конституцієдавець зазначив,

що він „ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій“ (ст. 132), у тому числі правових.

До складу території України, на якій функціонувало на момент прийняття Конституції України в редакції 1996 р. українське право (законодавство), зокрема конституційне, кримінальне та інші його галузі, входили: Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь. Останні, згідно зі статтею 133 аналізованого акта, мають спеціальний статус, який визначається законами України.

Відповідно до статті 124, частини другої статті 125 Конституції України в редакції 1996 р. правосуддя в Україні здійснюється виключно судами; делегування їх функцій, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається; юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Беручи до уваги негативний досвід судоустрою та судочинства періоду радянської влади, конституцієдавець в аналізованому акті заборонив створення в Україні надзвичайних та особливих судів (ч. 5 ст. 125).

Суттєво були обмежені повноваження прокуратури України. Згідно зі статтею 121 Конституції України на неї покладалося підтримання державного обвинувачення в суді (п. 1), представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом (п. 2), нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство (п. 3), нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у

кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян (п. 4).

Прийняття Конституції України в редакції 1996 р. не лише врегулювало безліч суспільних відносин, які функціонували в державі, надавши їм статусу правових відносин, але й поставило перед державою нові завдання у сфері подальшого вдосконалення законодавства, у тому числі кримінально-правового, яке мало відповідати вимогам принципів нового Основного Закону держави. Більше того, аналізований акт мав пройти випробування практичним застосуванням його положень.

Досвід сучасного конституційного правозастосування дає підстави стверджувати, що настала пора більш досконало охороняти конституційно-правові відносини засобами кримінально-правового законодавства. Одним із заходів, що міг би сприяти цьому, на нашу думку, може бути виділення в окремий розділ Особливої частини КК України в редакції 2001 р. системи складу злочинів, спрямованих проти правовідносин, урегульованих на конституційному рівні. Це, зокрема, голосування на засіданнях Верховної Ради України народним депутатом не за себе „особисто“, а за іншого парламентаря, що явно суперечить частині третій статті 84 Конституції України, за організацію або підбурювання до протиправного порушення повноважень, закріплених у Конституції України, для Верховної Ради України або Кабінету Міністрів України.

4.5 Реформування українського радянського кримінального права в суверенній Україні

У зв'язку з проголошенням незалежності України виникла потреба в терміновому реформуванні її законодавства, проте вирішити цю проблему в короткі строки було неможливо. У зв'язку з цим Верховна Рада України 12 вересня 1991 р. прийняла Постанову „Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР“, у якій зазначила, що „до прийняття відповідних актів законодавства України на території Республіки

застосовуються акти законодавства Союзу РСР з питань, які не врегульовані законодавством України, за умови, що вони не суперечать Конституції і законам України“ [188]. Отже, як ми зазначали, український законодавець, приймаючи аналізовану постанову, заклав до її змісту ідею УЦР від 25 листопада 1917 р., про можливість застосування окремих актів попередньої відумерлої держави та її політичного режиму.

Серед законів періоду Української РСР, що мали певний час діяти в незалежній Українській державі, був КК УРСР у редакції 1960 р. Проте його зміст, не беручи до уваги значних змін і доповнень, внесених до нього раніше, підлягав фундаментальному реформуванню у зв'язку з історичними змінами, спричиненими припиненням існування Союзу РСР та Української РСР. Зокрема, за період з 24 серпня 1991 р. по 25 травня 1994 р. український законодавець змінив радянську назву основного кримінально-правового акта на „Кримінальний кодекс України“, виключив із тексту його положень політичні прикметники на кшталт „соціалістична власність“, власні назви „СРСР“, „УРСР“, виклав у новій редакції зміст назви глави 1 Особливої частини цього акта – „Злочини проти держави“, змінив назву глави 2 „Злочини проти державної і колективної власності“, назву глави 5 „Злочини проти індивідуальної власності громадян“ (ЗУ від 17 червня 1992 р.: ВВРУ, 1992, № 35, Ст. 511).

Більше того, було виключено з КК УРСР у редакції 1960 р. шістьма законами 36 статей. Так, в 1992 р. Законом України від 6 березня законодавець припинив чинність статей 27 „Заслання“, 28 „Вислання“, 185 „Самовільне повернення висланих до місцевостей, де їм заборонено проживати“ (ВВРУ, 1992, № 23, Ст. 337), Законом України від 17 червня 1992 р. статті 2 „Кримінальний кодекс УРСР і загальносоюзне кримінальне законодавство“ (ВВРУ, 1992, № 35, Ст. 511), Законом України від 15 травня 1992 р. – статті 138 „Порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви“ (ВВРУ, 1992, № 32, Ст. 457), Законом України від 17 червня 1992 р. статей 92 „Злочини проти державної або громадської власності інших соціалістичних держав“, 191-1 „Купівля, продаж, обмін або підроблення чи умисне знищення ордена, медалі,

нагрудного знака до почесного звання СРСР“ (ВВРУ, 1992, № 35, Ст. 511), Законом України від 7 липня 1992 р. статей 34-1 „Направлення до виховно-трудоного профілакторію“, 61 „Шкідництво“, 64 „Організаційна діяльність, спрямована на вчинення особливо небезпечних державних злочинів, а так само участь в антирадянській організації“, 65 „Особливо небезпечні державні злочини, вчинені проти іншої держави трудящих“, 74 „Ухилення у воєнний час від виконання повинностей або сплати податків“, 80-2 „Приховування державних злочинів“, 85 „Дрібне розкрадання державного або громадського майна“, 87-1 „Самовільне використання транспортних засобів, машин або механізмів“, 87-2 „Порушення правил користування енергією або газом у побуті“, 146 „Злочини проти власності об'єднань, що не є соціалістичними організаціями“, 147-1 „Приписки та інші перекручення звітності про виконання планів“, 150 „Заняття приватно-підприємницькою діяльністю“, 151 „Комерційне посередництво“, 152 „Незаконна переуступка житлового приміщення та стягнення квартирної плати понад установлений розмір“, 154-1 „Скупка для згодовування або згодовування тваринам і птиці хліба та інших хлібопродуктів“, 155-4 „Незаконний відпуск бензину чи інших паливно-мастильних матеріалів“, 156-1 „Порушення правил торгівлі спиртними напоями“, 195 „Порушення правил в'їзду або проживання в прикордонній смузі чи заборонених зонах“, 195-1 „Порушення іноземними громадянами і особами без громадянства правил перебування в СРСР і транзитного проїзду через територію СРСР“, 196 „Порушення паспортних правил“, 97 „Повідомлення неправдивих відомостей органам загсу“, 214 „Систематичне заняття бродяжництвом або жебрацтвом“, 224-1 „Незаконне навчання карате“ (ВВРУ, 1992, № 39, Ст. 570). У 1994 р. Законом України від 28 січня було припинено чинність статей 148-1 „Ухилення від надання декларації про доходи“, 156 „Продаж недоброякісних товарів у торговельних підприємствах“, 213-1 „Організація азартних ігор“ (Голос України, 1994, 30 березня).

Із наведеного вбачається, що у першу чергу український законодавець виключив із правового поля новітньої держави ті статті КК УРСР у редакції

1960 р., що мали радянський політичний підтекст, посягали на економічні й політичні свободи або втратили соціальну, а відтак і правову доцільність їх подальшого перебування у національній кримінально-правовій системі через відсутність у діяннях, про які в них ішлося, небезпеки для суспільства.

Поряд з декриміналізацією певних діянь активно здійснювалася робота з удосконалення тексту положень КК України в редакції 1960 р., що була обумовлена потребою системно охороняти людину, суспільство і державу від новітніх суспільно небезпечних діянь або явищ, котрі почали формуватися у сферах української економіки, фінансів, політики, охорони здоров'я людей від раніше невідомих смертельно небезпечних захворювань тощо.

Радикальною формою удосконалення кримінально-правового законодавства в аналізованій період стало *доповнення тексту названого кодексу системою нових статей (30 одиниць)*. Так, у 1991 р. було криміналізовано діяння, визначені в статті 147-3 „Злочинно-недбале зберігання зерна та насіння олійних культур“ (ЗУ від 25 серпня 1991 р.: ВВРУ, 1991, № 40, Ст. 531). У 1992 р. КК України був доповнений статтями 108-2 „Зараження вірусом імунодефіциту людини“, 108-3 „Зараження вірусом імунодефіциту людини медичними, фармацевтичними працівниками та працівниками інших сфер“, 108-4 „Розголошення відомостей про проведення медичного огляду на зараження вірусом імунодефіциту людини та його результатів“ (ЗУ від 12 грудня 1992 р.: ВВРУ, 1992, № 11, Ст. 154); 68-1 „Передача іноземним організаціям відомостей, що становлять службову таємницю“, 69-1 „Дії, що дезорганізують роботу виправно-трудових установ“, 77-1 „Порушення порядку використання повітряного простору України“ (ЗУ від 17 червня 1992 р.: ВВРУ, 1992, № 35, Ст. 511), статтею 228-6 „Незаконний вивіз за межі України сировини, матеріалів, обладнання для створення зброї, а також військової і спеціальної техніки“ (ЗУ від 17 вересня 1992 р.: ВВРУ, 1992, № 41, Ст. 600), статтею 162-1 „Незаконне видобування корисних копалин“ (ЗУ від 16 жовтня 1992 р.: ВВРУ, 1992, № 47, Ст. 647).

У 1993 р. аналізований кодекс було доповнено статтями 206-2 „Завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення або пошкодження об'єктів власності“, 217-3 „Блокування транспортних комунікацій“, 217-4 „Примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків“ (ЗУ від 26 січня 1993 р.: ВВРУ, 1993, № 12, Ст. 97), статтею 80-1 „Приховування валютної виручки“ (ЗУ від 28 січня 1993 р.: ВВРУ, 1993, № 14, Ст. 120), статтею 129-1 „Порушення законодавства про референдум“ (ЗУ від 3 березня 1993 р.: ВВРУ, 1993, № 18, Ст. 189), статтями 63-1 „Найманство“, 187-7 „Участь у збройних конфліктах інших держав“, 187-8 „Порушення законодавства про об'єднання громадян“ (ЗУ від 11 листопада 1993 р.: Голос України, 1993, 1 грудня) та низка інших статей.

Крім абсолютно нових статей, якими було доповнено КК України у редакції 1960 р., законодавець виклав 39 статей цього акта у новій редакції, а окремі з цих норм удосконалювалися неодноразово, наприклад, статті 81, 82, 149 та ін. Зокрема в 1991 р. було викладено у новій редакції лише одну статтю 122 „Мужолозтво“ (ЗУ від 12 грудня 1992 р.: ВВРУ, 1992, № 11, Ст. 154). а в 1992 р. парламент прийняв три закони, які містили нові редакції низки статей аналізованого кодексу, а саме: 81 „Розкрадання державного або колективного майна шляхом крадіжки“, 82 „Розкрадання державного або колективного майна шляхом грабежу“ (ЗУ від 6 березня 1992 р.: ВВРУ, 1992, № 23, Ст. 337), 209 „Посягання на здоров'я громадян під приводом виконання релігійних обрядів“ (ЗУ від 15 травня 1992 р.: ВВРУ, 1992, № 32, Ст. 457), 37 „Позбавлення військових, інших звань та державних нагород“, 56 „Державна зрада“, 57 „Шпигунство“, 58 „Посягання на життя державного діяча“, 59 „Посягання на життя представника іноземної держави“, 60 „Диверсія“, 63 „Пропаганда війни“, 66 „Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної приналежності чи ставлення до релігії“, 67 „Розголошення державної таємниці“, 68 „Втрата документів, що містять державну таємницю“, 69 „Бандитизм“, тощо.

У 1993 р. законодавець виклав у новій редакції статті 62 „Посягання на територіальну цілісність України“, 71 „Масові безпорядки“ (ЗУ від 24 грудня

1993 р.: Голос України, 1994, 21 січня), статті 127 „Перешкоджання здійсненню виборчого права“, 128 „Підлог виборчих документів, приписка або неправильний підрахунок голосів“, 129 „Порушення таємниці голосування“ (ЗУ від 3 березня 1993 р.: ВВРУ, 1993, № 18, Ст. 189) тощо.

У 1994 р. були сформовані нові редакції п'яти статей КК України в редакції 1960 р. До них належали статті: 80 „Порушення правил про валютні операції“, 147 „Випуск або реалізація недоброякісної продукції“, 148 „Заняття забороненими видами підприємницької діяльності“, 149 „Виготовлення спиртних напоїв і торгівля ними“ (ЗУ від 28 січня 1994 р.: Голос України, 1994, 30 березня), стаття 157 „Порушення ветеринарних правил“ (ЗУ від 25 лютого 1994 р.: Голос України, 1994, 15 квітня).

Найчастіше вдосконалення радянського кримінально-правового законодавства відбувалося шляхом *внесення поточних часткових змін до його норм*. Зауважимо, що таких змін зазнали 99 статей. Деякі з них протягом аналізованого періоду удосконалювалися декілька разів. Назване стосується, зокрема, статей 10, 23, 25, 25-1, 26, 43, 45, 47, 51, 52, 52-1, 53, 140, 141, 142, 143, 168, 184, 186, 187, 215, 215-3, 223 КК України у редакції 1960 р. Більш детальний аналіз цієї групи поточних часткових змін здійснено в дисертаційній монографії.

Діяльність Української держави щодо вдосконалення кримінально-правового законодавства колишньої Радянської держави протягом 1991–1994 рр. була настільки ефективною, що створила умови для якісного виконання професійних повноважень представниками усіх судових, правоохоронних і правозахисних систем України. Крім того, було створено належні умови для прийняття Верховною Радою України, єдиним органом законодавчої влади, нової Конституції України, а також Кримінального кодексу України.

4.6 Особливості удосконалення українського радянського кримінального права засобами конституційної юрисдикції: інституційні основи та первинний досвід здійснення

Вирішення правових проблем засобами конституційної юрисдикції в європейських державах є доволі поширеним. Згідно зі статтями національних конституцій, цими повноваженнями наділений у Федеративній Республіці Німеччина Федеральний Конституційний Суд [164, С. 197, 198] (ст. 93, 94), у Французькій Республіці – Конституційна Рада (ст. 56 – 63) [121, С. 123, 124], у Республіці Польща – Конституційний Трибунал (ст. 188–197) [120, С. 73–77] тощо. З кінця 70-х років ХХ ст. питання конституційного нагляду постало також в Українській РСР. Більше того, Конституцію УРСР у редакції 1978 р., після змін, що відбулися у 1990 р. було доповнено статтею 112, у якій конституцієдавець визначив порядок обрання Верховною Радою України КСУ, установив його кількісний склад, рівень професійної підготовки суддів, строк виконання ними повноважень (10 років). Крім того, у названій статті зазначалося, що організація і порядок діяльності суду будуть визначені законом про Конституційний Суд України.

Після здобуття Україною незалежності Верховна Рада України 3 червня 1992 р. прийняла перший Закон України „Про Конституційний Суд України“, який був введений в дію її Постановою № 2401 – XII (ВВРУ, 1992, № 33, Ст. 471, Ст. 472). Цим актом КСУ визнавався „незалежним органом в системі судової влади, покликаним забезпечувати відповідність законів, інших нормативних актів органів законодавчої і виконавчої влади Конституції України, охорону конституційних прав і свобод особи“. Повноваження суду мали реалізовуватися шляхом розгляду в судовому засіданні справ щодо конституційності законів і інших нормативних актів, а також надання висновків з питань, передбачених Конституцією та Законом України про Конституційний Суд України (ст. 1). Проте формування складу КСУ змогло відбутися лише на підставі положень

Конституції України в редакції 1996 р. та Закону України „Про Конституційний Суд України“ від 16 жовтня 1996 р. (ВВРУ, 1996, № 49, Ст. 272).

Згідно зі статтею 147 Основного Закону держави КСУ визнавався єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. До його повноважень належало: вирішення питань про відповідність Конституції України законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України і правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Крім того, цей суд був наділений повноваженням здійснювати офіційне тлумачення Конституції та законів України. Ухвалені ним рішення з наведених питань, визнавалися обов'язковими до виконання на території України, остаточними і такими, що не можуть бути оскаржені (ст. 150 Конституції).

Відповідно до статті 151 Основного Закону держави КСУ за зверненням Президента України або Кабінету Міністрів України уповноважувався давати висновки про відповідність Конституції чинних міжнародних договорів або тих міжнародних договорів, що вносяться до парламенту для надання згоди на їх обов'язковість, а за зверненням Верховної Ради України – висновок щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту. За частиною першою статті 152 Конституції закони та інші правові акти мали визнаватися КСУ неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції, або якщо була порушена встановлена Конституцією процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності. У частині другій вказаної статті конституціодавець визначив, що закони, інші правові акти або їх окремі положення, визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення рішення про їх неконституційність.

Потреба у здійсненні системного конституційного контролю за якістю законодавства, його офіційного тлумачення, зокрема кримінально-правового, обумовлена тим, що тексти правових актів інколи мають приховані недоліки, що не сприяють їх правильному розумінню, застосуванню й ефективному розкриттю

функціональних регулятивних і охоронних можливостей. У зв'язку з цим виникає необхідність у глибокому науковому аналізі причин таких явищ, їх усуненні законодавчим способом, а в окремих випадках – радикальному застосуванні засобів конституційної юрисдикції для виключення неконституційних елементів кримінально-правових актів з правового поля або розкритті їх юридичної сутності способом тлумачення [242, С. 113].

Одним із перших актів Конституційного Суду України за аналізований період, що стосувався, у тому числі, кримінально-правових відносин, було *Рішення від 9 лютого 1999 р. № 1-рп/99 в справі № 1-7/99 про зворотну дію у часі законів та інших нормативно-правових актів*. Необхідність тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції щодо зворотної дії в часі законів та інших нормативно-правових актів виникла у зв'язку з тим, що обласні управління Національного банку України неоднозначно застосовували положення Закону України „Про внесення змін до деяких декретів Кабінету Міністрів України з питань валютного регулювання“, яким скасовано обов'язковий продаж валютних надходжень і відповідальність юридичних осіб (ст. 1 зазначеного закону). Та вони й далі накладали штрафи на юридичних осіб за несвоєчасний продаж надходжень в іноземній валюті, що мав місце до набрання чинності вказаним законом. Це, на думку суб'єкта права на конституційне звернення, суперечило законодавству, оскільки положення статті 58 Конституції про зворотну дію в часі законів у випадках, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність, повинно поширюватись і на юридичних осіб.

Здійснивши аналіз чинного законодавства, КСУ звернув увагу на те, що дія нормативно-правових актів у часі раніше визначалася тільки в окремих законах, зокрема статті 6 КК України у редакції 1960 р. Конституцієдавець, закріпивши у частині першій статті 58 Основного Закону держави положення про неприпустимість зворотної дії в часі законів та інших нормативно-правових актів, передбачив їх зворотну дію в часі у випадках, коли вони пом'якшують або скасовують юридичну відповідальність особи, що є загальновизнаним

принципом права. Тобто, щодо юридичної відповідальності має застосовуватися новий закон як інший нормативно-правовий акт, що пом'якшує або скасовує відповідальність особи за вчинене правопорушення під час дії нормативно-правового акта, яким визначались поняття правопорушення і відповідальність за нього. КСУ також дійшов висновку, що положення частини першої статті 58 Конституції про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів у випадках, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи, стосується фізичних осіб і не поширюється на юридичних осіб. Більше того, у резолютивній частині аналізованого рішення було чітко зазначено, що оспорюване положення „стосується людини і громадянина“ (п. 1). Проте в мотивувальній частині цього акта КСУ уточнив: „Але це не означає, що цей конституційний принцип не може поширюватись на закони та інші нормативно-правові акти, які пом'якшують або скасовують відповідальність юридичних осіб... Надання зворотної дії в часі таким нормативно-правовим актам може бути передбачено шляхом прямої вказівки про це в законі або іншому нормативно-правовому акті“ [124, С. 335–337].

Наступне важливе *Рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 р. № 9-рп/99* було прийняте у справі № 1-15/99 про депутатську недоторканність за поданням МВС України, у якому його керівництво порушило питання надання офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції. Практичну необхідність у такому тлумаченні суб'єкт права на конституційне подання обґрунтував тим, що чинним кримінальним та кримінально-процесуальним законодавством не визначено поняття „притягнення до кримінальної відповідальності“, не встановлено моменту, з якого настає кримінальна відповідальність, з якого часу народним депутатам України гарантується недоторканність тощо. Досліджуючи проблеми, щодо яких звернувся суб'єкт права на конституційне подання, КСУ зазначив, що кримінальна відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, особливим елементом у механізмі кримінально-правового реагування держави щодо особи, яка вчинила злочин. Він зауважив, що поняття „кримінальна

відповідальність“ законодавчо не визначене і в теорії кримінального права трактується по-різному. Відповідно до частини першої статті 62 Конституції України особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. А згідно зі статтею 3 КК України кримінальній відповідальності підлягає лише особа, винна у вчиненні злочину, тобто така, що умисно або з необережності вчинила передбачене законом суспільно небезпечне діяння. Ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше, як за вироком суду й відповідно до закону. Таким чином, КСУ дійшов висновку, що кримінальна відповідальність є особливим правовим інститутом, у межах якого здійснюється офіційне реагування держави на вчинений злочин.

Підставою кримінальної відповідальності, як стверджував КСУ, є наявність у діяннях особи складу злочину, передбаченого кримінальним законом. Така відповідальність є формою реалізації державою правоохоронних норм, яка полягає в застосуванні до особи, що вчинила злочин, конкретних кримінально-правових заходів примусового характеру через обвинувальний вирок суду. Кримінальна відповідальність може мати не лише форму покарання. За вироком суду вона може зводитись до осуду особи, яка вчинила злочин, і звільнення її від покарання (ч. 2 ст. 50 КК України в ред. 1960 р.), до умовного засудження чи з відстрочкою виконання вироку (ст. 45, 46, 46-1 КК України в ред. 1960 р.). На розсуд КСУ, сам факт порушення кримінальної справи щодо конкретної особи, затримання, взяття під варту, пред'явлення їй обвинувачення не можна визнати як кримінальну відповідальність. Особа не несе кримінальної відповідальності до тих пір, поки її не буде визнано судом винною у вчиненні злочину і вирок суду не набере законної сили. КСУ також звернув увагу, що поняття „притягнення до кримінальної відповідальності“ не тотожне поняттю „кримінальна відповідальність“, як і поняття „притягнення до кримінальної відповідальності“ не ідентичне поняттю „юридична відповідальність“. Притягнення до кримінальної відповідальності як стадія кримінального переслідування

починається з моменту винесення слідчим постанови про притягнення особи як обвинуваченої і пред'явлення їй обвинувачення.

Доволі детально КСУ дослідив проблеми тогочасних гарантій депутатської недоторканності, передбачених частиною третьою статті 80 Конституції в редакції 1996 р. У резолютивній частині аналізованого рішення він зазначив, що згода Верховної Ради України на притягнення народного депутата України до кримінальної відповідальності має бути одержана до пред'явлення йому обвинувачення у вчиненні злочину відповідно до чинного, на момент прийняття рішення, Кримінально-процесуального кодексу України (п. 1.3), а депутатська недоторканність поширюється на народного депутата України з моменту визнання його обраним за рішенням відповідної виборчої комісії і до моменту припинення його повноважень (п. 1.4) [124, С. 469–476].

Таким чином, КСУ своєю офіційною науково обґрунтованою позицією не лише припинив низку емпірично-теоретичних суперечок стосовно розуміння сутності окремих юридичних термінів, але й заклав основу для практичного застосування ординарних законів з урахуванням системи конституційно-правових положень.

Найбільш відомим та соціально важливим для держави, що лише розпочала свій конституційний шлях у майбуття, стало *Рішення Конституційного Суду України 29 грудня 1999 р. № 11-рп/99 у справі № 1-33/99 про смертну кару*, постановлене за поданням 51 народного депутата України, стосовно відповідності Основному Закону України положень статей 24, КК України в редакції 1960 р. у частинах, що передбачали смертну кару як вид покарання. Суб'єкт права на конституційне подання просив визнати положення зазначених статей, у яких передбачалася можливість застосування смертної кари як виняткової міри покарання за особливо тяжкі злочини неконституційними.

Обґрунтовуючи свою позицію, КСУ послався на положення Конституції в редакції 1996 р., згідно з якими людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю (ч. 1 ст. 3), а утвердження і забезпечення прав і свобод людини – головним обов'язком

держави (ч. 2 ст. 3). Також він вказав, що ключовим у визнанні права людини на життя за Конституцією є положення, згідно з яким це право є невід'ємним (ч. 1 ст. 27), невідчужуваним та непорушним (ст. 21). Отже, за своїм змістом положення частини другої статті 22 Конституції передбачають обов'язок держави гарантувати кожному конституційні права і свободи, насамперед право людини на життя, й утримуватись від прийняття будь-яких актів, які призводили б до скасування конституційних прав і свобод, а відтак і права людини на життя.

Позбавлення людини життя державою внаслідок застосування смертної кари як виду покарання, навіть у межах положень, визначених законом, на думку суддів КСУ, є скасуванням невід'ємного права людини на життя, що не відповідає Конституції. Основний Закон держави не містить положень, що передбачали б випадки, у яких застосування смертної кари було б можливе. Смертна кара суперечить також статті 28 Конституції, відповідно до якої „ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню“, і статті 3 Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 р.

На підставі наведених та інших міркувань і позицій КСУ визнав статтю 24 Загальної частини та положення санкцій названих статей Особливої частини КК України в редакції 1960 р., які передбачали смертну кару як вид покарання, такими, що не відповідають Конституції України. Відповідно до статті 70 Закону України „Про Конституційний Суд України“ вказаний суд повідомив Верховну Раду України про необхідність приведення КК України у відповідність із прийнятим рішенням [124, С. 498–503]. Виконання вироків щодо осіб, засуджених до смертної кари способом розстрілу, було припинено. Вперше на українських землях державі в судовому порядку було заборонено офіційно позбавляти людей життя.

Не менш суттєве значення для правильної кримінально-правової кваліфікації та обрання справедливого виду і розміру покарання, а відтак і розвитку науки українського кримінального права мало *Рішення Конституційного Суду України від 19 квітня 2000 р. № 6-рп/2000 у справі*

№ 1-3/2000 про зворотну дію кримінального закону в часі. Суб'єкт права на конституційне подання – 46 народних депутатів України – звернувся з клопотанням дати офіційне тлумачення положень статті 58 Конституції та статей 6, 81 КК України в редакції 1960 р. у зв'язку з тим, що суди загальної юрисдикції „помилково“ не застосовували принцип зворотної дії в часі законів та інших нормативно-правових актів, коли вони пом'якшують кримінальну відповідальність особи в разі зміни мінімального розміру заробітної плати, що впливало на кваліфікацію розкрадання державного або колективного майна у великих чи особливо великих розмірах. В аналізований період часу (1992–1996 рр.) майже усі українці через високий рівень інфляції грошей та інші фінансово-економічні проблеми виявилися „мільйонерами“. За тих обставин на підставі статті 6 КК України повинен був застосовуватись новий мінімальний рівень заробітної плати для юридичної кваліфікації злочинів, вчинених до 1 березня 1996 р. Так, якщо до 22 лютого розкрадання вважалось вчиненим у великих та особливо великих розмірах, то після 1 березня 1996 р. воно могло кваліфікуватися лише як дрібна крадіжка. Проте суди загальної юрисдикції не визнавали нормативно-правові акти щодо підвищення мінімального розміру заробітної плати такими, що пом'якшують відповідальність особи і мають зворотну дію в часі.

Аналізуючи диспозиції частин четвертих статей 81, 82, 84, частини третьої статті 83, частини другої статті 86, статті 86-1 КК України в редакції 1960 р., КСУ дійшов висновку, що вони є відсильними, оскільки відсилають до положень абзаців другого і третього примітки до статті 81 КК України, які є нормами дефініціями, що визначають великі та особливо великі розміри розкрадання державного чи колективного майна. В той же час розмір мінімальної заробітної плати встановлюють інші нормативно-правові акти, а відтак в цьому відношенні диспозиції названих статей КК України є бланкетними (змішаними). Верховна Рада України у Постанові від 7 липня 1992 р. № 2548-ХІІ визначила, що розмір вчиненого розкрадання, як ознака відповідного складу злочину, встановлюється з урахуванням розміру мінімальної заробітної плати, передбаченого

законодавством, яке було чинним на момент закінчення або припинення злочинної діяльності (п. 4). Таким чином, законодавець визначив, що розмір мінімальної заробітної плати не впливає на кваліфікацію злочинів, вчинених до зміни мінімального розміру заробітної плати відповідним законодавством, а тому, зміна мінімального розміру заробітної плати відповідним нормативно-правовим актом не тягне за собою зміни диспозиції, зміст якої визначається із застосуванням такого розміру. Такий закон, тобто частини четверті статей 81, 82, 84, частина третя статті 83, частина друга статті 86 та стаття 86-1 КК України у редакції 1960 р., не може вважатися новим і до нього не повинні застосовуватись положення частини першої статті 58 Конституції та частини другої статті 6 КК України.

У результаті розгляду справи КСУ дійшов висновку, що положення статті 58 Конституції з урахуванням вимог пункту 22 частини першої статті 92 Конституції потрібно розуміти так, що виключно законами України визначаються діяння, які є злочинами, та встановлюється кримінальна відповідальність за їх вчинення. А тому такі закони мають зворотну дію в часі у випадках, коли вони пом'якшують або скасовують кримінальну відповідальність особи (п. 1 резолют. част. аналіз. ріш.). Положення частини другої статті 6 КК України потрібно розуміти так, що зворотну дію в часі мають лише закони, які скасовують або пом'якшують кримінальну відповідальність особи (п. 2 резолют. част. аналіз. ріш.). Що ж стосується положень абзаців другого і третього примітки до статі 81 КК України, то вони є нормами-дефініціями для кримінально-правових норм, які встановлюють кримінальну відповідальність за розкрадання державного або колективного майна у великих та особливо великих розмірах. Ці розміри розкрадання визначаються на підставі критеріїв, встановлених абзацами другим і третім примітки до статі 81 КК України з урахуванням мінімального розміру заробітної плати, встановленого законодавством, чинним на момент закінчення або припинення злочину. Встановлення нормативно-правовими актами іншого мінімального розміру заробітної плати не тягне за собою зміни кваліфікуючих ознак злочинів,

передбачених частинами четвертими статей 81, 82, 84, частиною третьою статті 83, частиною другою статті 86 та статтею 86-1 КК України (п. 3 резолют. част. аналіз. ріш.).

Конституційний Суд України також встановив, що положення частини другої статті 6 КК України щодо зворотної дії закону в часі на ці випадки не поширюється і кримінальні справи не повинні переглядатись, якщо інше не передбачено законом (п. 3 резолют. част. аналіз. ріш.) [125, С. 74–80].

Звертаємо увагу, що КСУ, вирішивши прикладні проблеми кваліфікації майнових злочинів у конкретній історико-часовій та правовій ситуації, що суттєво впливали на визначення виду і розміру покарання правопорушникам, на офіційному рівні легітимував систему теоретичних кримінально-правових положень, зокрема таких, як „структура кримінально-правової норми“ (гіпотеза, диспозиція, санкція), „класифікація диспозицій“ (проста, описова, відсильна, бланкетна, змішана), підтвердивши їх інституціональну цінність для використання у процесі юридичної освіти і науки та застосування як юридичних інструментів під час вирішення кримінально-правових проблем.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що контрольні повноваження, якими був наділений Конституційний Суд України в 1990-х – на початку 2000 років були не лише інституціонально новітніми для української правової системи, але й силою свого правового статусу, надавали правовим нормам офіційної легітимності, якщо останні визнавалися конституційними, або, в протилежному випадку, виключали такі норми з системи законодавства (права) як такі, що не відповідають сутності конституційно-правових норм Основного Закону держави. Крім того, надане вказаним судом офіційне тлумачення Конституції України та законів України сприяло більш повному і правильному розумінню правової сутності інтерпретованих правових норм та їх окремих положень, а тому забезпечувало досконалість застосування таких норм, зокрема кримінально-правових, або, за потреби, застосування різних форм їх удосконалення (внесення змін, доповнень тощо).

Висновки до розділу 4

Початок 60-х років ХХ ст. – час, коли у правовій системі СРСР були створені певні умови для удосконалення законодавства союзних республік. Проте цей процес розпочався не з удосконалення Конституції СРСР чи Конституції УРСР, а з ординарного законодавства.

1. Встановлено, що значна частина ініціатив щодо удосконалення кримінально-правового законодавства союзних республік, у тому числі УРСР, формувалася законодавцем СРСР, а не українськими суб'єктами законодавчої ініціативи. Адже саме законодавець СРСР мав повноваження на підготовку і прийняття Основ „уголовного“ законодавства СРСР і союзних республік, що кількісно становили базовий обсяг правових положень загальних частин республіканських кримінальних кодексів. Крім того, йому належало: прийняття загальносоюзних законів про кримінальну відповідальність за вчинення „державних“ та військових злочинів, що за обсягом становили дві окремих глави Особливої частини КК УРСР; впровадження кримінально-правових законів, спрямованих на виконання міжнародних конвенцій, підписаних і ратифікованих повноважними органами СРСР; прийняття нових кримінально-правових законів, що спрямовувалися на боротьбу з новітніми суспільно-небезпечними явищами, котрі одночасно і масово поширювалися на усій території Радянського союзу.

У кожному з таких законів союзний законодавець категорично вимагав від законодавчих органів союзних республік обов'язкового приведення республіканського кримінально-правового законодавства до положень загальносоюзних актів. Таким чином не лише здійснювалася поступова уніфікація кримінального законодавства суб'єктів СРСР, але й суттєво звужувався законодавчий суверенітет союзних республік, у тому числі УРСР.

2. Структура і система КК УРСР у редакції 1960 р., у порівнянні з КК УСРР/УРСР 1922 та 1927 рр. була суттєво удосконалена як на рівні інститутів, так і положень окремих статей, їх частин та санкцій. Зокрема, до Загальної частини КК УРСР у редакції 1960 р. не були включені розділи „Загальні начала

кримінальної політики УРСР“, „Заходи соціального захисту, застосовувані за Кримінальним кодексом“, „Порядок застосування судово-виправних заходів соціального захисту“, „Умовне засудження і умовно-дострокове звільнення“. В Особливій частині аналізованого кодексу не стало розділу „Контрреволюційні злочини“. Проте, замість нього, законодавець „по Фрейдю“ узаконив назву глави першої Особливої частини – „Державні злочини“, що функціонувала до кінця існування радянської влади в Україні.

3. Однією з найбільш цінних політичних і правових новел, що закріплені у КК УРСР у редакції 1960 р., є його завдання охороняти „*особу та права громадян*“ від злочинних посягань. Це було здійснено вперше за період функціонування в Україні Радянської держави. Крім того, законодавець позбавив аналізований кодекс такої вербальної і політико-правової марксистсько-ленінської скверни, як „диктатура пролетаріату“.

4. Проте в окремих інститутах та їх статтях ще продовжували залишатися рудиментарні сліди глибоко класового підходу до формування КК УРСР в редакції 1960 р. Особливо чітко це проявлялося через призму злочинів, спрямованих проти власності, серед яких законодавець надав явного пріоритету кримінально-правовій охороні державної та колективної власності, перед приватною.

5. Одночасно із загальним покращенням змісту КК УРСР у редакції 1960 р. радянський законодавець спеціально вводив до його тексту російські слова, маючи за мету узвичаїти їх на українському правовому полі, як кримінально-правову термінологію. До таких ми віднесли словосполучення „дежурні підрозділи“, „караульна служба“, „промотання військового майна“, „службовий підлог“, „утаювання майна“, „держання домів розпусти“.

6. Виявлено, що Постанова Верховної Ради України від 12 вересня 1991 р. „Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР за суттю є подібною до Закону УНР „Про виключне право Центральної Ради видавати законодавчі акти УНР“ від 25 листопада 1917 р. Отже, навіть акти організаційного змісту підтверджують певний рівень

спадковості названих Українських держав у сфері розвитку правової системи та системи права у різні історичні періоди їх розбудови. Крім цих двох актів, названа закономірність підтверджується низкою інших правових актів та їх положень, котрі описані нами у матеріалах дослідження.

7. У процесі початкового реформування українського радянського кримінального права в період з 24 серпня 1991 р. по 25 травня 1994 р. законодавець змінив назву Кримінального кодексу в частині назви держави, якій він належить. Із його тексту було вилучено власні назви відумерлих держав СРСР та УРСР, політичні прикметники типу „соціалістична власність“ та інші. Усього за названий період законодавець вилучив із КК УРСР у редакції 1960 р. тридцять шість статей. Такою ж кількістю нових статей було доповнено кодекс, що реформувався. У новій редакції законодавець виклав тридцять дев'ять статей, а поточні часткові зміни були внесені до дев'яносто дев'яти статей КК УРСР. Названі удосконалення забезпечили умови нормального функціонування правової системи і системи права та законодавства держави у перехідний період (1991–2000 рр.), коли відбувалася реорганізація українського радянського кримінально-правового законодавства в українське національне.

РОЗДІЛ 5

УКРАЇНСЬКЕ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ПОЧАТКУ ХХІ ст.: ПОШУК ЦИВІЛІЗОВАНИХ ФОРМ ОХОРОНИ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

5.1 Кодифікація українського кримінального права в 2001 р.: система, структура та окремі проблеми її реалізації

Перша повноцінна національна кодифікація кримінального права в сучасній Українській державі ґрунтувалася не лише на кращих зразках класичних кримінально-правових норм та їх інститутів, але й на правових принципах, значна частина яких тисячоліттями викристалізовувалася в процесі законотворчої, правозастосовної, наукової та правозахисної практики. Найважливіші з таких принципів були закріплені в Конституції України в редакції 1996 р. Таким чином, усвідомлене поєднання конституційних принципів із кримінально-правовими законодавчими нормами забезпечило високу якість значної частини системи положень КК України в редакції 2001 р. [206, С. 628].

Не зовсім вдалою виявилася криміналізація у випадках, коли укладачі такої узгодженості не досягнули або вона була порушена в процесі обговорення проекту цього кодексу й голосування за нього. Такі самі проблеми виникли й у випадках непродуманої популістичної декриміналізації. З цього приводу доволі гостро, але об'єктивно висловився заступник Державного секретаря Міністерства юстиції України О. М. Пасенюк: „...новий кримінальний закон України, який на стадії внесення до Верховної Ради України був одним із найдосконаліших у світі, після „доопрацювання“ в Комітеті Верховної ради з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією набув „половинчастого“ вигляду – передові норми та інститути кримінального права перепліталися з відверто відсталими, популістськими, продиктованими прагненнями окремих осіб чи навіть відомств задовольнити свої амбіції чи пояснити свої недостатньо

ефективні дії по боротьбі зі злочинністю вигаданими прогалинами кримінального законодавства“ [168, С. 18]. Розчарування з цього приводу відчули й члени робочої групи з доопрацювання проекту КК України [204, С. 10].

Одним із важливих досягнень кодифікації правових актів, зокрема кримінально-правових, у ХХ ст. було вироблення їх структури [206, С. 650]. Український законодавець вдало використав це надбання попередніх законотворців, яке вже набуло статусу класичного, поділивши КК України в редакції 2001 р. на дві технологічно взаємодоповнюючі частини – Загальну й Особливу, а також вперше доповнив його технічним підрозділом під назвою „Прикінцеві та перехідні положення“. У ньому містилися відомості про час набрання чинності цим кримінально-правовим актом (1 вересня 2001 р.), про втрату чинності кримінально-правових актів УРСР та України, про звільнення від покарання (основного і додаткового) відповідно до частини другої статті 74 аналізованого акта осіб, засуджених за КК України в редакції 1960 р., тощо. Традиційно до КК України був долучений „Перелік майна, що не підлягає конфіскації за судовим вироком“, зміст якого належав ще попередньому КК УРСР.

Загальна частина названого акта сформована законодавцем з п'ятнадцяти розділів, до складу яких входили 108 статей. Зокрема, це розділи 1 „Загальні положення“, розділ 2 „Закон про кримінальну відповідальність“, розділ 3 „Злочин, його види та стадії“, розділ 4 „Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт злочину)“, розділ 5 „Вина і її форми“, розділ 6 „Співучасть у злочині“, розділ 7 „Повторність, сукупність та рецидив злочинів“.

Особливі інститути кримінального права закріплені у розділах 8 „Обставини, що виключають злочинність діяння“ та 9 „Звільнення від кримінальної відповідальності“ КК України. Перший із них характеризується тим, що закріплені в ньому обставини, які виключають злочинність діяння, за

своїми зовнішніми ознаками подібні до діянь, визначених у цьому кодексі як злочини, але за певних фактичних умов і юридичних підстав вважаються правомірними, а тому не передбачають настання покарання. Деякі з цих обставин мають глибинні за часом виникнення біблійні (старозавітні) правові традиції, що перманентно розвивалися у цивілізованих суспільствах різних держав, у тому числі Української.

Що ж стосується інституту звільнення від кримінальної відповідальності, то його сутність проявляється у відмові уповноважених органів державної влади за наявності певних правових підстав від застосування до особи, яка вчинила злочин, передбачених нормами Особливої частини КК України, обмежень прав і свобод. Детальне дослідження теоретичних і правозастосовних проблем правового регулювання відносин у сфері звільнення від кримінальної відповідальності здійснив у 2004 р. академік НАПрН України Ю. В. Баулін, який дійшов висновку, що зазначене звільнення є засобом кримінально-правового реагування держави на вчинений злочин, що не пов'язаний із реалізацією потенційної кримінальної відповідальності. Таке звільнення, як і сама кримінальна відповідальність, є за своєю природою ретроспективним явищем. Воно хоч і реалізується на майбутнє, але звернене в минуле – є реагуванням держави на поведінку особи в минулому: після вчинення злочину і до набуття законної сили обвинувальним вироком суду [11, С. 50] До речі, його ж перу належить фундаментальне дослідження „Обстоятельства, исключающие преступность деяния“, присвячене комплексному аналізу системи обставин (необхідна оборона, затримання злочинця, крайня необхідність), що виключають суспільну небезпечність і протиправність діяння (1991 р.) [9, С. 41].

У цілому законодавець відніс до розділу 8 КК України статті 36 „Необхідна оборона“, 37 „Уявна оборона“, 38 „Затримання особи, що вчинила злочин“, 39 „Крайня необхідність“, 40 „Фізичний або психічний примус“, 41 „Виконання наказу або розпорядження“, 42 „Діяння, пов'язане з ризиком“, 43 „Виконання

спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації“.

На нашу думку, стаття 43 аналізованого розділу в аспекті відповідності Конституції України викликає чимало питань. Вважаємо, що в ній законодавець необґрунтовано надав значні преференції службовим особам та учасникам організованих злочинних груп і злочинних організацій, так званим конфідентам, які вчинили протиправні дії під час виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності таких угруповань, зазначивши у частині першій статті 43 КК України: „Не є злочином вимушене заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам особою, яка відповідно до закону виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації „з метою попередження чи розкриття злочинної діяльності“. До того ж, зазначеним актом було *повністю виключено* можливість застосування до осіб, які виконували вказане завдання, кримінальних покарань у виді довічного позбавлення волі (свободи), позбавлення волі на строк більший, ніж половина максимального строку позбавлення волі, передбаченого в статтях Особливої частини КК України (ч. 3 ст. 43) за реально вчинений злочин. Крім того, визначивши злочини, за вчинення яких дозволено притягувати вказаних в аналізованій нормі осіб до кримінальної відповідальності, законодавець унеможливив їх покарання за злочини, що належать до таких категорій: а) невеликої тяжкості (ч. 2 ст. 12); б) середньої тяжкості (ч. 3 ст. 12); в) тяжкі необережні; г) особливо тяжкі необережні (ч. 2 ст. 43) тощо.

Такий стан правового регулювання і кримінально-правової охорони суспільних відносин, на нашу думку, не відповідає низці положень Конституції України, а саме: кожен громадянин України повинен дбати про забезпечення прав і свобод людини, прагнути розвивати і зміцнювати правову державу, усвідомлювати свою відповідальність за дотримання Конституції (*преамбула*); людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека

визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3); органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України (ст. 6); в Україні визнається і діє принцип верховенства права; Конституція України має найвищу юридичну силу; закони України та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції і повинні відповідати їй (ст. 8); конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані; при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст. 22); громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом (ст. 24); кожна людина має невід'ємне право на життя; ніхто не може бути свавільно позбавлений життя; обов'язок держави – захищати життя людини (ст. 27); кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29).

Зазначені положення Конституції України не можуть скасовуватися або обмежуватися законами України. Інші конституційні права і свободи людини, зокрема право на життя, здоров'я, особисту недоторканність, не можуть не лише скасовуватися, а й обмежуватися навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 64 Конституції).

До того ж, працівники правоохоронних органів є посадовими особами. Вони зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ч. 2 ст. 19 Конституції). Закони та інші нормативно-правові акти, що регулюють діяльність правоохоронних органів, не дозволяють посадовим особам або іншим громадянам, з якими вони співпрацюють під час виконання спеціальних завдань, вчиняти злочини або інші протиправні дії.

Враховуючи наведене, також вважаємо неприйнятною частину другу статті 14 Закону України „Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю“ в редакції Закону України „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв’язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України“ від 13 квітня 2012 р. № 4652, у якій вказано: „Учасник організованого злочинного угруповання може бути частково або повністю звільнений від кримінальної відповідальності та покарання у випадках, передбачених *Кримінальним кодексом України*, якщо він у процесі оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування чи судового провадження сприяє викриттю організованих злочинних угруповань та вчинених ними злочинів, притягненню винних до відповідальності, відшкодуванню шкоди фізичним чи юридичним особам або державі“ [184, С. 291]. Крім того варто пам’ятати, що КСУ в Рішенні від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 (справа про призначення судом більш м’якого покарання) зазначив, що „принцип рівності всіх громадян перед законом – конституційна гарантія правового статусу особи, що поширюється, зокрема, на призначення кримінального покарання. Притягнення особи, яка вчинила злочин, до кримінальної відповідальності не лише означає рівність усіх осіб перед законом, а й передбачає встановлення в законі єдиних засад застосування такої відповідальності“ (п. 4.2. мотивувальної частини) [126, С. 317].

На нашу думку, розв’язання правових проблем, пов’язаних зі змістом сучасної статті 43 КК України, мало б бути негайним. Найбільш правильним способом їх розв’язання є скасування законодавцем цієї статті в цілому. Її функції у механізмі правового регулювання кримінально-правової відповідальності оперативних працівників, які виконують спеціальні завдання в організованих групах і злочинних організаціях, повною мірою можуть виконувати статті 36, 39, 40 КК України в редакції 2001 р. та інші норми. Проте правоохоронні органи, „в інтересах яких“ була закріплена в цьому акті стаття 43,

ще не готові відмовитися від такого глибоко сумнівного „права“ на захист своїх працівників. У свою чергу, законодавець також не хоче поступитися своїми хибними „принципами“, що, очевидно, призведе до трагедії.

До речі, аналогічні норми містяться у кримінальних кодексах Республіки Білорусь [215], Республіки Казахстан [216] і Литовської Республіки [214]. Проте законодавці названих держав поставили жорсткі правові умови, які мають бути надійною гарантією від вчинення правоохоронцями чи їх конфідентами тяжких або особливо тяжких злочинів, насамперед щодо людини. З наведеного вбачається, що законодавчі органи названих пострадянських держав, намагаючись належним чином вести боротьбу з організованими формами злочинності, які створюють загрозу для основних цінностей соціалізованого суспільства, центральним суб'єктом якого є людина з її правами і свободами, надали перевагу саме цим цінностям, а не конкретним завданням щодо розкриття і припинення злочинної діяльності певного організованого угруповання [101, С. 145–151].

Результати дослідження, що стосуються правового змісту статті 43 КК України, дають нам підстави альтернативно пропонувати парламенту України залишити в КК України номер статті 43 і її назву „Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації“, а цей закон, як виняток, викласти у такій редакції:

„1. Особа, яка, виконуючи у відповідності до чинного законодавства спеціальне завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, вимушено вчинить необережний злочин невеликої або середньої тяжкості, – не підлягає кримінальній відповідальності.

2. Якщо особа, виконуючи у відповідності до чинного законодавства спеціальне завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності

організованої групи чи злочинної організації вимушено вчинить умисний злочин середньої тяжкості, – підлягає кримінальній відповідальності.

3. Якщо особа, виконуючи у відповідності до чинного законодавства спеціальне завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації вимушено вчинить умисний або необережний тяжкий чи особливо тяжкий злочин, – підлягає кримінальній відповідальності“.

У розділі 9 „Звільнення від кримінальної відповідальності“ законодавець України закріпив загальну статтю 44 „Правові підстави та порядок звільнення від кримінальної відповідальності“, а також систему інших статей (ст. 45–49), що стосуються звільнення від кримінальної відповідальності з різних правових підстав: у зв’язку з дійовим каяттям (ст. 45), у зв’язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46), у зв’язку з передачею особи на поруки (ст. 47), у зв’язку із зміною обстановки (ст. 48), у зв’язку із закінченням строків давності (ст. 49).

Одному з найважливіших інститутів кримінального права був присвячений розділ 10 „Покарання та його види“ Загальної частини КК України в редакції 2001 р. До нього увійшли статті 50 „Поняття покарання та його мета“, 51 „Види покарань“, 52 „Основні та додаткові покарання“, 53 „Штраф“, 54 „Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу“, 55 „Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю“, 56 „Громадські роботи“, 57 „Виправні роботи“, 58 „Службові обмеження для військовослужбовців“, 59 „Конфіскація майна“, 60 „Арешт“, 61 „Обмеження волі“, 62 „Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців“, 63 „Позбавлення волі на певний строк“, 64 „Довічне позбавлення волі“. Питанням призначення покарання законодавець присвятив розділ 11 аналізованого акта, до складу якого були включені статті 65–73 КК України.

Не меншим за обсягом від розділу, що стосується покарань та їх видів, був розділ 12 „Звільнення від покарання та його відбування“, до якого увійшли статті 74–87 КК України. У ньому врегульовані питання правових відносин, пов'язаних з відбуванням покарання з випробуванням, звільненням від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років, звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку, умовно-достроковим звільненням від відбування покарання та їх іншими видами.

Розділ 13 „Судимість“ зазначеного кодексу охоплював статті 88 „Правові наслідки судимості“, 89 „Строки погашення судимості“, 90 „Обчислення строків погашення судимості“, 91 „Зняття судимості“.

Серед названих та інших інститутів кримінального законодавства України особливе правове значення має новітній інститут, вперше закріплений у розділі 14 „Примусові заходи медичного характеру та примусове лікування“ КК України в редакції 2001 р. До складу цього розділу увійшли статті 92 „Поняття та мета примусових заходів медичного характеру“, 93 „Особи, до яких застосовуються примусові заходи медичного характеру“, 94 „Види примусових заходів медичного характеру“, 95 „Продовження, зміна або припинення застосування примусових заходів медичного характеру“, 96 „Примусове лікування“.

Також вперше в КК України в редакції 2001 р. був сформований розділ 15, присвячений особливостям кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх (статті 97-108).

Особливу частину КК України в редакції 2001 р. становили двадцять розділів, що охоплювали 339 статей (109–447). Статті поділялися на частини, кожна з яких виділена у тексті певною цифрою (1, 2, 3, 4) тощо. Усі частини статей, у яких визначені склади злочинів, мали свої санкції з переліком відповідних видів і розмірів покарань. В окремих частинах законодавець

закріпив підстави звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які, не вчинивши злочинних діянь, повідомили органам державної влади про отримання від представників іноземної держави злочинних завдань тощо (ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114). Деякі частини статей Загальної та Особливої частин цього акту поділялися на пункти. Ідеться про статті 51, 89, 93, частини перші статей 49, 65, 66, 67, 72, 76, 80, 94, 98, частини другі статей 105, 106, 108, частини треті статей 81, 102, 106, 107, частину четверту статті 82 Загальної частини, та частину другу статті 115 Особливої частини КК України. Крім того, законодавець доповнив важливими примітками 32 статті Особливої частини. Це, зокрема, такі: 176, 185, 188, 192, 199, 200–203, 205, 207, 210, 212, 214, 218, 224, 225, 227, 229, 230, 233, 260, 270, 286, 289, 305, 306, 323, 354, 364, 368, 423.

Варто звернути увагу, що український законодавець докорінно змінив підхід до формування розділу 1 Особливої частини КК України. Цей розділ має назву „Злочини проти основ національної безпеки України“. До його складу були включені лише шість статей, а саме статті 109 „Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади“, 110 „Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України“, 111 „Державна зрада“, 112 „Посягання на життя державного чи громадського діяча“, 113 „Диверсія“, 114 „Шпигунство“.

На нашу думку, послідовним є розміщення в аналізованому акті після розділу 1, положення якого спрямовувалися на кримінально-правову охорону конституційного ладу Української держави, розділу 2 „Злочини проти життя та здоров'я особи“, положення якого мали забезпечувати охорону людини, громадянина як найвищої соціальної цінності, завдяки котрій утворена і функціонує держава. До цього розділу були включені статті 115 „Умисне вбивство“ (у ній законодавець після елементарного редагування об'єднав положення колишніх статей 94 „Умисне вбивство“ і 93 „Умисне вбивство при обтяжуючих обставинах“ глави 3 КК УРСР у редакції 1960 р.), а також статті 116

„Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання“, 117 „Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини“, 118 „Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця“ (остання частина назви цієї статті, як і її зміст, є новелою), 119 „Вбивство через необережність“ тощо. У положеннях статей 130 і 131 КК України в редакції 2001 р. таке діяння, як зараження людини „іншою невиліковною інфекційною хворобою“, було криміналізоване вперше.

Абсолютними новелами, станом на 5 квітня 2001 р., були такі статті аналізованого розділу 2 КК України: 127 „Катування“, зміст якої відрізнялася від змісту статті 126 „Побої і мордування“ наявністю у потерпілого моральних страждань, а в злочинців – мети спонукати потерпілого або інших осіб вчинити дії, що суперечать їх волі; статті 137 „Неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя і здоров'я дітей“; 138 „Незаконна лікувальна діяльність“; 140 „Неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником“; 141 „Порушення прав пацієнта“; 142 „Незаконне проведення дослідів над людиною“; 143 „Порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини“; 144 „Насильницьке донорство“; 145 „Незаконне розголошення лікарської таємниці“.

Звертаємо увагу, що статті 127 і 142 КК України базуються на положеннях статті 28 Конституції України, у яких, на розвиток положення про право кожного на повагу до його гідності зазначено, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню (ч. 1); що жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідом (ч. 2).

Вперше український законодавець сформував у Особливій частині КК України в редакції 2001 р. розділ 3 „Злочини проти волі, честі та гідності особи“. До його складу ввійшли статті 146 „Незаконне позбавлення волі або викрадення

людини“, 148 „Підміна дитини“. Відповідальність за захоплення заручників (ст. 147) та незаконне поміщення завідомо психічно здорової особи до психіатричного закладу (ст. 151) наставала й раніше на підставі статей 123-1 та 123-2 КК УРСР (редакції станом на 31 липня 1987 р. та 10 лютого 1988 р. відповідно). Вперше в КК України в редакції 2001 р. було криміналізовано торгівлю людьми або укладення інших незаконних угод щодо передачі людини (ст. 149) та експлуатацію дітей, які не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування (ст. 150).

Проте, позитивно розвиваючи положення розділу 3 КК України законодавець, на нашу думку, припустився серйозної помилки, не включивши до нього норми, спрямовані на охорону честі і гідності людини від посягання на них способами наклепу чи образи. Наслідком цієї помилки стало обмеження змісту і обсягу прав потерпілих на захист від названих протиправних дій кримінально-правовими засобами в публічному порядку, тобто порушено конституційні гарантії, закріплені в частині третій статті 22 Конституції, згідно з якою „при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод“.

У процесі дослідження цієї проблеми ми виявили, що честь і гідність людини – категорії, котрі сформувалися у процесі її тривалого соціального розвитку. Загальновідомо, що честь і гідність, не лише усвідомлювалися людиною як важливі морально-етичні цінності, але й суворо охоронялися від порушень на різних етапах розвитку суспільства й держави. Так, ще у Старому Завіті звертається увага на проблеми збереження (охорони) честі й гідності людини в суспільстві, члени якого вже на той час поділялися на „сім'я шановане“, тобто гідне, і „сім'я безчесне“, яке порушує заповіді, тобто негідне (Сир. 10: 22, 23). Зазначені проблеми були предметом розгляду давньогрецького філософа Платона, римських юристів, які стверджували, що за образу повинні відповідати особи, котрі нанесли її дією, якщо застосовують силу, та словами,

якщо силу не застосовують, а лаються. На їх думку, способом образи можна впливати на тіло людини, зокрема тієї, що померла, нашкодити її гідності або репутації. Наклеп римляни розуміли як звинувачення іншої особи у злочинах, яких вона не вчиняла.

Основоположним національним актом, до якого вперше ввійшли положення, спрямовані на правову охорону честі й гідності людини, в тому числі від протиправного посягання на них способами клевету, образи, була Руська Правда, а також інші акти, що увійшли до її складу. Навіть у період радянського, так званого тоталітарного режиму, коли не лише честь і гідність людини, але і її життя небагато важили для держави, в кримінально-правовому законодавстві УСРР/УРСР була передбачена відповідальність за посягання на честь і гідність людини способами клевету й образи незалежно від її соціального походження і посади. Про це свідчить зміст частини першої статті 172, статей 173, 174, 175 КК УСРР у редакції 1922 р. Аналогічні склади злочинів і види покарань за їх вчинення були передбачені радянським законодавцем в КК УСРР/УРСР у редакції 1927 р. (образу – ст. 167, 168, клевета – ст. 169). Не став винятком в аспекті охорони державою честі і гідності людини КК УРСР у редакції 1960 р. До складу його глави 3 „Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи“ були включені статті 125 „Клевета“ і 126 „Образа“.

У кожній державі законодавство з часом змінювалося, а практика його застосування удосконалювалася, що забезпечувало більш якісний захист правових відносин у сфері захисту честі й гідності людини кримінально-правовими засобами [61, С. 158–160]. На сучасному етапі розвитку суспільства багато держав, у тому числі європейських, приділяють значну увагу кримінально-правовій охороні честі й гідності людини від протиправного посягання способами клевету й образи. Це підтверджується, наприклад, положеннями кримінальних кодексів Республіки Білорусь [215, С. 135–189, 253, 254, 266, 299], Федеративної Республіки Німеччина [244], Республіки

Польща (ст. 212, 214, 216 гл. 27 „Злочини проти честі і тілесної недоторканності“) [241], котрі описані нами в дисертаційній монографії.

Така потреба є й в інших країнах, а тому в положеннях європейських і міжнародних політико-правових актів закріплено право захисту честі й гідності людини від наклепу та образи. Зокрема, у статті 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, прийнятої 4 листопада 1950 р. у Римі, зазначено, що ніхто не повинен піддаватися образливому поводженню [115]. Відповідно до статті 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, прийнятого Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р., кожна людина має право на захист законом від посягання на її честь і репутацію [152, С. 59].

У громадян України, як і громадян (підданих, апатридів тощо) інших держав, також є потреба в кримінально-правовій, а не лише цивільно-правовій, охороні та публічному захисті честі й гідності від наклепу й образи. Український учений-цивіліст Р. О. Стефанчук, досліджуючи проблему „вищої соціальної цінності“ у взаємозв’язку з поняттям „сутність людини“, дійшов висновку, що в Конституції України йдеться про людину не просто як біологічну істоту, а насамперед істоту соціальну, духовну. Через це конституцієдавець у статті 3 Основного Закону держави розкрив людину як вищу соціальну цінність крізь призму її внутрішніх благ, до яких належать життя, здоров’я, честь, гідність, недоторканність, безпека, тобто цінностей, без яких не можна уявити сучасну людину, без яких не існує її духовний світ, без яких немає людини [205, С. 30, 31]. Наголошував на одному з цих аспектів також італійський учений-юрист Ч. Б. Беккарія (1738–1794). Він стверджував: „Якщо честолюбний домагається поваги з мотивів користі, якщо пихатий випрошує її як нагороду за свої послуги, то людина честі вимагає її лише тому, що вона йому необхідна... честь для багатьох є умовою їх існування“ [13, С. 235].

У той же час базові норми, які мали б встановлювати кримінально-правову відповідальність за наклеп і образу, не були включені законодавцем до

КК України в редакції 2001 р. на вимогу Парламентської Асамблеї Ради Європи (Резолюція 1239 (2001) „Свобода вираження поглядів, переконань і функціонування парламентської демократії в Україні“ [166], що підтверджено цією інституцією в Рекомендації 1513 (2001) „Виконання обов’язків і зобов’язань, взятих Україною при вступі в організацію“ [167]. Звертаємо увагу, що ні Резолюція ПАРЕ 1239 (2001), ні її Рекомендація 1513 (2001), ні зазначені в останній зобов’язання України в частині декриміналізації відповідальності за наклеп та образу не відповідають повною мірою сутності Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. і Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, оскільки положення цих базових міжнародних правових актів не забороняють охороняти честь і гідність людини в кримінально-правовому порядку, зокрема тоді, коли вони порушуються способом наклепу чи образи. Більше того, Конституція України містить положення, які підтверджують можливість охорони честі й гідності людини, в тому числі у кримінально-правовому порядку. Ідеться про частину першу статті 3, частину першу статті 24, частину першу статті 28, частину другу статті 80 Конституції України, зі змісту яких випливає, що честь і гідність людини є однорівневими правовими категоріями, рівноцінними категоріям життя і здоров’я, недоторканності та безпеки (ч. 1 ст. 3); кожна людина, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного і соціального походження, місця проживання, мовних та інших ознак, має право на повагу до її гідності (ч. 1 ст. 28); громадяни мають рівні конституційні права і свободи, зокрема в частині охорони честі й гідності, та є рівними перед законом (ч. 1 ст. 24); народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу та наклеп (ч. 2 ст. 80).

На сьогодні кримінально-правова відповідальність за посягання на честь і гідність людини, передбачена в Україні лише у випадках умисного „приниження

національної честі та гідності, або образи почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями“ (ст. 161 КК), перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу, якщо вони супроводжувалися діями, що ображають особисту гідність потерпілого, за відсутності ознак катування (ст. 365 КК), перешкоджання з'явленню свідка, потерпілого, експерта, примушування їх до відмови від давання показань чи висновку або розголошення відомостей, що їх ганьблять (ст. 386 КК), розголошення даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування, вчиненого суддею, прокурором, слідчим тощо, якщо розголошені дані ганьблять людину, принижують її честь і гідність (ст. 387 КК).

Таким чином, не порадившись із досвідченими вченими-кримінологами, криміналістами, не врахувавши тисячолітніх традицій кримінально-правової охорони честі й гідності на українських землях, законодавець пасивним способом декриміналізував інститути, які мали б охороняти найвищі людські цінності конституційного змісту. Така бездіяльність негативно вплинула насамперед на пересічних громадян, діяльність яких не пов'язана з державною службою.

Опитані нами респонденти стверджували, що відмова законодавця від загальної кримінально-правової охорони честі й гідності людини була передчасною. Вони підтвердили, що наклеп і образа особливо масово проявляються в суспільстві в періоди виборчих кампаній. Під час виборів депутатів до парламенту та органів місцевого самоврядування окремі кандидати та їх команди умисно поширюють не лише недостовірну, але й образливу інформацію про своїх опонентів. Такі дії завжди спрямовані проти найвищої соціальної цінності – людини, зокрема проти її честі й гідності. Вони, руйнуючи людське здоров'я, інколи призводять до летальних наслідків, що підтверджує їх суспільну небезпечність [68, С. 49–51]. Наведені дані дають нам підстави для

внесення пропозиції Верховній Раді України доповнити КК України статтею 151 - 1 „Наклеп“, виклавши її у такій редакції:

„1. Поширення явно неправдивих видумок, що ганьблять іншу особу, – карається штрафом від тридцяти до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами від одного до двох років.

2. Наклеп, здійснений в публічній формі, тобто способом вербального виступу перед групою людей, у пресі, по радіо, телебаченню, з використанням комп’ютерних технологій або оприлюднений у творі, що виконується публічно, – карається штрафом від чотирьохсот до п’ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк від трьох до п’яти років.

3. Наклеп, пов’язаний з необґрунтованим звинуваченням у вчиненні злочину проти основ національної безпеки України, або будь-якого іншого тяжкого чи особливо тяжкого злочину, – карається штрафом від шестисот до однієї тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк від п’яти до семи років“.

Крім того, доповнити КК України статтею 151-2 „Образа“, виклавши її у такій редакції:

„1. Умисне приниження честі і гідності особи, вчинене у непристойній формі, – карається штрафом від тридцяти до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами від одного до двох років.

2. Образа, нанесена під час публічного вербального виступу перед групою людей, у друкованих засобах масової інформації, по радіо, з використанням комп’ютерних технологій або оприлюднена у творі, що виконується публічно, – карається штрафом від чотирьохсот до п’ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк від двох до п’яти років“.

Вперше національний законодавець закріпив у КК України розділ 4 „Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи“, до якого увійшли статті 152–156. Стаття 152 стосувалася зґвалтування, тобто статевих

зносин із застосуванням фізичного насильства, погроз його застосування або використанням безпорадного стану потерпілої особи. Була передбачена система інших кваліфікуючих ознак цього злочину. Найбільш цікавим є те, що вперше потерпілими у всіх складах злочинів проти статевої свободи і статевої недоторканності законодавець визнав осіб не лише жіночої статі, але й чоловічої. Відповідно, й суб'єктом вчинення названої групи злочинів могли бути особи обох статей, а тому відпала потреба у подальшому збереженні в положеннях аналізованого акта такого складу злочину, як мужолозтво.

До розділу 5 „Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина“ законодавець уже традиційно відніс систему статей, спрямованих на охорону конституційних прав і свобод. Окрему увагу звертаємо на його статті 157–160, які стосуються кримінально-правової відповідальності за протиправне перешкоджання здійсненню виборчого права, неправомірне використання виборчих бюлетенів, підлог виборчих документів або неправильний підрахунок голосів чи неправильне оголошення результатів виборів, порушення таємниці голосування, а також порушення законодавства про референдум. Соціально-політична важливість нормального функціонування виборчо-референдних правовідносин, їх гіперполітизація та пов'язані з цим реальні корупціогенні та кримінальні загрози системно утримують українське суспільство в умовах політичного напруження, що спонукає законодавця до постійного пошуку нових механізмів і заходів, спрямованих на зменшення кількості злочинів проти виборчих і референдних прав або їх ліквідацію кримінально-правовими засобами. Беручи до уваги активне удосконалення виборчого, а відтак і кримінально-правового законодавства, українські вчені-криміналісти М. І. Мельник [153, С. 13–19, 138–142], С. Я. Лихова [143, С. 80–149, 566–573], П. П. Андрушко [4, 10–38, 322–325], І. О. Зінченко, В. П. Тихий не лише самостійно, а й у складі авторського колективу [5, С. 37–76, 326, 327] на високому науковому рівні проводили дослідження у цій сфері. Вони подавали

законодавцю необхідні пропозиції, розв'язували прикладні і теоретичні проблеми (*Додаток II*). Не можна не привернути увагу також до скромної за назвою, але фундаментальної за системністю аналізу і результатами дослідження праці М. І. Хавронюка, який дав коротку кримінально-правову характеристику практично кожній статті Особливої частини КК України в редакції 2001 р., зокрема норм, що містяться в розділі 5. Його зауваження, сумніви фактично дають живильний поштовх до інтелектуального критичного аналізу будь-якого кримінально-правового творіння українського законодавця [226, С. 160–187].

Удосконаливши назву розділу 5 КК України, законодавець значно розширив можливості кримінально-правової охорони конституційних прав і свобод людини і громадянина. Так, вперше було встановлено відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії (ст. 161 КК, ст. 24 Конституції), за порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції в частині її передавання комп'ютерними засобами (ст. 163 КК, ст. 31 Конституції), за перешкоджання законній професійній діяльності журналістів (ст. 171 КК), за невивплату заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат (ст. 175 КК), адже така бездіяльність очевидно порушує конституційне право людини на своєчасне одержання винагороди за працю, що захищається законом (ст. 43 Конституції), та на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло (ст. 48 Конституції). До речі, ці положення статті 175 КК України та статей 43, 48 Конституції України базуються на старозавітному біблійному повчанні „Не кривди ближнього твого і не грабуй. Плата найманцеві не повинна залишатися в тебе до ранку“ (Лев. 19:13), тобто чесно зароблене має своєчасно віддаватися працівникові у повному обсязі.

Також у КК України в редакції 2001 р. вперше було криміналізовано примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку (ст. 174),

право на який, згідно зі статтею 44 Конституції України, мають ті, хто працює, для захисту своїх економічних і соціальних інтересів; порушення прав на об'єкти промислової власності (ст. 177); посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів (ст. 181), криміналізація цього правопорушення базується, зокрема, на частинах першій, другій статті 35 Конституції України; порушення недоторканності приватного життя, гарантоване статтею 32 Основного закону України, охороняється статтею 182 КК України. Новелами КК України стали також стаття 183 „Порушення права на отримання освіти“, спрямована на охорону права, передбаченого статтею 53 Конституції України та стаття 184 „Порушення права на безоплатну медичну допомогу“, що забезпечує охорону положення статті 49 Основного Закону України.

У порівнянні зі змістом статті 130 КК УРСР у редакції 1960 р. (станом на 12 січня 1983 р.) була значно покращена редакція статті 162 КК України в редакції 2001 р. Згідно з цією статтею вперше каралося незаконне проникнення до житла чи до іншого володіння особи, незаконне проведення у них обшуку й огляду та інші дії, що порушують недоторканність житла громадян. Крім того, різновидом цього злочину почали вважатися ті самі дії, що вчинялися службовою особою або із застосуванням насильства чи з погрозою його застосування. Відповідно, більш суворими були й види покарань, що могли застосовуватися до злочинців.

По суті, до окремого розділу Особливої частини КК України в редакції 2001 р. могли б увійти норми, в яких закріплено склад злочинів, що посягають на соціальні відносини батьків і дітей тощо. Поки що такі норми містяться в розділі 5 його Особливої частини. Ідеться, зокрема, про статті 164 „Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей“, 165 „Ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків“, 166 „Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування“,

167 „Зловживання опікунськими правами“, 168 „Розголошення таємниці усиновлення (удочеріння)“, 169 „Незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння)“. Є також підстави для виділення в окремий розділ статей, якими передбачено відповідальність за злочини, що посягають на трудові правовідносини найманих працівників та порушують їх право на захист цих прав засобами страйку у випадках, визначених у Конституції України. До них належать статті 172 „Грубе порушення законодавства про працю“, 173 „Грубе порушення угоди про працю“ та названі раніше статті 171, 174, 175. Беручи до уваги системність порушень авторських і суміжних прав та інших правопорушень у сфері незаконного використання об'єктів інтелектуальної власності та важливість їх кримінально-правової охорони, вважаємо за доцільне виділення в окремий розділ і статей 176 „Порушення авторського права і суміжних прав“, 177 „Порушення прав на об'єкти промислової власності“.

Існує потреба у виділенні в окрему групу злочинів, що посягають на суспільні відносини у сфері правомірної реалізації права на свободу совісті, а тим паче на відносини стосовно права власності у межах релігійних громад та їх юридичних і фізичних осіб. Відповідальність за вчинення злочинів цієї групи встановлена в статтях 179 „Незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь“, 180 „Перешкоджання здійсненню релігійного обряду“, 181 „Посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів“. Особливий інтерес серед них представляє стаття 178 „Пошкодження релігійних споруд чи культових будинків“. У ній законодавець криміналізував „пошкодження чи зруйнування“ названих об'єктів матеріального світу. Проте їх пошкодження найчастіше відбувається під час спроб умисного протиправного заволодіння (захоплення) релігійних споруд чи культових будинків представниками релігійних громад, які конкурують між собою, інколи спільно зі служителями релігійного культу (священиками), а то й із допомогою осіб, які не є членами релігійної громади, що

володіє релігійною спорудою чи культовою будівлею або орендує її. У зв'язку з наведеним пропонуємо:

а) викласти назву і частину першу статті 178 КК України в такій редакції:
„Заволодіння, пошкодження, зруйнування релігійних споруд чи культових будинків

1. Незаконне заволодіння, пошкодження чи зруйнування релігійної споруди або культового будинку, – карається штрафом від трьохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від шістдесяти до двохсот сорока годин, або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк“;

б) доповнити частинами другою і третьою статтю 178 КК України, виклавши її у такій редакції:

„2. Ті самі дії, вчинені служителем релігійного культу або особою, яка не є членом релігійної громади, котрій належить за правом власності або знаходиться за правом оренди релігійна споруда чи культовий будинок, – караються позбавленням волі на строк від п'яти до семи років.

3. Незаконне пошкодження чи зруйнування (знищення) релігійної споруди чи культового будинку способом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом, або заподіяння їм майнової шкоди в особливо великих розмірах, або спричинення загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків, пов'язаних зі знищенням таких споруд (будинків), – карається позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років позбавлення волі“.

Зміна вектора соціально-економічного і політичного розвитку України як держави, відмова від класового принципу розвитку суспільства призвели в 90-х рр. ХХ ст. до суттєвих змін у ставленні до власності. Всі суб'єкти права власності були визнані рівними перед законом (ст. 13 Конституції України). Відповідні зміни відбулися також у структурі розділів Особливої частини КК

України в редакції 2001 р. Зокрема, розділ 6 „Злочини проти власності“ був сформований законодавцем незалежно від того, цінності якої форми власності (приватної, державної) мали охороняти його норми. До нього були включені такі класичні склади злочинів як „Крадіжка“ (ст. 185), „Грабіж“ (ст. 186), „Розбій“ (ст. 187), „Викрадення шляхом демонтажу та іншим засобом електричних мереж, кабельних ліній зв'язку та їх обладнання“ (ст. 188), „Вимагання“ (ст. 189), „Шахрайство“ (ст. 190), „Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем“ (ст. 191), „Заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою“ (ст. 192), „Привласнення особою знайденого або чужого майна, що випадково опинилася у неї“ (ст. 193), „Умисне знищення або пошкодження майна“ (ст. 194), „Погроза знищення майна“ (ст. 195), „Необережне знищення або пошкодження майна“ (ст. 196), „Порушення обов'язків щодо охорони майна“ (ст. 197), „Придбання або збут майна, завідомо здобутого злочинним шляхом“ (ст. 198).

Виняток із системи цих злочинів становила лише стаття 188 „Викрадення шляхом демонтажу та іншим засобом електричних мереж, кабельних ліній зв'язку та їх обладнання“, прийняття якої було обумовлене масовим розкраданням металевих елементів названих інженерних споруд з метою їх збуту заготівельникам металобрухту. Оскільки склад злочину, закріплений у зазначеній статті, мало чим відрізнявся від крадіжки, то Законом України від 15 квітня 2008 р. № 270-VI його було декриміналізовано.

Після суттєвого удосконалення норм, що містили склад господарських злочинів, протягом 90-х років ХХ ст. український законодавець, врахувавши зміни у системі господарських відносин, що функціонували на межі відмираючої соціалістичної економіки та первинного накопичення капіталу суб'єктами новітніх для сучасної держави економічних відносин, об'єднав у розділі 7 „Злочини у сфері господарської діяльності“ КК України в редакції 2001 р. норми, котрі мали зберегти національну економіку. До них належали статті

199 „Виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою збуту або збут підроблених грошей, державних цінних паперів чи білетів державної лотереї“, 200 „Незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення“ (абсолютна новела для національного кримінально-правового законодавства), 207 „Ухилення від повернення виручки в іноземній валюті“, 208 „Незаконне відкриття або використання за межами України валютних рахунків“, 209 „Легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом“, 214 „Порушення правил здачі дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння“.

Особливу небезпеку становили злочини, визначені у статтях 206 „Протидія законній господарській діяльності“, 205 „Фіктивне підприємництво“, 203 „Зайняття забороненими видами господарської діяльності“, 201 „Контрабанда“. Остання була закріплена у главі 1 „Державні злочини“ в КК УРСР у редакції 1960 р., що свідчило про один з найвищих рівнів суспільної небезпеки таких дій як для держави, так і для суспільства в цілому. Адже загальновідомо, що контрабанда не лише позбавляє доходів Державний бюджет, Пенсійний фонд, але й збагачує корупціонерів. Саме цій касті злочинців належить жаргонне словосполучення „пиляти бюджет“, тобто розкрадати його. Отже, будь-яке зниження інтенсивності протидії контрабандистам означає „здачу“ державних і соціальних інтересів суспільства злочинному середовищу в державі, тобто особам, які перебувають у контрабандистських (і, як правило, корупційних) зв'язках. Боротьба з такими особами мала забезпечуватися також складами злочинів, визначених у статтях 212 „Ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів“, 213 „Порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом“, 225 „Обман покупців та замовників“ та іншими.

Варто звернути увагу на те, що значна новелізація аналізованого розділу 7 КК України в редакції 2001 р. призвела до того, що законодавець вимушений був

додатково пояснювати сутність положень вісімнадцяти статей із тридцяти семи, або 48,6%, що містилися в ньому, шляхом приміток. Цікавим є також факт „мовчазної“ декриміналізації чотирьох статей КК України в редакції 1960 р., спрямованих на боротьбу з недбалим господарюванням в аграрній сфері та торгівельній діяльності, а саме 147-2 „Злочинно-недбале використання або зберігання сільськогосподарської техніки“, 147-3 „Злочинно недбале зберігання зерна та насіння олійних культур“, 149 „Виготовлення спиртних напоїв і торгівля ними“, 154 „Спекуляція“. Така декриміналізація свідчить про очевидне інтенсивне відмирання в Україні соціалістичних економіко-правових відносин та, відповідно, зміну пріоритетів у їх кримінально-правовій охороні.

Наголошуємо, що поштовхом для виділення в КК України окремого розділу 8, присвяченого злочинам проти довкілля, стали не лише міркування вчених-криміналістів та суб'єктів законодавчої ініціативи. У першу чергу до цього спонукав негативний стан екології в Україні після тривалого періоду майже безконтрольної індустріалізації багатьох її регіонів, а особливо після катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції, внаслідок якої радіоактивного забруднення зазнала велика частина території держави, тисячі людей загинули під час ліквідації наслідків катастрофи, померли або захворіли пізніше. У зв'язку з такою ситуацією було криміналізовано низку діянь, вказаних у статтях 236 „Порушення правил екологічної безпеки“, у диспозиції якої законодавець закріпив підстави кримінально-правової відповідальності за порушення порядку проведення екологічної експертизи, правил екологічної безпеки під час проектування, розміщення, будівництва, реконструкції, введення в експлуатацію, експлуатації та ліквідації підприємств, споруд, пересувних засобів та інших об'єктів, якщо це спричинило загибель людей, екологічне забруднення значних територій або інші тяжкі наслідки, 253 „Проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля“, 237 „Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення“, 238 „Приховування або

перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення“, 239 „Забруднення або псування земель“, 252 „Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об’єктів природно-заповідного фонду“ тощо.

Якщо не зважати на статтю 198-1, котра була розміщена ще в главі 9 „Злочини проти порядку управління“ КК УРСР у редакції 1960 р., яка, за даними М. В. Гуцалюка, майже не діяла, незважаючи на поширення комп’ютерних правопорушень (кількість реально порушених кримінальних справ з її підстав не перевищувала десяти) [36, С. 164], то можна впевнено стверджувати, що розділ 16 „Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп’ютерів), систем та комп’ютерних мереж“ КК України в редакції 2001 р. був сформований законодавцем доволі вчасно. Це дало можливість не лише створити правову базу для боротьби з протиправними діями у сфері використання комп’ютерних технологій, але й підготувати фахівців, здатних кваліфіковано виявляти, розслідувати такі злочини і, відповідно, обґрунтовано постановляти у таких справах судові рішення. Першооснову цього розділу становили статті 361–363 КК України.

Серед злочинів проти встановленого порядку несення військової служби особливу увагу привертаємо до статті 419 „Порушення статутних правил несення прикордонної служби особою, яка входить до складу наряду з охорони державного кордону України“. Правову сутність цієї статті детально дослідив Ю. Б. Курилюк, який вперше проаналізував витoki і розвиток кримінально-правової відповідальності за порушення правил несення прикордонної служби на теренах Української держави, здійснив порівняльно-правову характеристику цього злочину на підставі аналізу законодавства України та деяких зарубіжних держав, дослідив поняття та суспільну небезпечність злочинного порушення правил несення прикордонної служби, а також об’єктивні та суб’єктивні ознаки аналізованого складу злочину [140, С. 183–190].

На нашу думку, особливо небезпечними є військові злочини, склади яких були закріплені законодавцем у статтях 422 „Розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості“, 423 „Зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем“ (вчинення названих протиправних дій військовими начальниками, а також іншими військовослужбовцями, котрі обіймають постійно чи тимчасово посади, пов’язані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов’язків, або виконують такі обов’язки за спеціальним дорученням повноважного командування), 424 „Перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень“, 425 „Недбале ставлення до військової служби“, 426 „Бездіяльність військової влади“, 427 „Здача або залишення ворогові засобів ведення війни“ тощо.

Розділ 20 ”Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку“, який є останнім, сформований законодавцем у КК України в редакції 2001 р. вперше. Новелами були й статті, розміщені в ньому, адже навіть статті 436 „Пропаганда війни“, 443 „Посягання на життя представника іноземної держави“, котрі мали такі ж назви і значилися відповідно під номерами 63 і 55 в КК УРСР у редакції 1960 р., мали нову редакцію. Так, пропагандою війни сучасний законодавець назвав такі дії: „публічні заклики до агресивної війни або до розв’язування воєнного конфлікту, а також виготовлення матеріалів із закликами до вчинення таких дій з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів“ (ст. 436). До посягання на життя представників іноземної держави були віднесені вбивство, замах на вбивство представника іноземної держави або інших осіб, які мають міжнародний захист, з метою впливу на характер їхньої діяльності або на діяльність держав чи організацій, які вони представляють, або з метою провокації війни чи міжнародних ускладнень (ст. 443).

Крім того, були криміналізовані дії, закріплені в статтях 437 „Планування, підготовка, розв’язування та ведення агресивної війни“, 438 „Порушення законів та звичаїв війни“, 439 „Застосування зброї масового знищення“, 440 „Розроблення, виробництво, придбання, зберігання, збут, транспортування зброї масового знищення“, 441 „Екоцид“ (масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу), 442 „Геноцид“ та ін.

Поняття, система та види покарань за положеннями КК України в редакції 2001 р. Національний законодавець, детально ознайомившись із сутністю кримінально-правового покарання, не лише визначив, але й закріпив у статті 50 аналізованого кодексу його поняття та мету. Він наголосив, що покарання є заходом, тобто системою примусових дій і засобів, котрі застосовуються від імені держави на підставі вироку суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і матеріалізується в передбачених законом обмеженнях прав і свобод засудженої особи.

Варто звернути увагу на те, що індивідуалізація судом покарання, призначеного конкретній особі, дійсно обмежується лише визначенням його виду й розміру, які є базовими показниками, закріпленими у КК України в редакції 2001 р. Що стосується повного обсягу обмежень прав і свобод засудженої особи, то суд ніколи не розкриває їх реального змісту у вироку, оскільки це не належить до його повноважень. Дії і засоби, тобто заборони, обмеження, обов’язки, права та свободи, що поширюються на засуджених осіб, врегульовані у Кримінально-виконавчому кодексі України та інших нормативно-правових актах. У положеннях цих актів у повному обсязі визначено умови карального й соціально-виховного впливу на засуджених, що становить суть покарання.

Управління процесом виконання покарань здійснюють уповноважені органи виконавчої гілки влади. Вони ж вирішують питання класифікації засуджених,

визначення меж впливу на них (психологічного, фізичного, правового), зокрема, в частині ініціювання звільнення від покарання, його пом'якшення чи, навпаки, обтяження. Таким чином, судова (первинна) індивідуалізація кримінального покарання засуджених набуває реальної правової цінності лише за умови наявності вторинної індивідуалізації, що здійснюється на стадії виконання призначеного судом покарання [81, С. 100, 101].

Базисні показники мети покарання, закріплені в КК України в редакції 2001 р., у порівнянні з показниками, що містяться в положеннях статті 12 КК УРСР в редакції 1960 р., значною мірою не змінилися. Сучасний законодавець відмовився лише від функції перевиховання засуджених, залишивши за собою функції реалізації покарання та виправлення засуджених і продукування в ідеальній формі функції спеціальної та загальної превенції.

Проте якість виправлення злочинців та стан попередження вчинення протиправних дій за даними результатів аналізу кількості вчинених у державі злочинів та засудження злочинців протягом останніх 17 років ХХІ ст. не можуть задовольняти суспільство. На нашу думку, сформувалися достатні фактичні підстави для невідкладного фундаментального комплексного аналізу і синтезу інформації про стан здійснення в державі покарання і виправлення засуджених, дослідження обґрунтованості відмови від виконання функції їх перевиховання, особливо стосовно неповнолітніх злочинців, та вирішення низки проблем, що реально загрожують розвитку та безпеці суспільства і держави на сучасному етапі їх розвитку, а також у майбутньому.

Система видів покарань, закріплених законодавцем у статті 51 КК України в редакції 2001 р., складається з дванадцяти найменувань. Окремі з них є абсолютними новелами для сучасного українського кримінального права. Це, зокрема, *громадські роботи*, що виконуються засудженими безоплатно у вільний від основної роботи чи навчання час. Їх вид визначають органи місцевого самоврядування. Вони встановлюються на строк від шістдесяти до двохсот

сорока годин і відбуваються не більше чотирьох годин на день. Заборонено застосовувати цей вид покарання до інвалідів першої або другої групи, вагітних жінок, осіб пенсійного віку та військовослужбовців строкової служби (ст. 56 КК). *Службові обмеження для військовослужбовців* призначаються судом на строк від шести місяців до двох років у випадках, коли суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе замість покарання у виді обмеження волі чи позбавлення волі на строк не більше двох років призначити службове обмеження на той самий строк. У період відбування покарання із суми грошового забезпечення засудженого військовослужбовця проводяться відрахування в дохід держави у розмірі від десяти до двадцяти відсотків. Крім того, у цей же період засуджений не може бути підвищений за посадою, у військовому званні, а строк покарання не зараховується йому у строк вислуги років для присвоєння чергового військового звання. Цей вид покарання заборонено застосовувати до військовослужбовців строкової служби (ст. 58 КК). *Арешт*, як вид покарання, полягає у триманні засудженого в умовах ізоляції і встановлюється на строк від одного до шести місяців. Засуджені до арешту військовослужбовці відбувають його на гауптвахті. Законодавець заборонив застосовувати арешт до осіб віком до шістнадцяти років та до вагітних жінок і тих, які мають дітей віком до семи років (ст. 60 КК). *Обмеження волі* є покаранням, що полягає у триманні засудженого в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції в умовах здійснення за ним нагляду з обов'язковим залученням до праці. Це покарання встановлюється на строк від одного до п'яти років, але його заборонено застосовувати до неповнолітніх, вагітних жінок і тих, що мають дітей віком до чотирнадцяти років, до осіб, що досягли пенсійного віку, військовослужбовців строкової служби та до інвалідів першої і другої групи (ст. 61 КК).

На сучасному етапі розвитку Української держави і кримінального права *довічне позбавлення волі* є не лише новітнім, але й найсуворішим видом

покарання. Воно призначається за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується у випадках, спеціально передбачених у КК України в редакції 2001 р., якщо суд не вважає за можливе застосувати позбавлення волі на певний строк. Проте цей вид покарання заборонено застосовувати до неповнолітніх та осіб, які вчинили злочини у віці понад 65 років, а також до жінок, що перебувають у стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку. Призначення цього виду покарання регулюється статтею ст. 64 КК України в редакції 2001 р.

Упровадження в Україні довічного ув'язнення було обумовлене науково обґрунтованим визнанням Конституційним Судом України смертної кари покаранням, що не відповідає вимогам Конституції України в редакції 1996 р. І це тоді, коли, за даними П. Ходжкінсона, директора Центру досліджень вищої міри покарання університету Вестмінстер (Великобританія), „більшість країн, які заборонили смертну кару, попри те, що в більшості опитувань громадської думки активно підтримувалася смертна кара ...“ [229, С. 119]. Різними були погляди на цю проблему також в українців, зокрема й засуджених, що відбували покарання. Отже, у різних державах обиралися неоднакові підходи як до скасування смертної кари, так і до запровадження довічного ув'язнення.

Саме поняття „довічне ув'язнення“ тлумачиться у різних країнах по різному. „У деяких з них це означає позбавлення свободи на все життя з перебуванням у тюрмі до самої смерті. Так є у багатьох штатах США, де більше 10 тис. ув'язнених засуджені до позбавлення свободи на все життя. Проте у більшості країн лише деякі довічно ув'язнені залишаються в тюрмі до своєї смерті. Значна частина може розраховувати на звільнення після певного часу перебування в ізоляції. Після виходу на свободу довічно ув'язнені часто живуть під наглядом і можуть знову бути відправлені до тюрми, інколи на увесь залишок життя“ [173, С. 119]. Таким чином, на нашу думку, формується нова негативна

юридична фікція, яка може руйнувати основи судових вироків та суверенність волі законодавця, закріплену в кримінально-правових законах.

Що стосується інших видів покарань, які були закріплені у КК УРСР у редакції 1960 р., а потім і в КК України в редакції 2001 р., то редакції відповідних статей певною мірою були удосконалені, але сутнісні елементи залишилися незмінними. Так, *штрафом* і надалі називається грошове стягнення, що накладається судом у випадках і розмірах, встановлених в Особливій частині КК України (ч. 1 ст. 32 КК УРСР в ред. 1960 р., ч. 1 ст. 53 КК України в ред. 2001 р.). Формула жорсткого імперативу збереглася також у назві такого покарання, як *позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю*. Верхня межа призначення судом цього покарання у частині першій статті 31 КК УРСР у редакції 1960 р. позначалася строком „до п’яти років основного або додаткового покарання“. Такою ж вона залишилася в КК України в редакції 2001 р., але в ньому була встановлена й нижня межа – два роки як для основного покарання. Якщо ж воно призначалося як додаткове, то в такому випадку його строк, визначений законодавцем, окреслений межею від одного до трьох років (ч. 1 ст. 55 КК). Особливості сучасної боротьби „за очищення влади“, що розгорнулася в державі з 2014 р., обумовили встановлення позбавлення права обіймати певні посади як додаткового покарання на строк „п’ять років“ (абз. 2 ч. 1 ст. 55 КК). Не змінилося визначення таких видів покарань, як виправні роботи (ч. 1 ст. 57 КК), конфіскація майна (ч. 1 ст. 59 КК), позбавлення волі на певний строк, сутністю якого є ізоляція засудженого у кримінально-виконавчій установі. Втім, відбулися певні зміни щодо меж строку останнього виду покарання. Якщо у КК УРСР у редакції 1960 р. ці межі становили від трьох місяців до десяти років, а для спеціально визначених у законодавстві СРСР та УРСР випадків – не більше п’ятнадцяти років (ст. 25 КК УРСР), то в КК України в редакції 2001 р. строк позбавлення волі становить від одного до п’ятнадцяти

років, за винятком випадків, передбачених у частині другій статті 71 КК, коли він може сягати двадцяти п'яти років (ст. 63, 71 КК України в ред. 2001 р.).

Усі види покарань, закріплені у статті 51 аналізованого кодексу, законодавець традиційно поділив на основні й додаткові (ст. 52 КК). До *основних* були віднесені громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі. До *додаткових* видів покарань належали позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу та конфіскація майна. Крім того, штраф і позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю були віднесені до групи так званих „*змішаних*“ видів покарань, оскільки вони можуть виконувати функції як основного, так і додаткового покарання.

Наголошуючи на чіткій структурі видів покарань, вимушені вкотре наголосити на фіктивності окремих термінів, що застосовуються у кримінально-правовому законодавстві України. Зокрема, з часів кримінальних кодексів УСРР/УРСР у редакції 1922 і 1927 р. злочинців в Україні стали позбавляти не вольностей [201, С. 4], а волі, хоч ці слова є різними за значенням. Ми переконані, що основною причиною неправильного використання терміна „воля“ замість термінів „вольність“ або „свобода“ було те, що в процесі законотворення автори законів, норм, у яких вживаються ці слова, не здійснили їх порівняльного аналізу [71, С. 156–160]. Т. С. Кириленко щодо поняття „воля“ стверджує, що в історії психології відомі спроби як ототожнити волю з інтелектуальними чи емоційними процесами, так і відмежувати її від них. Наприклад, у межах інтелектуалістичної теорії воля зводиться до асоціації відчуттів, уявлень. В емоційній теорії воля – це особлива форма емоцій, ефект, який з метою отримати задоволення і запобігти стражданням намагається перетворитися в дію. У волюнтаристичній теорії В. Джемса воля розглядається як самостійний процес,

що починається з ідеї про ті рухи, які збирається виконати людина, тобто думка сама по собі містить силу, що може викликати поведінку людини. Він стверджує також, що воля – „психічна функція, яка передбачає: регулювання людиною своєї поведінки відповідно до найбільш значущих для неї мотивів; гальмування інших мотивів, спонукань, намагань; організацію дій, вчинків згідно зі свідомо поставленими цілями“ [54, С. 362–364].

Якби вживані в українському законодавстві та судовій практиці терміни обмеження і позбавлення волі довелося застосовувати під час виконання покарань у прямому розумінні слова „воля“, то державний орган, уповноважений на виконання покарань, мав би наділитися обов’язком забезпечувати організацію заборони засудженим будь-яких видів мислення, тобто теоретичного й емпіричного, логічного та інтуїтивного, реалістичного й аутистичного, незалежно від того, правильне воно чи ні. Діючи за цим принципом, потрібно було б обмежувати чи повністю забороняти на певний час (строк) або довічно бажання, тобто переживання особи, які, перетворюючись у дійову думку про можливість чимось оволодіти або щось позитивно чи негативно здійснити, відображають певні потреби особи. Більше того, мали б обмежуватись або виключатись навіть прагнення як динамічні тенденції ув’язненої людини, що є первинною спонукою, почуттєвим переживанням певної потреби, незважаючи на те, що вони є природними і розумними [133, С. 96, 191–194, 344].

Проте загальновідомо, що навіть особи, які визнають свою вину у вчиненні злочину і щиро каються з цього приводу, добровільно не бажають відбувати покарання, а коли їх засуджують, то глибоко сумують з приводу здійсненого державою примусу. Тому ми вважаємо, що можна позбавити, і то частково, тобто поставити у певні межі, лише свободу людини як зовнішню форму буття, звузивши поле її діяльності якимись умовами, наприклад, заборонивши їй у певний період життя пересуватися на відповідній території, за межами установи

виконання покарання, виключивши можливість систематично спілкуватися з членами своєї сім'ї, друзями та ін.

Отже, суд, постановляючи обвинувальний вирок, яким винна особа засуджується до обмеження чи позбавлення волі, фактично веде мову не про позбавлення правопорушника волі як психологічної або інтелектуальної спроможності, а лише про більший або менший період часу обмеження його свободи в межах відповідної території, часу та визначеного законодавством комплексу обов'язків і прав [74, С. 39].

5.2 Проблеми сучасного посткодифікаційного удосконалення українського кримінального права (2002–2017 рр.)

У людському суспільстві, як і в природі, породженням якої воно є, усе перебуває у постійному розвитку. Цю закономірність підтверджує також розвиток сучасного українського кримінального права. Зокрема, станом на 5 квітня 2001 р. КК України складався з 447 статей, 108 із яких належали до Загальної частини (ст. 1–108) і 339 – до Особливої частини (ст. 109–447) (ВВРУ, 2001, № 25–26, Ст. 131). На момент закінчення дослідження кількісної і якісної динаміки розвитку чинного українського кримінального законодавства (31 грудня 2017 р.) встановлено, що залишилися без змін і доповнень лише 165 (36,91 %) статей КК України в редакції 2001 р., у тому числі 61 стаття (56,48 %) належала до його Загальної частини, а 104 (30,67 %) – до Особливої частини. Отже, 282, або 63,08 %, статті КК України в редакції 2001 р. протягом сімнадцяти років його застосування були дезавуйовані законодавцем.

Уже 17 січня 2002 р., тобто лише через чотири місяці і 17 днів після набрання чинності КК України в редакції 2001 р., парламент розпочав черговий етап удосконалення кримінально-правового законодавства, внівши зміни і доповнення до зазначеного кодексу Законом України „Про особливості

державного регулювання діяльності суб'єктів господарювання, пов'язаної з виробництвом, експортом, імпортом дисків для лазерних систем зчитування“ № 2953-III від 17 січня 2002 р. (ВВРУ, 2002, № 17, Ст. 121). Беручи до уваги актуальність для суспільства і держави розвитку новітніх на той час технологій зчитування інформації, законодавець забезпечив їх кримінально-правову охорону, засоби якої були визначені в статті 203-1 КК України. Звертаємо увагу, що надалі ця новела ще декілька разів удосконалювалася, зокрема Законом України № 2743-IV від 6 липня 2005 р. вона була викладена у новій редакції, а законами України № 4025-VI від 15 листопада 2011 р. та № 1019-VIII від 18 лютого 2016 р. до неї були внесені поточні зміни. Зараз структура цієї статті складається з двох частин. У диспозиції частини першої законодавець криміналізував незаконне виробництво, експорт, імпорт, зберігання, реалізацію та переміщення дисків лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва, якщо ці дії вчинені у значних розмірах. У частині другій до кваліфікованих ознак цього складу злочину парламент відніс ті самі дії, якщо вони вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб чи у великих розмірах. До того ж законодавець пояснив у примітці до аналізованої статті, що під значним розміром слід розуміти вартість дисків, матриць, обладнання чи сировини для їх виробництва, що у двадцять разів і більше перевищує рівень неоподаткованого мінімуму доходів громадян, а під великим розміром – вартість такого ж майна, що у сто разів і більше перевищує ті самі доходи громадян. Покарання за вчинення названих злочинів передбачалося у виді штрафу. Розмір покарання засуджених за частиною першою статті 203 -1 становив від трьох до п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а за її частиною другою – від п'яти до десяти тисяч тих самих мінімумів доходів фізичних осіб, встановлених державою.

Проте це був лише початок удосконалення новітнього на той час для Української держави Кримінального кодексу, що отримав високу оцінку певної

частини спеціалістів у галузі кримінально-правової законотворчості. Проведений кількісний аналіз дав можливість виявити, що за період 2001–2017 рр. законодавець прийняв 180 законів, якими вніс зміни, доповнення тощо до КК України в редакції 2001 р. Періодичність прийняття і кількість включених до кодексу законів у межах кожного з аналізованих років не є однаковою. Наприклад, у 2001 р. закони, якими вносилися зміни або доповнення до вказаного акта, законодавець взагалі не продукував, але у 2002 р. їх уже було прийнято два. Найбільше кримінально-правових законів парламент включив до системи українського законодавства в 2014 і 2015 рр. (відповідно 26 і 20 актів). Значною мірою така законотворча активність протягом цих двох років була обумовлена кризовою зміною в державі політичних режимів та організацією оборони держави від протиправного захоплення збройними силами Російської Федерації та українськими москвофілами сепаратистського гатунку частини території України (АРК, окремих районів і міст Донецької та Луганської областей). Детальна щорічна кількісна динаміка прийняття кримінально-правових законів (у середньому протягом сімнадцятирічного періоду) становила 10,58 актів, що зазначено в аналітичній *таблиці Д.1 Додатку 2*.

Певний інтерес викликає також інформація, що стосується способів (видів) удосконалення та кількісної динаміки внесення змін і доповнень до статей КК України протягом 2001–2017 рр. Встановлено, що законодавець традиційно удосконалював текст названого кодексу такими способами: а) виключення з нього певних статей; б) доповнення його новими статтями; в) викладення статей у новій редакції; г) внесення поточних змін до окремих статей чи їх частин.

У цілому нами виявлено, що Верховна Рада України протягом аналізованого періоду 656 раз удосконалювала статті КК України в редакції 2001 р. або їх положення, в тому числі в період 2001–2010 рр. зазнали змін 239 (36,43 %) статей, а в період 2011–2017 рр. – 417 (63,56 %) статей. Що стосується способів (видів) удосконалення, то за період 2001–2017 рр. було виключено з цього

кодексу 48 (7,31 %) статей, доповнено його 67 (10,21 %) новими статтями, викладено у новій редакції 108 (16,46 %) статей, внесено 433 (66,00 %) поточних змін до статей аналізованого акта. Детальніша інформація міститься в аналітичній *таблиці Д.2 Додатку Д.*

Аналіз удосконалення кримінально-правового законодавства дав нам можливість визначити також якість змін і доповнень, що значною мірою проявляються через призму назв конкретних статей. Так, встановлено, що *законодавець виключив із КК України статті: 230 „Порушення антимонопольного законодавства“ (Закон № 669-IV від 3 квітня 2003 р.¹; 331 „Незаконне перетинання державного кордону“ (Закон № 1723-VI від 18 травня 2004 р.); частини четверту, п'яту статті 258 „Терористичний акт“ (Закон № 170-V від 21 вересня 2006 р.), у яких було встановлено відповідальність за створення терористичної групи чи терористичної організації, керівництво такою групою чи організацією або участь у ній, а також матеріальне, організаційне чи інше сприяння створенню або діяльності цих угруповань (ч. 4); звільнення від кримінальної відповідальності за такі діяння осіб, крім організаторів і керівників, які добровільно повідомили про них правоохоронний орган і сприяли припиненню існування або діяльності терористичної групи чи організації або розкриттю злочинів, якщо в їх діях немає складу інших злочинів (ч. 5). Проте зазначені дії не були декриміналізовані. На підставі Закону № 170-V від 21 вересня 2006 р. вони були внесені до КК України у виді новітніх статей 258-3 „Створення терористичної групи чи терористичної організації“ та 258-5 „Фінансування тероризму“, якими була встановлена відповідальність за зазначені протиправні діяння і зміст яких незначною мірою відрізнявся від змісту виключених норм, тощо.*

¹ Для чіткішого візуального виділення хронології прийняття законів та інших актів у тексті здійснено виділення курсивом даних про їх перше (або єдине) удосконалення протягом певного поточного року (М.К.).

Інтенсивний розвиток новітніх для України господарських відносин капіталістичного типу призвів до *виключення низки статей* КК України, що охороняли названі відносини протягом першого десятиріччя XXI ст. Це, зокрема, вбачається зі змісту *Закону № 4025-VI від 15 листопада 2011 р.*, яким були виключені статті 202, 203, 207, 208, 214, 215, 217, 218, 220, 223, 225, 226, 228, 234, 235, а також частини третьої статті 86 Закону № 3465-VI від 2 червня 2011 р. (ВВРУ, 2011, № 51, Ст. 580).

Були виключені з КК України в редакції 2001 р. й інші статті та їх частини, в тому числі пункт третій статті 89 *Законом № 1698-VII від 14 жовтня 2014 р.* (ВВРУ, 2014, № 47, Ст. 2057), статті 341–343, 347–349, 376–380, 382 *Законом № 732-VII від 28 січня 2014 р.* (ВВРУ, 2014, № 22, Ст. 811), статті 110-1, частина друга статті 341, статті 361-3–361-4 *Законом № 767-VII від 23 лютого 2014 р.* (ВВРУ, 2014, № 17, Ст. 593), стаття 297 *Законом 732-VII від 28 січня 2014 р.* (ВВРУ, 2014, № 22, Ст. 811), частина третя статті 364, статті 365-1, 423, 424 *Законом № 746-VII від 21 лютого 2014 р.* (ВВРУ, 2014, № 12, Ст. 188), стаття 381-1 *Законом № 1697-VII від 14 жовтня 2014 р.* (ВВРУ, 2015, № 2–3, Ст. 12). Остання із них, стаття 381-1, стосувалося „умисної систематичної бездіяльності“ слідчого органу досудового розслідування, котрий не виконав законних вказівок прокурора, наданих письмово в установленому КПК України порядку, при здійсненні кримінального провадження (Закон № 4652-VI від 13 квітня 2012 р.) (ВВРУ, 2012, № 21, Ст. 208). Варто звернути увагу, що ця криміналізація, на нашу думку, була явно науково необґрунтованою і такою, що могла негативно впливати на процесуальну діяльність слідчих у конкретних кримінальних провадженнях, обмежувала б формування якісного корпусу слідчих Національної поліції України, Служби безпеки України тощо. Більше того, положення цієї статті мали очевидні ознаки неконституційності через правову невизначеність і непередбачуваність її положень, що порушувало принцип верховенства права [242, С. 120, 121]. В період 2012–2013 рр. ми тричі

[85, С. 119, 120] порушували перед повноважними органами державної влади питання про необхідність термінового виключення з КК України аналізованої статті [84, С. 13–16], що й сталося у 2014 р.

Частина п'ята статті 369 також була виключена з цього кодексу *Законом № 198-VII від 12 лютого 2015 р.* (ВВРУ, 2015, № 17, Ст. 118). Таким чином, удосконалення кримінально-правового законодавства способом виключення з КК України статей, їх частин, пунктів, окремих розділів супроводжувалося не лише декриміналізацією певних діянь, що були закріплені у виді відповідних складів злочинів, але й елементарним переформатуванням тексту попередніх структурних форм, інколи зі зміною елементів об'єктивних ознак складу злочину, у нові статті, які могли розміщуватися в інших розділах зазначеного кодексу.

Доповнення законодавцем КК України *новими статтями*, на наш погляд, є найбільш досконалим і коректним способом удосконалення кримінально-правового законодавства, що спрямований на деталізацію чинних інститутів без втручання до змісту чинних норм. Та варто зазначити, що криміналізація передбачає необхідність наукового підходу до її здійснення, зокрема попереднього проведення ґрунтовних кримінологічних досліджень з метою виявлення діянь, які на певному етапі розвитку держави і суспільства становлять для них високий рівень небезпеки, визначення суб'єктів, які можуть вчиняти суспільно небезпечні діяння, з'ясування ставлення суспільства до таких суб'єктів, їх діянь та наслідків цих діянь, розробки методів і засобів профілактики таких діянь, тобто усунення віктимних причин, здійснення морального впливу на суб'єктів суспільно небезпечної поведінки, можливості притягнення їх до дисциплінарної чи адміністративної відповідальності. Вважаємо, що криміналізація можлива тільки після підтвердження того, що лише вона забезпечить найкращий результат у боротьбі з конкретним суспільно небезпечним явищем. Тому законодавець має переконатися, що в КК України

відсутній ідентичний чи аналогічний склад злочину, встановити рід, вид нового злочину, визначити, до якої групи злочинів він належатиме, застосувати точні терміни для запобігання неоднозначному розумінню кожної правової норми, з'ясувати, як майбутня кримінально-правова норма взаємодіятиме з положеннями Конституції України, чинними приписами Загальної частини КК України, КПК України, КВК України [80, С. 129–133].

На нашу думку, доволі актуальними в аспекті аналізу якісних характеристик криміналізації є дослідження М. І. Мельника. Він вважає, що перед криміналізацією законодавець має отримати „однозначні відповіді на низку питань і, передусім, на такі: 1) чи взагалі існує... проблема, яка може бути розв'язана за допомогою криміналізації; 2) чи є характер та ступінь шкідливості (небезпечності) діяння достатнім для визнання його злочином; 3) чи є необхідність у створенні нової кримінально-правової норми, яка передбачала б відповідальність за таке діяння (чи вичерпані інші можливі засоби для розв'язання цієї проблеми, чи придатні для її розв'язання кримінально-правові засоби і наскільки вони можуть бути ефективними); 4) як правильно зафіксувати у кримінальному законі сутність криміналізованого діяння (які істотні ознаки передбачити як обов'язкові)“. Порушення цієї технології, як стверджує названий автор, „може призвести до помилкової криміналізації (необґрунтованої, надмірної, неповної або неправильної“) [235, С. 8].

Як уже зазначалося доповнення КК України як спосіб (вид) його удосконалення новими статтями протягом аналізованого періоду (2001–2010 рр.) охоплювало 10,21 % від загальної кількості змін. До нових статей, якими доповнено цей кодекс, належить досліджена стаття 203-1 „Незаконний обіг дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва“ (Закон № 2953-III від 17 січня 2002 р.); стаття 209-1 „Умисне порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування

тероризму“ (Закон № 430-IV від 16 січня 2003 р. : ВВРУ, 2003, № 14, Ст. 95) та низка інших.

Законодавець України системно використовує також третій спосіб (вид) удосконалення кримінально-правового законодавства – *викладення статей аналізованого кодексу у новій редакції*. У цей спосіб зазнали змін такі його статті: 209 „Легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом“ (Закон № 430-IV від 16 січня 2003 р. : ВВРУ, № 14, Ст. 95), 333 „Порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю“ (Закон № 668-IV від 3 квітня 2003 р. : ВВРУ, 2003, № 26, Ст. 198), 176 „Порушення авторського права і суміжних прав“, 177 „Порушення прав на винахід, корисну модель, промисловий зразок, топографію інтегральної мікросхеми, сорт рослин, раціоналізаторську пропозицію“, 229 „Незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару“ (Закон № 850-IV від 22 травня 2003 р. : ВВРУ, 2003, № 35, Ст. 271), 361 „Несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку“ (Закон № 908-IV від 5 червня 2003 р. : ВВРУ, 2003, № 38, Ст. 320).

У новій редакції були викладені також статті 159-1 „Порушення порядку фінансування політичної партії, передвиборної агітації, агітації з всеукраїнського або місцевого референдуму“, 96-1 „Спеціальна конфіскація“ (Закон № 731-VIII від 8 жовтня 2015 р.: ВВРУ, 2015, № 49–50, Ст. 449, 464), 436-1 „Виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) політичних режимів“, у якій зазначалося: „Виготовлення, поширення, а також публічне використання символіки комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, у тому числі у вигляді сувенірної продукції, публічне виконання гімнів СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних та автономних

радянських республік або їх фрагментів на всій території України, крім випадків, передбачених частинами другою і третьою статті 4 Закону України „Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки, – карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк, з конфіскацією майна або без такої“. Значно суворіше покарання за такі дії було передбачено щодо представників влади, осіб, які їх вчинили повторно, організованою групою або з використанням засобів масової інформації (Закон № 317-VIII від 9 квітня 2015 р. : ВВРУ, 2015, № 26, Ст. 219). Таким чином законодавець вперше запровадив кримінально-правову охорону українського суспільства та власної держави від негативного впливу морально і політично небезпечних учень попередніх чужинських держав, котрі певний час у незаконний спосіб поширювали свою владу на українські землі.

Значні зміни законодавець вніс до статей розділу 19 „Військові злочини“ КК України в редакції 2001 р., зокрема: 402 „Непокора“, 403 „Невиконання наказу“, 404 „Опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків“, 405 „Погроза або насильство щодо начальника“, 407 „Самовільне залишення військової частини або місця служби“, 408 „Дезертирство“, 409 „Ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом“, 410 „Викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем“, 411 „Умисне знищення військового майна“, 413 „Втрата військового майна“, 418 „Порушення статутних правил вартової служби чи патрулювання“, 419 „Порушення правил несення прикордонної служби“, 420 „Порушення правил несення бойового чергування“, 421 „Порушення статутних правил внутрішньої служби“, 425 „Недбале ставлення до військової

служби“, 426 „Бездіяльність військової влади“, 428 „Залишення гинучого військового корабля“, 445 „Незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання нею“ [233] (Закон № 194-VIII від 12 лютого 2015 р. : ВВРУ, 2015, № 16, Ст. 113) та статті 447 „Найманство“ (Закон № 716-VIII від 6 жовтня 2015 р. : ВВРУ, 2015, № 47, Ст. 436).

Варто наголосити, що внесення значних змін до статей розділу „Військові злочини“ було обумовлене початком у 2014 р. владою Російської Федерації, підтримуваною російським народом, неоголошеної війни щодо України (окупація АРК та окремих районів і міст Донецької, Луганської областей). Ці зміни мали покращити правове регулювання кримінально-правових відносин у нових історичних умовах „гібридної війни“, як її назвали політики і військові спеціалісти.

У новій редакції законодавець України виклав також пробаційні положення статті 76 „Обов’язки, які покладає суд на особу, звільнену від відбування покарання з випробуванням“ (Закон № 1492-VIII від 7 вересня 2016 р. : ВВРУ, 2016, № 43, Ст. 736). Вже втретє була змінена редакція статті 96-1 „Спеціальна конфіскація“ (Закон № 1019-VIII від 18 лютого 2016 р. : ВВРУ, 2016, № 11, Ст. 127). Удосконалювалися також стаття 171 „Перешкоджання законній професійній діяльності журналістів“ (Закон № 993-VIII від 4 лютого 2016 р. : ВВРУ, 2016, № 12, Ст. 135), стаття 246 „Незаконна порубка лісу“ (Закон № 2063-VIII від 23 травня 2017 р. : ВВРУ, 2017, № 37, Ст. 379), стаття 299 „Жорстоке поводження з тваринами“ (Закон № 2120-VIII від 22 червня 2017 р. : ВВРУ, 2017, № 34, Ст. 371), статті 401 „Поняття військового злочину“, 425 „Недбале ставлення до військової служби“ та 426 „Бездіяльність військової влади“. Редакції останніх двох статей протягом двох років також були оновлені двічі (Закон № 1952-VIII від 16 березня 2017 р. : ВВРУ, 2017, № 17, Ст. 205).

Проте найбільш масово український парламент удосконалював сучасне кримінально-правове законодавство *способом внесення до статей КК України в редакції 2001 р. поточних змін*. За нашими даними таких удосконалень протягом 2002–2017 рр. було здійснено 433 (*таблиця Д.2 Додатку Д*) [111], що підтверджується даними, закріпленими в аналізованому акті (редакція станом на 26 березня 2018 р.) [134, С. 3, 4; 5–189].

Крім внесення змін, доповнень до статей, законодавець здійснював також інші удосконалення, що стосувалися організації тексту КК України в редакції 2001 р. Зокрема, назва його розділу 14 „Примусові заходи медичного характеру та примусове лікування“ Загальної частини відповідно до Закону № 222-VII від 18 квітня 2013 р. була викладена у новій редакції – „Інші заходи кримінально-правового характеру“. До нього, крім статей, в яких ішлося про заходи медичного характеру, були включені статті 96-1 „Спеціальна конфіскація“ та 96-2 „Випадки застосування спеціальної конфіскації“. До речі, за короткий період існування цих двох статей (18 квітня 2013 р. – 18 лютого 2016 р.) редакцію першої з них законодавець змінював законами № 1261-VII від 13 травня 2014 р. : ВВРУ, 2014, № 28, Ст. 937; № 770-VIII від 10 листопада 2015 р. : ВВРУ, 2015, № 49–50, Ст. 464; № 1019-VIII від 18 лютого 2016 р. : ВВРУ, 2016, № 11, Ст. 127. Крім того, поточні зміни до цих редакцій статті 96-1 вносилися законами № 731-VIII від 8 жовтня 2015 р. : ВВРУ, 2015, № 49–50, Ст.449; № 743-VIII від 3 листопада 2015 р. : ВВРУ, 2015, № 51, Ст. 472, а поточні зміни до статті 96-2 – законами № 1261-VII від 13 травня 2014 р. : ВВРУ, 2014, № 28, Ст. 937; № 770-VIII від 10 листопада 2015 р. : ВВРУ, 2015, № 49–50, Ст. 464; № 1019-VIII від 18 лютого 2016 р. : ВВРУ, 2016, № 11, Ст. 127. До того ж частина шоста статті 96-2 на підставі Закону № 1019-VIII від 18 лютого 2016 р. (ВВРУ, 2016, № 11, Ст. 127) взагалі була виключена з аналізованого кодексу.

Законом № 314-VII від 23 травня 2013 р., з урахуванням змін, внесених Законом № 1207-VII від 15 квітня 2014 р., КК України в редакції 2001 р. було

доповнено новітнім розділом 14-1 „Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб“. До цього розділу ввійшли статті 96-3 „Підстави для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру“, 96-4 „Юридичні особи, до яких застосовуються заходи кримінально-правового характеру“, 96-5 „Підстави для звільнення юридичної особи від застосування заходів кримінально-правового характеру“, 96-6 „Види заходів кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб“, 96-7 „Штраф“, 96-8 „Конфіскація майна“, 96-9 „Ліквідація“. Зазначимо, що до цих статей уже внесено низку змін (зокрема до ст. 96-3 законами № 1261-VII від 13 травня 2014 р. : ВВРУ, 2014, № 28, Ст.937; № 731-VIII від 18 жовтня 2015 р. : ВВРУ, 2015, № 49–50, Ст. 449), до статей 96-4 „Юридичні особи, до яких застосовуються заходи кримінально-правового характеру“, 96-7 „Штраф“ – Законом № 1261-VII від 13 травня 2014 р. : ВВРУ, 2014, № 28, Ст. 937; а до ст. 96-9 „Ліквідація“ – Законом № 317-VIII від 9 квітня 2015 р. : ВВРУ, 2015, № 26, Ст. 219 та ін.

Аналіз посткодифікаційного удосконалення українського кримінального права дає нам підстави стверджувати, що названа законотворча діяльність певною мірою була обумовлена новими умовами, що склалися у процесі розвитку національної держави, її економіки, політики, права тощо. Різкий занепад радянської промисловості і сільського господарства не лише призвів до вивільнення значної частини трудових ресурсів, але й до інтенсивного матеріального розшарування широких верств населення.

Верхівку суспільства посіли ті, хто з різних причин зумів заволодіти значними матеріальними ресурсами, зокрема дешевими на той час фінансовими кредитами, що дало їм можливість організувати ефективне виробництво й отримати надприбутки. Проте основна ланка населення, будучи не зайнятою у сфері державної економіки, вимушена була забезпечувати свої потреби шляхом самоорганізованого виробництва, торгівлі, громадського харчування та надання

інших соціальних послуг споживачам. Частина цієї ланки українського населення, що мала якісну освіту, професійний досвід, певні фінансові ресурси та задовільний стан здоров'я, виїхала шукати робочі місця в інших, як правило, сусідніх з Україною, державах. Третю ланку становили соціально незахищені прошарки населення – пенсіонери та діти, хворі, інші категорії людей, які з різних причин не лише не могли, але й не хотіли працювати, щоб забезпечити достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї.

Такий стан організації суспільства активно деформував задовільні суспільні та правові відносини, що проявилось не лише через призму здійснених змін у кримінальному законодавстві, але й через різке загострення в державі криміногенної ситуації. Для початку зазначимо, що за період 1980–1989 рр., коли кількість населення в УРСР сягала 52 млн осіб, правоохоронні органи виявили і зареєстрували 2 386 670 вчинених злочинів, тобто в середньому по 238 667 злочинів на рік. За цей же період суди УРСР засудили 1 437 367 злочинців, або в середньому за кожний рік по 143 736 осіб [181, С. 10, 12, 26, 27, 93].

Що ж стосується перехідного періоду реформування радянського КК УРСР в редакції 1960 р. (1991–2000 рр.), то правоохоронці виявили і зареєстрували 5 548 263 злочинів, або в середньому 554 826 за кожний рік. Українські суди за той же період засудили 1 930 212 злочинців, або в середньому за кожний рік по 193 021 особі. Більш детальні дані за період 1991–2000 рр. наведені в аналітичній таблиці Додатку Е.

Не менш вражаючими є об'єктивні показники кількості виявлених злочинів та засуджених осіб на підставі КК України в редакції 2001 р. за період 2001–2017 р. Зокрема, на підставі офіційних статистичних даних нами встановлено, що правоохоронні органи України протягом сімнадцяти років зареєстрували 8 473 974 злочинів, тобто в середньому кожного року було вчинено 498 469 злочинів. Що ж стосується засудження винних, то за сімнадцять років йому було піддано 2 545 481 особу, або в середньому щорічно 149 734 особи [180].

Детальніші дані періоду 2001–2017 рр. наведені в аналітичній *таблиці Додатку Ж*.

Якщо в основу порівняльного дослідження виявлених злочинів та засудження злочинців покласти базовий період 1980–1989 рр., коли правоохоронні органи Української РСР у середньому щорічно виявляли 238 667 злочинів, а суди засуджували 143 786 злочинців, то можна об'єктивно стверджувати таке:

а) за десятирічний перехідний період реформування українського кримінально-правового законодавства (1991–2000 рр.) у середньому щорічно виявляли 554 826 злочинів, тобто їх кількість, також у середньому, у порівнянні з базовим періодом 1980 рр., збільшилася на 316 159 одиниць (132,46 %);

б) середньорічна кількість виявлених злочинів у період застосування КК України (2001–2017 рр.) становила 498 469 одиниць, тобто у порівнянні з даними 1980–1989 рр., цей показник збільшився на 259 802 злочини (108,85 %);

в) стосовно порівняння динаміки виявлення злочинів протягом сімнадцятирічного періоду (2001–2017 рр.) з динамікою попереднього періоду (1991–2000 рр.) варто звернути увагу на те, що середньорічна кількість виявлених злочинів щорічно зменшувалася на 56 357 одиниць (10,15 %).

Важливим показником є також засудження осіб, які вчинили злочини. Нами встановлено, що протягом базового періоду 1980–1989 рр. у середньому щорічно піддавалися кримінально-правовому покаранню 143 736 злочинців. У перехідний період (1991–2000 рр.) середня щорічна кількість засуджених досягнула 193 021 особи, тобто цей показник зріс у порівнянні з періодом 1980–1989 рр. на 49 285 одиниць (34,28 %). Протягом 2001–2017 рр. середньорічна кількість засуджених в Україні становила 149 734 особи. У порівнянні з базовим періодом 1980–1989 рр., коли в середньому щорічно засуджувалися 143 736 злочинців, цей показник збільшився на 5 998 осіб (4,00 %). Порівнявши кількість засуджених злочинців у період 2001–2017 рр. (149 734 особи) з відповідним показником

перехідного періоду, а саме 1991–2000 рр. (193 021 особи), ми встановили, що вона зменшилася на 43 287 одиниць (28,90 %).

Безумовно, кількість вчинених злочинів і осіб, котрі їх скоїли, напряду пов'язана з кількістю складу злочинів, що закріплені в КК України, адже загальновідомою є теза, за якою „немає закону – немає відповідальності і покарання“. А тому важливе значення має ставлення законодавця до питань криміналізації і декриміналізації, пеналізації і депеналізації, додержання принципу сталості законодавства, його обґрунтованості та, відповідно, дотримання законності всіма суб'єктами правових відносин.

У той же час результати дослідження кількісних і якісних характеристик удосконалення чинного кримінально-правового законодавства не завжди дають підстави стверджувати або бути впевненими, що внесені законодавцем зміни до кримінально-правового законодавства, у тому числі щодо криміналізації, є обґрунтованими, правильними тощо. Навпаки, якщо до однієї і тієї ж статті, а то і норми, протягом одного – чотирьох років неодноразово вносяться поточні зміни, зокрема у виді нових редакцій, то така діяльність законодавця свідчить про хаотичність, непродуманість законотворчої політики, що трансмісійно викликає такі ж наслідки у правозастосуванні. Особливо недоречними є помилки термінологічного характеру (вживання багатозначних або іноземних, неадаптованих до національного права слів, термінів-фікцій тощо). У цьому аспекті чого лише вартий склад злочину, закріплений у статті 203-2 „Зайняття гральним бізнесом“. У частині першій цієї статті законодавець зазначив: „Зайняття гральним бізнесом – карається...“. У другій її частині він стверджує: „Ті самі дії, якщо вони були вчинені особою, раніше судимою за зайняття гральним бізнесом, – караються...“.

Звертаємо увагу на сутність термінології, застосованої законодавцем у цій статті: а) слово „бізнес“ означає легальну економічну діяльність, спрямовану на отримання прибутку, або будь-який інший вид підприємництва, що забезпечує

дохід чи інший зиск [206, С. 104]; б) слово „гральний“ походить від слова гра, яке має значення „проводити час, забавляючись, розважаючись, гуляти тощо“, а слова „зайняття“ або „зайнятість“ – стан людини, яка постійно зайнята якоюсь роботою, завантаженість тощо [160, С. 63; 655].

Таким чином, законодавець, не звернувши увагу на те, що словосполучення „гральний бізнес“ означає лише позитивну форму людської діяльності (у сфері виробництва, надання послуг, культури, спорту та ін.), чомусь застосовує його на позначення „нового виду“ злочинної діяльності.

Більше того, ні в статті 203-2 КК України, ні в Законі України „Про заборону грального бізнесу в Україні“ не названо жодних ґрунтовних кримінологічних або правових підстав, які свідчили б, що „гра на автоматах“ є більш „суспільно небезпечною“, ніж гра гросмейстра у шахи з комп'ютером, стрибок лижника з трампліна тощо. Адже будь-яка гра для заінтересованих гравців може бути азартною, а виграш у такій грі не позбавлений випадковості. Через це усі види бізнесу, зокрема й так званого грального, несуть у собі латентний фактор ризику. Таким чином стаття 203-2 КК України у чинній редакції, на нашу думку, очевидно суперечить принципам правової визначеності та правової прозорості, які є складовими принципу верховенства права.

Вважаємо, що усунути недоліки статті 203-2 КК України можна шляхом викладення її у новій редакції:

„Стаття 203-2. Організація та зайняття забороненими іграми

1. Організація, матеріальне забезпечення та інше сприяння зайняттю забороненими іграми, – карається штрафом від п'ятдесяти до ста тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією майна.

2. Зайняття іграми, що заборонені законом, – карається штрафом від тридцяти до сорока тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років.“

Крім того, законодавець повинен прийняти закон (закони), яким має визначити сталий перелік видів гральної діяльності, котрі обґрунтовано вважає суспільно небезпечними та, відповідно, протиправними. Безумовно, такі ігри не можуть називатися бізнесом, що є легальною діяльністю підприємців. До того ж, суб'єктами відповідальності за таким законом мають бути не лише сторони, які організовують протиправну діяльність, але й ті, хто бере участь у ній, за винятком тих, хто відповідно до вимог КК України не може бути суб'єктом кримінально-правової відповідальності.

Останніми роками кримінально-правове законодавство України змінюється такими темпами, що не лише пересічні громадяни, але й чимало правознавців не встигають відслідковувати появу нових змін та доповнень, а тим паче якісно освоювати їх. Наприклад, стаття 401 „Поняття військового злочину“ КК України в редакції 2001 р. протягом досліджуваного періоду удосконалювалася п'ять разів (3 квітня 2003 р., 2 червня 2009 р., 13 березня 2014 р., 9 квітня 2014 р., 16 березня 2017 р.), у тому числі востаннє була змінена її редакція; стаття 112 „Посягання на життя державного чи громадського діяча“ змінювалася чотири рази, а саме: 7 і 14 жовтня 2014 р., 2 липня 2015 р. та 21 грудня 2016 р.; у статті 368 змінилася не лише назва із чітко вираженого, загальновідомого „Одержання хабара“ на утаємничене і ефемерне „Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою“, але й зміст (11 червня 2009 р., 21 грудня 2010 р., 18 квітня 2013 р., 14 жовтня 2014 р., 10 листопада 2015 р., 10 грудня 2015 р.). Крім того, законодавець ще й змінював її редакцію 7 квітня 2011 р., 18 квітня 2013 р., 13 травня 2014 р. Таких статей-шарад у КК України в редакції 2001 р. за даними нашого дослідження є значна кількість.

Вважаємо, що не повинно бути в цьому кодексі статей, які мають ідентичну або аналогічну назву, виконують спільну правову функцію, наприклад, регулювати примусове безоплатне вилучення у власність держави майна та

коштів, котрі мають визначену в суспільстві цінність, хоч і розміщені у трьох різних розділах аналізованого акта. Ідеться, зокрема, про статті під назвами „Конфіскація майна“ (ст. 59), „Спеціальна конфіскація“ (ст. 96-1), „Випадки застосування спеціальної конфіскації“ (ст. 96-2), „Конфіскація майна“ (ст. 96-8); „Штраф“ (ст. 53), „Штраф“ (ст. 96-7), „Штраф“ (ст. 99). Очевидною є потреба у зведенні „трьох конфіскацій“ до одного інституту, в якому мають бути: стаття із загальними положеннями конститутивного змісту; одна або декілька статей, що регулюють певні особливості здійснення кожного виду конфіскації. До речі, конфіскація як вид покарання відповідно до частини першої статті 50 КК України є „заходом“ із чітко визначеним завданням бути правовим інструментом здійснення від імені держави за вироком суду певного примусу. Інші дві конфіскації, визнані за назвами розділів також заходами, мають ідентичне завдання – здійснення примусового вилучення майна, коштів тощо. Аналогічний підхід, вважаємо, законодавець мав би застосувати до уніфікації такого виду покарання, як штраф, передбаченого у пункті 1 статті 51, статті 53 „Штраф“, пункті 1 статті 98, статті 53 „Штраф“, статті 99 „Штраф“ та інших споріднених за об’єктивними ознаками статтях КК України.

Ми неодноразово зверталися до проблем розвитку сучасного українського кримінально-правового законодавства. Уже наприкінці першого десятиріччя XXI ст. проявлялися перші ознаки високих темпів внесення змін і доповнень до новітнього на той час КК України в редакції 2001 р. [82, Т. 1, С. 303–319]. Проте друге десятиріччя застосування цього акта стало періодом його критично інтенсивного удосконалення з високим рівнем частоти втручань в одні й ті самі статті, що, на нашу думку, загрожує порушенням принципу сталості закону. Що стосується недоліків у розвитку сучасного українського кримінального права, то, на нашу думку, вони значною мірою обумовлені недосконалістю інтелектуального зв’язку між суб’єктами законодавчої ініціативи і носіями знань

у галузі кримінально-правової науки та рутинністю механізму перетворення законопроектів у закони [114, С. 114–116].

Більше того, вчені-криміналісти, аналізуючи сутність ефективності законодавства України про кримінальну відповідальність, нещодавно зазначили: „Стабільність і динамізм законодавства цілком справедливо визнаються парними категоріями, які так тісно взаємопов’язані й взаємодіють одна з іншою, що їх роздільне існування неможливе. Стабільність (стійкість) законодавства – це властивість його системи, яка свідчить про доцільність у наступності тих концептуальних приписів законодавства, що довели свою ефективність протягом більш-менш тривалого часу їх застосування, яка відбиває їх здатність протистояти дестабілізуючим, руйнівним впливам інших систем, зовнішнього середовища, змістом якої є регулювання суспільних відносин упродовж певного часу без внесення суттєвих (докорінних, сутнісних) змін. У свою чергу динамічність законодавства означає можливість його змінюваності, оновлення, удосконалення його норм під впливом зовнішніх факторів, спроможність своєчасно реагувати на відповідні зміни, які відбуваються в державі та суспільстві, що свідчать про його здатність адаптуватися до змін зовнішнього середовища, дозволяє зберігати законодавству його основні системні властивості і тим самим ефективно регулювати існуючі суспільні відносини“. Вони дійшли обґрунтованого висновку, що останнім часом складається враження, що переважну більшість складних життєвих ситуацій український законодавець намагається вирішити за допомогою заходів кримінально-правової репресії, а цей шлях, у недалекому минулому, вже „довів повну свою неспроможність“ [208, С. 4, 5].

Проте найскладніші випробовування, що очікують найближчим часом українське кримінальне право, можуть бути пов’язані з впровадженням так званого інституту кримінального проступку. Учені-криміналісти, учасники інтернет-конференції, проведеної 18–28 березня 2013 р. на базі Луганського

державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка, рекомендували розробити концепцію запровадження цього інституту в систему українського законодавства, затвердити її на рівні указу Президента України чи постанови Верховної Ради України, а відтак визначити форму виразу закону про кримінальні проступки (як складової частини КК України або окремого нормативно-правового акта) тощо [137, С. 8]. Доволі системний і якісний проект Концепції впровадження проступку шляхом прийняття Закону (Кодексу) України про проступки був розроблений групою вчених Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого і оприлюднений для обговорення в травні – червні 2014 р [207].

5.3 Удосконалення кримінального права засобами національної конституційної юрисдикції в період 2001–2017 рр.

Реальний стан діяльності у сфері забезпечення конституційності законів та інших правових актів засобами української конституційної юрисдикції й офіційного тлумачення положень цих актів підтверджується даними Ю. В. Бауліна. Розпочинаючи з 1 січня 1997 р., Конституційний Суд України опрацював понад 70 тис. документів, у тому числі понад 1 тис. конституційних подань та більш ніж 5,5 тис. конституційних звернень. Унаслідок цього він прийняв 309 рішень з питань конституційності законів та інших правових актів і надання офіційного тлумачення Конституції та законів України, здійснив 28 висновків щодо відповідності приписам статей 157, 158 Конституції України законопроектів про внесення змін до Основного Закону України, та висновок щодо конституційності Римського Статуту Міжнародного кримінального суду і більше ніж 1,5 тис. процесуальних ухвал. На предмет конституційності цей суд розглянув положення понад 150 законів та інших правових актів, з яких більше 100 було визнано неконституційними. Підставами для цього було порушення

ними основоположних прав і свобод людини і громадянина, гарантованих Конституцією України, в тому числі прав на життя, особисту недоторканність та свободу пересування тощо [10, С. 41].

Одним із перших рішень КСУ, прийнятих у другому десятиріччі ХХІ ст., був його *Висновок від 11 липня 2001 р. № 3-в/2001 у справі № 1-35/2001 про Римський Статут, постановлений за поданням Президента України*. Суб'єкт конституційного подання навів сім положень, які, на його думку, не узгоджувалися із Основним Законом України. Представник Міністерства закордонних справ України, навпаки, зазначив, що положення цього статуту не суперечать Конституції України. Дослідивши матеріали справи, КСУ дійшов висновку, що положення абзацу десятого преамбули та статті 1 названого статуту, не узгоджувалися з положеннями частин першої, третьої статті 124 Конституції, а тому приєднання України до цього статуту відповідно до частини другої статті 9 Конституції було можливим лише після внесення до неї відповідних змін. Відтак КСУ визнав „Римський Статут Міжнародного кримінального суду, підписаний від імені України 20 січня 2000 р., який вноситься до Верховної Ради України для надання згоди на його обов'язковість, таким, що не відповідає Конституції в частині, що стосується положень абзацу десятого преамбули та статті 1 Статуту, за якими „Міжнародний кримінальний суд... доповнює національні органи кримінальної юстиції“.

Здійснивши аналіз положень Конституції, зазначеного статуту, інших матеріалів справи, а також літературних джерел і міжнародно-правової практики, КСУ зміг сформулювати важливі кримінально-правові категорії, що стосуються видачі та передачі злочинців. Зокрема, він зазначив, що „терміни „*передача*“ і „*видача*“ в загальноживаному розумінні часто розглядаються як синоніми, але в міжнародно-правових документах та спеціальній літературі в них вкладається різний зміст, що робить їх юридичну природу не ідентичною. Міжнародно-правові документи та спеціальна література при цьому виходять з того, що

доставлення особи до іншої рівносуверенної держави принципово відрізняються від доставлення особи до Суду, створеного відповідно до міжнародного права за участю та згодою заінтересованих держав. Якщо перше за міжнародно-правовою термінологією позначається терміном „видача“ або „екстрадиція“ (від лат. ex – з, поза і traditio – передавання), то друге – терміном „передача“. Цієї міжнародно-правової практики дотримується також Статут, відповідно до статті 102 якого термін „передача“ означає доставлення особи державою до Суду, а „видача“ – доставлення особи однією державою в іншу державу згідно з положеннями міжнародного договору, конвенції чи національного законодавства“ [125, С. 466–476].

Важливого значення для правильної кримінально-правової кваліфікації та вирішення проблем призначення покарання набуло *Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 про призначення судом більш м'якого покарання (справа № 1-33/2004)*, прийняте за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції положень статті 69 КК України в редакції 2001 р. Основна причина для звернення суб'єкта права на конституційне подання полягало в тому, що на відміну від осіб, які вчинили особливо тяжкий, тяжкий злочин або злочин середньої тяжкості, яким могло бути призначене більш м'яке, ніж передбачено законом, покарання особам, які вчинили злочини невеликої тяжкості, у статті 69 КК України в редакції 2001 р. такого права не було передбачено. У зв'язку з цим Верховний Суд України вважав такий стан правового регулювання дискримінаційним стосовно осіб, які вчинили злочини невеликої тяжкості. Більше того, навіть суди загальної юрисдикції на той час застосовували статтю 69 КК України неоднозначно, а думки науковців різних вищих навчальних закладів України щодо відповідності Основному Закону держави названої статті розійшлися.

Здійснивши глибокий юридичний аналіз статті 1, частин першої, другої статті 3, статті 21, частини першої статті 28, частини першої статті 55, пункту

другого частини третьої статті 129 Основного Закону України, низки статей (44, 45, 46, 47, 48, частини четвертої статті 74 та ін.) КК України і положень міжнародних правових актів, КСУ дійшов висновку, що встановлення законодавцем недиференційованого покарання та неможливість його зниження не дозволяло застосовувати покарання до осіб, які вчинили злочини невеликої тяжкості, з урахуванням ступеня тяжкості вчиненого злочину, розміру заподіяних збитків, форми вини і мотивів злочину, майнового стану підсудного та інших обставин, що є порушенням принципу справедливості покарання, його індивідуалізації та домірності. Враховуючи наведене, він визнав таким, що не відповідає Конституції України, положення частини першої статті 69 КК України в частині, яка унеможлиблює призначення особам, які вчинили злочини невеликої тяжкості, більш м'якого покарання, ніж передбачено законом [126, С. 312, 313, 316, 320]. Це рішення спонукало українського законодавця удосконалити зазначену норму, зробити її зміст більш справедливим, виправити недоліки судової практики і встановило конституційно вмотивовані орієнтири для формування сталої наукової думки у вчених-юристів, котрі працюють над проблемами призначення покарань.

На нашу думку, є раритетним *Рішення Конституційного Суду України № 1-рп/2011, постановлене 26 січня 2011 р. (справа № 1-5/2011)*, що стосується заміни смертної кари довічним позбавленням волі, прийняте за конституційним поданням Верховного Суду України та за конституційним зверненням громадянина М. М. Савчука.

Варто звернути увагу, що це рішення було постановлене у зв'язку з виникненням проблеми розуміння сутності правових відносин після прийняття Закону України „Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України“ від 22 лютого 2000 р. № 1483-III (далі закон № 1483) стосовно дії в часі положення, що передбачає заміну смертної кари на довічне позбавлення волі. Про існування цієї проблеми

КСУ повідомлявся неодноразово. Проте конституційні звернення, які надходили до нього не відповідали вимогам закону, а тому КСУ відмовляв у відкритті конституційних проваджень (ухвали № 71-у, № 72-у, № 73-у від 29 грудня 2002 р., № 8-у від 30 січня 2004 р., № 11-у, № 12-у, № 13-у від 19 лютого 2004 р.) [96, С. 17, 18].

Верховний Суд України у своєму поданні стверджував, що аналізована проблема призвела до неоднакової судової практики. В одних судових рішеннях вказувалося, що пом'якшення кримінально-правового покарання рішенням КСУ від 29 грудня 1999 р. № 11-рп/99 (справа № 1-33/99 про смертну кару) рівнозначне зміні положень КК України в редакції 1960 р. Законом № 1483, яким смертну кару замінено довічним позбавленням волі. У зв'язку з цим особам, які вчинили особливо тяжкі злочини до набрання чинності Законом № 1483, суди призначили покарання у виді позбавлення волі на строк не більше 15 років, оскільки положення КК України в редакції 1960 р. щодо смертної кари як виду покарання визнані неконституційними. Інші судові рішення базуються на протилежній позиції, яка зводиться до того, що положення статті 58, пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України, статті 5 КК України в редакції 2001 р., а також зміст правової позиції КСУ, викладеної в абзаці другому пункту 3 мотивувальної частини Рішення від 19 квітня 2000 р. № 6-рп/2000 у справі про зворотну дію кримінального закону в часі, унеможливають скасування чи пом'якшення кримінальної відповідальності іншим державним органом, ніж Верховна Рада України, яка здійснює це шляхом прийняття відповідного закону. Суди, які приймали такі рішення, виходили з того, що пом'якшення кримінальної відповідальності осіб, які вчинили особливо тяжкі злочини, відбулося згідно із Законом № 1483, положення якого мали зворотну дію в часі, а не з Рішенням КСУ від 29 грудня 1999 р. № 11-рп. На підставі цього вони призначали покарання у виді довічного позбавлення волі особам, які вчинили

особливо тяжкі злочини до набрання чинності Законом № 1483. Аналогічні доводи наводив також М. М. Савчук.

Конституційний Суд України, вирішуючи питання, порушені суб'єктами права на звернення, крім іншого виходив із того, що з дня ухвалення ним Рішення від 29 грудня 1999 р. № 11-рп/99 і до набрання чинності Законом № 1483 існував проміжок часу, протягом якого Верховна Рада України приймала рішення щодо внесення змін до КК України у редакції 1960 р. стосовно заміни смертної кари іншим видом покарання – довічним позбавленням волі. Цей проміжок був обумовлений неодноразовою втратою чинності положеннями КК України в редакції 1960 р. щодо смертної кари і набранням чинності Законом № 1483 стосовно встановлення нового виду покарання та виник у результаті здійснення КСУ нормоконтролю за відповідністю Конституції України положень КК України у редакції 1960 р. щодо смертної кари.

Однак наявність зазначеного проміжку часу не означає, що існуючі на той час відповідні санкції статей КК України в редакції 1960 р. втратили альтернативний характер та передбачали лише покарання у виді позбавлення волі на максимальний строк до п'ятнадцяти років. Це підтверджується, зокрема, тим, що в КК України в редакції 1960 р. було встановлено безальтернативну санкцію – позбавлення волі на строк до п'ятнадцяти років – за умисне вбивство без обтяжуючих обставин (ст. 94). Проте законодавець не визнавав таке саме покарання співмірним з покаранням за умисне вбивство за обтяжуючих обставин, оскільки вважав, що за вчинення таких злочинів мала існувати можливість призначення судами і більш суворого кримінального покарання (ст. 93 КК України в ред. 1960 р.).

За таких обставин КСУ зазначив, що альтернативний характер санкцій статей КК України в редакції 1960 р., які передбачали покарання за особливо тяжкі злочини, не давав підстав для призначення судами іншого покарання замість смертної кари до моменту її заміни Верховною Радою України на довічне

позбавлення волі, оскільки це порушувало принцип співмірності тяжкості злочину і покарання за його вчинення, а відтак не відповідало принципу справедливості.

Конституційний Суд України вказав, що, як зазначалося у його Рішенні від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання, окремим виявом справедливості є питання відповідності покарання вчиненому злочину; категорія справедливості передбачає, що покарання за злочин повинно бути домірним злочину. Справедливе застосування норм права – є передусім недискримінаційний підхід, неупередженість. Це означає не тільки те, що передбачений законом склад злочину та межі покарання відповідатимуть один одному, а й те, що покарання має перебувати у справедливому співвідношенні із тяжкістю та обставинами скоєного і особою винного.

Конституційний Суд України вважав, що оскільки довічне позбавлення волі є менш суворим видом покарання, ніж смертна кара, яка була передбачена КК України в редакції 1960 р. на час вчинення особами особливо тяжких злочинів, то положення цього кодексу із змінами, внесеними Законом № 1483, є такими, що пом'якшують кримінальну відповідальність та іншим чином поліпшують правове становище осіб, які вчинили особливо тяжкі злочини до набрання чинності цим законом. На підставі частини першої статті 58 Конституції України, частини другої статті 6 КК України в редакції 1960 р., частини першої статті 5 КК України в редакції 2001 р., положення КК України в редакції 1960 р. зі змінами, внесеними Законом № 1483 мають зворотну дію в часі, тобто поширюються на осіб, які вчинили передбачені КК України у редакції 1960 р. особливо тяжкі злочини до набрання чинності зазначеним законом, у тому числі на осіб, засуджених до смертної кари, вироки щодо яких на час набрання чинності Законом № 1483 не було виконано.

Наведене дало КСУ підстави прийняти рішення від 26 січня 2011 р. № 1-рп/2011, у якому він зазначив, що в аспекті конституційного подання та

конституційного звернення положення КК України 1960 р. із змінами, внесеними Законом № 1483, якими смертну кару як вид кримінального покарання було замінено довічним позбавленням волі, у взаємозв'язку з положеннями статей 3, 8, частини першої статті 58, пункту 22 частини першої статті 92, частини другої статті 152 Конституції України, статті 73 Закону України „Про Конституційний Суд України“, частини другої статті 6 КК України в редакції 1960 р., частини другої статті 4, частини першої статті 5 КК України в редакції 2001 р. треба розуміти як такі, що пом'якшують кримінальну відповідальність особи і мають зворотну дію в часі, тобто поширюються на осіб, які вчинили особливо тяжкі злочини, передбачені КК України в редакції 1960 р., до набрання чинності Законом України „Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України“, у тому числі на осіб, засуджених до смертної кари, вироки щодо яких на час набрання чинності цим законом не було виконано [122, С. 19–27].

На нашу думку, особливу цінність становить *Рішення Конституційного Суду України від 18 квітня 2012 р. № 10-рп/2012 (справа № 1-13/2012), прийняте у справі щодо застосування кваліфікуючої ознаки „працівник правоохоронного органу“ до працівника державної виконавчої служби*. Приводом для розгляду цієї справи стало конституційне звернення В. Б. Кузьменка щодо офіційного тлумачення положень підпункту „д“ абзацу другого пункту 1 статті 2 Закону України „Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів“ від 23 грудня 1993 р. № 3781-ХІІ та статті 364 КК України в редакції 2001 р. в аспекті питання, чи є працівник органу державної виконавчої служби працівником правоохоронного органу. Необхідність в офіційному тлумаченні вказаних положень була обумовлена їх неоднозначним застосуванням судами загальної юрисдикції, котрі, кваліфікуючи діяння працівників державної виконавчої служби за статтею 364 КК України (зловживання владою або службовим становищем), в одних випадках посилалися на підпункт „д“ абзацу

другого пункту 1 статті 2 Закону № 3781-ХІІ і вважали таких осіб працівниками правоохоронного органу, у зв'язку з чим кваліфікували їхні дії за частиною третьою статті 364 цього кодексу, а в інших – керувалися частинами першою чи другою цієї статті, тобто не вважали таких осіб працівниками правоохоронного органу.

Застосувавши системний аналіз вказаних законів та дослідивши положення частини першої статті 2, частин третьої, четвертої статті 3, частин першої, другої статті 18 КК України в редакції 2001 р., КСУ зауважив, що у статті 364 цього кодексу не визначено, хто саме належить до працівників правоохоронного органу. Також немає у ньому посилань на відповідні положення інших законів України. Це й унеможливило застосування положень інших законодавчих актів, зокрема Закону № 3781-ХІІ, для встановлення щодо спеціального суб'єкта злочину кваліфікуючої ознаки, передбаченої частиною третьою статті 364 КК України, – працівник правоохоронного органу. КСУ також наголосив, що поняття „працівник правоохоронного органу“ необхідно визначати відповідно до розуміння ознак цього суб'єкта злочину лише за змістом його застосування у КК України. У зазначеному кодексі розмежовано поняття „працівник правоохоронного органу“, „працівник державної виконавчої служби“, „державний виконавець“.

У зв'язку з цим Конституційний Суд України вирішив, що в аспекті порушеного в конституційному зверненні питання положення частини третьої статті 364 КК України, яким передбачено кримінальну відповідальність службової особи за зловживання владою або службовим становищем, а саме „дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті, якщо вони вчинені працівником правоохоронного органу“, потрібно розуміти так, що встановлена в ньому кваліфікуюча ознака складу злочину – працівник правоохоронного органу – не поширюється на працівників органу державної виконавчої служби [123, С. 188–192].

Варто звернути увагу на те, що вже в 2009 р. судді КСУ почали порушувати питання про необхідність розширення повноважень цієї інституції та, керуючись статтею 55 Основного Закону України, легітимізувати право фізичних і юридичних осіб на звернення до неї за захистом своїх прав і свобод у разі застосування до них неконституційних законів. Вони стверджували, що „закріплення у повноваженнях [суду] процедури розгляду „конституційної скарги“... носить ефективність захисту інтересів не лише конкретної особи, але й широкого кола осіб, які підлягають під дію закону, що оскаржується... КСУ в рішенні... буде мати можливість формувати своє відношення, так звану „правову позицію“... яка стане преюдиціальною як для судів загальної юрисдикції, так і для інших правозастосовувачів“ [65, С. 49]. Вважалося, що „право на конституційну скаргу в Україні повинне бути закріплене як за приватними фізичними особами (громадянами, іноземцями, особами без громадянства), так і за їх об'єднаннями, що створені для реалізації і захисту їх прав, свобод і задоволення економічних, соціальних, культурних, духовних та інших інтересів“ [67, С. 92]. Певною мірою ці погляди щодо суб'єктів права на звернення з конституційною скаргою до органу конституційної юрисдикції підтримав автор фундаментальної монографії М. М. Гультай [34, С. 139, 336, 337].

Наведені відомості дають підстави стверджувати, що офіційні правові позиції КСУ, сформовані в процесі перевірки кримінально-правових законів чи їх положень на предмет відповідності Конституції України або під час здійснення офіційного тлумачення (на сучасному етапі розвитку українського конституціоналізму – лише положень Конституції України), набули статусу новітніх джерел, спрямованих на удосконалення чинного законодавства та практики його застосування уповноваженими суб'єктами правових відносин [96, С. 18].

Позитивним є те, що Верховна Рада України вже доповнила Основний Закон держави статтею 151-1, уповноваживши КСУ вирішувати питання про

відповідність Конституції України законів України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України [129, С. 69]. Проте таку скаргу можна подавати до КСУ лише в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту зацікавлена особа вичерпала (за наявності ухваленого в порядку апеляційного перегляду судового рішення, яке набрало законної сили, а в разі передбаченої законом можливості касаційного оскарження – судового рішення, винесеного в порядку касаційного перегляду). Особливості порядку конституційного провадження у справах щодо відповідності Конституції України законів України за конституційною скаргою визначені законодавцем у статтях 55, 56, 77, 78 Закону України „Про Конституційний Суд України“ від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII [185].

Висновки до розділу 5

З набранням чинності КК України в редакції 2001 р. фактично завершився перехідний етап реформування національного кримінально-правового законодавства. Проте вже у жовтні 2001 р. учені-криміналісти, працівники органів юстиції та інші фахівці на одній із перших науково-практичних конференцій, присвяченій аналізу проблем цього кодексу, критикували законодавця, звертаючи його увагу на недоліки здійсненої кодифікації. Вважаємо, що з цього моменту розпочався новий, посткодіфікаційний, етап перманентного удосконалення українського кримінально-правового законодавства.

5.1 За період з 5 квітня 2001 р., коли КК України в редакції 2001 р. ще складався з 447 статей, до моменту завершення процесу нашого дослідження, тобто до 31 грудня 2017 р., не зазнали змін і доповнень лише 165 (36,91 %) статей названого акта. Протягом аналізованого періоду законодавець

неодноразово звертався до удосконалення КК України (прийнято 180 законів), втручаючись у зміст його статей і їх положень 656 разів. Наслідком сімнадцятирічної законотворчої діяльності стало збільшення загальної кількості статей у КК України в редакції 2001 р. до 500 одиниць, у тому числі в Загальній частині – до 120, а в Особливій – до 380 статей, що дає підстави стверджувати про радикальну зміну аналізованого акта протягом короткого періоду. Подібного не відбувалося з жодним українським Кримінальним кодексом.

5.2 Позитивним явищем кодифікації 2001 р. є певне розширення можливостей кримінально-правової охорони низки конституційних цінностей, насамперед: конституційних прав і свобод людини і громадянина, зокрема у сфері встановлення відповідальності за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії; за порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, в аспекті її передавання сучасними комп'ютерними засобами; за не виплату заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат та права на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї; за примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку; за посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів та низки інших аналогічних цінностей.

5.3 Українська держава вперше запровадила кримінально-правову охорону суспільства від негативного впливу морально і політично споріднених небезпечних учень комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, криміналізувавши виготовлення, поширення їх символіки та пропаганду ідей.

5.4 Втім, результати проведеної українським законодавцем кодифікаційної роботи протягом 2001–2017 рр. ще не трансформувалися в надійну охорону прав і свобод людини, безпечний розвиток економічних, політичних, правових та

інших позитивних соціальних відносин, що підтверджується результатами проведеного порівняльного аналізу, з якого випливає таке:

5.4.1 протягом останнього радянського періоду існування УРСР (1980–1989 рр.) щорічно її правоохоронні органи виявляли в середньому 238 667 злочинів, а суди засуджували 143 736 злочинців;

5.4.2 у перехідний від УРСР до незалежної України період (1991–2000 рр.), коли у суверенній державі відбувалося системне реформування законодавства, зокрема кримінально-правового, значно зросла кількість виявлених правоохоронцями злочинів. У середньому щорічно вони реєстрували 554 826 злочинів, а суди засуджували 193 021 злочинців.

Таким чином, у названий десятирічний період (1991–2000 рр.) кількість виявлених злочинів перевищила базовий радянський показник 1980-х років на 316 159 одиниць (132,46 %). Відповідно, кількість засуджених злочинців також перевищила зазначений базовий показник на 49 285 осіб (34,28 %);

5.4.3 у період 2001–2017 рр., коли вже був чинним КК України в редакції 2001 р., кількість виявлених злочинів у середньому за рік досягнула 498 469 одиниць. Отже, цей показник перевищив відповідний показник 1980-х рр. на 259 802 злочини (108,85 %).

Проте динаміка виявлення вчинених злочинів у новітній період 2001–2017 рр. у порівнянні з перехідним періодом 1991–2000 рр. підтверджує, що кількість злочинів у середньому щорічно зменшувалася на 56 357 одиниць (10,15 %).

5.5 Стосовно засудження винних осіб встановлено:

5.5.1 протягом перехідного періоду 1991–2000 рр. середня річна кількість засуджених сягнула 193 021 особи, збільшившись у порівнянні з 1980-ми рр. на 49 285 одиниць (34,28 %);

5.5.2 у новітній період 2001–2017 рр. середньорічна кількість засуджених в Україні становила 149 734 особи.

Таким чином, у порівнянні з перехідним періодом 1991–2000 рр. кількість засуджених зменшилася на 43 287 одиниць (28,90 %).

Наведені дані дають підстави стверджувати: проведення значної кодифікаційної роботи у сфері кримінально-правового законодавства, його п'ятнадцятирічне удосконалення (2002–2017 рр.), попри деякі позитивні тенденції, не призвели до суттєвого покращення кримінально-правової охорони суспільних відносин. Сучасні дані про кількість виявлених злочинів та засуджених осіб не зменшилися навіть до рівня 1980-х рр. Отже, удосконалюючи кримінально-правове законодавство, одночасно потрібно покращувати позитивну якість суспільних відносин в усіх сферах соціального буття їх суб'єктів.

5.6 Законодавець, поставивши перед КК України в редакції 2001 р. завдання правового „забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам“, не взяв до уваги, що цей закон є лише регулятивною та охоронною цінністю (ст. 1 КК), а відтак він не може самостійно „здійснювати завдання“. Прийняття закону, його удосконалення, виконання, застосування, скасування є функціями людини. Саме вона, Людина, як основоположний суб'єкт суспільних і правових відносин, діючи за відповідними принципами, законами та правилами, приводить у дію закон, здійснює завдання, котрі ставить перед собою. Без Людини та її дій немає „живого закону“, навіть якщо він офіційно закріплений в системі права (законодавства) держави. Без участі Людини можуть діяти лише закони Природи.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення й аналіз фундаментальних даних, закріплених у кримінально-правових актах держав, що функціонували на території сучасної України, та вирішено науково-прикладну проблему, яка стосувалася сутності передумов і умов походження, розвитку й сучасного стану українського кримінального права. Отримані результати сприяли формуванню ряду висновків і пропозицій, що підтверджують виконання поставлених завдань і досягнення мети наукового пошуку.

1. Шляхом дослідження генези походження, розвитку і сучасного функціонування українського кримінального права узагальнено історико-правові, теологічні, філософські, політико-правові, конституційні та кримінально-правові джерела. Зазначено, що в період 2400 р. до н.е. – 900 р. н.е. народи, які проживали на території сучасної України, ще не користувалися письмовим кримінально-правовим законодавством. Одночасно підтверджено, що тоді ж держави, які розташовувалися на території Месопотамії, Перської затоки та Середземномор'я, не лише мали своє писане законодавство, зокрема кримінально-правове, але й сформували систему складу злочинів, які посягали на: богів, єдиного Бога або храм; велич глави держави, народу та, власне, держави; життя людини; здоров'я; свободу, честь, гідність людини; її статеву свободу; власність; правосуддя; громадський порядок та моральність; безпеку виробництва; використання документів і печаток; військову службу та господарську діяльність. Їхні кримінально-правові норми мали чітко виражену структуру, що характеризувалася такими категоріями, як гіпотеза, диспозиція, санкція, а склади злочинів були сформовані з елементів, які пізніше отримали назви „об'єкт злочину”, „предмет злочину”, „об'єктивна” та „суб'єктивна” сторони і „суб'єкт злочину”. Санкції кримінально-правових норм формувалися законодавцями в середньому з 8 основоположних видів покарань, а саме:

позбавляючих людину життя; травмуючих злочинців; болісних; позбавляючих їх свободи; права на працю або, навпаки, зобов'язуючих до праці, що була основним елементом покарання; ганьбливих; еквівалентних; компенсаторних.

2. Проведений у роботі аналіз текстів Біблії, правових актів, філософських трактатів, що мали кримінально-правовий зміст, дав можливість виявити у них положення-принципи, а саме: законності покарання; його невідворотності; неприпустимості неодноразового покарання особи за одне і те саме протиправне діяння; особистої відповідальності за вчинений злочин; рівності людей перед законом; недопустимості завдання кримінально-правовим покаранням зла засудженій особі; безумовного прощення злочину.

3. Здійснено кримінально-правовий аналіз положень актів першої праукраїнської держави Русь у період IX–XIII стст., який дозволив виявити джерела їхнього походження, здійснити їхню класифікацію за об'єктною ознакою на види складу злочинів і види покарань, виявити зв'язки кримінального права Русі з аналогічним правом інших держав. Доведено, що першими достовірно відомими письмовими актами, які мали у своєму складі кримінально-правові положення, були Русько-Візантійські договори 911 і 944 рр. Сторони закріпили у кожному з цих актів по 4 групи складу злочинів. До обох договорів увійшли, відповідно, 8 та 7 кримінально-правових статей. У них було закріплено також первинні елементи необхідної оборони, започатковано правове регулювання міждержавної видачі осіб, які вчинили злочини. Устав Великого князя Руського Володимира Святославовича, першоджерелом якого був „грецький номоканон”, став першим правовим актом, у якому здійснено не лише узагальнення проблем правового регулювання юрисдикційних відносин між державною владою і церквою, але й проведено первинну систематизацію та елементарну кодифікацію праукраїнського кримінально-правового законодавства. Особливу гуманістичну цінність становлять положення церковного Уставу Ярослава Мудрого, який складався з 34 статей. У процесі

класифікації за об'єктно-предметною ознакою у ньому виявлено 5 груп правопорушень, що спрямовувалися проти: християнських основ створення сім'ї та її нормального функціонування; статевої свободи жінки; честі та гідності жінки; власності; біблійних умов перебування особи в статусі монаха.

4. Досліджено розвиток кримінально-правового законодавства українського народу в складі Литовсько-Руської держави в період XIV–XVI стст., що дозволило виявити його особливості, систему, структуру, зв'язки з аналогічним законодавством держав дохристиянської цивілізації та Східної Римської імперії (Візантії). Доведено, що перша кримінально-правова кодифікація у Великому князівстві Литовському, до складу якого входила значна частина українських земель, відбулася 1468 р. у формі Судебника Великого князя Казимира Ягайловича, а в XVI ст. названа держава відзначилася надзвичайно високим рівнем правової культури. Це підтверджено текстами Статуту ВКЛ у редакціях 1529, 1566 та 1588 рр.

5. Проведений аналіз причин функціонування у Війську Запорозькому низовому кримінально-правових звичаїв дозволив визначити види злочинів і покарань та розкрити їхню сутність. Аналіз кримінально-правових звичаїв, які діяли у Війську Запорозькому низовому, показав, що вони були соціальним продуктом тривалого функціонування суспільних відносин представників українського та інших народів в умовах військово-політичної організації. Це забезпечило їхнє визнання усіма суб'єктами правовідносин, що сприяло легітимності застосування названих звичаїв судовими інституціями Війська.

6. Досліджено причини уконституціювання кримінально-правових положень укладачами Конституції Пилипа Орлика. Констатовано, що у „Правовому укладі та конституціях” Пилипа Орлика вперше було структуровано трьохелементний механізм єдиної державної влади, дана характеристика причин виникнення в Гетьманщині корупціогенної ситуації, визначено суспільно небезпечні наслідки, до яких призводила корупційна діяльність козацької старшини, а також

започатковано традицію закріплення в майбутніх національних конституціях прав і свобод людини та особливості їхньої охорони кримінально-правовими засобами.

7. Здійснено кримінально-правовий аналіз положень проекту „Прав, за якими судиться малоросійський народ”, виявлено особливості криміналізації дій, спрямованих проти Бога, святих і церкви, проти самодержавного монарха російського, проаналізовано особливості інституту необхідної оборони, видів покарань тощо. У проекті „Прав, за якими судиться малоросійський народ” Кодифікаційна комісія вперше закріпила положення, спрямовані на кримінально-правову охорону російського монарха-самодержця на території Гетьманщини. За весь період існування інституту необхідної оборони у цьому проекті було сформульовано найбільш якісну його редакцію.

8. Сформульовано авторське визначення поняття кримінально-правової політики як одного із напрямів правової політики держави, спрямованої на системне виявлення причин злочинності на макро- та мікрорівнях соціальної ієрархії, вироблення курсу, формування завдань, обрання засобів кримінально-правового регулювання (криміналізація, декриміналізація; пеналізація, депеналізація), охорони та захисту найбільш важливих суспільних і правових відносин, що виражаються суспільно небезпечними діяннями відповідних асоціальних суб'єктів.

9. Обґрунтовано нелегітимність захоплення більшовиками влади в Україні та поширення на її територію російського радянського кримінального права. Зазначено, що розвиток кримінального права в Україні 1917–1920 рр. здійснювався паралельно двома найбільш активними суб'єктами політичних відносин. До першого належали проукраїнські політичні сили, інтереси яких представляла УЦР, що розбудовувала Українську народну республіку, а до другого – російські і проросійські політичні сили, очолювані більшовиками та їх тимчасовими політичними супутниками, які не уявляли собі Російської держави

без України та її природних і трудових ресурсів, а відтак бажали приєднати українців до конгломерату російського населення.

10. Розкрито злочинну сутність радянського політичного режиму в Україні та зловживання ним засобами кримінального права. Підтверджено, що кримінально-правова політика УНР періоду 1917–1921 рр. ґрунтувалася на загальній внутрішній державній політиці, зовнішній міжнародній політиці, на конституційних принципах демократії, гуманізму, справедливості, законності, що були закріплені в універсалах, Статуті про державний устрій, права і вольності УНР та інших легальних правових актах. Формування і розвиток українського кримінально-правового законодавства в УНР здійснювалося законодавцем з урахуванням стану суспільних і правових відносин, економічної, політичної та воєнної ситуації на території держави.

11. Показано початки позитивного розвитку доктрини радянського кримінального права наприкінці 50–70-х рр. ХХ ст. та її вплив на удосконалення українського радянського кримінального законодавства і права. Розкрито сутність розвитку науки українського радянського кримінального права у 80–90-х рр. ХХ ст. та визначено її вплив на удосконалення українського кримінального законодавства і права на початковому етапі відновлення національної державності України.

12. Зазначено роль Декрету II Всеросійського з'їзду Рад „Про мир” від 28 жовтня 1917 р. Наголошено на тому, що спільне захоплення російськими та українськими більшовиками влади в Україні було „анексією, тобто захопленням і насиллям”. Протиправним було також проголошення України „радянською республікою”, введення на її територію іноземних військ, поширення в ній іноземного більшовицького кримінально-правового законодавства та інших насильницьких дій. До речі, проголошення на конституційному рівні 14 березня 1919 р. Української СРР „організацією диктатури” пролетаріату і селян для перемоги над „капіталістами й поміщиками” юридично надало їй статусу

тоталітарної держави класового характеру, а значній частині державного і партійного більшовицького управлінського апарату – статусу злочинної організації, яка протиправно, у незаконний спосіб упродовж чотирьох десятиліть знищувала не лише мільйони власних громадян, але й іноземців та інших осіб, маскуючи свої дії положеннями кримінально-правових актів або таємних наказів, розпоряджень, договорів тощо.

13. Досліджено шляхи удосконалення системи кримінально-правових і конституційних прав і свобод людини в Україні та забезпечення їхньої охорони новітніми кримінально-правовими та конституційно-правовими засобами. Зазначено, що КК УСРР у редакції 1922 р. є першим кримінально-правовим актом, текст якого поділений на дві частини – Загальну та Особливу. Одночасно з цим позитивним технологічним явищем очевидною трагедією виявилось те, що законодавець визначив завдання здійснювати захист від злочинів і суспільно небезпечних „елементів” лише держави трудящих, а не людини та громадянина.

14. Структура і система КК УРСР у редакції 1960 р. була суттєво удосконалена як на рівні інститутів, так і положень окремих статей, їхніх частин та санкцій. До цієї редакції Кодексу не були включені такі негативні політичні категорії, як „диктатура пролетаріату”, „контрреволюційні злочини” та ін. Проте за наявності питомої україномовної юридичної термінології до нього завідомо запровадили систему неоковирних русизмів, маючи на меті узвичаїти їх на українському правовому полі як кримінально-правову термінологію.

У 60–80-х рр. ХХ ст. Радянська держава поступово перейшла від тотального протистояння щодо держав цивілізованого світу до налагодження з ними нормальних правових відносин. Це проявилось у приєднанні та ратифікації нею ряду міжнародних конвенцій, що забезпечило суттєве удосконалення власного кримінально-правового законодавства, сприяло ефективній боротьбі з міжнародною злочинністю і допомагало поступово усвідомлювати й освоювати цивілізовані форми ставлення до людини.

15. Після прийняття 1978 р. Конституції УРСР Радянська держава вперше була проголошена всенародною, а влада у ній такою, що належить усім людям. У ній було закріплено систему гарантій недоторканності особи, а повага до особи, охорона прав і свобод громадян декларувалася як обов'язок усіх. Дії посадових осіб могли оскаржуватися громадянами до суду.

У 70–80-х рр. ХХ ст. в УРСР були закладені ґрунтовні правові основи розвитку юридичної, зокрема кримінально-правової, науки, представники якої не лише забезпечили якісне навчання правознавців, але й фундаментальне реформування правової системи та системи права України в 90-х роках ХХ ст.

16. Безконфліктне припинення функціонування Союзу РСР та Української РСР як держав дало правові підстави для легального формування нової держави, що отримала назву Україна, а відтак і її права, зокрема кримінального. Національне законотворення здійснювалося двома паралельними напрямками: перший – шлях внесення радикальних змін до українського радянського законодавства і тимчасове використання його засобів у нових історичних умовах; другий – шлях підготовки нового конституційного закону та системи ординарних законів, у тому числі кримінально-правових, які були б придатними до регулювання й охорони суспільних і правових відносин у новітніх політико-економічних умовах.

В Основному Законі держави в редакції 1996 р. конституцієдавець закріпив систему конституційних принципів, прав, свобод і обов'язків громадян (людини), які забезпечуються кримінально-правовою охороною. Статусу новітнього джерела, що спрямоване на охорону прав і свобод людини, набули рішення КСУ, який вирішує питання відповідності Конституції України законів України, зокрема кримінально-правових.

17. Розкрито сутність першої національної кримінально-правової кодифікації 2001 р., показано її проблеми і внесено обґрунтовані пропозиції щодо їхнього усунення Верховною Радою України. Підтверджено, що

інтенсивність реформування сучасного українського кримінального права (криміналізація, декриміналізація; пеналізація, депеналізація) має відповідати сталим ґрунтовним потребам суспільства і держави, а відтак її необхідно здійснювати виважено, з урахуванням науково обґрунтованих підстав. Зокрема, потрібно:

– дезавувати назву Закону України „Кримінальний кодекс України” і закріпити його нову назву – „Карний кодекс України” або „Український карний кодекс”;

– у власних назвах видів покарань „обмеження волі”, „позбавлення волі на певний строк”, „довічне позбавлення волі” (п. 9, 11, 12 ст. 51, ст. 61, 63, 64 Загальної частини та відповідні їм статті Особливої частини КК України) дезавувати слово „воля”, закріпивши в названих та інших відповідних словосполученнях КК України слово „свобода”;

– дезавувати ідентичні (аналогічні) назви статей 59 „Конфіскація майна”, 96-8 „Конфіскація майна”, 96-1 „Спеціальна конфіскація майна”, 96-2 „Випадки застосування спеціальної конфіскації” та ідентичні назви у пункті 1 статті 51 „Види покарань”, у статтях 53 „Штраф”, 96-7 „Штраф”, 99 „Штраф” КК України. Кожний із названих кримінально-правових інститутів (конфіскація, штраф) потрібно закріпити в статтях Загальної та Особливої частин КК України під відповідними назвами, що розкривають сутність їхнього правового змісту. Поділити статті на частини, кожна з яких повинна мати власний предметний текст, який відповідає завданням, визначеним законодавцем;

– виділити в окремі розділи Особливої частини КК України такі групи складу злочинів: проти сім’ї, батьківства і дитинства (ст. 164, 165, 166, 167, 168, 169); проти трудових прав людини (ст. 171, 172, 173, 174, 175); проти інтелектуальних прав людини (ст. 176, 177); проти свободи совісті та використання релігійних споруд і культових будинків (ст. 178, 179, 180, 181);

– доповнити КК України статтями 151-1 „Наклеп”, 151-2 „Образа”;

– відповідно до внесених пропозицій удосконалити зміст статей КК України: 43 „Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації”; 178 „Пошкодження релігійних споруд чи культових будинків”; 203-2 „Зайняття гральним бізнесом”.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азбуковник. Острог : Межиречский Свято-Троицкий мужской монастырь УПЦ, 2009. 307 с.
2. Універсальний довідник школяра / П.І. Алтинов та ін.; голов. ред. Б. Є. Будний Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2005. 1520 с.
3. История Древней Греции: учебник / Ю. В. Андреев и др.; под ред. В. И. Кузицина. Москва : Высшая школа, 1996. 399 с.
4. Андрушко П. П. Злочини проти виборчих прав громадян та їх права брати участь у референдумі : кримінально-правова характеристика : монографія Київ : КНТ, 2007. 328 с.
5. Кримінальна відповідальність за порушення виборчих і референдних прав / П. П. Андрушко та ін.; за заг. ред. В. П. Тихого. Харків : Вид-во Кроссроуд, 2008. 344 с.
6. Апеляційний суд міста Києва : Постанова від 13 січня 2010 р. *Судова практика..* 2010. 13–19 лютого. № 7. С.14–32.
7. Атлас історії України: науково-довідкове видання. / за наук. ред. Г. В. Боряк. Київ : ДНВП „Картографія“, 2012. 152 с.
8. Балух В. О. Візантиністика : курс лекцій. Чернівці : Книги – ХХІ, 2006. 606 с.
9. Баулін Ю. В. Обстоятельства исключают преступность деяния. Харків : Основа, 1991. 360 с.
10. Баулін Ю. В. Вступне слово „20 років конституційному правосуддю в Україні: досягнення та перспективи в умовах трансформації правових механізмів захисту прав людини“. *Конституційний контроль і процеси демократичної трансформації у сучасному суспільстві* : Збірка матеріалів міжнар. конф., присвяченої 20-річчю Конституційного Суду України. Київ : ВАІТЕ, 2016. С. 13–20.
11. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. моногр. Київ : Атіка, 2004. 296 с.

12. Історія українського права: посібник. / І. А. Безклубий та ін.; за заг. ред. І. А. Безклубого. Київ : Грамота, 2010. 336 с.
13. Беккариа Чезаре. О преступлениях и наказаниях. Москва : Юриздат Наркомюста СССР, 1939. 366 с.
14. Біблія. Книги Священного Писання Старого і Нового Завіту в українському перекладі з паралельними місцями і додатками. Київ : УПЦ КП, 2007. 1415 с.
15. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 : Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Київ : Либідь – Військо України, 1994. Книга 2. Документи та матеріали. 688 с.
16. Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського королівства (1349–1569 рр.) : монографія. Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. 628 с.
17. Большой энциклопедический словарь. : второе изд. перераб. и доп. Москва : Большая Российская энциклопедия; СПб. : Норинт, 2002. 1456 с.
18. Борисенок С. Г. Карний зміст „потока“ Руської Правди. *Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права*. Випуск 1 : Зб. Соціально-Економічного відділу УАН № 3. Київ : УАН, 1925. – С. 6–31.
19. Брайчевський М. Ю. Вибране : у 2 т. Київ : Вид. ім. Олени Теліги, 2009. Т. 1 : Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі / упоряд., наук. редак. та імен. покаж. Ю. Кухарчука. 720 с.
20. Брайчевський М. Ю. Вибране : у 2 т. Київ : Вид. ім. Олени Теліги, 2009. – Т. 2: Хозарія і Русь. Аскольд – цар київський / упоряд. та імен. покаж. Ю. Кухарчука; передм. та наук. редак. О. Сухобокова. 816 с.
21. Історія європейської цивілізації. Рим / Т. Браччіні та ін.; за ред. Умберто Еко: Харків : Фоліо, 2015. 1031 с.
22. Василенко М. П. Вибрані твори у трьох томах: Т. 2. Юридичні праці. Упор. : І. Б. Усенко та ін. Відп. ред. : Ю. С. Шемшученко та ін. Київ : Вид. „Юридична думка“ та ВД „Академперіодика“, 2006. 560 с.

23. Народження юридичної науки. Історія європейської цивілізації. Рим / Л. Гальярді ; за ред. Умберто Еко. Харків : Фоліо, 2015. 1031 с.
24. Геллетлі Р. Ленін, Сталін і Гітлер: доба соціальних катастроф. / Київ : „Темпора“, 2011. 664 с.
25. Историки античности: в 2 т. Т.1. Древняя Греция / Сост., вступ. ст. и примеч. М. Томашевской. Москва : Правда, 1989. 624 с.
26. Історія держави і права України: підруч: у 2 част. / А. Й. Рогожин, та ін.; за ред. акад. Академії правових наук України А. Й. Рогожина. Київ : Ін Юре, 1996. – ч. 1. 368 с.
27. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн: у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1998. Т. 1. 504 с.
28. Горностаї А.В. Іванцов Історія розвитку поняття замаху на злочин у правових пам'ятках Х–ХХ століть. *Вісник прокуратури*. 2009. (№ 9). С. 122–128.
29. Горобцов В. Ответственность за передачу осужденным запрещенных предметов. *Воспитание и правопорядок*. 1985. (№ 3). С. 37–45.
30. Гришук В. К. Кодифікація кримінального законодавства України : проблеми історії і методології. Львів : монографія. Світ, 1992. 168 с.
31. Гришук В. К. Кримінально-правовий захист особи за короткою редакцією Руської Правди. Вибрані наукові праці. Львів : ЛДУВС, 2010. 824 с.
32. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань та ін. Київ : Наукова думка, 1991. Т. 4. XIV–XVI століття. Відносини політичні. 736 с.
33. Гуз А. М. Історія держави і права України. Джерела права періоду Київської Русі / упоряд. і наук. комент. А. М. Гуза. Київ : КНТ, 2007. 72 с.
34. Гультай М. М. Конституційна скарга у механізмі доступу до конституційного правосуддя : монографія. Харків : Право, 2013. 424 с.
35. Густинський літопис. Збірник козацьких літописів : Густинський, Самійла Величка, Граб'янки. Київ : Дніпро, 2006. 976 с.
36. Гуцалюк М. В. Кримінальний кодекс та комп'ютерна злочинність. Новий Кримінальний кодекс України: питання застосування і вивчення :

матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 25, 26 жовтня 2001 р.). Київ – Харків : „Юрінком Інтер“, 2002. С. 163–166.

37. Даль В. И. *Толковый словарь живого великорусского языка* : в 4 т. Москва : Русский язык, 1999. Т. 2 : И–О. 779 с.

38. Даль В. И. *Толковый словарь живого великорусского языка* : в 4 т. Москва : Русский язык, 1999. Т. 1 : А–З. 699 с.

39. Даль В. И. *Толковый словарь живого великорусского языка* : в 4 т. Москва : Русский язык, 1999. Т. 3: П–М. 555 с.

40. Даль В. И. *Толковый словарь живого великорусского языка* : в 4 т. Москва : Русский язык, 1999. Т. 4 : Р–V. 688 с.

41. Дигесты, или Пандекты, Юстиниана. – Книга первая. URL: <http://www.digestaiust.narod.ru/01.html>.

42. Дмитрик В. А., Савицький Л. А. Великий терор на Хмельниччині : історико-краєзнавчий збірник (документи, свідчення, публіцистика). Вид. друге, доповн. і випр. Хмельницький : ТОВ НВП „Еврика“, 2004. 416 с.

43. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. упор. С. Павленко. Київ : ВД „Києво-могилянська академія“, 2007. 1144 с.

44. Жегунов Г. Ф. Законы биологии. Природа жизни. Харьков : Консум, 2006. – 304 с.

45. Законы XII таблиц. *Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана*. Москва : Зерцало, 1997. 608 с.

46. Збірник козацьких літописів : Густинський, Самійла Величка, Граб'янки. Київ : Дніпро, 2006. 976 с.

47. Зінченко А. Л. Історія дипломатії : від давнини до нового часу : вид. друге, доп. Київ : Проза, 2005. 560 с.

48. Иосиф Виссарионович Сталин. Краткая биография. Составит. Г. Ф. Александров, и др. ; втор. изд., испр. и доп. Москва : Госполитиздат, 1948. 242 с.

49. Исаев М. А. Толковый словарь древнерусских юридических терминов : от договоров с Византией до уставных грамот Московского государства. Москва : Спарк, 2001. 119 с.

50. Исмаилов И. Законность в исправительно-трудовых учреждениях. *Социалистическая законность*. 1991. № 8. С. 20.

51. История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков) : краткий курс / под ред. комиссии ЦК ВКП(б). одобрен ЦК ВКП (б). 1938 г. Москва : Госполитиздат, 1945. 351 с.

52. Иванченко Р. П. Державницька ідея давньої Русі-України : вид. друге Київ : Смолоскип, 2007. 376 с.

53. Історія України від найдавніших часів до сьогодні. Збірник документів і матеріалів / за заг. ред. А. П. Коцура, та ін. Київ – Чернівці : Книги – XXI, 2008. 1100 с.

54. Психологія : підручник / Т. С. Кириленко та ін. Київ : Либідь, 1999. 558 с.

55. Кісілюк Е. М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917–1921 рр.) : монографія. Київ : Вид-во Європейського університету, 2011. 232 с.

56. Климовский С. И. Замковая гора в Киеве: пять тысяч лет истории. Киев : Стилос, 2005. 148 с.

57. Ковальова С. Г. Судебник Великого князя Казимира Ягайловича 1468 року: монографія. Миколаїв : Чорноморський державний університет ім. П. Могили, 2009. 109 с.

58. Колос М. І. Кримінально-правова природа окремих конституційних цінностей: походження і розвиток. *Конституційні цінності: правова природа та практика реалізації*: зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 17 трав. 2019 р.) [у 2-х част.] : част.1. Хмельницький, 2019. С. 232–236.

59. Колос М. И. Войско Запорожское: преступления, наказания и их назначение. *Закон и жизнь: международный научно-практический правовой журнал*. SRL „Cetatea de Sus“. 2013. № 10/3 (262). С. 107–111.

60. Колос М. И. Генезис и развитие украинского конституционализма (Европейский контекст). *Europos konstitucinio palikimo standartai: Tarptautines konferencijos vykusios 2012 m. spalio 25 d.* Vilniaus universitete ir skirtos Lietuvos Respublikos Konstitucijos priemimo dvidešimtmeciui, medžiaga. – Vilnius, 2013. – P. 55–73.

61. Колос М. И. Клевета и оскорбление: генезис ответственности и проблемы современной криминализации – декриминализации. *Jurnalul juridic national : teorie si practica* S.R.L. 2014. № 4 (8). С. 158–163.

62. Колос М. И. Кодификация русского уголовного законодательства: к истории генезиса. *Проблемы кодификации уголовного закона: история, современность, будущее (посвящается 200-летию проекта Уголовного уложения 1813 г.)*: Восьмой рос. конгр. угол. права, сост. 30–31 мая 2013 г. Москва, 2013. С. 567–571.

63. Колос М. И. Литовский Статут 1588 года: теоретическая сущность уголовно-правовых положений. *Legea si viata*, 2014. № 2/3 (266). С. 21–25.

64. Колос М. И. Литовский Статут: уголовно-правовая ответственность за измену государству и Великому князю литовскому. *Jurnalul juridic national: teorie si practica* S.R.L. 2014. № 5 (9). С. 154–159.

65. Колос М. И. Оптимизация средств конституционной защиты прав и свобод граждан в Украине. *Роль Конституционного Суда в реализации конституционных прав и свобод граждан*: материалы междунар. конф. (г. Минск, 22 сент. 2009 г.). Минск, 2010. С. 37–50.

66. Колос М. И. Римское право: кодификация и юридическая сущность основных уголовно-правовых положений. *Legea si viata*. 2014. № 4/2 (268). С. 138–142.

67. Колос М. И. Современные и перспективные формы обращения в Конституционный Суд Украины за защитой прав и свобод физических и юридических лиц. *Теоретические и практические аспекты связанные с индивидуальной конституционной жалобой в Европейской модели*

конституционного правосудия: сб. матер. междунар. науч.-практ. конф. (г. Минск, 13–14 мая 2010 г.). Минск, 2010. С. 87–95.

68. Колос М. И. Честь и достоинство человека: современные проблемы совершенствования уголовно-правовой охраны в Украине. *Совершенствование правового регулирования и механизмов функционирования системы противодействия преступности: материалы междунар. науч.-практ. конф.* (г. Минск, 15–19 окт. 2013 г.). Минск, 2013. С. 47–52.

69. Колос М. І. Академік О. О. Малиновський – видатний дослідник генезису кримінального права. *Наукова, просвітницька, громадська та політична спадщина академіка І. Малиновського і сьогодні: матеріали 1-го міжнар. наук.-практ. семінару* (м. Острог, 16 бер. 2012 р.). Острог, 2012. – С. 61–65.

70. Колос М. І. Бездіяльність слідчого: підстави і проблеми сучасної криміналізації. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Одеса, 2 лист. 2012 р.). Одеса, 2012. С. 108–111.

71. Колос М. І. Воля, вольность, свобода: проблемы сущности кримінально-правових категорій. *Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави: зб. тез міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Хмельницький, 19–20 жовт. 2018 р.). Хмельницький, 2018. С. 156–160.

72. Колос М. І. Джерела генезису українських кримінально-правових законів: до ідеї охорони основних прав і свобод людини. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 6. С. 56–67.

73. Колос М. І. Дисертаційні дослідження: типологія проблем якості. *Правова доктрина – основа формування правової системи держави: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присв'яч. 20-річ. Акад. прав. наук України, та обговор. п'ятитом. моногр. „Правова доктрина України“* (м. Харків, 20–21 лист. 2013 р.). Харків, 2013. С. 278–281.

74. Колос М. І. Застосування окремих термінів у кримінальному, кримінально-процесуальному та кримінально-виконавчому законодавстві України. *Адвокат*. 2002. № 4–5. С. 38–40.

75. Колос М. І. Злочини і покарання в актах розвинутих держав Стародавнього Сходу. *Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції „Малиновські читання“*: (м. Острог, 13–14 лист. 2015 р.). Острог, 2015. С. 124, 125.

76. Колос М. І. Конституційна юстиція як гарант забезпечення належної кримінально-правової охорони прав і свобод людини. *Вісник Конституційного Суду України*. 2013. № 5. С. 82–91.

77. Колос М. І. Конституційні гарантії кримінально-правової охорони прав і свобод людини. *Людина, суспільство, держава: правовий вимір в сучасному світі*: матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 лют. 2014 р.). Київ, 2014. С. 295–297.

78. Колос М. І. Конституційні основи кримінально-правової політики Української народної республіки (1917–1918 роки). *Вісник Конституційного Суду України*. 2016, № 2–3. С. 216–224.

79. Колос М. І. Криміналізація зради держави і монарха у „Правах, за якими судиться малоросійський народ“. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник „Повітряне і космічне право“*. Київ, 2015. № 1 (34). С. 30–35.

80. Колос М. І. Криміналізація: панацея чи шлях до кримінально-правової охорони суспільства? *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 8–9 жовт. 2015 р.). Харків, 2015. С. 129–133.

81. Колос М. І. Кримінальна відповідальність: до проблеми основ формування. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 10–11 жовт. 2013 р.). Харків, 2013. С. 98–101.

82. Колос М. І. Кримінальне право в Україні (X – початок XXI століття) : монографія: у 2 т. / Київ; Острог, 2011. Т. 1: Освіта, наука, законодавство / наук. ред. Ю. В. Баулін. 448 с.; Кримінальне право в Україні (X – початок XXI століття) : монографія: у 2 т. / Київ; Острог, 2011. – Т. 2: Бібліографія / наук. ред. Ю. В. Баулін. 640 с.

83. Колос М. І. Кримінально-правова охорона життя і здоров'я людини в Литовсько-Руській державі. *Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції „Малиновські читання“*: (м. Острог, 30 вер. – 1 жовт. 2016 р.). Острог, 2016. С. 21, 22.

84. Колос М. І. Кримінально-правова охорона кримінальних процесуальних правових відносин: окремі проблеми і шляхи їх вирішення. *Шляхи удосконалення кримінального процесуального законодавства щодо обмеження конституційних прав людини і громадянина в кримінальному провадженні*: зб. наук. праць за матер. наук.-практ. семін. Київ, 2012. С. 13–16.

85. Колос М. І. Кримінально-правова політика в Україні: окремі проблеми та шляхи їх вирішення. *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування*: зб. матер. наук-практ. конф. (м. Київ, 5 груд. 2012 р.). Київ, 2013. С. 114–121.

86. Колос М. І. Наука кримінального права: поняття, передумови виникнення та зв'язки з іншими галузями права. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 9–10 жовт. 2014 р.). Харків, 2014. С. 189–194.

87. Колос М. І. Об'єктивні ознаки злочинів у кримінально-правових положеннях русько-візантійських договорів 911 та 944 років. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Вип. 52. Київ, 2011. С. 415–420.

88. Колос М. І. Об'єктивні ознаки кримінально-правових положень Руської Правди. *Університетські наукові записки: Часопис Хмельницького університету управління та права*. Вип. 1 (41). 2012. С. 561–565.

89. Колос М. І. Обмежувальні положення статей 371, 372, 375 КК України – причина недостатньої охорони правосуддя. *Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань*: тези доп. та повід. учас. міжнар. симпоз. (м Львів, 23–24 вер. 2011 р.). Львів, 2011. С. 199–203.

90. Колос М. І. Особливості кримінального права в Україні на початку радянської влади (1917–1921 роки). *Від громадянського суспільства – до правової держави: Теорія та практика протидії злочинності* : VI міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 15 квіт. 2011 р.). зб. тез доповід. – Харків, 2011. С. 84–87.

91. Колос М. І. Особливості кримінального права Запорозької Січі та Гетьманщини: злочини і покарання. *Сьомі юридичні читання*: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Київ, 19–20 трав. 2011 р.). Київ, 2011. С. 302–305.

92. Колос М. І. Особливості радянської кримінально-правової політики в Україні 1917–1922 років. *Часопис Національного університету „Острозька академія“*. Серія „Право“. 2015. № 1 (11). URL : <http://ij.oa.edu.ua/articles/2015/n1/15kmivur.pdf>.

93. Колос М. І. Особливості формування українського кримінального права в період правління Гетьманату й Директорії (1918–1921 рр.) *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. S.R.L. 2016. № 2 (18). С. 128–131.

94. Колос М. І. Платон: ідеї цивілізаційного розвитку кримінального права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія „Право“. Вип. 43. Т. 2. 2017. С. 122–127 (наукометрична база даних: Index Copernicus international).

95. Колос М. І. Права, за якими судиться малоросійський народ: кримінальна відповідальність за зраду. *Юридична наука і практика: виклики часу*: матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 12 бер. 2015 р.). Київ, 2015. С. 52–55.

96. Колос М. І. Правові позиції Конституційного Суду України – новітнє перспективне джерело удосконалення кримінально-правового законодавства. *Конституційно-правові проблеми розвитку сучасної української держави*:

матеріали міжнар. теорет.-методолог. семін., пров. на базі правн. факульт. Нац. універ. „Острозька академія“ (м. Острог, 19 бер. 2010 р.). Київ, 2010. С. 13–18.

97. Колос М. І. Проблеми врахування правових наслідків засудження особи за межами України. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю: актуальні проблеми сьогодення: тези доп. та повід. учас. інтернет-конф., присв. 20-й річ. створ. Юрид. інституту Прикарп. нац. універ. ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ, 23–30 квіт. 2012 р.)*. URL : [http:// law-dep. pn.if.ua/conference / viewforum.php?=3](http://law-dep.pn.if.ua/conference/viewforum.php?=3).

98. Колос М. І. Розвиток українського кримінального права в першій половині XVIII століття. *Новітні наукові дослідження держави і права – 2011: зб. наук. праць. – Т. 1. Миколаїв, 2011. С. 137–141.*

99. Колос М. І. Руська Правда, як джерело українського кримінального права: *Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи: матеріали XIII всеукр. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 15 квіт. 2011 р.)*. Тернопіль, 2011. С. 258–261.

100. Колос М. І. Русько-Візантійські договори 911, 944 років: генезис українського кримінального права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. Вип. 4. Львів, 2011. С. 251–261.*

101. Колос М. І. Свобода і право: проблеми співіснування в межах статті 43 Кримінального кодексу України. *Конституційний процес в Україні: здобутки та проблеми: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25–26 чер. 2009 р.)* Харків, 2009. С. 143–151.

102. Колос М. І. Свобода як основа реалізації права (до проблеми джерел і поняття свободи). *Актуальні проблеми конституційного права та державотворення: зб. наук. праць, присв. 70-й річ. з дня нар. першого голови КСУ Л. П. Юзькова: у 2 част. – ч. 1. (м. Хмельницький, 14–15 бер. 2008 р.)*. Хмельницький, 2008. С. 211–216.

103. Колос М. І. Становлення та розвиток науки кримінального права. *Правова доктрина України: у 5 т. Харків: Право, 2013. Т. 5: Кримінально-правові*

науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку / заг. ред. В. Я. Тація та ін. 1240 с. (у співавторстві).

104. Колос М. І. Стародавній Схід: генезис кримінально-правового регулювання та охорони суспільних відносин. *Часопис Національного університету „Острозька академія“*. Серія „Право“. 2015. № 2 (12). URL : <http://Ij.oa.edu.ua/articles/2015/n2/15kmiosv.pdf>.

105. Колос М. І. Старозавітні передумови формування кримінального права християнської цивілізації. *Вісник Академії правових наук України*: Харків, 2013. № 1 (72). С. 224–234.

106. Колос М. І. Суб'єктивні ознаки злочинів у положеннях русько-візантійських договорів 911 та 944 років. *Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку*: зб. матер. IV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 21–22 трав. 2011 р.). Суми, 2011. С. 209–210.

107. Колос М. І. Суб'єктивні ознаки кримінально-правових положень Руської Правди. *Наукові праці Національного авіаційного університету*. Серія: *Юридичний вісник „Повітряне і космічне право“*. Київ, 2012. № 3 (24). С. 130–134.

108. Колос М. І. Судебник Казимира Ягайловича: кримінально-правова охорона власності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія „Право“. Вип. 40. т. 2 Херсон, 2016. С. 86–90.

109. Колос М. І. Теологічні основи кримінально-правової охорони прав і свобод людини в Руській державі. *Часопис Національного університету „Острозька академія“*. Серія „Право“. 2012. № 1 (5). URL : <http://Ij.oa.edu.ua/articles/2012/n1/12kmivrd.pdf>

110. Колос М. І. Українське кримінальне право періоду національних змагань 1917–1920 років. *Сучасні тенденції розвитку національного законодавства України*: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19–20 трав. 2011 р.). Київ, 2011. С. 79–81.

111. Колос М. І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність : монографія / наук. ред. В. К. Грищук / Київ: ВД „Освіта України“, 2019. 836 с.

112. Колос М. І. Українське кримінально-правове законодавство: окремі проблеми синергетичного розвитку. *Актуальні проблеми кримінального права та кримінології, кримінально-виконавчого права*: матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. присв. 10-річ. міжнар. гуманіт. університету (м. Одеса, 28 жовт. 2011 р.). Одеса, 2011. С. 123–126.

113. Колос М. І. Український конституціоналізм: матеріалізація через ідеї та дії Л. Юзькова. *Вісник Конституційного Суду Україн.* 2018. № 1. С. 154–162.

114. Колос М. І. Цивілізаційні основи розвитку українського кримінального права. *Кримінальний кодекс України 2001 р. : проблеми застосування і перспективи удосконалення*: тези доп. та повід. учас. міжнар. симпоз. (м. Львів, 21–22 вер. 2012 р.). Львів, 2012. С. 110–116.

115. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. Офіційний переклад затверджено Міністерством закордонних справ України 27 січня 2006 р. Офіційний вісник України. 2006. № 32. Ст. 2371.

116. Конституція „Deo Auctore“. О составлении Дигест. *Дигесты, или Пандекты, Юстиниана*. URL: <http://www.digestaiust.narod.ru/00-constit.html>.

117. Конституція „Deo Auctore“. Преамбула. *Дигесты, или Пандекты, Юстиниана. О составлении Дигест*. URL: <http://www.digestaiust.narod.ru/00-constit.html>.

118. Конституція „Omnem“. О преподавании права // *Дигесты Юстиниана*. URL: <http://www.digestaiust.narod.ru/00-constit.html>.

119. Конституція „Tanta“. *Дигесты, или Пандекты, Юстиниана*. URL: <http://www.digestaiust.narod.ru/00-constit.html>.

120. Конституція Республіки Польща. *Конституции зарубежных государств*. Второе изд., исправ. и доп. М. : БЕК, 1997. 586 с.

121. Конституция Французской Республики. *Конституции зарубежных государств*. Второе изд., исправ. и доп. М. : БЕК, 1997. 586 с.

122. Конституційний Суд України: Рішення. Висновки / уклад. К. О. Пігнаста, О. І. Кравченко; відп. ред. А. С. Головін. Київ : Логос, 2012. Кн. 11. 376 с.

123. Конституційний Суд України: Рішення. Висновки / уклад. Ю. В. Баулін, Л. І. Бірюк, К. О. Пігнаста та ін.; відп. ред. А. С. Головін. Київ : Логос, 2012. Кн. 12. 324 с.

124. Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 1997–2001: у 2 кн. / відповід. редакц. П. Б. Євграфов. Київ : Юрінком Інтер, 2001. Кн. 1. 512 с.

125. Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 1997–2001: у 2 кн. / відповід. редакц. П. Б. Євграфов. Київ : Юрінком Інтер, 2001. Кн. 2. 504 с.

126. Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2004 / відповід. редакц. П. Б. Євграфов. Київ : Юрінком Інтер, 2005. Кн. 5. 480 с.

127. Конституція і конституційні акти України. Історія і сучасність. 3-тє вид. упор. І. О. Кресіна, О. В. Батанов; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Юридична думка, 2011. 328 с.

128. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

129. Конституція України, станом на 15 грудня 2016 р. : Офіційний текст. Київ : Алерта, 2016. 80 с.

130. Конституція, маніфести та літературна спадщина: вибрані твори / кер. проєк. В. Яременко. Київ : МАУП, 2006. 736 с.

131. Котляр М. Ф. Володимир Святославович. Історія України в особах: IX–XVIII ст. / В. Замлинський (кер. авт. кол.) та ін. Київ : Україна, 1993. С. 46–54.

132. Котляр М. Ф. Святослав Історія України в особах: IX–XVIII ст. / В. Замлинський (кер. авт. кол.) та ін. Київ : Україна, 1993. С. 39–46.

133. Краткий психологический словарь. / состав. Л. А. Карпенко; Под общ. ред. А. В. Петровского и др. Москва : Политиздат, 1985. 431 с.

134. Кримінальний кодекс України : чинне законодавство із змінами та допов. стан. на 26 березня 2018 року. Офіц. текст. Київ : Алерта, 2018. 133 с.

135. Кримінальний кодекс Української РСР. Київ : Держполітвидав УРСР, 1961. 133 с.

136. Кримінальний кодекс УСРР у редакції 1927 р. зі змінами до 1 червня 1928 р. : четверте офіц. вид. Харків : Вид. Наркомюсту УСРР, 1928. 110 с.

137. Кримінальні проступки : теоретичне підґрунтя та шляхи вдосконалення законодавства України : матеріали всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Луганськ, 18–28 березня 2013 р.). Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2013. С. 8.

138. Кудін С. В. Становлення і розвиток кримінального права України у Х – першій половині XVII ст. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2001. 24 с.

139. Кульчицький В. С. Б. Й. Тищик, І. Й. Бойко Галицько-Волинська держава (1199–1399) : монографія. Львів : „Бібльос“, 2005. 280 с.

140. Курилюк Ю. Б. Кримінально-правове забезпечення протидії порушенню правил несення прикордонної служби: монографія Київ : ВД „Дакор“, 2013. 216 с.

141. Ленін В. І. Держава і революція. : ПЗТ у 54 т. Київ : Політвидав України, 1973. Т. 33. 415 с.

142. Ленін В. І. П'ятий Всеросійський з'їзд рад робітничих, селянських, солдатських і червоноармійських депутатів 4–10 липня 1918 р. : ПЗТ у 54 т. Київ : Політвидав України, 1973. Т. 36. 705 с.

143. Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ 5 Особливої частини КК України) : монографія Київ : ВПЦ „Київський університет“, 2006. 573 с.

144. Історія України : хрестоматія / упор. В. М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. 1056 с.

145. Канонічне право : підручник / В. І. Лубенський та ін. : за ред. В. І. Лубенського. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 572 с.

146. Максимейко М. О. Інтерполяції в текстові поширеної Руської Правди. *Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права*. Випуск 6 : Збірник Соціально-Економічного відділу ВУАН № 18. Київ : ВУАН, 1929. С. 14.

147. Малиновскій І. А. Ученіє о преступленіи по Литовскому Статуту. Киев : Типографія Императорскаго университета св. Владимира, 1894. 226 с.

148. Маневич І. А. Всемирная история телесных наказаний Москва : ЗАО Фирма „Либрос“, 2012. 256 с.

149. Мартинюк О. В. Жінка як суб'єкт злочину в Україні (X – середина XIV століть). *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2005. Випуск 27. С. 170–175.

150. Марченко М. І. Київська Русь у боротьбі з кочовиками до монгольської навали : монографія Київ : Промінь, 2012. 208 с.

151. Махінчук В. М. Конституційні принципи кримінального права: проблема формування системи законодавчих гарантій адекватності покарання. *Підприємництво, господарство і право*. 2001. № 4. С. 90–99.

152. Международные акты о правах человека : Сборник документов. Москва : НОРМА, 2000. 784 с.

153. Мельник М. І. Кримінальна відповідальність за злочини проти виборчих прав. Київ : Атіка, 2005. 144 с.

154. Михайленко П. П. Нариси з історії кримінального законодавства Української РСР. Частина перша. Київ : Вид-во Академії наук УРСР, 1959. 435 с.

155. Михайленко П. П. Новые документы о кодификации советского уголовного права в УССР. *Доповіді та повідомлення Львівського державного університету ім. Івана Франка*. Випуск VI, ч. 1, 1955. С. 16–20.

156. Михайленко П. П. Уголовное право УССР периода перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921–1925). Львов : Изд-во Львовского государственного университета им. Ивана Франко, 1956. 127 с.

157. Михайленко П. П., Кондратьев Я. Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах: у 3 т. Київ : Генеза, 1997. Т. 2 : 1917–1945. 412 с.

158. Мономах Володимир. Повчання, Статут Володимира Всеволодовича / упор. та передм. В. Яремчука. Київ : МАУП, 2006. 312 с.

159. Никифор. *Библейская энциклопедия* : репринтное издание за текстом 1891 г. Москва : Терра, 1990. 902 с.

160. *Новий тлумачний словник української мови* / уклад. В. В. Яременко та ін. : у 4 т. Київ : „Аконіт“. Т. 1. А–Є. 789 с.

161. Норвич Д. Ю. История Византии. Москва, 2010. С. 542 с.

162. О введении в действие Уголовного кодекса УССР : Постановление ВУЦИК от 23 августа 1922 г. // *Уголовный кодекс УССР с алфавитным указателем*. Харьков : Изд. Наркомюста УССР, 1922. 50 с.

163. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Українська енциклопедія, 2001. Т. 3 : К–М. 792 с.

164. Основной закон Федеративной Республики Германии (23 мая 1949 г.) : *Конституции зарубежных государств*. Втор. изд., исправ. и доп. Москва : БЕК, 1997. 586 с.

165. Падох Я. Нарис історії українського кримінального права. Мюнхен : „Молоде життя“, 1951. 131 с.

166. Парламентська Ассамблея Ради Європи : Резолюція 1239 (2001) „Свобода вираження поглядів, переконань і функціонування парламентської демократії в Україні“ URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994-601>.

167. Парламентська Ассамблея Ради Європи : Резолюція 1513 (2001) „Виконання обов’язків і зобов’язань, взятих Україною при вступі в організацію“ URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994-606>.

168. Пасенюк О. М. Деякі проблемні питання нового Кримінального кодексу України. *Новий Кримінальний кодекс України : питання застосування і вивчення* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 25, 26 жовт. 2001 р. редкол. : Сташис В. В. (голова ред.) та ін. Київ, Харків : „Юрінком Інтер“, 2002. С. 17–24.

169. Перше канонічне послання святого отця нашого Василя, архієпископа Кесарії Каппадокійської, до Амфілохія, єпископа Іконійського. Книга правил

святих апостолів, вселенських і помісних соборів, і святих отців. Київ : Преса України, 2008. 366 с.

170. Підкова І., Шуст Р. *Довідник з історії України.* / у 3 т. Київ : Генеза, 1995. Т. 2. 440 с.

171. Платон. *Законы* : общая ред. А. Ф. Лосева и др. Москва : „Мысль“, 1999. 832 с.

172. Погорілко В. Ф., Бобровник С. В. *Закон. Юридична енциклопедія* : в 6 т. Редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. Київ : „Українська енциклопедія“, 1999. Т. 2 : Д–Й. 744 с.

173. *Пожизненное заключение. Международные стандарты и практика в Украине и за рубежом* : материалы семинара „Международные стандарты содержания лиц, приговоренных к пожизненному заключению“, (Донецк, 18–19 июня 2001 г.) состав. А. П. Букалов. Донецк : „Донецкий мемориал“, 2001. С. 119.

174. Покровский И. А. *История римского права* / науч. ред. А. Д. Рудокваса. СПб. : Летний сад, 1998. 560 с.

175. *Політологічний енциклопедичний словник* / за ред. Ю. С. Шемшученка та ін. упоряд. В. П. Горбатенка; 2-е вид., доп. і перероб. Київ. : Генеза, 2004. 736 с.

176. Полонська-Василенко Н. Д. *Історія України* : у 2 т. Київ : Либідь, 1995. Т. 1 : До середини XVII століття. 3-тє вид. 672 с.

177. *Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р.* відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко; упор. та авт. нарису К. А. Вислобоков. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1997. 547 с.

178. *Правова доктрина України*: у 5 т. Харків: Право, 2013. Т. 5: *Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку* / заг. ред. В. Я. Тація, та ін. 1240 с.

179. *Правова система України : історія, стан та перспективи* : у 5 т. Харків, Право, 2008. Т. 5 : *Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні* / заг. ред. В.В. Сташиса. 840 с.

180. Правопорушення : статистичні дані за 1990–2017 рр. URL : [http : www.ukrstat.gov.ua / operativ / sperativ 2005 / pp – Vik / pp–u / 90 – 2002. html](http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/sperativ2005/pp-Vik/pp-u/90-2002.html).

181. Преступность и правонарушения в СРСР. Статистический сборник. 1989. Москва : Юридическая литература, 1990. 112 с.

182. Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки : Закон УРСР від 12 лютого 1991 р. : Крим в умовах суспільних трансформацій (1940–1915) : Збірник документів і матеріалів / упор. О. Г. Бажан та ін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. 1092 с.

183. Про внесення доповнень і змін до Кримінального кодексу України, Кримінально-процесуального кодексу Української РСР і кодексу Української РСР про адміністративні порушення: Закон України від 7 липня 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 39. Ст. 570.

184. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4652 – VI : *Кримінальний процесуальний кодекс України* (офіц. видання). Київ : ДП „Укрправінформ“, 2012. С. 266–307.

185. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII (із змінами, станом на 12 липня 2018 р.). *Відомості ВРУ*. 2017. № 35. ст. 376 ; URL : [https : // zakon. rada. gov. ua / laws/show/2136–19/print](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19/print).

186. Про надання чинності Кримінальному Кодексові УСРР у редакції 1927 року : Постанова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету від 8 червня 1927 року. *Вісті ВУЦВК*. 1927. 19 черв. (№ 137).

187. Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації й зміцнення громадської (соціалістичної) власності: Постанова Центрального виконавчого комітету й Ради народних комісарів Союзу РСР від 7 серпня 1932 р. *Кримінальний кодекс УСРР : зі змінами та доповненнями на 10 лютого 1934 року*. Київ : Вид. ВУЦВК „Радянське будівництво і право“, 1934. С. 76–77.

188. Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР : Постанова Верховної Ради України від 12 вересня 1991 р. № 1545 – XII. *Відомості ВРУ*. 1991. № 46. Ст. 621.

189. Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні : Закон України від 17 квітня 1991 року № 3812. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 22. Ст. 262.

190. Пухан И., Поленак-Акимовская М. Римское право (базовый учебник) : Москва : Зерцало, 1999. 448 с.

191. Ранович А. Б. Восточные провинции Римской империи в I–III вв. Москва ; Ленинград : Изд. Академии наук СССР, 1949. 263 с.

192. Римская история по Моммсену. СПб. : Типография Главного управления уделовъ, 1909. 379 с.

193. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.) Київ : Наукова думка, 1994. 350 с.

194. Санфилиппо Ч. Курс римского частного права : учебник / под ред. Д. В. Дождева. Москва : БЕК, 2002. 400 с.

195. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг. / под ред. И. Т. Голякова. Москва : Госюрлитиздат, 1953. 463 с.

196. Сборник материалов по истории социалистического уголовного законодательства (1917–1937 гг.). Москва : Юриздат НКЮ СССР, 1938. 372 с.

197. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ : Січ, 1994. 678 с.

198. Скрипилёв Е. А. Основы римского права : конспект лекций. Москва : Осъ – 89, 1988. 208 с.

199. Список членів Кодифікаційної комісії : додаток / Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко; упор. та авт. нарису К. А. Вислобоков. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1997. С. XLIX.

200. Сталін Й. В. Твори. Київ : Держполітвидав УРСР, 1950. Т. 12 : (квітень 1929–червень 1930). 391 с.

201. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. за ред. С. Ківалова та ін. Одеса : Юридична література. 2002. Т. 1 : Статут Великого князівства Литовського 1529 р. 464 с.

202. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. за ред. С. Ківалова та ін. Одеса : Юридична література, 2003. Т. 2 : Статут Великого князівства Литовського 1566 р. 560 с.

203. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. за ред. С. Ківалова та ін. Одеса : Юридична література. 2004. Т. 3 у 2 кн.: Статут Великого князівства Литовського 1588 р. Кн. 2. 568 с.

204. Сташис В. В. Загальна характеристика нового Кримінального кодексу України. *Новий Кримінальний кодекс України: питання застосування і вивчення* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 25–26 жовт. 2001 р. / редкол. : Сташис В. В. (голов. ред.) та ін. Київ, Харків : „Юрінком Інтер“, 2002. С. 5–10.

205. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія / відп. ред. Я. М. Шевченко. Хмельницький : Вид-во Хмельницького університету управління та права, 2007. 626 с.

206. Сучасний словник іншомовних слів уклад. О. І. Скопненко та ін. Київ : Довіра, 2006. 789 с.

207. Концепція впровадження проступку шляхом прийняття Закону (Кодексу) України про проступки (проект для обговорення). В. Я. Тацій та ін. *Юридичний вісник України*. 2014, трав.-чер. № 21, 22, 23.

208. Стабільність як умова ефективності законодавства України про кримінальну відповідальність. В. Я. Тацій та ін. *Голос України*. 2013, 15 квіт. № 66.

209. Тимофєєва Л. Артіль імені Леніна (за матеріалами Державного архіву Хмельницької області та обласного архіву Служби безпеки України) *Краєзнавство : науково-популярний журнал*. 1993. № 1. С. 28–34.

210. Тихенко С. І., Юровський С. І. Питання Особливої частини проекту Кримінального кодексу УРСР. *Радянське право*. 1959. № 5. С. 60 – 66.

211. Толкачова Н. Є. Звичаєве право: навчальний посібник. Київ : ВПЦ Київський університет, 2005. 367 с.

212. Тригуб П. М. Етапи української державності : авторський погляд на проблему. *Політичні науки. Правознавство: наукові праці*. Миколаїв : МДГУ ім. П. Могили, 2007. Т. 69, вип. 56. С. 123–127.

213. Уголовное уложение. Сводъ законовъ Россійской имперіи : в 5 кн., 16 т. Москва : Тов-о скоропечатни А. А. Левенсонъ, 1910. Кн. 5 : Дополнение къ Своду законовъ. 116 с.

214. Уголовный кодекс Литовской Республики: утверждён 26 сентября 2000 г. Законом № VIII – 1968. URL : <http://www.law.edu.ru/norm.asp?normID=1243877&subID=100107735?100107736>.

215. Уголовный кодекс Республики Беларусь принят Палатой представителей 2 июня 1999 г. : одобрен Советом Республики 24 июня 1999 г. : URL : <http://www.pravo.by/webnara/text.asp?RH=Hk9900275>.

216. Уголовный кодекс Республики Казахстан : Закон Республики Казахстан от 16 июля 1997 г. № 167. *Ведомости парламента РК*. 1997. № 15–16. Ст. 211.

217. Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–ХХ ст. : у 10 т. / редкол.: І. М. Дзюба та ін. Київ : Вид-во Соломії Павличко „Основи“, 2008. Т. 7 : Відродження української державності. 704 с.

218. Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–ХХ ст. : у 10 т. / редкол. : І. М. Дзюба та ін. Київ : Вид-во Соломії Павличко „Основи“, 2008. Т. 9 : Час випробувань. Консолідація національно-патріотичних сил. 734 с.

219. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 1 : 4 бер. – 9 груд. 1917 р. 588 с.

220. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2 т. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 2 : 10 груд. 1917 р. – 29 квіт. 1918 р. 422 с.

221. Уложение о наказанияхъ уголовных и исправительныхъ Сводъ законовъ Россійской имперіи : в 5 кн., 16 т. Москва : Тов-о скоропечатни А. А. Левенсонъ, 1910. Кн. 4 : Т. 15. С. 1–248.

222. Уривалкін О. М. *Довідник з історії України*. Київ : Дакор, КНТ. 2009. 1008 с.

223. Федорова А. Н. Памятники российского права : в 35 т. Москва : Юрлитинформ, 2013. Т. 1 : Памятники права Древней Руси : учебно-научное пособие / под. общ. ред. Р. Л. Хачатурова. 528 с.

224. Филиппов А. Н. Учебникъ исторіи русскаго права. Часть 1 Юрьевъ : Типографія К. Маттисена, 1907. 732 с.

225. Франчози Д. Институционный курс римского права / ответ. ред. Л. Л. Кофанов. Москва. : Статут, 2004. 428 с.

226. Хавронюк М. І. *Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України*. Київ : Істина, 2004. 504 с.

227. Харитонов Є. О. Еклога. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : „Українська енциклопедія“, 1998. Т. 2 : Д–Й. 1999. 744 с.

228. Хачатуров Р. Л. Становление права (на материале Киевской Руси). Тбилиси. : Изд-во Тбилисского ун-та, 1988. 261 с.

229. Ходжкинсон П. Высшая мера наказания : уважение прав жертв преступлений. *Пожизненное заключение. Международные стандарты и практика в Украине и за рубежом* : материалы семин. „Международные стандарты содержания лиц, приговоренных к пожизненному заключению“, (г. Донецк, 18–19 июня 2001 г.) Состав. А. П. Букалов. Донецк : „Донецкий мемориал“, 2001. С. 12–13.

230. Хрестоматия по Всеобщей истории государства и права: у 2 т. под ред. К. И. Батыра и др. Москва : Юристъ, 1996. Т. 1. 392 с.

231. Цицерон М. Т. Про державу; Про закони; Про природу богів / Київ: Основи, 1998. 476 с.

232. Чельцов-Бебутов М. А. Преступление и наказание в истории и в советском праве. Харьков : Юриздат НКЮ УССР, 1925. 111 с.

233. Червоний Хрест, Червоний Півмісяць, Червоний кристал : URL : [https : // uk. wikipedia. org/wiki](https://uk.wikipedia.org/wiki).

234. Чубинский М. П. Очерки уголовной политики. Харьков : Типография „Печатное дело“ князя К. Н. Гагарина, 1905. 535 с.

235. Швець В. Д., Грицак В. М., Василькевич Я. І., Гацелюк В. О. Законодавча реалізація кримінально-правової політики: аналіз законопроектної діяльності Верховної Ради України V скликання з питань кримінального права. Вступне слово проф. Мельника М. І. Київ : Атіка, 2008. 244 с.

236. Эстрин А. Я. Развитие советской уголовной политики. Москва : ГИ „Советское законодательство“, 1933. 244 с.

237. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : „Українська енциклопедія“, 1998. Т. 5 : П–С. 2003. 768 с.

238. Яворницький Д. І. Історія Запорозьких козаків у 3 т. Київ : Наукова думка, 1990–1991. Т. 1. 592 с.

239. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Третє вид., перероб. та розшир. Київ : Критика, 2006. 584 с.

240. Яковец Ю. В. История цивилизаций : Втор. изд., перераб. и доп. Москва : ГИЦ ВЛАДОС, 1997. 352 с.

241. Kodeks karny Rzeczypospolitey Polskiey, ustawa z dnia 6 czerwca 1997 г. URL : [http://kodeks – karny. ovh. org / kodeks – karny – czesc – szczegolna / rozdzial – XXVII – przestepstwa – przeciwko – czci – I – nietykalnosci – html/](http://kodeks-karny.ovh.org/kodeks-karny-czesc-szczegolna/rozdzial-XXVII-przestepstwa-przeciwno-czci-I-nietykalnosci-html/).

242. Kolos M. Criminal and Legal Protection of Human Rights and Freedoms: Guarantees of Constitutional Justice. *The protection of human and citizen's rights by bodies of constitutional jurisdiction in the current context: materials of the International Conference, (Yalta, 20–21 June 2013)*. Kyiv, 2013. P. 113–123.

243. Lazutka S., Pirmasis Lietuvos Statutas : Tekstai senaja baltarusiu, lotynu ir senaja lenku kalbomis / S. Lazutka, I. Valikonite, E. Gudavicius. – Vilnius : „Mintis“, 1991. – Pirma dalis. – 1991. 428 p.

244. Strafgesetzbuch für das Deutsche Reich (Gegeben Berlin, den 15 Mai 1871) URL : http://de.wikisource.org/wiki/Strafgesetzbuch_1871/Cr_das_Deutsche_Reich_1871#C2.185.

Додаток А

*Порівняльна таблиця
«Види злочинів та зміст протиправних дій
за договорами Русі й Візантії 911 і 944 рр.»*

№ за порядком	Група складу злочинів	Договір 911 р.		Договір 944 р.	
		Зміст злочинів	№ статей	Зміст злочинів	№ статей
1	Злочини проти життя людини	вбивство	4, 8	вбивство	9, 13
2	Злочини проти здоров'я людини	нанесення побоїв	5, 8	нанесення побоїв	14
3	Злочини проти свободи людини	викрадення людини, що належала до челяді	12	обернення русичами у рабство будь-якої людини, що знаходилась у човні, який потрапив у катастрофу	9
4	Злочини проти власності	крадіжка	6	крадіжка у греків	6
		грабіж із застосуванням тортур або насильства	7, 8	самовільне заволодіння русичами майном підданих візантійського імператора	5, 9

Додаток Б

*Порівняльна таблиця
«Виявлені закономірності в текстах Руської Правди
за Академічним і Троїцьким списками»*

Групи складу злочинів	Руська Правда (кор. ред.)		Кількість статей	Відсоток групи статей	Руська Правда (пош. ред.)		Кількість статей	Відсоток групи статей
	Зміст злочинів	№ статей			Зміст злочинів	№ статей		
Злочини проти життя людини	вбивство	1, 19–27, 38	11	35,48	вбивство	1, 3, 11–17, 40, 88, 89	13	27,08
					вбивство способом катування	78		
Злочини проти здоров'я людини	побиття; нанесення тілесних ушкоджень	2, 3, 5–7	5	16,12	побиття; нанесення тілесних ушкоджень	23, 25, 27–31, 62, 65, 68	10	20,83
Злочини проти честі людини	принизливі способи побиття або погрози його вчинити; болісне висмикування вусів	4, 8, 9	3	9,67	принизливі способи побиття або погрози його вчинити; болісне висмикування вусів	24, 67	2	4,16
Злочини проти власності	викрадення майна (тварин, птахів, човнів, невільників тощо); умисне знищення майна способом підпалу	13, 29, 31, 32, 35–37, 39, 40	12	38,70	викрадення майна (тварин, плаваючих засобів тощо); умисне знищення або пошкодження різного майна способом підпалу, підрубування, видирання тощо	41–43, 63, 64, 69, 71–73, 75, 76, 79, 80–84, 120, 121	23	47,91
	переховування челядників, які втекли від господаря чи вчинили інші злочини	11, 17			переховування викрадених челядників або холопів, що втекли від господаря	32, 38, 112		
	протиправне використання коней	12			протиправне використання коней	33		
х	х	х	31	100	х	48	48	100

Додаток В

Порівняльна таблиця

«Види злочинів, виявлені в УСРР у період 1924 – 1926 рр. та їх динаміка»*

№ з/п	Види вчинених злочинів	Відсоток виду злочинів від їх загальної кількості		Динаміка до базового 1924/25 р. у відсотках
		1924/25 р.	1925/26 р.	
1	Контрреволюційні	0,10	0,05	-0,05
2	Проти порядку управління	8,50	11,08	+2,58
3	Службові (посадові)	6,70	7,30	+0,60
4	Порушення відділення церкви від держави	0,20	0,10	-0,10
5	Господарські	20,20	14,30	-5,90
6	Убивства	1,40	1,40	0,00
7	Інші злочини проти особи	12,00	16,40	+4,40
8	Розбої і грабежі	2,10	2,07	-0,03
9	Конокрадство	4,20	3,70	-0,50
10	Крадіжки	31,20	29,80	-1,40
11	Інші майнові злочини	13,00	13,50	+0,50
12	Військові злочини	0,40	0,80	+0,40
	Всього вчинено злочинів (у відсотках)	100	100	x

* Михайленко П. П. Кондратьєв Я. Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах: У 3 т. Київ : Генеза, 1997. Т. 2. : 412 с.

Додаток Д

Аналітична таблиця Д.1

«Кількісна динаміка прийняття українським законодавцем кримінально-правових законів, спрямованих на удосконалення КК України в редакції 2001 р., у період 2001 – 2017 рр.»

Роки прийняття законів та їх кількість у 2001–2010 рр.	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Узагальнена кількість прийнятих законів	Загальна кількість законів у %
	0	2	10	5	9	7	6	5	19	16		
Кількість прийнятих законів у 2011–2017 рр.	15	10	6	26	20	12	12	х	х	х	101	56,11
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	х	х	х	180	100

Аналітична таблиця Д.2

«Способи (види) удосконалення статей КК України та їх положень у періоди 2001 – 2010 і 2011 – 2017 рр.»

Роки (періоди) удосконалення ККУ в ред. 2001 р. та їх кількість	Способи (види) удосконалення статей КК України та їх положень (узагальнені показники)					
	Виключено статей, їх частин із ККУ	Доповнено ККУ новими статтями	Викладено статей ККУ у новій редакції	Внесено поточних змін до статей ККУ	Загальна кількість удосконалень	Загальна кількість удосконалень у %
2001–2010 рр.	6	34	39	160	239	36,43
2011–2017 рр.	42	33	69	273	417	63,56
Узагальнені показники	48	67	108	433	656	100
Загальна кількість удосконалень за видами у %	7,31	10,21	16,46	66,00	х	

Додаток Е

Аналітична таблиця

«Стан злочинності та засудження правопорушників у перехідний період (1991 – 2000 рр.) (реформування українського радянського КК УРСР в редакції 1960 р.)»

Рік виявлення злочинів та засудження винних	Всього виявлено злочинів	Відсоток злочинів, вчинених у певному році, у порівнянні з 10-річним періодом	Збільшення кількості виявлених злочинів у порівнянні з попереднім роком	Зменшення кількості виявлених злочинів у порівнянні з попереднім роком	Всього засуджених осіб	Відсоток засуджених осіб у певному році у порівнянні з 10-річним періодом	Збільшення кількості засуджених осіб у порівнянні з попереднім роком	Зменшення кількості засуджених осіб у порівнянні з попереднім роком
1991	405 516	7,30	х	х	108 553	5,62	х	х
1992	480 478	8,65	74 962	х	115 260	5,97	6 707	х
1993	539 299	9,72	58 821	х	152 878	7,92	37 6918	х
1994	572 147	10,31	32 848	х	174 959	9,06	22 081	х
1995	641 860	11,56	69 713	х	212 915	11,03	37 956	х
1996	617 262	11,12	х	24 598	242 124	12,54	29 209	х
1997	589 208	10,61	х	28,054	237 790	12,31	х	4 334
1998	575 982	10,38	х	13 226	232 598	12,05	х	5 192
1999	558 716	10,07	х	17 266	222 239	11,51	х	10 359
2000	567 795	10,23	9 079	х	230 903	11,96	8 664	х
За період 1991–2000 рр.	5 548 263	100	х	х	1 930 219	х	х	100

Додаток Ж

Аналітична таблиця

«Стан злочинності та засудження правопорушників у період 2001 – 2017 рр. на підставі норм КК України в редакції 2001 р.»

Рік виявлення злочинів та засудження винних	Всього виявлено злочинів	Відсоток злочинів, вчинених у певному році в порівнянні з 17-річним періодом	Збільшення кількості виявлених злочинів у порівнянні з попереднім роком	Зменшення кількості виявлених злочинів у порівнянні з попереднім роком	Всього засуджених осіб	Відсоток засуджених осіб у певному році в порівнянні з 17-річним періодом	Збільшення кількості засуджених осіб у порівнянні з попереднім роком	Зменшення кількості засуджених осіб у порівнянні з попереднім роком
2001	514 597	6,07	x	x	202 609	7,96	x	x
2002	460 389	5,43	x	54 208	194 212	7,63	x	8 397
2003	566 350	6,68	105961	x	201 081	7,90	6 869	x
2004	527 812	6,23	x	38 538	204 794	8,05	3 713	x
2005	491 754	5,80	x	36 058	176 934	6,95	x	27 860
2006	428 149	5,05	x	63 605	160 865	6,32	x	16 069
2007	408 170	4,82	x	19 979	152 772	6,00	x	8 093
2008	390 162	4,60	x	18 009	146 858	5,77	x	5 914
2009	439 459	5,19	49 297	x	146 383	5,75	x	475,0
2010	505 371	5,96	65 912	x	168 774	6,63	22 391	x
2011	520 218	6,14	14 847	x	154 356	6,06	x	14 418
2012	447 147	5,28	73 071	x	162 881	6,40	8 525	x
2013	563 560	6,65	116 413	x	122 973	4,83	x	39 908
2014	529 139	6,24	x	34 421	102 170	4,01	x	20 803
2015	565 182	6,67	36 043	x	94 798	3,72	x	7 372
2016	592 604	6,99	27 422	x	76 217	2,99	x	18 581
2017	523 911	6,18	x	68 693	76 804	3,01	587	x
За період 2001–2017 рр.	8 473 974	100	x	x	2 545 481	100	x	x

АНАЛІЗ ЗАКОНОПРОЕКТУ

„ПРАВА, ЗА ЯКИМИ СУДИТЬСЯ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРОД“

Права, за сучасною класифікацією, містили різногалузеві матеріальні і процесуальні закони, що належали до державного, адміністративного, цивільного, сімейного, земельного і кримінального права, визначали судоустрій та процедуру судочинства. Їх система мала чітку структуру. Так, кожна з 30 глав була поділена на певну кількість артикулів, значна більшість яких складалася з пунктів. Лише окремі артикули не мали поділу на пункти. Наприклад, артикул 6 глави 2, артикули 12, 16, 29 глави 5 тощо. Артикули, як правило, містили декілька норм, а пункти – переважно одну.

Норми кожної з глав були присвячені регулюванню або охороні певної групи суспільних відносин. Суть кожного об'єкта регулювання або охорони відображена у назві відповідного підрозділу Прав. Так, у главі 1 йшлося про підтвердження прав українців та іноземців в Україні. Вона містила один артикул і мала назву „Про силу і важливість прав малоросійських“. Глава 2 „Про Божу честь“ охоплювала шість артикулів (1–6) і мала регулювати відносини у сфері віросповідання. У ній встановлювалася кримінально-правова відповідальність за ересь, розкол, чаклунські та інші небогоугодні дії, заборонені законом. У главі 3 „Про найвищу честь і владу монаршу“, що містила п'ятнадцять артикулів (1–15), було закріплено принцип походження царської влади від Бога та регулювалися правовідносини інших суб'єктів із монархом. Також установлювалася сувора відповідальність за посягання на монарха, його повноваження, родину, державу та її таємниці, за зраду, вбивство послів, за фальшування грошей, печаток, документів тощо. Глава 4 „Про вольності і свободи малоросійські“ (арт. 1–14) передбачала право набуття військових звань та інших чинів, майна, земельних наділів, стягнення різних платежів на українських землях. Глава 5 „Про службу монаршу військову та військовий порядок“ (арт. 1–21) стосувалася правового регулювання проходження царської військової служби особами різного соціального походження і майнового рівня, порядку проходження військових зборів, походів, маршів, забезпечення людей і коней провізією. Крім того, встановлювалася відповідальність за напад військових один на одного, на цивільних людей, за вбивство, за залишення місця бою та в інших випадках.

Глави 6–9, 25, 26, 29 Прав мали регулювати судоустрій, судочинство, утримування тюрем при судах і питання відповідальності за порушення порядку судочинства, вчинення незаконних дій щодо суддів та інших осіб. Загалом ці та інші питання у названих главах були закріплені у 110 артикулах. До глав 10–19 було включено 215 артикулів, які стосувалися відносин у сфері сім'ї, опікунської діяльності, спадкування, тестаментів, укладення і виконання цивільно-правових, земельних угод, використання рік для судноплавства та інших господарських потреб, лісів, борів, гаїв, бортей, полювання, рибальства.

Глави 20–24, що містили 113 артикулів, переважно належали до кримінально-правової галузі. Так, у главі 20, до складу були включені

59 артикулів. У них закріпили склади таких злочинів, як гвалт, насилля, убивство, нанесення побоїв, та інші суспільно-небезпечні дії і, одночасно, визначені види покарань, та особливості стягнення з винних осіб головини, нав'язок, тощо. Достатньо кваліфіковано в Правах були сформульовані умови необхідної оборони та встановлена відповідальність за її перевищення. Ці положення викладені авторами проекту в артикулі 34 глави 20. Вони ж детально розробили правила поведінки з психічно хворими людьми (арт. 44 гл. 20) та ін.

Глава 21 „Про вбивства людей посполитого звання тих, хто знаходиться на службі, майстрів та інших, а також позашлюбно народжених, і шельмованих та про плату за голову, за каліцтво і нанесене їм безчестя“ була поділена на 5 артикулів, у яких, у разі прийняття проекту Прав як закону, мала встановлюватися кримінально-правова відповідальність за злочини проти життя, здоров'я, честі людей різних станових статусів, зокрема й таких, права і свободи котрих були завідомо обмежені. В главі 22 визначалися види правопорушень, а саме: викрадення, знищення або скалічення коней чи інших сільськогосподарських тварин, потрапили посівів, тощо. До того ж визначалися ціни на тварин, птицю, зернові культури, встановлювалися розміри компенсації, яку винний мав сплатити потерпілому за заподіяну майнову шкоду. Глава 23 містила 14 артикулів. У них була закріплена система положень, спрямованих на охорону християнських норм суспільної моралі, статевої свободи і статевої недоторканності, а також визначалися види покарань, які мали застосовуватися до правопорушників.

Наведене дає підстави стверджувати, що укладачі Прав, заклавши до їх системи, структури і правових норм ідеї та зміст Статуту ВКЛ, вперше, беручи до уваги наявність Переяславських договірних умов з Московською державою 1654 р., готувалися синхронізувати українське право з системою права названої іноземної держави. І це в той час, як зазначив Я. Падох, коли російський цар, приймаючи васальну зверхність над Гетьманщиною, зобов'язався не вмішуватися у внутрішні справи свого договірного партнера, зокрема в його судівництво, яке ще продовжувало залишатися у виключнім віданні місцевих судів [5, С. 21]. Одночасно, в артикулі 1 глави 1 Прав зазначалося, що увесь без винятку руський народ, для якого за часів Російської імперії було придумано назву „малоросійський“, незалежно від соціального статусу його представників, а також інші особи, які мали володіння в Україні, іноземці та люди, що тимчасово перебували на її території, матимуть право на рівних засадах вирішувати усі свої правові проблеми на підставі Прав. Адже вони, крім іншого становили широку систему інститутів кримінально-правової охорони суспільних відносин, на які, за переконанням тогочасного законодавця, посягали правопорушники.

До таких, у першу чергу, законодавець відніс *злочини проти Бога, святих і церкви*. За богохульство, тобто паплюження, зневажання Бога, догматів віри, що визнані церквою, той, хто їх вчинив, тверезий чи в стані сп'яніння, мав бути спійманий, заарештований, підданий катуванню, а після отримання таким способом доказів підлягав „жорстокій смертній страті“. Безбожників, тобто

людей, які самі не вірили в існування Бога, не молилися йому, та ще й інших схилили до того, після мучення мали палити „заживо без будь-якої милості“ (арт. 1 гл. 2 Прав). Якщо ж хтось говорив щось непристойне або нецензурне на Матір Божу або на святих, то таких ганьбителів суд мав карати побиттям або шельмуванням, тобто позбавленням честі. У разі особливо негативного посягання винним на об'єкт правової охорони його повинні були засуджувати до смертної кари. Що ж стосується осіб, які нецензурно висловлювалися щодо ікон святих або хреста, то їх мали піддавати духовному суду. Якщо ж засуджений не виправлявся, то його справа повинна була передатися до світського суду, котрий мав призначити винному покарання з урахуванням „сутності його злочину“ (арт. 2 гл. 2 Прав).

Передбачалися суворі покарання християн, які самовільно відійшли від християнської віри або, прийнявши християнство, зразу ж залишили цю віру. За такі діяння вони мали підлягати смертній карі, яка виконувалася способом спалення людини живцем (арт. 3 гл. 2 Прав). Окрему групу злочинців, чия діяльність, на думку авторів проекту, спрямовувалася проти віри християнської, становили єретики, тобто відступники від православ'я, та розкольники, які вперто не бажали залишити свої погляди. Їх мали карати позбавленням честі та маєткю, побиттям і відправленням у заслання. Таке ж покарання мало накладатися на єретиків, які, покаючись, повторно навернулися у ту саму ересь чи розкол. Альтернативним покаранням для таких осіб могла бути „політична смерть“ (арт. 4 гл. 2 Прав). На нашу думку, ця новела могла стосуватися лише представників правлячого класу, а не будь-якого суб'єкта кримінально-правової відповідальності.

Смертна кара, що мала виконуватися способами публічного спалення живцем, відрубання голови передбачалася щодо чаклунів і чародійниць, які заподіяли шкоду своїм клієнтам або навчали чародійству неповнолітніх дітей. Проте малолітніх чародійників не передбачалося карати смертю. Вони могли підлягати лише тілесним покаранням способом нанесення побоїв. Осіб, які, не володіючи знаннями щодо чародійства, через своє легкодумство або марновірство намагалися займатися такою протиправною діяльністю, обманюючи людей, також не мали засуджувати до позбавлення життя, а повинні були піддавати жорстокому побиттю, тюремному ув'язненню чи заслання на певний час або довічно (арт. 5 гл. 2 Прав).

За роботу під час релігійних свят, у неділю, в значні державні свята та вчинення інших заборонених дій винні особи мали підлягати штрафу, арешту чи іншим покаранням на розсуд особи, яка розглядала справу (арт. 6 гл. 2).

Звертаємо увагу, що у разі введення в дію Прав у частині встановлення відповідальності за вчинення злочинів проти Бога і церкви в умовах російського протекторату над частиною українських земель на тлі традиційно високого розвитку в Україні філософської і теологічної думки, коли піддавалися критичній оцінці погляди на унійні процеси не лише людей посполитих, але й церковних ієрархів та високоповажних державних мужів, в державі могли б виникнути жорстокі розправи над інакодумцями та елементарними порушниками

літургійних правил і інших церковних канонів [3, С. 229–265]. Саме така трагедія, за даними С.О. Левицького, й відбулася власне в Росії, де з XVII до початку XX ст. переслідувалися старовіри (православні християни), які не сприйняли никонівські реформи. Як стверджує названий вчений, справа дійшла „до заслань і страт“ [4, С. 541]. До речі, названі спадкоємці цих російських втікачів і нині проживають на території України, зокрема на півдні Хмельницької та в Чернівецькій і Одеській областях.

Злочини проти самодержавного монарха російського. Укладачі Прав сформулювали систему особливих положень, що характеризували сутність абсолютної влади самодержавного монарха і передбачили кримінально-правові засоби його охорони на автономній території козацької держави. Влада цієї особи називалася у Правах верховною і такою, що визначена та встановлена Богом. „Устави“ й „укази“ монарха всі піддані зобов'язані були визнавати за право. Ніхто інший, крім монарха, на майбутнє не міг ухвалювати закони і встановлювати права. Він же традиційно визнавався верховним суддею тощо (п. 1, 2 арт. 1 гл. 3 Прав). Територія тогочасної Гетьманщини, де мав діяти цей акт, чітко позначена на історичній карті „Україна в 1714–1768 рр.“ [2, С. 70].

З назви артикула 1 глави 1 вбачається, що після кодифікації Прав російський монарх мав лише підтвердити закріплені в ньому положення. Це й не дивно, адже українці на той час дотримувалися своїх прав, основа яких була сформована в історичних глибинах праукраїнського державотворення і закріплена в Руській Правді, уставах великих князів руських, церковних уставах, Судебнику 1468 р., Статуті Великого князівства Литовського, в редакціях 1529, 1566, 1588 років та інших джерелах.

Таким чином, на нашу думку, укладачі заклали до проекту Прав ідею територіального принципу притягнення до кримінально-правової відповідальності осіб, які вчинили протиправні діяння на території Гетьманщини, незалежно від їх походження, підданства, місця проживання, соціального стану, займаної посади та інших ознак. Одночасно в артикулі 2 глави 3 Прав міститься вісім пунктів, у кожному з яких укладачі передбачили певні підстави притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили протиправні дії проти „маєстату государя“. Беручи до уваги, що в Російській імперії монарх і держава становили єдине ціле, а до того ж монарх уособлював законодавчу, виконавчу і судову гілки єдиної самодержавної влади, то й злочини проти його величності і зрада держави становили певну системну єдність. Результати аналізу об'єктивних ознак складу злочинів, викладених в артикулі 2 глави 3 Прав, дають підстави стверджувати, що їх родовим об'єктом мали бути суспільні відносини в сфері охорони величності російського монарха та державної безпеки. У той же час автори проекту Прав достатньо повно розкрили об'єктивну сторону системи суспільно небезпечних протиправних діянь, вчинення яких передбачало сувору відповідальність винних осіб. До цієї системи ними були віднесені такі дії:

– здійснення змови з метою бунту або заподіяння шкоди здоров'ю монарха, що не були доведені до кінця (п. 2 арт. 2);

– здійснення змови з метою заподіяння шкоди здоров'ю і позбавлення життя монарха та досягнення цієї мети (п. 3 арт. 2);

– посягання на життя монарха з використанням засобів чародійства або отрути особою жіночої статі; посягання осіб чоловічої або жіночої статі на членів монаршої сім'ї, з метою заподіяння шкоди їх здоров'ю або позбавлення їх життя, коли злочин завершено (п. 4 арт. 2);

– збирання війська, озброєних людей, із метою захопити монарший престол за життя чи після смерті монарха або відібрати його у спадкоємців, у тому числі спільно з іншими особами (п. 5 арт. 2);

– здійснення змови, листування, підтримання зв'язку з ворогом через посильного, надання йому порад на шкоду монархові або державі, обєрігання неприятеля будь-якими способами і засобами, сприяння йому способом повідомлення монаршої таємниці, зокрема щодо його намірів, уставів і справ, або надання допомоги зброєю, грошима, іншим таємним чи явним чином, зокрема й способом бездіяльності, тобто недонесення про вчинення кимось описаних дій, якщо особа знала про них (п. 6 арт. 2);

– вивезення і продаж ворогові таємним або явним чином зброї, металу, в тому числі свинцю, стріл, пороху, селітри й інших військових чи харчових припасів для людей і тварин (п. 7 арт. 2);

– зрадницьке введення ворожого війська на територію держави або безпідставна передача (внаслідок зради) неприятелеві міста чи фортеці (п. 8 арт. 2).

До окремої групи автори проекту віднесли злочини, про які йшлося в статті 5 глави 3 Прав. Їх родовим об'єктом були суспільні відносини у сфері кримінально-правової охорони особистої честі і гідності монарха та інших осіб у зв'язку виконанням ними державних функцій. Об'єктивну сторону положень статті 5 глави 3 Прав становила струнка система протиправних дій, зокрема здійснюваних у вербальній формі. Наприклад, за вказаною правовою нормою злочинними мали вважатися образливі або інші „злі“ слова на адресу монарха або членів його сім'ї, висловлені в усній або письмовій формі, тобто через підписані або анонімні листи (п. 1); зухвале висловлення огидливих слів проти указу монарха (п. 2); неправдивий донос стосовно справ державного значення (п. 4); називання керівником своїх підлеглих або володільцем своїх слуг чи підданих бунтівниками або зрадниками, хоч ці слова не стосувалися реального бунту або зради, за вчинені ними порушення, непослух, здійснені в компанії, в розмовах або під час сварки тощо (п. 5).

В статті 7 глави 3 Прав передбачалися підстави кримінально-правової відповідальності підданого монарха, який перейшов на бік ворога з метою зради монарха і заподіяння йому та державі шкоди. Беручи до уваги, що укладачі не деталізували наслідків, що мали настати від таких дій, можна припустити, що злочинець, вчиняючи вказані дії, міг завдати державі шкоди у виді порушення її суверенітету, економічної, політичної, військово-оборонної безпеки тощо. В умовах реального розслідування зради держави слідчий зобов'язаний був у

кожному випадку виявляти види наслідків, що настали від зрадницьких дій злочинця, і давати їм юридичну оцінку.

З переліку ознак об'єктивної сторони складу злочинів, визначених в статтях 2, 5, 7 глави 3 Прав, вбачається, що основу суспільно небезпечних дій, які мали криміналізуватися в Гетьманщині з метою кримінально-правової охорони маєстату російського монарха, були: посягання на життя, здоров'я, честь і гідність глави держави та членів його сім'ї; посягання на монаршу владу (престол); посягання на систему монаршого управління державою; посягання на систему обороноздатності держави способом зради інтересів держави і монарха, економічного та військового сприяння ворогові у його протиправних діях. Кожна з таких дій, залежно від стадії її здійснення чи припинення, передбачала досягнення відповідних злочинних наслідків, а саме: настання смерті, завдання шкоди здоров'ю, приниження честі і гідності монарха або членів його сім'ї; захоплення влади в державі чи на певній частині її території тощо.

Укладачі Прав достатньо чітко вказали суб'єктивні ознаки злочинів, спрямованих проти маєстату монарха та на зраду держави. Так, аналіз положень Прав свідчить, що суб'єктами кримінально-правової відповідальності за різних підстав могли бути особи чоловічої статі, які досягли 16-річного віку, та жіночої, старші 13-річного віку (арт. 10 гл. 24). Суб'єктами досліджених нами злочинів мали бути українці та інші особи, – піддані російського монарха або іноземці, які вчинили відповідні протиправні діяння на території Гетьманщини і при цьому не були психічно хворими. У Правах на позначення осіб, які вчинили визначене у них протиправне діяння, використовувалися займенники „хто“, „будь-хто“, „той хто“. В окремих випадках укладачі конкретизували суб'єкт вчинення певного злочину. Це вбачається з положення пункту 4 статті 2 глави 3, в якому суб'єктом такого злочину, як чаклунство чи отруєння монарха, визнавалася жінка („если бь кто и от женска пола дерзнулъ...“). Проте коли такі ж протиправні дії вчинялися стосовно членів монаршої сім'ї, то покаранню підлягали „обоєго пола преступники“.

Аналіз змісту протиправних дій, закріплених у главі з аналізованого проекту вказує на те, що вони могли вчинятися лише умисно. Більше того, в окремих нормах сутність психічного ставлення злочинця до вчинюваних ним незаконних дій та їх наслідків розкривається такими словосполученнями: „злоє умышленіє на здорове и животь государевъ“ (п. 3 арт. 2), „кто б... умышляль о похищеніи престола“ (п. 5 арт. 2), „кто бы от подданныхъ... ушелъ изъ государства... с умышленіємъ злымъ“ (п. 1 арт. 7). На нашу думку, словосполучення „злой умысел“ застосовано щодо випадків, коли особа планує вчинення протиправної дії, усвідомлюючи її суспільно небезпечний характер, передбачаючи суспільно небезпечні наслідки і бажаючи їх настання.

Для аналізованих злочинів є характерною така ознака суб'єктивної сторони складу, як мета, тобто те, до чого злочинець прагне, чого хоче досягти. В положеннях Прав мета протиправної дії додатково підкреслюється терміном „умышленіє“. Це вбачається, наприклад, зі змісту пункту 2 статті 2 глави 3 („умышленіє имелъ на здорове государево“), пункту 1 статті 7 глави 3 („ушел

изъ государства в непріятелскую землю, с умышленіем злымъ, чтобы сделать измену и вредъ государю и государству“).

Варто зауважити, що укладачі Прав усвідомлювали важливість встановлення вини особи у вчиненні злочинів проти маєстату монарха. У пункті 1 артикула 6 глави 3 вони зазначили, що докази у справах проти монарха мають бути явні, ясні, підтверджені достовірними письмовими документами або свідченнями не підозрілих людей, даними під присягою, тощо.

Автори Прав приділили значну увагу попередженню вчинення злочинів проти монаршого маєстату та своєчасному їх припиненню засобами кримінально-правового регулювання. Зокрема, особи, які, знаючи про підготовку до злочину або беручи безпосередню участь у ній, не відмовилися від протиправних дій та своєчасно не повідомили про них відповідні державні органи, підлягали суворій відповідальності разом із суб'єктами, що вчинили злочин. Про це свідчить зміст пункту 3 артикула 4 глави 3 Прав, згідно з яким якщо хтось перебував у складі групи бунтівників, але в цьому не розкався і не повідомив про них, то він несе відповідальність нарівні з іншими бунтівниками, пункту 5 артикула 4 глави 3 Прав, за яким якщо хтось потрапив під вплив шпигуна або знав про нього і не затримав його або не повідомив про це, то він, як і зрадник, має бути покараним, та пункту 1 артикул 3 глави 3 Прав, відповідно до якого дорослі сини особи, винної у злочині проти монаршого маєстату, та зрадника держави, які знали про протиправну діяльність батька і не повідомили про неї, мали каратися нарівні з батьком. Звертаємо увагу, що з пункту 5 артикула 4 глави 3 Прав вбачається, що укладачі на той час вживали терміни „шпигун“ та „зрадник“ як синоніми.

У той же час прощення, тобто звільнення від відповідальності, передбачалося для осіб, які, ставши бунтівниками або зрадниками, розкалися і завчасно та правдиво повідомили органи влади про злочинний намір (п. 1, 2 арт. 4 гл. 3 Прав). Не притягувалися до відповідальності діти, зокрема доньки, та дружина злочинця, які не знали про незаконну діяльність глави сім'ї. Вони лише позбавлялися права спадкувати ту частину маєтків, що після його засудження переписувалася на користь держави в особі монарха (п. 3–5 арт. 3 гл. 3 Прав).

Привертає увагу розв'язання укладачами проблеми відповідальності осіб, які підозрювалися у вчиненні злочинів проти монарха та у зраді держави, але через страх зазнати катувань під час слідства та бути засудженими до смертної кари наклали на себе руки. У цьому випадку, якщо вина самогубця була доведена, усе його майно відписувалося монарху, а тіло покійного мали волочити по вулицях кіньми, „на страхъ прочіимъ“. Якщо ж спадкоємець такого померлого знав про його злочин і сам брав участь у ньому, то його мали позбавити не тільки права успадковувати маєтки, але й честі та життя. Звільнення цієї особи від покарання передбачалося лише у разі, якщо на час вчинення батьком злочину вона не досягла повноліття або довела, що їй не було відомо про протиправну діяльність батька (п. 2, 6, 8 арт. 3 гл. 3 Прав).

Види покарань, які мали застосовувати до осіб, що вчинили злочини проти монаршого маєстату, за способом і наслідками їх реалізації можна поділити на

три групи. До першої належала смертна кара, яка виконувалася такими способами: четвертування, тобто розрубання тіла на чотири частини (п. 5, 6, 8 арт. 2 гл. 3 Прав); спалення живцем (п. 4 арт. 2 гл. 3 Прав); катування, яке мало завершитися смертю засудженого (п. 3 арт. 2 гл. 3 Прав); відрубання голови (п. 7 арт. 2 гл. 3 Прав). До другої групи ми віднесли такий вид покарання, як позбавлення честі. Характеризуючи його правову сутність, професор Я. Падох стверджував, що воно полягало у позбавленні „засудженого привілеїв шляхетського стану, в тім числі і права на посади“ [6, С. 50]. До третьої групи кримінально-правових покарань належало вилучення у засудженого маєтків, які передавалися державі (п. 2, 3, 5, 8 арт. 2, п. 3, 8 арт. 3 гл. 3 Прав). Зауважимо, що воно за своєю суттю є подібним до сучасної конфіскації майна. Різновидом цього виду покарання було вилучення в особи, яка незаконно вивозила з держави у ворожу країну зброю, припаси тощо, усіх її пожитків і предметів злочину та їх передання до „монаршої казни“ (п. 7 арт. 2 гл. 3 Прав).

Надзвичайна суворість названих покарань обтяжувалася ще й тим, що санкції повинні були застосовуватися до винної особи у повному обсязі, інколи у певній послідовності. Наприклад, підсудних, які змовилися вчинити посягання на здоров'я і життя монарха і досягнули мети, необхідно було „лишити честі і усіх маєтків і піддавши особливим, надзвичайно болісним катуванням без будь-якого помилування, покарати смертю“ (п. 3 арт. 2 гл. 3 Прав). Якщо ж злочинець утік за кордон і не було можливості його повернути, то згідно з пунктом 1 артикула 7 глави 3 Прав він мав визнаватися таким, що втратив честь, про що потрібно було повідомляти у відповідних публікаціях, а його портрет („образ“) мав бути повішеним на шибениці.

Аналіз положень перших трьох глав Прав дає підстави для твердження, що проект цього нормативно-правового акта укладався в умовах складних політико-правових змагань української державної еліти з російським самодержавним монархічним режимом за збереження автономії України та прав і свобод її народу. Час, коли це здійснювалося, для України очевидно був переломним. Намагаючись зберегти права і свободи людини, які набули особливої цінності в Литовсько-Руській державі, ініціатори укладення Прав вимушені були привнести у правове поле України жорсткі положення, спрямовані не лише на охорону релігійних традицій, але й на судовий захист широкого кола теологічних цінностей, зокрема: Бога Творця, Христа Спасителя, Пресвятої Богородиці, святих Божих, ікон, хреста тощо. Крім того, коли очільники Великого князівства Литовського стверджували, що вони набули владу з „ласки Божої“ (Преамбула до Статуту в ред. 1529 р.), то у Правах, за російською традицією, було зазначено, що монарх-самодержець отримав верховну владу „від єдиного Бога“, тобто без посередників (особисто), і ніхто, крім нього, „ніяких законів вводити і прав встановлювати не може“ (п. 1, 2 арт. 1 гл. 3). Таким чином, для України та її народу виникла реальна загроза обмеження, а в окремих випадках і повної втрати певного обсягу природних і набутих прав та свобод. Щоб уникнути таких негативних наслідків, укладачі Прав поклали в їх основу перевірені часом положення Статуту і, частково, деяких інших документів. До того ж варто

зазначити, що члени кодифікаційної комісії суттєво удосконалили зміст і структуру кримінально-правових артикулів. Працюючи над Правами, вони застосовували методи не лише емпіричного, але й теоретичного наукового вирішення тогочасних правових проблем. Це, зокрема, такі *методи*, як історико-правовий, догматичний, порівняльного правознавства та інші. Такі підходи дали можливість кодифікаційній комісії за ознакою об'єкта посягання виділити, крім проаналізованих, ряд інших груп злочинів.

Злочини проти життя та здоров'я людини. Про названу групу злочинів переважно йдеться в положеннях глави 20 Прав. До цієї глави укладачі включили 59 артикулів, кожний з яких поділявся на пункти, у котрих були сформульовані відповідні склади злочинів, визначені санкції або зазначалася інша інформація правового змісту.

Так, артикул 1 цієї глави стосувався умисних сусідських гвалтів, насилля (наїзду, приходу, нападу) на маєтки (будинки, квартири, двори, господарство тощо), що належали шляхтичам та військовим особам, з метою позбавлення життя останніх. В артикулі 2 встановлювалася кримінально-правова відповідальність осіб будь-якого соціального статусу, котрі, вчинивши напад на християнські церкви, школи, на будинки священників, членів церковного причту будь-кого з цих осіб убили, поранили або побили.

В окремих артикулах глави 20 Прав встановлювалася відповідальність таких осіб: дітей за умисне вбивство батьків або їх побиття, поранення, штовхання чи завдання образи лихослів'ям (п. 1, 2 арт. 5); батьків за вбивство дітей (п. 3 арт. 5); осіб, які умисно вбили своїх брата, сестру (п. 1 арт. 6); зятів, які убили своїх шуринів (п. 2 арт. 6); дружини за вбивство чоловіка або чоловіка за вбивство дружини (п. 1 арт. 7); прислужника за вбивство, поранення свого пана, нанесення йому удару чи спрямування на нього рушниці або підняття іншої зброї (п. 1 арт. 8); підлеглої особи або такої, що мала нижче звання, за вбивство, поранення, нанесення побоїв, направлення рушниці або підняття іншої зброї на свого командира або іншу чиновну особу (п. 2 арт. 8); будь-кого, хто зі злості, умисно ножем, кинджалом чи іншою незвичною зброєю зненацька когось убив (п. 1 арт. 9), чи поранив так, що внаслідок цього могла настати смерть, довічне каліцтво або тривала хвороба (п. 2 арт. 9); будь-кого, хто умисно, таємно, зненацька убив іншу особу вогнепальною або ручною зброєю (ножем, кортиком тощо) (п. 1 арт. 10) або, чинячи так само (таємно, умисно, маючи на меті вбивство), не позбавив людину життя, а лише поранив чи покалічив її (п. 2 арт. 10); будь-кого, хто з чванства, у стані сп'яніння або умисно наїхав конем на жінку, щоб поглумитися над нею і збезчестити чи покалічити, внаслідок чого вона, якщо була вагітна, втратила плід дитини, а сама залишилася живою (п. 1 арт. 15), будь-кого, хто умисно наїхав конем на вагітну жінку, убив її та ненароджену дитину (п. 2 арт. 15); того, хто б застосувавши отруту, позбавив людину життя (п. 1, 2 арт. 18), або лише заподіяв шкоду її здоров'ю (п. 3 арт. 18). У пунктах 1–6 артикула 16 зазначеної глави Прав зазначено, якщо де-небудь знайдено тіло убитої людини приїжджої або жителя безрідного, то мають бути зібрані присяжні з чиновників та інших людей добрих, віри гідних, і в

установленому законом порядку вирішити виниклу проблему, зокрема, за певних умов понести колективну відповідальність.

Крім того, укладачі Прав закріпили в них також положення, що стосувалися випадкових убивств і поранень. Так, в статті 45 глави 20 вони зазначили: „Якби хтось убив когось ненароком, ненавмисно і не свавільно... такого смертю не карати... тільки стягнути плату за голову убитого відповідно до його соціального статусу на користь спадкоємців покійного“. Також був наведений перелік випадків, коли вбивство повинне вважатися ненавмисним. Варто звернути увагу на те, що деякі з них є дуже подібними до тих, що наводив у своїх роз'ясненнях ще Василій Великий. До цього переліку належали такі випадки: якби хто на звіра або птицю полював, або в ціль стріляв, чи кидав щось, а інший випадково під постріл або кидання попав і був убитий; якби майстер, будуючи церкву або дім, дерево, цеглу чи камінь випадково випустив з рук, і тим убив (п. 1 арт. 45 гл. 20 Прав). Аналогічна відповідальність встановлювалася на випадок, коли особу ненавмисно було поранено чи скалічено (п. 2 арт. 45 гл. 20 Прав).

Варто звернути увагу, що автори Прав доволі детально виписали кримінальні процесуальні норми, якими мали регулюватися відносини у сфері судочинства, призначення покарань, стягнення компенсаційних виплат та ін. (арт. 46, 47, 48, 49, 50 гл. 20).

В окрему, 21 главу, укладачі Прав винесли злочини проти життя і здоров'я посполитих людей, тобто тих, хто не входив до шляхти або військових, а займався цивільною службою, ремеслами та іншими видами господарської діяльності. До цієї ж верстви населення укладачі приєднали так званих шельмованих людей, тобто тих, хто офіційно був збезчещений як особа, котра вчинила шахрайство, обман, та бенкартів. Варто звернути увагу на те, що, як і в Литовсько-Руській державі, в Гетьманщині посполиті люди підлягали правовому захисту. Зокрема, в пункті 1 статті 1 глави 21 Прав було визначено: „Якби якийсь шляхтич, чи хтось з військових свавільно чи зухвало без будь-якої причини умисно і спеціально, зневажаючи загальне право і маючи надію того, що обійдеться лише грошовою виплатою за голову, люто поступив щодо творіння Божого, людини посполитої породи, убив її, такий, за наявності законних доказів, має бути страчений, способом відрубання голови, а виплата за голову спадкоємцям убитого має виплачуватись з маєтку злочинця...“ Аналогічна відповідальність мала наставати також, коли посполитий убив посполитого (п. 3 арт. 1 гл. 21 Прав). Детально було врегульовано і питання кримінально-правової відповідальності за заподіяння тілесних ушкоджень, зокрема тих, що призводили до каліцтва (арт. 4 гл. 21 Прав).

В окремому статті було унормовано відповідальність за вбивство бенкарта та інших безчесних людей. Автори Прав, використовуючи російськомовні елементи звичаєвої лексики, зазначили: „Якби хтось виблядка чи іншого кого з чоловічої або жіночої статі з числа шельмованих і публічно катом покараних та опублікованих як безчесних убив, то має бути засуджений як вбивця, тільки ж без платежу за голову і за каліцтво шельмованому, безчесному і

виблядку, хоч би він від знатної жінки народився... лише має бути виплачено, як особі посполитого звання... За словесну образу нецензурною лайкою і легкий удар виблядкам, ошельмованим і жінці безчесній нічого платити не належить“ (арт. 5 гл. 21 Прав).

Злочини проти свободи, честі і гідності людини. В артикулі 14 глави 20 Прав була встановлена відповідальність за протиправне, позасудове позбавлення свободи людини „у своїй приватній тюрмі або утримання під яким-небудь своїм арештом“. Крім того, від умов утримання, ставлення правопорушника до потерпілого, наслідків такого насилля залежала майбутня кваліфікація дій винного, призначення покарання та визначення його виду і розміру. Неприпустимими вважалися: морення голодом, побиття, мучення, нанесення вербальних образ (п. 1); тиранське побиття, осліплення, ламання суглобів та інші види калічення (п. 5); умисне спричинення людині смерті способом побиття чи іншим шляхом (п. 6). Більше того, укладачі Прав намагалися криміналізувати посягання на свободу вільної людини незалежно від статі, способу її викрадення і подальшого продажу. Якщо людину продали християнину і про це стало відомо зацікавленим особам, то після одержання належних доказів винних мали засудити до покарання у виді смертної кари, що підлягала виконанню способом повішення або відрубання голови. Того ж, хто продав викрадену особу „в злодійські невірні руки“, мали засуджувати до четвертування (арт. 23 гл. 24 Прав).

Особлива увага була приділена в Правах питанням кримінально-правової охорони честі та гідності людини від наклепу, під яким розуміли неправдиву інформацію негативного змісту, видуману чи запозичену наклепником з чуток і використану з метою огудження іншої людини. Наклеп міг здійснюватись в усній чи письмовій формі через „судових або інших чесних персон“, яким повідомлялося про нібито „погані, нечесні“ дії або, навіть, злочини особи, яку хотіли огудити. Укладачі Прав визначили можливі етапи розвитку наклепницьких дій, що посягали на честь, гідність, свободу, а можливо, й життя людини, на кожному з яких злочинець, виходячи з поширеної ним неправдивої інформації міг підлягати певному покаранню. Найсуворішим із них була смертна кара, яка призначалася у разі, якщо винний несправедливо звинуватив потерпілого у вчиненні злочину, котрий карався позбавленням життя. У положеннях цього артикулу міститься й традиційна архаїчна, але, тим не менш, справедлива формула, в основі якої лежав квазіталіонний принцип, а саме: „Якби хто несправедливо звів наклеп у якійсь справі кримінальній, за який належить застосувати смертну кару чи інше публічне покарання до несправедливо огудженої людини, то наклепник, який не довів обґрунтованість своєї заяви повинен понести те покарання, яке могло бути призначеном огудженій невинній, чесній і добрій людині...“. До того ж за бажанням потерпілого, винний зобов'язаний був виплатити йому відповідно до його станового статусу, компенсацію у подвійному розмірі (п. 1–3 арт. 59 гл. 20 Прав).

Злочини проти статевої свободи. Цій категорії соціальних проблем укладачі Прав приділили главу 23. Цікавим є те, що вони дали визначення

поняття перелюбу. Так, перелюбниками визнавали чоловіків і жінок, які, маючи законних дружину чи чоловіка, вступали в інтимні статеві стосунки з одруженими або вільними від шлюбу особами. Таких правопорушників повинні були карати позбавленням життя способом відрубання голови (арт. 1).

Від перелюбників укладачі Прав відрізняли блудниць, тобто вдовиць або неодружених дівчат, котрі вступали в інтимні стосунки з неодруженими чоловіками. Покарання для таких осіб було значно м'якшим. Залежно від соціального статусу блудниць їх мали засуджувати до побиття нагайками або різками чи стягнення штрафу (п. 1, 4 арт. 2 гл. 23 Прав).

Традиційно укладачі внесли до Прав положення, згідно з якими не вважалося злочином убивство чоловіком перелюбників (його дружини та її статевого партнера) (п. 1 арт. 2 гл. 23 Прав). У той же час вони, підкреслюючи очевидну протиправність дій перелюбників, вважали за потрібне карати „жорстокою смертю“ тих із них, які вбивали „законних чоловіків, котрі застали їх під час перелюбу“ (п. 3 арт. 2 гл. 23 Прав).

Крім того, у Правах було передбачено відповідальність за кровозмішання, тобто статеві стосунки між близькими родичами (арт. 7 гл. 23). Смертній карі способом спалення живцем підлягали особи, які вступали у статеві стосунки неприродним способом (скотоложники, мужолозці тощо) (арт. 9 гл. 23 Прав). Біблійні ідеї та положення з Святого Письма лягли в основу артикула 12, глави 23 Прав, у якому встановлювалася відповідальність чоловіків за згвалтування дівчат, замужніх жінок та вдів, монахинь; за цією нормою мали каратися також жінки-блудниці, які, завагітнівши, незаконно позбавлялися плоду або, народивши дитину, позбавляли її життя, чи незаконно хоронили таємно народжене дитя. Якщо новонароджену дитину було позбавлено життя не лише її матір'ю, але й за спільною змовою, батьком-блудником, то і він мав підлягати смертній карі (арт. 10 гл. 23 Прав). Окремо встановлювалася відповідальність за підкидання новонароджених дітей матерями-блудницями у місця, безпечні для збереження їх життя (житловий будинок тощо), з метою приховати „свій сором“ (арт. 11 гл. 23 Прав). Бідні особи, залежно від факту повторного вчинення такого правопорушення, на розсуд суду підлягали таким покаранням: якщо вперше підкинули дитину – нанесенню ударів по тілу у кількості, визначеній судом, – якщо вдруге у двічі більшій, а втретє – вигнанню з міста та виключенню з числа чесних і добрих людей. Що ж стосувалося багатих жінок, то у випадку вчинення злочину вперше на них мав накладатися арешт, штраф і виплата грошей у сумі, яка становила розмір компенсації за безчестя жінкам їхнього соціального стану. Вдруге їм призначалося таке ж покарання, але в подвійному розмірі, а втретє їх засуджували до виключення з числа добрих людей і публікації про визнання їх безчесними (п. 2 арт. 7 гл. 23 Прав).

Покаранню у виді надрізання носа або вух чи побиття різками біля стовпа та вигнання з міста підлягали особи, які з метою отримання прибутку зводили вдовиць, заміжніх жінок чи підмовляли дівчат на блуд або перелюб. У разі повторного вчинення таких дій, їх карали способом відрубання голови. Аналогічне покарання мали нести особи, які зводили своїх дружин, дочок чи

інших родичок із перелюбниками, отримуючи від цього прибуток, або знали про таку їхню протиправну діяльність і не перешкождали їй (арт. 8 гл. 23 Прав).

Новелою в українському праві стала криміналізація діянь, що полягали у розбещенні малолітніх дівчат або хлопчиків, які не досягнули віку статевої зрілості, для гвалтування неприродним способом. За такі дії винних осіб мали засуджувати до позбавлення життя способом четвертування чи спалення заживо. До того ж вони мали виплатити потерпілим суму коштів, як „за голову“. У випадку смерті дитини така сума зростала вдвічі (арт. 14 гл. 23 Прав).

Злочини проти власності. Укладачі Прав, як і автори Статуту, ще не зовсім чітко розділяли різні види злочинів проти власності, зокрема такі, як розбій, грабіж і крадіжка. Деякі з цих термінів у текстах правових норм вживалися не зовсім коректно. Наприклад, в пункті 2 артикулу 19 глави 20 зазначено: „Якби хто, будь-якого соціального стану, напав у дорозі на будь-кого розбив і пограбував..., визнав свою і співучасників своїх в тому розбої вину, то такого злодія з помічниками... враховуючи суть справи карати смертю...“. З названої та деяких інших норм вбачається, що розбоєм вважався, як правило, напад у поєднанні з відкритим насильним заволодінням власністю потерпілого (п. 1 арт. 20 гл. 20 Прав). На нашу думку, термін „грабіж“ вживався не як окремий вид злочину проти власності, а як спосіб здійснення розбою. Що ж стосувалося розбою, то зі змісту пункту 3 артикула 21, пункту 3 артикула 23 глави 20 Прав вбачається, що такі протиправні дії супроводжувалися пораненням, побоями, а інколи й смертю потерпілого: „Якщо ж під час нападу ніхто не вчинив ні вбивства, ні поранень, ні побоїв... то відповідач лише за напад 12 рублів грошей платить, а за спричинені збитки, відповідно до доказів, вдвічі більше виплачує позивачеві, і понад те 12 тижнів у тюрмі чи під іншим арештом, залежно від соціального статусу, має утримуватись“. До смертної кари такого злочинця не засуджували.

Більш повну інформацію про грабіж як окремий вид злочину можна одержати, проаналізувавши положення глави 22 Прав. Як правило, він пов'язаний з відкритим протиправним умисним заволодінням будь-якою особою майном (кіньми, волами, коровами, сільськогосподарськими продуктами тощо) іншої людини (інколи на її позначення вжито термін „ображений“). Так, у пункті 1 артикула 3 вказано: „Хто у шляхтича чи в людини військового звання, або в їхніх дружин грабіжницьким способом заволодів кіньми біля церкви, на базарі, на полі, на дорозі чи в іншому місці, або в слуги, який при панові чи при пані своїй їхати буде, чи де на місце вони приїдуть забере коня, чи з воза насильно випряже, а побоїв нікому не нанесе, або навіть коли пограбований і сам не був при тому грабежі, то... грабіжник зобов'язаний ображеному, відповідно до його соціального статусу за безчестя заплатити стільки, як ніби то він його побив...“ (п. 1 арт. 3 гл. 22 Прав). Аналогічний склад злочину виписаний в артикулі 4 цієї глави. Як суб'єкти такого злочину в цій нормі зазначені представники шляхетської верстви або посполиті люди, як потерпілі – інші особи (п. 1, 2 арт. 4 гл. 22 Прав).

Питанням охорони власності від крадіжок укладачі приділили увагу в главі 24 Прав. Проте, вживаючи термін „крадіжка“, вони не вважали за потрібне давати його нормативне визначення. Швидше за все, це було обумовлено тим, що кожний розумів його фактичну і юридичну сутність, а тому не було потреби у тлумаченні цього терміна. Аналіз положень глави 24 Прав дає підстави для висновку, що наші предки у XVIII ст. однозначно розглядали крадіжку як дію, котра вчиняється протиправно і таємно.

Наведене підтверджується змістом пункту 1 артикула 1 глави 24 Прав, у якому зазначено: „Хто чийого слугу або людину чи підданого в будинку господаря його або на якомусь іншому місці, лиш би на території того ж пана під час злодійства з викраденим [поличним] спіймав... такий того спійманого злодія до того ж пана чий він буде... з тим же поличним має його доставити...“. Аналогічний порядок розкриття завершеного злочину і притягнення винного до відповідальності був закріплений у пункті 1 артикула 2 глави 24 Правил. Укладачі вважали за потрібне зберегти також інститут колективної відповідальності у випадках, „коли той, у кого було викрадене майно, але злодія він не може виявити, проте за деякими ознаками і прикметами має на ціле село підозру у вчиненні цієї крадіжки...“. Сутність такої відповідальності не змінювалася, але обумовлювалося, що вона поширюється також на поселення, де мешкали козаки, вільні військові особи та люди з іншим статусом (п. 1–4 арт. 3 гл. 24 Прав).

Автори Прав визначили і закріпили кваліфікаційні ознаки для притягнення до відповідальності або звільнення від неї осіб, винних у посяганні на чужу власність, серед яких – вік підозрюваного, вартість викраденого, кількість епізодів вчинення протиправних дій тощо. Зокрема, не могли бути „відданими у руки ката“ за вчинену крадіжку діти, які були спіймані з речовими доказами, але на момент вчинення злочину не досягнули віку „вище 16 років“ (особи чоловічої статі) або „вище 13 років“ (особи жіночої статі). Проте, на розсуд суду, вони могли бути засуджені до побиття нагайкою чи різками. Крім того, за збитки, заподіяні дітьми, їх батьки, родичі чи опікуни з частини маєстату, що належала правопорушникам, мали сплатити потерпілим компенсацію у подвійному розмірі. Якщо ж такої можливості не було, то правопорушників могли віддавати потерпілим для відпрацювання боргу (арт. 10 гл. 24 Прав).

Мінімальна вартість викраденого, за яку винний міг бути повішений, становила вище 20 рублів (п. 1 арт. 9 гл. 24 Прав). Ті ж, хто вперше був спійманий на крадіжці з речовими доказами (або без них) вартістю 20 рублів і нижче, мали „жорстоко каратися“ побиттям нагайками або різками біля стовпа та зобов'язані були компенсувати матеріальні збитки потерпілим.

Повторна участь у викраденні матеріальних цінностей мала каратися не лише побиттям різками або нагайками (кількості ударів укладачі в проекті Прав не визначили), але й відрізанням вуха чи випаленням гарячим залізом тавра на обличчі. Вчинення крадіжки втретє каралося повішенням винного і компенсацією збитків шляхом стягнення відповідної суми з його майна (п. 2, 5 арт. 9 гл. 24 Прав).

Мало значення для кваліфікації протиправних дій також те, скільки злочинців брало участь у вчиненні крадіжки і хто з них був організатором. Наприклад, у пункті 4 артикула 9 глави 24 укладачі зазначили: „Коли б два, три чи більше злодіїв групою викрали у когось гроші чи речі ціною понад 20 рублів, тоді той з них... хто був організатором (приводцем), того карати смертю, способом повішення, а якщо всі злодії у рівній мірі були винними, то обирати хто з них буде повішеним мають способом витягування жереба“. Всі інші мали каратися побиттям, відрізанням вуха чи тавруванням. Окремо встановлювалася відповідальність за посягання на власність способом проникнення в житло, сховище для зберігання продуктів харчування людини і кормів для тварин та птиці, в інші будови (п. 1 арт. 12 гл. 24 Прав).

Звертаємо увагу, що укладачі Прав віднесли до групи злочинів, які спрямовувалися проти власності людини, ті, що посягали на майно „церкви та святих місць“ (арт. 22 гл. 24). У часи дії Законів Хаммурапі та Дигестів, або Пандектів, Юстиніана I вважалося що таке майно належить богам або єдиному Богу, а не людям. Осіб, котрі вчиняли вказані протиправні дії, називали святотатцями. У Правах вони позначаються терміном „святокрадці“. Ці поняття є синонімічними, але укладачі Прав не віднесли зазначені злочини до групи правопорушень, що спрямовані проти Бога, святих і церкви. На нашу думку, це було зумовлено прогресивним розвитком теологічного вчення, що й дало можливість укладачам Прав, значна частина яких мала теологічну освіту і досвід практичного богословського служіння, більш правильно визначити об'єкт протиправного посягання.

Що ж стосується розкопування могил, викрадення звідти предметів, то такі протиправні дії посягали і посягають в першу чергу на суспільну мораль, але окремої глави для цієї категорії злочинів у Правах не існувало. Відповідні положення містилися в артикулі 22 глави 24 Прав.

Також укладачі Прав розробили положення, якими встановлювалася відповідальність пособників, які своїми діями чи порадами сприяли злочинцям у вчиненні протиправних дій. До них належали ті, хто надавав злодіям житло; члени сімей винних осіб, які знали про злочинну діяльність батька, чоловіка і споживали чи використовували незаконно набуте майно іншим чином. У цьому акті була передбачена відповідальність також за викрадення важливих для нормального функціонування життя людини засобів, а саме коней, волів, корів, бджіл, риби, плодів садових дерев, вимолочених зернових культур, трави, сіна, ділової деревини (лісу) тощо (п. 2, 5 арт. 2, арт. 13, 14, 16, 19 гл. 24 Прав).

Як і у Вавилонії за часів Хаммурапі та в Римській державі, в Гетьманщині була приділена увага боротьбі з розкраданням майна під час гасіння пожежі. Зокрема, в пункті 7 артикула 6 глави 26 укладачі зазначили: „Якби хто під приводом гасіння пожежі, або створюючи видимість допомоги з винесення речей такі речі виносив і при собі їх приховував, не віддав тому чий вони є або на ратуші через три дні їх не виставив, а був викритий в [крадіжці] правильними доказами, з таким поступати в покаранні і на страті, як з умисним злодієм...“.

Злочини проти правосуддя. Укладачі Прав вперше сформулювали правові визначення ряду важливих понять, у тому числі поняття суду. Під ним пропонувалося розуміти певну кількість чесних осіб, які „від вищого начальства“ уповноважувалися владою і силою здійснювати „правосуддя“, що проявлялося у правильному вирішенні спорів між позивачем і відповідачем та кримінальних справ, що завершувалися постановленням рішення (п. 1 арт. 1 гл. 7 Прав). Також було унормовано систему державних органів котрі за „давнім... порядком і звичаями“ функціонували на українських землях та були наділені повноваженням розгляду справ. До цієї системи входили: „Правління Гетьманське, у Військовій генеральній канцелярії, Суд Військовий генеральний, і при Правлінні Гетьманському Третейський Суд; у полках: Канцелярії Полкові при полковниках і Суди Полкові; в сотнях Сотенні, в містах, що мали привілеї Магістратні, у непривілейованих Градські Ратушні, а в селах Сільські Суди“ (п. 3 арт. 1 гл. 7 Прав). Право вони розуміли як „наставлення, яке веде до правності і відвертає від неправності, щоб через таке наставлення і його виконання неправові дії злих людей припиняти, а між добрими невинність в безпеці утримувати“. Справедливість тлумачилася укладачами Прав як „віддавання кожному того, на що він має право“ (п. 2 арт. 1 гл. 7).

Автори Прав на виконання волі законодавця Гетьманщини мали забезпечити кримінально-правову охорону діяльності суддів. Це вбачається з пункту 1 артикула 5 глави 7, у якому зазначалося: „Під час проведення судового засідання щоб судді та інші судові працівники були захищені від будь-яких небезпек... ніхто не міг без потреби або у справах, без попередження, в судове приміщення... приходити з вогнепальною зброєю, тобто: з пістолетами, фузією та іншого, крім звичайної зброї: шаблі, шпаги або кортика...; до того ж не повинно бути ні від кого в судовому приміщенні шуму і сварки...“. Якщо ж хтось порушив ці правила, то мав бути притягнутий до відповідальності. Так, той, хто вчинив шум чи сварку, мав сплатити на канцелярські витрати 14 рублів 10 копійок. Того, хто проявив зухвалість і наніс вербальну образу судді чи працівникам суду, зневажаючи їх честь і славу, мали взяти під арешт строком на 6 тижнів. Крім того, за нанесене безчестя він зобов'язаний був сплатити потерпілій особі відповідну суму коштів згідно з її соціальним статусом.

Якщо ж злочинець у приміщенні суду ударив суддю або іншого працівника цієї установи чи поранив його, то винного мали засуджувати до відрубання руки з одночасним стягненням із нього штрафу за скалічення або поранення потерпілого у подвійному розмірі, відповідно до соціального статусу останнього.

У разі, якщо від такого побиття чи поранення настала смерть потерпілої особи, або суддя чи працівник суду був убитий в іншому місці, то вбивці мали підлягати четвертуванню або іншій надзвичайно суворій страті. До того ж дітям та родичам вбитого мали виплачуватися кошти „за голову“ відповідно до його соціального статусу (п. 2 арт. 5 гл. 7 Прав).

За побиття і збещення возного і людей, які були з ним під час їх намагання виконати розпорядження суду чи канцелярії і доставити на судові засідання викликану особу передбачалося покарання у виді арешту строком на 12

тижнів та виплати на користь потерпілих коштів у подвійному розмірі (п. 2 арт. 9 гл. 7 Прав). Зобов'язані були нести відповідальність також возний та його люди, якщо вони нешанобливо поводитися під час виконання завдання суду з особами, у дворі яких знаходилися, а саме лаялися, безчестили їх, били або спричинили комусь смерть тощо. За такі дії винні мали підлягати покаранню, встановленому в статті 12 глави 7 Прав, у якому зазначено: „Якщо якийсь командир або суддя, чи хтось інший з працівників суду під час судового засідання явно оскорбив безчесними (нецензурними) словами, такий сам має бути покараний арештом строком на 6 тижнів; а якби вони... не поважаючи царської, тобто судової установи, яка засідає, вчиняє у ній гвалт або насилля і когось поранила, то такого зухвальця покарати смертю, а якщо убив, за те саме... не тільки життя лишати, але й честі, а виплати за каліцтво пораненому, або за голову убитого спадкоємцям, вдвічі більше з майна винного здійснити. Так само поступати й щодо писарів, межовиків та інших чиновників, і канцелярських службовців“ (п. 1 арт. 12 гл. 7 Прав).

Якщо особа будь-якого соціального стану, виступаючи в суді, образила когось словом, у тому числі лайливим, то за вироком суду вона підлягала арешту строком на 6 тижнів, а коли ще й ударила або доторкнулася рукою, то мала виплатити ще й потерпілому 12 рублів „гвалту“. Більше того, якби така особа під час сварки в суді з оголеною зброєю на когось напала, бажаючи поранити чи вбити, то, якщо не поранила, її мали засудити до відрубання руки, а якщо поранила – до смертної кари способом відрубанням голови і втратою честі (п. 1 арт. 24 гл. 8 Прав). Крім того, з неї мали стягнути виплати „за голову“ та інші збитки, пов'язані з цим злочином, у подвійному розмірі на користь спадкоємців покійного (п. 2 арт. 24 гл. 8 Прав).

Як і в Статуті ВКЛ, у Правах передбачено відповідальність адвокатів (повірених) за порушення своїх зобов'язань перед клієнтом (арт. 9 гл. 8) та тюремних службовців у разі втечі ув'язнених з установи з їх вини (арт. 22 Гл. 7).

Злочини проти військової служби. Військову царську службу в Гетьманщині згідно з пунктом 1 статті 1 глави 5 Прав мали нести усі повнолітні особи чоловічої статі, що належали до шляхетського, військового, чиновного, знатного стану, „рядові люди“ та навіть іноземці, котрі володіли в українських землях маєтками, ґрунтами або перебували на цивільній службі, крім тих, які звільнялися від такої повинності у визначеному в законі порядку.

Усі військовослужбовці, які вчинили під час походу злочини, за які могли призначатися покарання у виді смертної кари, до суду мали утримуватися під арештом. На судовому засіданні мав бути присутній головний командир підсудного, а розгляд справи повинен був здійснюватися за нормами глави 20 Прав. До основних злочинів, які спрямовувалися проти військової служби, укладачі прав віднесли:

– нез'явлення воїна на службу, залишення служби без дозволу командира, від'їзд з війська після проведеного огляду і перепису з метою умисного ухилення від служби в поході або втеча з походу (п. 2 арт. 11 гл. 5);

– умисний напад на обоз чи стан, стоянку підрозділів своєї ж армії, під час якого потерпілі зазнали вербальних образ, ударів, побоїв, поранень або загинули чи було здійснено заклики до групових протиправних дій або виклик на індивідуальний збройний поєдинок (дуель) (арт. 15 гл. 5);

– обман військовослужбовцем командира способом показу нібито власної зброї, коня, придатних до походу, хоч фактично вони були чужими, позиченими в іншого військового лише на час проведення огляду (арт. 16);

– безпідставне умисне залишення поля бою або втеча з інших військових акцій (дезертирство) (арт. 17);

– протиправна зупинка на постій, безоплатне заволодіння живністю, харчами для себе і кормом для коней, заподіяння інших збитків чи образ цивільним особам (п. 1 арт. 19);

– викрадення під час походу в когось зброї, коня, інших тварин тощо (п. 2 арт. 20).

Види покарань для військових, за задумом укладачів проекту Прав, не повинні були відрізнятися від тих, що призначалися для цивільних людей. За найтяжчі злочини проти життя, здоров'я людини військові каралися позбавленням життя. Спосіб виконання такого покарання у кожному окремому випадку мав визначати суд. Інколи призначався арешт або позбавлення честі для представників привілейованих суспільних станів, яких мали понижувати у чинах (посадах, званнях). Щодо рядових передбачалися переважно болісні покарання, що виконувалися способом побиття. Проте найбільш поширеними були компенсаторні покарання, тобто штрафи, виплати „за голову“, побої, що інколи призначалися у подвійному розмірі, а також вирахування коштів з оплати за службу, яке мало накладатися на воїнів-найманців.

Стосовно *перевищення меж необхідної оборони* укладачі Прав у пункті 2 артикула 34 глави 20 наголосили на недопустимості продовження оборонних дій щодо особи, яка припинила напад і почала втікати. Продовження таких дій щодо втікача мало розцінюватися як помста. Особа, винна у вчиненні протиправних дій з метою помсти, мала нести відповідальність згідно з вимогами закону.

Якщо особа перевищила межі оборони з необережності та вбила нападника, то щодо неї не можна було застосовувати смертну кару. Проте суд міг засудити її до тюремного утримання чи іншого арешту або позбавлення чину. Крім того, таку людину мали направити до духовного управління для накладення священиком епітимії на певний період часу (п. 4 арт. 34 гл. 20 Прав). Епітимія мала морально-правове значення для християнина, в тому числі для того, який вчинив злочин. Залежно від сутності допущеного гріха, віку, соціального походження і щирості каяття засудженого призначався певний вид епітимії. Найсуворішим із них було відлучення від причастя святих таїнств. Дотримання епітимії мало контролюватися після одержання судового рішення єпархіальним управлінням. Припинялася вона після досягнення мети способом читання спеціальної молитви священиком.

Затримання особи, яка вчинила злочин. Укладачі Прав розробили систему норм, спрямованих на регулювання й охорону відносин, пов'язаних із

обмеженням свободи злочинців способом їх затримання. Варто звернути увагу, що в Гетьманщині ініціативу щодо притягнення винних до відповідальності мали потерпілі особи. Лише у разі вчинення кимось „загальної шкоди... такого в суд для допиту можна [було] взяти і затримати, поки не виправдається або поруки не забезпечить в тому, що може очистити себе правильними доказами“ (п. 3 арт. 3 гл. 7 Прав). Більше того, відповідно до положень артикула 2 глави 4 Прав „ніякого шляхтича і військового звання людину, в належний суд не викликаного і правовими доказами не звинуваченого, ніякий уряд арештовувати (крім важливих державних і кримінальних справ) не [міг]“.

Важливою складовою цієї системи стали норми, що містили умови затримання осіб, котрі вчинили злочини. Вони стали гарантією незастосування покарання до осіб, які правомірно здійснювали ці функції. Наприклад, у пункті 6 артикула 7 глави 3 Прав зазначено: „Якби хто... зрадника втікаючого ловив, і не маючи можливості наздогнати його вбив, або, піймавши живим, до государя, чи до суду государевого привів, такий не лише за вбивство, честі своєї, шкоди і покарання ніякого не понесе, а навпаки, милості государевої буде гідний“.

Класичний приклад правомірного затримання злочинця на місці вчинення злочину укладачі Прав описали в пункті 1 артикула 18 глави 24: „Хто злодія на самій злодійській справі у домі своєму застане, або на шляху чи в лісі гонитися за ним буде, або за чийм позовом в суд прибудуть, на кого прямі докази у злодійстві будуть, а той злодій позивачеві чи слугам його, або посланим від уряду не давав можливості затримати себе, в такому випадку цього злодія, якщо інакше не можна затримати, коли приб'ють або поранять... [але він] не давався взяти себе і буде вбитий, за те той хто поранить або вб'є ніякій вині і виплатам не підлягає“.

Необхідна оборона. Цей кримінально-правовий інститут посів у Правах одне з найважливіших місць, що підтверджує факт визнання в суспільстві його соціальної і юридичної цінності. Автори проекту в пункті 2 артикула 12 глави 7 зазначили: „Якщо хтось з судимих або інших людей [які до суду] прийшли, свавільно поступаючи, в суді, або в іншому управлінському органі, керівникові чи судовій персоні, дорікаючи словом причину дали, або рукою зачепили і початок для сварки і бійки дали, а той би, охороняючи своє здоров'я і життя, такого свавільця поранить чи вбити вимушений був, такий суддя або хто інший з судових персон, правильним у своїй невинності виправданням і доказами себе очистить, ніякому штрафові і покаранню не підлягатиме“. Ще детальніше це правове положення було сформульоване в пункті 1 артикулу 28 глави 20 Прав, у якому вказано: „Коли б хто умисно з п'янства, з чванства чи іншого злого умислу в будинку чи в квартирі, на вулиці, на шляху чи в іншому місці зачепивши когось, почав з ним битися, а той, захищаючи своє здоров'я вбив зачинщика бійки... при тому були і бачили [люди], що таке вбивство не умисно, а в обороні сталося... від страти смертної і від виплат за голову і від всякого [іншого] покарання вільний буде“. Аналогічно було виписане положення щодо необхідної оборони, яке міститься в пункті 1 артикула 31 глави 20: „Коли б хто на чий будинок або на квартиру насильно наїхав або напав, а господар дому та

постоялець, який у домі його буде знаходитись, насильника і помічників його, захищаючи життя і здоров'я своє, убив... чи поранив... ніякій страті не підлягає, також за голову, за рани і за збитки платити не повинен буде“.

Проте найбільш важливими були новели артикула 34 глави 20 Прав, що стосувалися умов необхідної оборони та перевищення її меж. Звертаючись до майбутніх правокористувачів і правозастосовників, укладачі Прав у пункті 1 названого артикула зазначали, що потрібно відрізнити насильний напад „один від іншого“, „хоч всякий захист свого життя є потрібним, проте у тому потрібно дотримуватись міри, а саме: щоб оборона була рівною, відповідала нападу, той, на кого нападають, таким чином має обороняти себе, яким на нього нападають: якщо зі зброєю нападуть, то зброєю боронити себе, якщо ж без зброї, то і опір чинити без зброї. Проте від ручного бою, якщо нападник сильнішим видався, то той хто обороняється має право себе і зброєю обороняти, а в страху можливої смерті, якщо така загроза є обґрунтованою, то немає значення чим нападника зупинити (збити) можливо“. Отже, із цих положень випливає, що: оборона могла здійснюватися особою лише в момент насильницького нападу на неї іншої людини; для охорони власного здоров'я і життя; лише стосовно тієї особи, яка вчиняла напад, і не повинна була завдавати шкоди третім особам; засоби і способи оборони мали бути співмірними із засобами і способами нападу; у разі, якщо особа, на яку вчинено напад, відчула, що її дії є явно недостатніми для захисту свого здоров'я і життя, що їй загрожує смерть, то вона мала право обрати той засіб і спосіб, який забезпечив би їх збереження, у тому числі діяти на випередження (п. 1, 3 арт. 34 гл. 20 Прав).

Щоб уникнути покарання, той, хто застосував заходи необхідної оборони, мав виконати визначені у Правах процедурні дії щодо повідомлення людей про факт позбавлення життя чи каліцтво нападника. Для цього було необхідно з'явитися до суду і подати правильні та достовірні докази на своє виправдання, скласти присягу, тим самим підтвердивши, що іншим способом врятувати своє життя він не мав можливості.

Ставлення до психічно хворих людей. Кодифікаційна комісія, як для першої половини XVIII ст., на нашу думку, доволі досконало розробила правила поведінки з психічно хворими людьми. Крім того, вона сформулювала низку імперативних норм, якими врегулювала особливості відносин у разі вчинення психічно хворими людьми дій, котрі в державі визнавалися незаконними. Наприклад, у пункті 6 артикула 5 глави 3 Прав визначено, що у випадку, коли хтось буде називати певних осіб бунтівниками чи зрадниками, а при перевірці це не підтвердиться, то якщо така людина зробить це „від позбавлення розуму“, а не удавано і в названому згрішить, то у вину їй того не можна ставити, а потрібно утримувати, як у главі 20 в артикулі 44 в пункті 2“ постановлено. У вказаному положенні Прав зазначено: „Людей, позбавлених розуму і природних дурнів, які час від часу когось б'ють, ранять, а інколи й убивають, якщо вони свої будинки і землі мають, родичі їхні або опікуни, і таких же убогих дивакуватих людей міські та сільські урядники повинні утримувати у надійному ув'язненні під хорошою охороною, а підданих та служників їх пани чи прикажчики таким

самим чином утримувати мають, а якщо вони таких позбавлених розуму в ув'язненні не тримали, а ті кому-небудь нанесли поранення або когось убили, то за таку халатність урядники, опікуни або пани потерпілим за рани або за голову убитого згідно з станом його зобов'язані винагородити їх у рівних частинах з власного майна та майна тієї нерозумної людини, а якщо у такої людини маєтку немає, то вони самі з свого маєтку повинні виплатити винагороду. Якщо ж позбавлені розуму, втікши з ув'язнення, образять когось або нанесуть поранення чи вб'ють, то за такий злочин ніхто винагороди платити не буде, але з маєтку такої позбавленої розуму людини на користь потерпілого стягується винагорода і, крім того, позбавленого розуму, який має майно чи не має, не караючи за вчинене вбивство смертю, тримати у внутрішній тюрмі один рік і шість тижнів або менше на угляд суду, а за поранення – в легшому ув'язненні належить утримувати півроку“.

Були кодифікованими також умови поведінки з психічно хворими особами, які, одужавши, повторно вчинили вбивство, після чого було встановлено, що хвороба до них повернулася (п. 3, 4 арт. 44 гл. 20 Прав). Пропонувалося притягувати до відповідальності також осіб, які умисно підбурили людину, позбавлену розуму або нерозумну від природи, вчинити вбивство або заподіяти шкоду здоров'ю певної особи, озброївши хворого рушницею чи іншим знаряддям (п. 5 арт. 44 гл. 20 Прав). Вбивство, травмування, що призвело до каліцтва, та заподіяння іншого ушкодження особою у стані безпам'ятства, що трапилося від надлишкового вживання спиртних напоїв, укладачі Прав вважали „прямим випадковим, а не умисним“, а тому смертна кара та інші покарання, передбачені за такі злочини, до п'яниць могли не застосовуватися (п. 9 арт. 44 гл. 20 Прав).

Заборонялося засуджувати до смертної кари осіб, які когось убили чи покалічили, перебуваючи у стані безпам'ятства, спричиненому „гарячкою“ (п. 6 арт. 44 гл. 20 Прав), а також тих, хто вбив „виродка чи іншу потвору“, подібну до тварини, що народилася від жінки (п. 8 арт. 44 гл. 20 Прав). Варто звернути увагу також на те, що психічно хворі люди та особи, нерозумні від природи, не допускалися до суду як свідки у будь-якій справі (п. 8 арт. 16 гл. 8 Прав).

Погляди на вік людини, з якого вона могла притягуватися до відповідальності. Доволі чітко укладачі Прав визначили принципи притягнення до відповідальності неповнолітніх, малолітніх та престарілих людей у разі вчинення ними будь-яких злочинів, закріпивши їх у пункті 7 артикула 44 глави 20. Зокрема, діти чоловічої статі, які досягли віку 16 років, а жіночої – 13 років, та ті, що були меншими за віком, якщо вони когось вбили, поранили або вчинили будь-який інший злочин, за який повнолітнім могла бути призначена смертна кара, від такого покарання звільнялися, проте відповідальність несли їх батьки чи опікуни. Так, за вбивство, поранення чи заподіяння образи батьки зі свого майна, а опікуни – з частини маєстату, що належав правопорушнику, зобов'язані були здійснити певні компенсаційні виплати відповідно до соціального статусу потерпілих. Крім того, неповнолітніх злочинців суд повинен був покарати на свій розсуд. Таким же чином рекомендувалося чинити й у

випадках, якщо суб'єктами вчинення злочинів були престарілі особи, „котрі від глибокої старості перейшли на дитячий розум і подібну дітям поведінку“, проте до них не можна було застосовувати будь-яке покарання.

Вікова категорія неповнолітніх (16 та 13 років) зустрічається і в інших положеннях Прав. Наприклад, в статті 10 глави 24 зазначено: „Недорослі чоловічої статі не вище 16, а жіночої статі – 13 років хоч піймані і перед судом викриті будуть речовими доказами, за малоліття своє в руки ката віддаватися не повинні, а за збитки, нанесені ними, батько або мати, родичі чи опікуни їхні з частини майна, належного таким дітям, належні потерпілим платежі у подвійному розмірі мають здійснити. А якщо за бідністю не буде чим платити, то віддавати таких [дітей] на вислугу тому, кому збитки нанесені..., а по виплаті або вислузі той злочин, хоч і неодноразово був би вчинений під час неповноліття, їх честі у подальшому шкодити не буде“.

Види покарань та способи їх виконання. У Правах укладачі заклали систему видів покарань, які охоплювалися такими класифікаційними групами: позбавляючі життя (смертна кара), травмувальні, болісні, пов'язані з позбавленням або обмеженням свободи, позбавляючі доброго імені, еквівалентні та компенсаторні. Смертна кара мала виконуватися такими способами: повішення (арт. 23 гл. 24); відрубання голови (п. 3 арт. 5 гл. 2, п. 7 арт. 2 гл. 3); четвертування (п. 5, 8 арт. 2 гл. 3, п. 2 арт. 2, п. 1 арт. 7 гл. 20); спалення живцем (арт. 1–5 гл. 2, арт. 2 гл. 3); жорстоке катування, після якого винного страчували (п. 3, арт. 2 гл. 3); закопування жінки у землю по шию до настання смерті (п. 1 арт. 7 гл. 20). До травмувальних належали такі покарання: відрубання руки (п. 1 арт. 2, п. 1, 2 арт. 8 гл. 20); відрізання вух, носа (арт. 8 гл. 23). Болісні покарання виконувалися способом завдання певної кількості ударів по тілу злочинця (арт. 1, 2, 5 гл. 2, п. 2 арт. 11 гл. 5). Особу, засуджену до позбавлення або обмеження свободи, могли ув'язнювати в тюрмі або внутрішній тюрмі на певний строк: 6 місяців, 1 рік 6 місяців (арт. 5 гл. 2, п. 4 арт. 1 гл. 20), утримувати під арештом протягом 6 тижнів, 1 року і 6 тижнів (арт. 6 гл. 2, п. 2 арт. 15 гл. 5), або відправити у заслання на певний строк чи назавжди (арт. 4, 5 гл. 2). Позбавлення правопорушника честі здійснювалося способом шельмування (арт. 1, 2, 4 гл. 2) та позбавлення доброго імені (п. 2, 8 арт. 2 гл. 3), чину, тобто посади, звання (п. 2 арт. 11 гл. 5), вигнання з міста (арт. 8 гл. 23). Еквівалентні покарання, що полягали у поверненні потерпілому незаконно вилученого у нього майна (пшениці, коней, биків) в натуральному вигляді з нав'язкою у подвійному розмірі кількості, передбачалися в пункті 1 статті 18 глави 17 Прав. Проте найбільш поширеними були компенсаторні покарання. Вони призначалися у виді конфіскації матеріальних цінностей (позбавлення маєтку тощо) (арт. 4 гл. 2, п. 7, 8 арт. 2 гл. 3); стягнення штрафу „за голову“ (п. 1 арт. 12 гл. 7, п. 3 арт. 21 гл. 20), за поранення (п. 1 арт. 12 гл. 7), за убивство тварин та інші збитки (п. 1 арт. 19 гл. 5), за насилля (вирубання лісу, пошкодження або знищення борти, бджіл тощо) (п. 1, 2 арт. 1, п. 1, 2 арт. 5 гл. 20) тощо.

У Правах вперше згадується такий вид покарання, як „політична смерть“, що мав призначатися еретикам і розкольникам (п. 3 арт. 4 гл. 2), чаклунам і

чарівникам (п. 2 арт. 5 гл. 2) тощо. У випадках, визначених у Правах, держава мала вдаватися також до церковного впливу на злочинців, який передбачав їх духовне виправлення (п. 4 арт. 3 гл. 2, п. 3 арт. 5 гл. 20).

Строки давності притягнення до відповідальності за окремі види злочинів. Розуміючи значення своєчасного виявлення злочинів та осіб, які їх вчиняють, для вирішення питань справедливого покарання винних і компенсації збитків, завданих потерпілим, укладачі Прав, використовуючи досвід кодифікації Статуту, визначили в статті 18 глави 9 строки, протягом яких потерпілі могли звертатися до компетентних органів з клопотанням про притягнення винних до відповідальності, та ставити інші питання, пов'язані з цими правовідносинами.

Так, у випадку вбивства, крадіжки, насильницького нападу на будинок, у якому когось було убито, поранено, нападу на церкву, зґвалтування дівчат, жінок, розбою, підпалу та інших злочинів, за які могло призначатися покарання у виді смертної кари, зацікавлена особа мала право звертатися з позовом про притягнення винного до відповідальності та стягнення відшкодування за заподіяні збитки одразу після вчинення злочину. Проте, якщо вона цього не зробила без поважних причин протягом трьох років, хоч злочинець був їй відомий, то повинна була „вже вічно мовчати“.

Поважними причинами, наявність яких давала можливість зацікавленим особам звертатися до суду з клопотанням про притягнення винного до відповідальності в період до 10 років з моменту вчинення злочину, були такі: неповноліття спадкоємців або родичів, які мали право „шукати правду“; перебування осіб, зацікавлених у притягненні винного до відповідальності, на царській службі, в інших державах на навчанні, „з посилками“ або у власних справах; відсутність у зацікавлених осіб відомостей про те, хто вчинив злочин, в час, коли вони були ще неповнолітніми або перебували в „чужих землях“, що не дало їм можливості звернутися вчасно з позовом до відповідних органів.

У випадках, коли зацікавлені особи не звернулися з позовом протягом 10 років, суд зобов'язаний був застосувати щодо злочинця норми статті 51 глави 20 Прав. У ньому зазначалося, якщо особа, яка скоїла вбивство чи інший злочин, не була спіймана на місці правопорушення, а переховувалась або, будучи спійманою і засудженою до смертної кари, втекла, то з її майна позивачу повинні виплатити у подвійному розмірі штраф „за голову“ та інші стягнення.

Якщо ж вказаний злочинець прожив на свободі 10 років і за цей період не вчинив нових злочинів, поведився позитивно, а пізніше сам з'явився, то, на думку укладачів Прав, його не можна позбавляти життя. Таку особу за рішенням суду необхідно направляти „на якийсь час“ відбувати епітимію до монастиря. У випадку, якщо засудженого за вбивство, який втік, спіймають до спливання 10-річного строку перебування на свободі або він сам повернеться, то вирок щодо нього повинен виконуватися у загальному порядку, а питання давності вбивства, насилля та відшкодування заподіяних збитків мали вирішувати відповідно до положень статті 18 глави 9 Прав.

Принципи кримінального права. Детальний аналіз положень Прав дав можливість дійти висновку, що члени Кодифікаційної комісії у своїй

законотворчій діяльності в деталях дотримувалися принципів розбудови кримінально-правових норм та їх інститутів. Практично всі норми Прав мають структуру і зміст, що відповідають їх призначенню у процесі реалізації завдань кримінально-правової охорони відносин, що функціонували в Гетьманщині першої половини XVIII ст. Система кримінально-правових норм була настільки розгалуженою, що практично охоплювала усі найважливіші відносини, які потребували охорони. Доволі ґрунтовно було розроблено й унормовано також систему видів покарань. У зв'язку з цим кримінально-правові норми, запропоновані суспільству, у сукупності з кримінально-процесуальним механізмом та якісно підготовленим апаратом професійних службовців могли забезпечити в державі *законність, невідворотність покарання злочинців, індивідуалізацію покарання кожного залежно від його віку, ролі у вчиненні протиправних дій та наслідків, які наставали у результаті їх здійснення*. Обґрунтованість цієї тези, крім іншого, в концентрованій формі підтверджується змістом артикула 5 глави 9 Прав, у якому був закріплений один із основоположних принципів кримінального права – *принцип особистої відповідальності за вчинений злочин*. У ньому стверджувалося: „Ніхто за чужий злочин, якщо в нього не буде спільників... не повинен бути судимим, покараним, оштрафованим... невинний за іншого винного, бо це закон Божий і сама справедливість забороняють. Кожний сам за себе і за своє злодіяння відповідати і терпіти зобов'язаний“. Варто звернути увагу, що і в цій частині Прав відчувається їх тісний зв'язок зі змістом Статуту та Святим Письмом.

Попри те, що проект Прав був доволі якісно розроблений, після 1743 р., протягом 100 років, він так і не був затверджений жодним із російських імператорів, котрі на той час вже твердо стали на шлях поступової односторонньої ліквідації української автономії та національних прав і свобод українського народу, закріплених у положеннях Переяславської військово-політичної угоди 1654 р. Крім інших даних ця теза підтверджується також положеннями постанови Катерини II, що була оголошена князю О.О. Вяземському при вступі його на посаду генерал-губернатора в 1764 р., а саме: „Треба викоренити звихнену думку (українців), за якою вони вважають себе окремим народом, іншим від тутешнього (московського). Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія є провінціями... Ці провінції, а також Смоленську треба найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б дивитись, неначе вовки на ліс... Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів зникли...“ [1, С. 248].

Список використаних джерел:

1. Даниленко О. В. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / за заг. ред. А. П. Коцура, Н.В. Терес. – Київ; Чернівці : Книги – XXI, 2008. 1100 с.
2. Ісаєв Д. В. Атлас історії України. – Київ : ДНВП „Картографія“, 2012. 152 с.

3. Кралюк П. М., Пасічник І. Д., Якубович М. М. Острозька академія в філософській культурі України: моногр. – Острог : Вид. Національного університету „Острозька академія“, 2014. 482 с.

4. Левицький С. А. Трагедия свободы : избранные произведения. Москва : Астрель, 2008. 992 с.

5. Падох Я. Боротьба України-Гетьманщини за незалежне судівництво. *Правничий вісник : Журнал Товариства українських правників у Залучених державах Північної Америки*. Нью-Йорк, 1955, червень. С.21–26.

6. Падох Я. Нарис історії українського карного права. – Мюнхен : „Молоде життя“, 1951. 131 с.

ФОРМИ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

а) Основні форми сучасного наукового пізнання та їх сутність

Усі суб'єкти сучасної наукової діяльності спрямовують свої інтелектуальні зусилля та організаційні повноваження на пізнання світу і його елементів, зокрема й людського суспільства, через такі загальновідомі форми, як проблема, гіпотеза, теорія. В наукознавстві під терміном „проблема“ прийнято розуміти форму пізнання, змістом якої є те, що ще не пізнане людиною, але що потрібно пізнати. Фактично це знання про незнане питання, яке виникає під час пізнання і вимагає відповіді за двома пунктами: 1) постановка проблеми, 2) шлях її вирішення [3, С. 86].

Розуміння дослідниками своїх цілей у конкретному науковому пошуку практично завжди розпочинається з *усвідомлення проблеми*, яка має вирішуватись. Незалежно від того, що спонукає дослідника до пошуку – він завжди повинен пам'ятати, що наукова діяльність у будь-якому разі спрямовується на виконання соціально корисних завдань, необхідних суспільству. Під час виконання цих завдань особлива функція покладається на юридичні науки. Адже правові відносини в державі, міждержавні та міжнародні стосунки постійно перебувають у стані динаміки, а тому є потреба в їх емпіричній перевірці, уточненні, модифікації та приведенні до стану, характерного для певних історичних умов суспільного розвитку.

Проте в науці, зокрема кримінально-правовій, часто трапляється так, що вирішення окремих проблем не завжди завершується абсолютним успіхом. Досягнення певного успіху часто вимагає розширення напрямів та методів дослідження. Такі ситуації прийнято називати проблемними, такими, що потребують додаткового осмислення. Вони тривають безперервно, оскільки процес пізнання людиною навколишнього світу та суспільства, їх взаємозв'язків, стосунків, об'єктивних законів існування є перманентним.

Дослідники, як правило, знають, що будь-яка наукова проблема є предметною, оскільки формується на підставі конкретних об'єктів вивчення. Її можна розв'язати лише у разі правильного обрання напряму дослідження та комплексного дослідження разом із дотичними до неї питаннями. Здатність бачити й усвідомлювати сутність комплексу питань, що потребують дослідження, є підтвердженням реальної можливості досягнути позитивного наукового результату. Неправильне або нечітке розуміння наукової проблеми зазвичай призводить до негативних наслідків у її вивченні та розв'язанні. У будь-якому випадку вчений повинен передбачити не лише шляхи, способи дослідження самої проблеми, а й можливості подальшого розпорядження результатами цієї діяльності, особливо на етапі, коли доводиться порівнювати або узгоджувати власні здобутки з даними інших учених, які працюють над цим або ж аналогічним завданням.

Беручись за дослідження певної кримінально-правової проблеми, вчений має передбачити, які конкретні результати будуть свідчити про її розв'язання.

Іншою, більш високою формою пізнання, є *гіпотеза*, яка містить припущення, сформульоване на основі фактів, істинне значення якого не визначене і потребує доказу, оскільки має лише імовірний, а не достовірний характер, що викликає потребу перевірки та обґрунтування [3, С. 86]. Потреба у формуванні гіпотези у дослідника виникає, як правило, в період збирання і первинної обробки емпіричного матеріалу, тобто опису вільних і експериментальних даних, їх систематизації та класифікації.

Гіпотеза має відповідати певним вимогам. Так, вона формується відповідно до предметної сфери дослідження. Вихідними даними, що є основою для її висунення, є факти, дії, події, які стосуються об'єкта і предмета дослідження. Саме через гіпотезу вони отримують своє пояснення і сприяють виявленню нових фактів та закономірностей, що дають можливість підтвердити або заперечити попередні передбачення, тобто сформувати певний рівень достовірного знання.

Учені Н.М. Кушнарєнко і В.М. Шейко, підтверджуючи імовірнісний характер гіпотези, як і ідеї, стверджують, що вона проходить у своєму розвитку три стадії, а саме: накопичення фактичного матеріалу і висунення на його основі припущень; формулювання гіпотези і обґрунтування на основі припущення прийнятної теорії; перевірка отриманих результатів на практиці і, на її основі, уточнення гіпотези [5, С. 14].

Не кожне передбачення дослідника, не усі його гіпотези можуть бути продуктивними. Щоб отримати позитивні результати від виявлених переважно зовнішніх зв'язків і закономірностей, передбачуваних гіпотезою, необхідно правильно дослідити на емпіричному рівні та відібрати найбільш обґрунтовані вихідні дані, які буде покладено в основу гіпотетичних висновків. Ці дані в перспективі, будучи підтвердженими, стануть достовірним знанням і створять умови для висновків теоретичного характеру.

Лише *теорія як найбільш розвинута форма наукового пізнання* дає цілісне, системне, достовірне відображення закономірних і суттєвих зв'язків певної сфери діяльності. Теоретичний спосіб пізнання, відображаючи явища і процеси з боку їх універсальних внутрішніх зв'язків і закономірностей, що розкриваються за допомогою раціональної обробки емпіричних даних, дає змогу сформулювати не лише наукові проблеми, гіпотези, а й теорії. Найважливішим завданням цього способу пізнання є досягнення істини.

Відомий наукознавець І. Г. Герасимов, аналізуючи вихідні пізнавальні завдання у науковому дослідженні, погоджуючись із тим, що в науці історично розроблені та визнаються два основних способи пізнання – емпіричний і теоретичний, обґрунтовано зазначив, що кожному з них відповідає певна група однойменних пізнавальних завдань. Так, до групи емпіричних пізнавальних завдань він відніс: встановлення, уточнення і класифікація фактів, що належать до досліджуваної предметної галузі, їх якісних і кількісних характеристик, а також залежностей, які можна емпірично спостерігати; вивчення конкретних

умов і сфери дії залежностей, сформульованих у вигляді закону або принципу, а водночас і сфери дії тих теорій, у яких ці принципи і закони узгоджені й отримали пояснення; розроблення і використання точних способів описання фактів та залежностей; емпірична перевірка законів, теорій, гіпотез, моделей; встановлення реальності тих або інших передбачуваних об'єктів, явищ тощо.

Названі емпіричні пізнавальні завдання ґрунтуються на практичній діяльності дослідників. Для їх вирішення в науці розроблено матеріальні засоби та емпіричні методи пізнання, до яких належать спостереження, вимірювання, експеримент, аналіз, синтез тощо.

Вид теоретичних пізнавальних завдань систематично змінюється разом із розвитком і уточненням системи знань, суспільних відносин, явищ та ін. Але цей вид завдань має важливі загальні ознаки. Зокрема науковці відносять до них такі: завдання, спрямовані на виявлення і вивчення конкретних причин, зв'язків, залежностей, взаємовідносин, процесів, які дають змогу пояснити факти, а тому у вирішенні теоретичних завдань, як і емпіричних, учені оперують реальними об'єктами. У вирішенні цього виду пізнавальних завдань дослідник завжди виходить за межі характеристик, які він безпосередньо спостерігає, оскільки йому необхідно висувати й обґрунтовувати гіпотези щодо конкретних причин, процесів, механізмів, які дають можливість пояснити встановлені факти. Вчений формулює теоретичні завдання у спосіб, який дає змогу емпірично перевіряти їх за допомогою конкретних фактів. Це правило однаково стосується як закону, під яким у науці розуміють внутрішній суттєвий зв'язок явищ, що зумовлює їх послідовний розвиток, так і теорії та гіпотези.

Теоретичні пізнавальні завдання передбачають розв'язання складних проблем, до яких І.Г. Герасимов відніс: віднайдення й обґрунтування причин досліджуваних явищ (змін, ефектів, процесів тощо); формулювання відкритих і вивчених залежностей та взаємозалежностей у вигляді законів і принципів; висунення теорії, формулювання й обґрунтування гіпотези; формулювання, обґрунтування і критичний аналіз наукової проблеми; віднайдення або отримання необхідних висновків із сформульованих гіпотез, теорій, законів, принципів; розроблення програми досліджень, нового напрямку наукового пошуку тощо.

У вирішенні теоретичних пізнавальних завдань важливу роль відіграють логічні методи пізнання, до яких прийнято відносити аналіз, синтез, аналогію, моделювання, метод сходження від абстрактного до конкретного тощо [1, С. 120–122].

Варто зазначити, що наукознавці виокремлюють ще й третю групу пізнавальних завдань, які зазвичай називають конструктивними. Їх можна використовувати у різних галузях науки, але на цьому етапі розвитку їх застосовують переважно у сфері науково-технічної діяльності. Що стосується юридичних наук, то, на нашу думку, конструктивні пізнавальні завдання найчастіше можуть вирішуватись у криміналістиці та судовій експертизі.

Доволі неординарними є погляди на науку і застосування вченими методологій наукових пошуків зарубіжними вченими, аналіз яких здійснив

В. В. Речицький. Абсолютно обґрунтовано стверджуючи, що у значній частині сутність науки визначається якістю залучених до дослідження вчених, навряд чи можна погодитися з його дуже сміливою тезою, що наука є такою, яким є світ, що нею пізнається. На нашу думку, здебільшого так можна було б оцінювати науку, якби людина досконало вивчила і зрозуміла не лише навколишній світ природи, а й світ людини та її суспільства. Поки що, вважаємо, ми можемо говорити про співмірність науки зі світом лише у тій частині, що нею достовірно пізнана. Незаперечною є описана В. В. Речицьким теза Н. Лумана щодо персональної репутації дослідників у частині визнання критеріїв істини [4, С. 377–380]. Але, вважаємо, завжди потрібно пам'ятати, що методи дослідження ніколи не обмежували і не можуть обмежувати науковий дух дослідника. Саме завдяки науковому духу вчених створюються методи дослідження, за допомогою яких інтуїтивні, тобто неусвідомлені відчуття, що наштовхують дослідника на правильні дії, перевіряються, після чого обґрунтовано визнаються або заперечуються як позитивний науковий результат. Учені завжди мають можливість обрати найбільш результативні методи розв'язання завдань їх наукового пошуку, а тому потреби чинити „аморально, щоб врятувати мораль“ у науковців немає, тим паче, володіючи достатніми знаннями про реальну сутність аморального у науці.

Широкий спектр знань, здобутих людством у сфері наукової творчості, її логіку, особливості і форми проявів у факторах пошукової діяльності, неординарні проблеми, їх джерела, підходи до вирішення та інше доволі досконало описав А. С. Майданов. Зафіксований ним досвід буде корисним також для вчених-криміналістів [2, С. 25].

Список використаних джерел до пункту а:

1. Герасимов И. Г. Структура научного исследования: философский анализ познавательной деятельности в науке. Москва: Мысль, 1985. 215 с.
2. Майданов А. С. Методология научного творчества. Второе изд. Москва: Книжный дом „Либроком“ 2012. 512 с.
3. Охріменко О. Г. Фундаментальні філософські проблеми. Київ: Парапан, 2002. 112 с.
4. Речицький В. В. Символическая реальность и право. Львов: ВНТЛ – Классика, 2007. 732 с.
5. Шейко В. М. Кушнарченко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності. : вид. 3-тє, стер. Київ : Знання – Прес, 2003. 295 с.

б) *Методологія та методи сучасного наукового дослідження кримінально-правових явищ*

Виконання основного завдання науки кримінального права – виявлення об'єктивних законів функціонування суспільних і правових відносин, що підлягають регулюванню та охороні нормами кримінально-правового законодавства, може бути досягнуте лише у разі використання науково обґрунтованих методів дослідження, тобто системи способів дослідження

проблем, які виникають у сфері суспільних, зокрема кримінально-правових, відносин, кінцевою метою застосування яких є досягнення істини.

Український учений-юрист П.М. Рабінович зазначив, що система підходів, методів і способів наукового дослідження, теоретичні засади їх використання при вивченні державно-правових явищ становлять методологію юридичної науки. Він стверджує, що основою методології юридичної науки є філософсько-світоглядні підходи до дослідження: загальнонаукові та спеціальні методи їх проведення. До першої групи він відніс матеріалістичний та ідеалістичний, діалектичний та метафізичний підходи до виконання наукових завдань, унаслідок реалізації яких визнаються чи заперечуються об'єктивні соціальні, зокрема державно-правові, закономірності та можливості, здобуваються істинні знання про них. У другій групі науковець об'єднав загальнонаукові методи, тобто такі, що використовуються в усіх науках або більшості наук. До них він відніс такі методи: структурний, функціональний, сходження від абстрактного до конкретного; формально-логічні процедури – аналіз, синтез, а також групові методи, тобто ті, що застосовуються лише у певних групах наук, наприклад, у суспільствознавчих. Одним із таких методів він назвав метод конкретно-соціологічного дослідження. До третьої групи спеціальних методів учений відніс методи, прийняті для дослідження предмета однієї науки. Найпоширенішим у юридичній науці автор назвав метод з'ясування (тлумачення) юридичних норм та спеціальні прийоми узагальнення юридичної практики.

Дослідницькі методи П.М. Рабінович умовно класифікував, як він стверджує, умовно на дві групи: емпіричні (виявлення, збирання, фіксування, систематизування інформації про досліджувані факти і явища) та теоретичні (тлумачення, пояснення зібраних даних, побудова понять, концепцій, прогнозів тощо) [11, С. 618, 619].

Розуміння науковцями важливості правильного застосування методів наукового пошуку є вкрай необхідним. Адже недосконале знання методології й методів наукового пізнання соціальних, зокрема правових, відносин не сприяє своєчасному виявленню проблемних явищ, що підлягають науково обґрунтованому регулюванню або охороні. Більше того, вчені, досліджуючи сучасні проблеми правового характеру, як правило, уникають вивчення історії їх виникнення та розвитку, забуваючи, що „нічого нового під Сонцем немає“. Наукознавці Н.М. Кушнарєнко та В.М. Шейко стверджують, що життя висуває перед людиною, зокрема перед науковцями, „конкретні завдання, однак часто не відразу знаходяться продуктивні ідеї їх вирішення. У такому випадку на допомогу приходять здатність дослідника проаналізувати ідеї, погляди попередників, запропонувати новий, зовсім незвичний аспект розгляду завдання, яке протягом тривалого часу не могли вирішити при загальному підході до справи. Вивчення історичного досвіду, визначення етапів становлення, розвитку об'єкта дослідження та ідеї від часу виникнення до стадії вирішення завдання значно збагачує наукове дослідження, свідчить про достовірність його результатів і висновків, підтверджує наукову об'єктивність і компетентність дослідника“ [13, С. 55]. Саме досягненню такої мети мають слугувати методи

наукового дослідження, якими вчені мають досконало володіти, достовірно знаючи їх можливості.

Провідні представники національних і зарубіжних вищих навчальних закладів, які досліджують питання науки кримінального права, найчастіше рекомендують використовувати такі методи: системно-структурний, догматичний, порівняльно-правовий, історичний, діалектичний, соціологічний, статистичний. Проведене нами дослідження підтверджує реальний стан застосування українськими вченими певних методів наукового дослідження [7, С. 335–337]. Зокрема, нами встановлено, що *системно-структурний метод* (або системного аналізу) найчастіше використовується дослідниками кримінально-правових проблем. У загальній кількості виявлених застосувань методів (352) він посідає перше рейтингове місце, сягнувши 15,62 %. Його використовували у 55 дисертаціях із 60 досліджених, у тому числі 27 (49,09 %) – у кандидатських і 28 (50,90 %) – у докторських.

Сутність цього методу передбачає комплексне дослідження кримінально-правових проблем як явищ, що стосуються і впливають на цілісну систему цієї галузі права. На нашу думку, В.І. Антипов найбільш чітко описав цей метод, визначивши чотири його рівні. До вищого з них він відніс вивчення кримінального законодавства як галузі, що має спільні ознаки з іншими галузями права, а також ті, що відрізняють його від них; до другого рівня – вивчення проблем кримінального права крізь призму Загальної й Особливої частин, виявляючи їх взаємні зв'язки, вплив норм Загальної частини на процес застосування статей Особливої частини; третій рівень системно-структурного методу передбачає врахування, що кожна з вказаних частин складається з розділів, які мають власну ієрархію і впливають одна на одну; до четвертого рівня взаємозв'язків окремих норм у межах одного розділу так і тих, що розташовані у різних розділах і навіть у різних частинах Кримінального кодексу. Застосування системно-структурного методу забезпечує можливість виявлення суперечностей між нормами, що перебувають у різних підрозділах кодифікованого акта, прогалін, які можуть з'явитись у законі, та інших недоліків [1, С. 15–16].

В основу *догматичного* (або юридичного, формально-логічного, граматичного, синтаксичного, герменевтичного, логічно-структурного – за Ю. В. Голіком [3, С. 34] і П. С. Матишевським [8, С. 30–31], логіко-семантичного, логіко-юридичного – за даними інших авторів) *методу* покладено правила формальної логіки і граматики, що застосовуються під час систематизації кримінально-правових законів, визначення змісту певних юридичних термінів, тлумачення кримінально-правових норм та практики їх застосування. Зокрема, Ю. В. Голік стверджує, що це один із найдавніших методів пізнання. З такою думкою не можна не погодитись, адже український вчений-криміналіст О. Ф. Кістяківський описав його в своєму Елементарному підручнику загального кримінального права ще в ХІХ ст. [6, С. 30]. На думку Ю. В. Голіка, всі інші методи у відповідному розумінні походять від догматичного. Посилаючись на праці М.С. Таганцева, він звернув увагу на те, що

в період активного оновлення законодавства роль цього методу дослідження зростає як ніколи. Ми ж вважаємо, що цей метод, дійсно, є класичним і комплексним, а тому не варто забувати його власну назву, штучно присвоюючи йому, як і деяким іншим методам, дріб'язковіші назви. Серед методів, використаних українськими вченими, праці яких ми вивчали, догматичний посів друге місце за частотою вживання. Його застосовували у 53 дисертаціях (15,05 %), у тому числі 32 (60,37 %) – у кандидатських і 21 (39,62 %) – у докторських.

Порівняльно-правовий метод (порівняльного правознавства, компаративістський – за М. І. Бажановим [2, С. 14] і Ю. В. Голіком) використовується, як правило, для порівняння національного кримінального законодавства з нормами та інститутами схожої галузі права зарубіжних країн. Проте Ю. В. Голік, на нашу думку, обґрунтовано стверджує, що компаративістський аспект є лише однією стороною методу порівняльного правознавства. Важливим аспектом цього методу є також порівняння норм та інститутів кримінального права з інститутами та їх нормами інших галузей права. Він вважає, що активне використання цього методу сприяє тенденції розвитку національного кримінального права і його підтриманню на сучасному світовому рівні [3, С. 35]. За нашими даними, цей метод у дослідженнях українських учених-криміналістів посідає третє рейтингове місце. Його використали у 51 дисертаційному дослідженні, що становить 14,48 % від загальної кількості застосувань методів, у тому числі 29 (56,86 %) – у кандидатських і 22 (43,13 %) – у докторських дисертаціях.

На нашу думку, серед науковців-криміналістів України порівняльний метод найбільш ефективно використали доктори юридичних наук А. В. Савченко та М. І. Хавронюк. Так, А. В. Савченко першим в Україні здійснив комплексне і системне порівняльно-правове дослідження основних положень кримінального законодавства України та США, сформувавши судження, висновки і пропозиції, важливі як для розвитку теорії кримінального права, так і для юридичної практики. Він уперше з метою обґрунтування предмета дослідження і конкретизації сфери порівняльного аналізу виробив так звані „конвертовані“ критерії у кримінальному законодавстві України та США, до яких застосував такий підхід: „...проблемне положення кримінального законодавства України для з'ясування сутності та пошуку можливих шляхів удосконалення національних кримінально-правових норм порівнюється крізь призму доктрини і судової практики з відповідною конструкцією кримінального законодавства США, для з'ясування сутності та пошуку можливих шляхів удосконалення національних кримінально-правових норм відтак вирізнено формулу пізнання: „кримінальне законодавство України“ → „федеральне кримінальне законодавство США“ → „кримінальне законодавство України“)“. Вчений дійшов висновку, що кримінально-правові порівняльні дослідження мають ґрунтуватися на методологічному плюралізмі, що передбачає одночасне використання загальнонаукових і приватнонаукових методів у їх сукупності. Запропоноване ним порівняльне дослідження є бінарним, тобто таким, що порівнює дві системи

кримінального законодавства, та макро- і водночас мікрорівневим. У першому випадку воно є загальнотеоретичним, глобальним і системним. У другому – емпіричним, прикладним і практичним, а також аналітичним, із відповідними авторськими висновками.

За допомогою порівняльного методу автор дійшов висновку, що для кримінально-правових норм США властивим є суттєвий міжнародний і мотивувальний вплив на кримінально-правову політику інших держав, зокрема. На його переконання, запровадження щодо України санкцій американського уряду з приводу незадовільного внутрішнього стану протидії злочинам у сфері інтелектуальної власності, відмиванню грошей і торгівлі людьми посприяло введенню до КК України нових та вдосконаленню чинних норм, що найбільш повно узгодило їх із вимогами міжнародних актів. Більше того, дослідник виявив принципову порівнянність положень кримінального законодавства України та США, незважаючи на те, що вони належать до різних правових сімей. Водночас він виявив, що в американському кримінальному законодавстві взагалі відсутні нормативні визначення поняття злочину, вини та її форм, видів множинності, покарання та деяких інших категорій, а тому вони пояснюються в доктрині та судовій практиці [12, С. 5–10].

М. І. Хавронюк використав порівняльний метод дослідження з метою виявлення загального, схожого, відмінного та унікального у кримінальному законодавстві України та окремих країн континентальної Європи (Австрії, Бельгії, Білорусі, Голландії, Данії, Естонії, Іспанії, Латвії, Литви, Німеччини, Норвегії, Польщі, Росії, Фінляндії, Франції, Швейцарії, Швеції тощо), в їх юридичній практиці та положеннях юридичної теорії. За допомогою цього методу він визначив схожі та відмінні ознаки КК України та більшості держав Європи, що мають закономірний характер. Схожість, за його даними, стосується структури Загальної й Особливої частин кодексів цих держав, змісту багатьох інститутів та інших положень кримінального права, що свідчить про розвиток у них кримінального законодавства під впливом однакових факторів політичного, економічного, соціального, культурного, правового характеру, спільного регулювання суспільних відносин відповідними актами міжнародного і загальноєвропейського законодавства та взаємних запозичень. Водночас існуюча відмінність у регулюванні тих або інших інститутів в положеннях, на думку дослідника, може розглядатися лише як наслідок впливу на його розвиток специфічних факторів різного характеру, зокрема: національна самобутність у сфері правових звичаїв і традицій, що знайшли відображення в сучасному законодавстві, різні доктринальні й політичні підходи при визначенні окремих питань, різна роль (значення) судової практики при формуванні законодавства.

Порівняльний метод дослідження дав автору можливість довести, що факторами впливу на гармонізацію національного кримінального законодавства європейських держав є: його дуалізм; міжнародне і загальноєвропейське кримінальне законодавство (насамперед створене у межах ООН, Ради Європи і Європейського Союзу), що має характер національного, а також існування положень кримінально-правового характеру у конституціях цих держав, судові

тлумачення кримінального закону Європейським судом з прав людини та національними судами. Він дійшов висновку, що розвиток кримінального права як на українських землях, так і на іншій європейській території завжди відбувався за схожими тенденціями. Тому є підстави прогнозувати, що і в подальшому кримінальне законодавство України та інших держав Європи буде розвиватися паралельно і більш гармонійно в напрямках його подальшої гуманізації та систематизації.

Історичний, або історико-правовий чи генетичний, *метод* усі вчені-криміналісти пов'язують із вивченням проблем кримінального права в історичному розвитку. До речі, і ми досліджуємо розвиток кримінального права (законодавства) та кримінально-правової науки у їх історичному розвитку. Ми вважаємо, що неможливо досконало пізнати сутність правових явищ, а тим паче передбачити їх розвиток на майбутнє, не знаючи їх минулого, у тому числі щодо можливих зв'язків з іншими фундаментальними галузями національного права або правом інших народів. Дослідивши активність застосування історичного методу в наукових пошуках українських учених-криміналістів, ми виявили, що у загальній статистиці він становить 13,06 %, посідаючи четверте місце у рейтингу. У цілому його використали в 46 дисертаціях, у тому числі у 26 (56,52 %) кандидатських та 20 (43,47 %) у докторських.

Діалектичний (філософський) *метод* також доволі широко використовувався вченими-криміналістами у наукових дослідженнях. М. І. Бажанов стверджував, що це загальний метод пізнання, який застосовується в науці кримінального права для пояснення багатьох явищ. На його думку, діалектичний закон про загальний, універсальний зв'язок усіх явищ, на якому ґрунтується названий метод, дає можливість розглядати кримінальне право не як явище, що ні з чим не пов'язане, а простежити його численні зв'язки з соціальними процесами, сутністю держави, співвідношення з іншими галузями права тощо. Більше того, він вважав, що діалектичний закон заперечення – заперечення дає можливість побачити у явищі, що існує, як нові, так і старі елементи, які у ньому залишилися, і в інших умовах постають у новій якості (наприклад, у новій кодифікації містяться положення законів, що існували й у попередньому акті, але виступають вони у новій якості). Такі категорії діалектики, як причина і наслідок, необхідність і випадковість, можливість і дійсність, сутність і явище, зміст і форма, на думку автора використовуються в науці кримінального права при дослідженні питань про причинний зв'язок, вину та її форми, стадії вчинення злочину тощо [2, С. 14]. Схожих поглядів дотримується також В. К. Гришук, який стверджує, що діалектичний метод – це використання законів і категорій діалектики [4, С. 35].

Діалектичний метод у рейтингу практичних застосувань перебуває на п'ятому місці. Його використали у 35 дисертаціях, у тому числі 18 (51,42 %) – у кандидатських і 17 (48,57 %) – у докторських. Зокрема, Н. О. Гуторова стверджує, що, застосувавши діалектичний метод пізнання, який передбачає перехід мислення від конкретного до абстрактного, вона вперше виявила загальні об'єктивні й суб'єктивні ознаки, притаманні всім злочинам проти

державних фінансів, що дало можливість у подальшому через перехід від абстрактного до конкретного вирішувати проблеми кримінальної відповідальності за окремі злочини проти державних фінансів [5, С. 5–6].

Соціологічний (конкретно-соціологічний) *метод* спрямований на дослідження соціальних умов функціонування кримінального закону в суспільстві, обґрунтованості змін, що вносилися до нього, ефективності кримінально-правових норм під час охорони суспільних і правових відносин тощо. Цей метод реалізується через такі конкретно-соціологічні прийоми дослідження, як спостереження, опитування, анкетування, аналіз отриманої інформації. Дані соціологічного дослідження, як правило, дають обґрунтовані підстави для прийняття законодавчих та правоохоронних рішень. Названий метод посідає шосте місце у рейтингу використання в дослідницькій діяльності вчених-криміналістів. Його застосовували у 34 досліджених нами дисертаційних дослідженнях, що становить 9,65 %, у тому числі в 11 (32,35 %) – у кандидатських і 23 (67,64 %) – у докторських.

Доволі часто вчені-юристи, досліджуючи кримінально-правові проблеми, застосовують *статистичний метод*, що передбачає використання узагальнених за правилами науково обґрунтованої класифікації числових даних, які характеризують певні правові явища. Наприклад, дають об'єктивну кількісну характеристику злочинності в державі або в її окремих регіонах, сприяють можливості правильної оцінки стану вчинення окремих видів злочинів, визначених в Особливій частині КК України, стану судимості тощо.

Укладачі першого (після 30-х років ХХ ст.) статистичного збірника „Преступность и правонарушения в СССР“ стверджували, що злочини та інші правопорушення причинно пов'язані з недосконалістю суспільних відносин. Що стосується статистичних даних, то вони слугують надійною емпіричною базою для наукових досліджень і вироблення практичних рішень. Можливість для будь-якого спеціаліста аналізувати статистичні дані про злочинність та інші правопорушення у зіставленні з іншими даними соціальної та економічної статистики, на їх думку, дає змогу своєчасно виявляти дисфункції тих чи інших суспільних відносин і виробляти науково обґрунтовані шляхи їх усунення [10, С. 3–6].

За даними нашого дослідження статистичний метод посідає сьоме місце у рейтингу виявлених нами методів, що застосовувались ученими-криміналістами протягом 9 років. Його використовували у 19 дисертаційних дослідженнях, що становить 5,39 %, і, зокрема, у 12 (63,15 %) кандидатських та 7 (36,84 %) докторських дисертаціях.

Крім семи описаних методів, що використовувалися у наукових дослідженнях найбільш активно, ми виявили ще *24 методи, застосування яких було рідкісним*. Проте найменше застосовувалися методи дедукції, ідеалістичної діалектики, метафізичний, рахування, абстрагування, ідеалізації, логіко-історичний, економічний, історико-лінгвістичний, лінгвістичної інтуїції, сходження від абстрактного до конкретного, інтерпретації розглядуваних явищ

ex post facto, моделювання, математичний, кібернетичний. Кожний із них був застосований лише одним дослідником відповідно в одній дисертації.

Варто зазначити, що кількість застосованих методів дослідження у кандидатських і докторських дисертаціях є майже однаковою. У першій групі названих кваліфікаційних праць застосовувались, у середньому, по 5,8 методів, а в другій – 5,9 методів на одну дисертацію.

Вважаємо, що ефективність використання згаданих рідкісних методів у кримінально-правових дослідженнях повинна детально описуватися дослідниками. Адже їх позитивна сутність і технології застосування мають стати надбанням інших науковців. Розуміння методів дослідження вкрай необхідно передавати також студентам магістерських курсів та аспірантам. Адже для них знання методів є гарантією якісного проведення наукових пошуків. Завданням дослідників методів пізнання кримінально-правових явищ, на нашу думку, має бути: чітке визначення поняття кожного методу та його характерних ознак; опис розв'язувальних можливостей методів у певних предметах кримінально-правових досліджень та їх дискреційні допуски; визначення предметів кримінально-правових досліджень, у яких не може застосовуватись той чи інший метод; критичний аналіз назв методів, що не відповідають їх внутрішньому змісту, та внесення науково обґрунтованих пропозицій щодо їх точного найменування; виявлення методологічних проблем застосування загальнонаукових і спеціальнонаукових методів у галузі кримінально-правових досліджень.

Беручи до уваги, що наукові дослідження, особливо ті, що спрямовані на виконання певних державних програм, мають відповідати високому рівню якості, який забезпечується об'єктивністю, повнотою, достовірністю та новизною отриманих результатів, ми поставили за мету узагальнити і здійснити аналіз сутності недоліків, які були допущені дослідниками за період 2001–2009 рр. Відтак, нами були виявлені помилки та порушення, які були класифіковані за об'єктивними ознаками і поділені на такі групи: а) неправильне обґрунтування теми дослідження і формулювання його назви; б) неправильне визначення мети, завдання, об'єкта і предмета наукового пошуку; в) неправильне застосування методологічних підходів та методів дослідження; г) неправильне формулювання основного змісту дисертації; д) неправильне формулювання висновків; е) до групи недоліків організаційного характеру ми віднесли проблеми, що стосуються легальності використання дисертантами наукових напрацювань інших дослідників, а також їх здатності правильно розпоряджатися власними здобутками, які могли б суттєво підсилити достовірність результатів, отриманих у процесі наукового пошуку; є) до групи найбільш суттєвих помилок, які можна кваліфікувати як правопорушення, ми віднесли ті, що є несумісними з академічною етикою, мораллю і правом (дисертацію виконано не особисто, здобувач привласнив чужі дослідження, виявлено запозичення з праць інших науковців без посилання на джерела тощо) [8, С. 278–281]. До речі, останній групі порушень присвятив спеціальне дослідження В.С. Зеленецький. [14, С. 14].

Список використаних джерел до пункту б:

1. Кримінальне право України. Загальна частина : Підруч. Вид. 3-тє, переробл. та допов. Ю. В. Александров та ін.; за ред. М.І. Мельник, В. А. Клименка. Київ : Юридична думка. 2004. 352 с.
2. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник М. І. Бажанов та ін.; за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Харків : Право, 1997. 368 с.
3. Полный курс уголовного права : В 5-ти т. Ю. В. Голик и др. под ред. А. И. Коробеева. Т.1 : Преступление и наказание. СПб.: Изд-во Р. Асланова „Юридический центр Пресс“, 2008. 1133 с.
4. Грищук В. К. Кримінальне право України. Загальна частина : Навч. посіб. Київ : ВД „Ін юре“, 2006. 568 с.
5. Гуторова Н. О. Проблеми кримінально-правової охорони державних фінансів України : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2002. 38 с.
6. Кистяковский А. Ф. Элементарный учебникъ общаго уголовного права (с подробнымъ изложениемъ началъ русскаго уголовного законодательства). Часть Общая. Третье издание. Киев : Изд. Ф.А. Югансона, 1891. 862 с.
7. Колос М. І. Кримінальне право в Україні (X – початок ХХІ століття) : моногр. [у 2 т.]. Київ : Острог, 2011. Т.1 : Освіта, наука, законодавство. С.335–337.
8. Колос М. І. Дисертаційні дослідження: типологія проблем якості. *Правова доктрина – основа формування правової системи держави* : матеріали міжнар. наук-практ. конф. Харків, 20–21 лист. 2013 р. – Харків, 2013. 1032 с.
9. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. Київ : А.С.К., 2001. 352 с.
10. Преступность и правонарушения в СССР. Статистический сборник. 1989. Москва : Юридическая литература, 1990. 112 с.
11. Рабінович П. М. Методологія юридичної науки. Юридична енциклопедія : В 6 т. Редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ, 2001. Т. 3. 792 с.
12. Савченко А. В. Порівняльний аналіз кримінального законодавства України та федерального кримінального законодавства США. : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08 Київ, 2007. 36 с.
13. Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : вид. 3-тє, стер. Київ : Знання – Прес. 2003. 295 с.
14. Зеленецький В. С. Проблеми боротьби с „теневою наукою“ в сучасному правознавстві України : монографія Харьков : Изд-во „ФИНН“, 2011. 304 с.

АКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ



НАРОДНИЙ ДЕПУТАТ УКРАЇНИ
ЯНЦЬКИЙ ВАСИЛЬ ПЕТРОВИЧ

Комітет з питань правової політики та правосуддя
ЗАСТУПНИК ГОЛОВИ КОМІТЕТУ

01008, м. Київ, вул. Садова, 3а, тел. (044) 255-38-49, e-mail: Yanitskiy.Vasyl@rada.gov.ua

№ 353/280

8 листопад 2019 р.

Колосу Михайлу Івановичу,
доценту кафедри правосуддя та
кримінально-правових дисциплін
Національного університету
«Острозька академія», кандидату
юридичних наук
м. Київ, пр-т П. Григоренка, 26-А,
кв. 222

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Колоса Михайла Івановича на тему
«Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність»
(в аспекті статей 43, 178, 203-2, 151-1, 151-2 КК України)**

Результати наукових досліджень Колоса М.І. з доданими до них «Пропозиціями про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу України» на 10 сторінках (статті 43 «Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації», 178 «Пошкодження релігійних споруд чи культових будинків», 302-2 «Зайняття гральним бізнесом» (нові редакції), статті 151-1 «Наклеп», 151-2 «Образа» (доповнення кодексу), з детальним обґрунтуванням підстав такого удосконалення, зокрема й з причин невідповідності названих статей чинній Конституції України, мають рацію і гідні врахування під час внесення змін і доповнень до чинного Кримінального кодексу України.

У зв'язку з цим вони прийняті до процесу офіційного законотворення та можуть бути використаними в роботі Комітету з питань правової політики та правосуддя.



Заступник Голови Комітету з питань
правової політики та правосуддя,
народний депутат України

Янцький

В.П. ЯНЦЬКИЙ



КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ

вул. Жилианська, 14, м. Київ, 01033, тел. (044) 238-11-19, факс 238-13-32

web: <http://www.ccu.gov.ua>

26.05.2017 № 1-401-23/892

На № _____ від _____

ДОВІДКА щодо наукових досліджень судді Конституційного Суду України М.І. Колоса (2006-2014 рр.)

На підставі вивчення результатів наукового дослідження на тему „Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність“, виконаного кандидатом юридичних наук, доцентом, суддею Конституційного СУ (2006-2014 рр.) Колосом Михайлом Івановичем за програмою досліджень Національного університету „Острозька академія“ „Актуальні проблеми кримінального права: генеза, тенденції розвитку, зв'язки з іншими галузями права, наука, якість кримінального закону“, затвердженої 17 лютого 2012 р. (протокол № 8), встановлено таке:

1. Колос М.І. обґрунтував потребу оптимізації засобів конституційного захисту прав і свобод людини і громадянина у сфері кримінально-правових відносин з використанням такого правового інструменту як конституційна скарга особи.

Свої погляди на необхідність впровадження інституту конституційної скарги М.І.Колос виклав за дорученням Конституційного Суду України, на таких форумах:

1.1. Міжнародні конференції: „Роль Конституційного Суду у розвитку інститутів реалізації конституційних прав і свобод громадян“, що відбулася в Мінську (Республіка Білорусь), під егідою Німецького фонду Міжнародного правового співробітництва 22 вересня 2009 р.

Тема доповіді: „Оптимизация средств конституционной защиты прав и свобод граждан в Украине“.

1.2. Міжнародній конференції: „Теоретичні і практичні аспекти, пов'язані з індивідуальною конституційною скаргою у європейській моделі конституційного правосуддя“, що відбулася в Мінську, під егідою Конституційного Суду Республіки Білорусь 13-14 травня 2010 р.

Тема доповіді: „Современные и перспективные формы обращения в Конституционный Суд Украины за защитой прав и свобод физических и юридических лиц“.

1.3. Міжнародному теоретико-методологічному семінарі „Конституційно-правові проблеми розвитку сучасної Української держави“, що відбувся в м. Острозі (Рівненська область), під егідою Академії правових наук України та Національного університету „Острозька академія“ 19 березня 2010 р.

Тема доповіді: „Правові позиції Конституційного Суду України – новітнє перспективне джерело удосконалення кримінально-правового законодавства“.

(Інформація: Законом № 1401-VIII від 2 червня 2016 р. Конституцію України доповнено статтею 151-1, згідно якої КСУ вирішує питання про відповідність Конституції України закону України за „конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції“).

2. Колос М.І. обґрунтував необхідність дослідження питання щодо відповідності Конституції України ст. 43 Кримінального кодексу України.

Свої погляди на необхідність виключення цієї статті із КК України М.І. Колос обґрунтував на таких форумах:

2.1. Всеукраїнській науково-практичній конференції: „Конституційний процес в Україні: Здобутки та проблеми“, що відбулася в Харкові, під егідою Академії правових наук України і Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого 25–26 червня 2009 р.

Тема доповіді: „Свобода і право: проблеми співіснування в межах статті 43 Кримінального кодексу України“.

2.2. До цього питання Колос М.І. звернувся також у науковій статті „Конституційна юстиція як гарант забезпечення належної кримінально-правової охорони прав і свобод людини“, опублікованої у періодичному фаховому виданні „Вісник Конституційного Суду України“ № 5 за 2013 р.

2.3. Виступаючи з доповіддю „Кримінально-правова політика в Україні: окремі проблеми та шляхи їх вирішення“, проведеної Національним інститутом стратегічних досліджень, який є базовою науково-дослідною установою аналітико-прогнозного супроводження діяльності Президента України, Колос М.І. знову заявив про проблему сумнівної конституційності ст. 43 КК України.

(Інформація: народний депутат України Г. Задирко ще 19 березня 2010 р. зареєстрував проект Закону України про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо виключення з системи обставин, що виключають злочинність діяння, положень, котрі не відповідають Конституції України) за № 6217, що стосувався положень статті 43 КК. Крім того, тези доповіді Колоса М.І. спільно з аналітичною доповіддю „Правова політика України: стан, проблеми концептуалізації та підвищення ефективності“ об'єднані у Збірнику матеріалів науково-практичної конференції від 5 грудня 2012 р. „Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування“ (К.: НІСД, 2013. – 160 с.) і прийняті для формування єдиної загальнонаціональної Концепції правової політики.

3

Результати науково-дослідної діяльності М.І.Колоса використовувалися суддями та працівниками Секретаріату Конституційного Суду України у внутрідержавній та міжнародній правовій комунікації.

В.о. Голови
Конституційного Суду України



Ю. В. БАУЛІН

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Проректор з науково-педагогічної роботи

Національного університету

«Острозька академія»

проф. Шевчук Д. М.



«28» серпня 2019 року

АКТ

впровадження у навчальний процес Навчально-наукового інституту права ім. І. Малиновського Національного університету «Острозька академія» результатів дисертаційного дослідження Колоса Михайла Івановича за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право

Комісія у складі:

1. голови – завідувача кафедри правосуддя та кримінально-правових дисциплін Навчально-наукового інституту права ім. І. Малиновського НаУОА, доктора юридичних наук, професора Попелюшка Василя Олександровича.
2. кандидата юридичних наук, доцента Герасимчука Олега Павловича.
3. кандидата юридичних наук Гонгало Сергія Йосиповича

склала цей акт про те, що опубліковані наукові статті та тези доповіді за результатами дисертаційного дослідження Колоса Михайла Івановича за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право, передані до Наукової бібліотеки, впроваджені у навчальний процес Навчально-наукового інституту права ім. І. Малиновського Національного університету «Острозька академія» та використовуються у науково-дослідній роботі аспірантів та викладачів з курсів «Кримінальне право», «Актуальні проблеми кримінального права», «Криминологія», зокрема, наступні роботи:

Монографії:

1. Колос М.І. Кримінальне право в Україні (X – початок XXI століття): монографія: у 2 т. / Київ: Острозька академія, 2011. Т. 1: Освіта, наука, законодавство / наук. ред. Ю.В. Баулін. 448 с.

Кримінальне право в Україні (X – початок XXI століття): монографія: у 2 т. / Київ: Острозька академія, 2011. – Т. 2: Бібліографія / наук. ред. Ю.В. Баулін. 640 с.

2. Колос М.І. Становлення та розвиток науки кримінального права / М.І. Колос. Правова доктрина України: у 5 т. / Національна Академія правових наук України. Харків, 2013. Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку / заг. ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова. 1240 с. (у співавторстві).

3. Колос М.І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність: монографія / наук. ред. В.К. Гришук / Київ: ВД «Освіта України», 2019. 836 с.

Статті у наукових фахових виданнях України з юридичних наук:

4. Колос М.І. Застосування окремих термінів у кримінальному, кримінально-процесуальному та кримінально-виконавчому законодавстві України. Адвокат, 2002. № 4–5. С. 38–40.

5. Колос М.І. Русько-Візантійські договори 911, 944 років: генезис українського кримінального права. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. Вип. 4. Львів, 2011. С. 251–261.
6. Колос М.І. Об'єктивні ознаки злочинів у кримінально-правових положеннях русько-візантійських договорів 911 та 944 років. Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 52. Київ, 2011. С. 415–420.
7. Колос М.І. Об'єктивні ознаки кримінально-правових положень Руської Правди. Університетські наукові записки: Часопис Хмельницького університету управління та права. Вип. 1 (41). 2012. С. 561–565.
8. Колос М.І. Суб'єктивні ознаки кримінально-правових положень Руської Правди. Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник „Повітряне і космічне право”. Київ, 2012. № 3 (24). С. 130–134.
9. Колос М.І. Джерела генезису українських кримінально-правових законів: до ідеї охорони основних прав і свобод людини. Вісник Конституційного Суду України. 2012. № 6. С. 56–67.
10. Колос М.І. Теологічні основи кримінально-правової охорони прав і свобод людини в Руській державі. Часопис Національного університету „Острозька академія”. Серія „Право”. 2012. № 1 (5): <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n1/12kmivrd.pdf>
11. Колос М.І. Старозавітні передумови формування кримінального права християнської цивілізації. Вісник Академії правових наук України: Харків, 2013. № 1 (72). С. 224–233.
12. Колос М.І. Конституційна юстиція як гарант забезпечення належної кримінально-правової охорони прав і свобод людини. Вісник Конституційного Суду України. 2013. № 5. С. 82–91.
13. Колос М.І. Криміналізація зради держави і монарха у „Правах, за якими судиться малоросійський народ”. Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник „Повітряне і космічне право”. Київ, 2015. № 1 (34). С. 30–35.
14. Колос М.І. Стародавній Схід: генезис кримінально-правового регулювання та охорони суспільних відносин. Часопис Національного університету „Острозька академія”. Серія „Право”. 2015. № 2 (12): <http://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n2/15kmiosv.pdf>.
15. Колос М.І. Особливості радянської кримінально-правової політики в Україні 1917–1922 років. Часопис Національного університету „Острозька академія”. Серія „Право”. 2015. № 1 (11): <http://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n1/15kmivur.pdf>.
16. Колос М.І. Судебник Казимира Ягайловича: кримінально-правова охорона власності. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія „Право”. Вип. 40. – т. 2 – Херсон, 2016. С. 86–90.
17. Колос М.І. Конституційні основи кримінально-правової політики Української народної республіки (1917–1918 роки). Вісник Конституційного Суду України. 2016. № 2–3. С. 216–224.
18. Колос М.І. Платон: ідеї цивілізаційного розвитку кримінального права. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія „Право”. Вип. 43. – т. 2 – Херсон, 2017. С. 122–127 (наукометрична база даних: [index Ceramics international](http://index.ceramicsinternational.com)).
19. Колос М.І. Український конституціоналізм: матеріалізація через ідеї та дії Л. Юзькова. Вісник Конституційного Суду України, 2018. № 1. С. 154–162.

Статті у наукових виданнях з юридичних наук інших держав:

20. Колос М.И. Войско Запорожское: преступления, наказания и их назначение. Закон и жизнь: международный научно-практический правовой журнал. SRL „Cetatea de Sus“. 2013. № 10/3 (262). С. 107–111.

21. Колос М.И. Литовский Статут 1588 года: теоретическая сущность уголовно-правовых положений. *Legea si viata*. 2014. № 2/3 (266). С. 21–25.

22. Колос М.И. Римское право: кодификация и юридическая сущность основных уголовно-правовых положений. *Legea si viata*. 2014. № 4/2 (268). С. 138–142.

23. Колос М.И. Клевета и оскорбление: генезис ответственности и проблемы современной криминализации – декриминализации. *Jurnalul juridic national : teorie si practica S.R.L.*, 2014. № 4 (8). С. 158–163.

24. Колос М.И. Литовский Статут: уголовно-правовая ответственность за измену государству и Великому князю литовскому. *Jurnalul juridic national : teorie si practica S.R.L.*, 2014. № 5 (9). С. 154–159.

25. Колос М.И. Особливості формування українського кримінального права в період правління Гетьманату й Директорії (1918–1921 рр.) *Jurnalul juridic national : teorie si practica S.R.L.*, 2016. № 2 (18). С. 128–131.

Матеріали наукових конференцій, конгресів, симпозіумів, семінарів:

26. Колос М.И. Свобода як основа реалізації права (до проблеми джерел і поняття свободи). Актуальні проблеми конституційного права та державотворення: зб. наук. праць, присв. 70-й річ. з дня нар. першого голови КСУ Л.П. Юзькова: у 2 част. – ч. 1. (м. Хмельницький, 14–15 бер. 2008 р.). Хмельницький, 2008. С. 211–216.

27. Колос М.И. Свобода і право: проблеми співіснування в межах статті 43 Кримінального кодексу України. Конституційний процес в Україні: здобутки та проблеми: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25–26 чер. 2009 р.) – Харків, 2009. С. 143–151.

28. Колос М.И. Оптимизация средств конституционной защиты прав и свобод граждан в Украине. Роль Конституционного Суда в реализации конституционных прав и свобод граждан: материалы междунар. конф. (г. Минск, 22 сент. 2009 г.). Минск, 2010. С. 37–50.

29. Колос М.И. Правові позиції Конституційного Суду України – новітнє перспективне джерело удосконалення кримінально-правового законодавства. Конституційно-правові проблеми розвитку сучасної української держави: матеріали міжнар. теорет.-методолог. семін., пров. на базі правн. факульт. Нац. універ. „Острозька академія“ (м. Острог, 19 бер. 2010 р.). Київ, 2010. С. 13–18.

30. Колос М.И. Современные и перспективные формы обращения в Конституционный Суд Украины за защитой прав и свобод физических и юридических лиц. Теоретические и практические аспекты связанные с индивидуальной конституционной жалобой в Европейской модели конституционного правосудия: сб. матер. междунар. науч.-практ. конф. (г. Минск, 13–14 мая 2010 г.). Минск, 2010. С. 87–95.

31. Колос М.И. Развитие украинского криминального права в первой половине XVIII столетия. Новітні наукові дослідження держави і права – 2011: зб. наук. праць. – Т. 1. Миколаїв, 2011. С. 137–141.

32. Колос М.И. Особливості кримінального права в Україні на початку радянської влади (1917–1921 роки). Від громадянського суспільства – до правової держави: Теорія та практика протидії злочинності : VI міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 15 квіт. 2011 р.). зб. тез доповід. – Харків, 2011. С. 84–87.

33. Колос М.І. Руська Правда, як джерело українського кримінального права: Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи: матеріали XIII всеукр. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 15 квіт. 2011 р.). Тернопіль, 2011. С. 258–261.
34. Колос М.І. Українське кримінальне право періоду національних змагань 1917–1920 років. Сучасні тенденції розвитку національного законодавства України: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19–20 трав. 2011 р.). Київ, 2011. С. 79–81.
35. Колос М.І. Особливості кримінального права Запорозької Січі та Гетьманщини: злочини і покарання. Сьомі юридичні читання: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Київ, 19–20 трав. 2011 р.). Київ, 2011. С. 302–305.
36. Колос М.І. Суб'єктивні ознаки злочинів у положеннях русько-візантійських договорів 911 та 944 років. Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку: зб. матер. IV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 21–22 трав. 2011 р.). Суми, 2011. С. 209–210.
37. Колос М.І. Українське кримінально-правове законодавство: окремі проблеми синергетичного розвитку. Актуальні проблеми кримінального права та кримінології, кримінально-виконавчого права: матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. присв. 10-річ. міжнар. гуманіт. університету (м. Одеса, 28 жовт. 2011 р.). Одеса, 2011. С. 123–126.
38. Колос М.І. Обмежувальні положення статей 371, 372, 375 КК України – причина недостатньої охорони правосуддя. Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань: тези доп. та повід. учас. міжнар. симпоз. (м. Львів, 23–24 вер. 2011 р.). Львів, 2011. С. 199–203.
39. Колос М.І. Академік О.О. Малиновський – видатний дослідник генезису кримінального права. Наукова, просвітницька, громадська та політична спадщина академіка І. Малиновського і сьогодення: матеріали 1-го міжнар. наук.-практ. семінару (м. Острогож, 16 бер. 2012 р.). Острогож, 2012. – С. 61–65.
40. Колос М.І. Проблеми врахування правових наслідків засудження особи за межами України. Політика в сфері боротьби зі злочинністю: актуальні проблеми сьогодення: тези доп. та повід. учас. інтернет-конф., присв. 20-й річ. створ. Юрид. інституту Прикарп. нац. універ. ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ, 23–30 квіт. 2012 р.) : <http://law-dep.pn.if.ua/conference/viewforum.php?=-3>.
41. Колос М.І. Цивілізаційні основи розвитку українського кримінального права. Кримінальний кодекс України 2001 р. : проблеми застосування і перспективи удосконалення: тези доп. та повід. учас. міжнар. симпоз. (м. Львів, 21–22 вер. 2012 р.). Львів, 2012. С. 110–116.
42. Колос М.І. Бездіяльність слідчого: підстави і проблеми сучасної криміналізації. Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 2 лист. 2012 р.). Одеса, 2012. С. 108–111.
43. Колос М.І. Кримінально-правова охорона кримінальних процесуальних правових відносин: окремі проблеми і шляхи їх вирішення. Шляхи удосконалення кримінального процесуального законодавства щодо обмеження конституційних прав людини і громадянина в кримінальному провадженні: зб. наук. праць за матер. наук.-практ. семін. Київ, 2012. С. 13–16.
44. Колос М.І. Кримінально-правова політика в Україні: окремі проблеми та шляхи їх вирішення. Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування: зб. матер. наук.-практ. конф. (м. Київ, 5 груд. 2012 р.). Київ, 2013. С. 114–121.

45. Колос М.И. Генезис и развитие украинского конституционализма (Европейский контекст). *Europos konstitucinio palikimo standartai: Tarptautines konferencijos vykusios 2012 m. spalio 25 d. Vilniaus universitete ir skirtos Lietuvos Respublikos Konstitucijos priemimo dvidešimtmeciui, medžiaga.* – Vilnius, 2013. – p. 55–73.
46. Колос М.И. Кодификация русского уголовного законодательства: к истории генезиса. Проблемы кодификации уголовного закона: история, современность, будущее (посвящается 200-летию проекта Уголовного уложения 1813 г.): Восьмой рос. конгр. угол. права, сост. 30–31 мая 2013 г. Москва, 2013. С. 567–571.
47. Kolos M. Criminal and Legal Protection of Human Rights and Freedoms: Guarantees of Constitutional Justice. The protection of human and citizen's rights by bodies of constitutional jurisdiction in the current context: materials of the International Conference, (Yalta, 20–21 June 2013). – Kyiv, 2013 p. 113–123.
48. Колос М.И. Кримінальна відповідальність: до проблеми основ формування. Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 10–11 жовт. 2013 р.). Харків, 2013. С. 98–101.
49. Колос М.И. Честь и достоинство человека: современные проблемы совершенствования уголовно-правовой охраны в Украине. Совершенствование правового регулирования и механизмов функционирования системы противодействия преступности: материалы междунар. науч.-практ. конф. (г. Минск, 15–19 окт. 2013 г.). Минск, 2013. С. 47–52.
50. Колос М.И. Дисертаційні дослідження: типологія проблем якості. Правова доктрина – основа формування правової системи держави: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присв'яч. 20-річ. Акад. прав. наук України, та обговор. п'ятитом. моногр. „Правова доктрина України“ (м. Харків, 20–21 лист. 2013 р.). Харків, 2013. С. 278–281.
51. Колос М.И. Конституційні гарантії кримінально-правової охорони прав і свобод людини. Людина, суспільство, держава: правовий вимір в сучасному світі: матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 лют. 2014 р.). Київ, 2014. С. 295–297.
52. Колос М.И. Наука кримінального права: поняття, передумови виникнення та зв'язки з іншими галузями права. Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 9–10 жовт. 2014 р.). Харків, 2014. С. 189–194.
53. Колос М.И. Права, за якими судиться малоросійський народ: кримінальна відповідальність за зраду. Юридична наука і практика: виклики часу: матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 12 бер. 2015 р.). Київ, 2015. С. 52–55.
54. Колос М.И. Криміналізація: наналеа чи шлях до кримінально-правової охорони суспільства? Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 8–9 жовт. 2015 р.). Харків, 2015. С. 129–133.
55. Колос М.И. Злочини і покарання в актах розвинутих держав Стародавнього Сходу. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції „Малиновські читання“: (м. Острогож, 13–14 лист. 2015 р.). Острогож, 2015. С. 124, 125.
56. Колос М.И. Кримінально-правова охорона життя і здоров'я людини в Литовсько-Руській державі. Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції „Малиновські читання“: (м. Острогож, 30 вер. – 1 жовт. 2016 р.). Острогож, 2016. С. 21, 22.

57. Колос М.І. Воля, вольність, свобода: Проблеми сутності кримінально-правових категорій. Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави: зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 19-20 жовт. 2018 р.). Хмельницький, 2018. С. 156-160.

58. Колос М.І. Кримінально-правова природа окремих конституційних цінностей: походження і розвиток. Конституційні цінності: правова природа та практика реалізації: зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 17 трав. 2019 р.) [у 2-х част.] : част.1. Хмельницький, 2019. С. 232-236.

Голова комісії



д.ю.н., проф. Попелюшко В. О.

Члени комісії



к.ю.н., доц. Герасимчук О. П.



к.ю.н. Гонгало С. Й.

ПЕРШИЙ ЗАСТУПНИК
НАЧАЛЬНИКА ВІДДІЛУ
КАДРІВ НАУКОА
Попелюшко В. О.
Герасимчук О. П.
Гонгало С. Й.



ЗАТВЕРДЖУЮ

**Директор Навчально - наукового
Інституту гуманітарних і соціальних наук
кандидат юридичних наук, професор,
заслужений працівник освіти**

С.В. Грищак

«05» червня 2019 р.



**про впровадження результатів дисертаційного дослідження Колоса
Михайла Івановича за темою: «Українське кримінальне право:
походження, розвиток і сучасність» у навчальний процес Навчально –
наукового Інституту гуманітарних і соціальних наук Національного
технічного університету «Дніпровська політехніка»**

Комісія у складі: С.М. Школи, В.В. Леня, О.О. Світличного склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження кандидата юридичних наук, доцента Національного університету «Острозька академія» М.І. Колоса за темою: «Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право, впроваджені в навчальний процес Навчально –наукового Інституту гуманітарних і соціальних наук Національного технічного університету «Дніпровська політехніка» і використовуються при підготовці і викладанні навчальних курсів «Кримінальне право України».

Викладачі Навчально –наукового Інституту гуманітарних і соціальних наук забезпечені циклом наукових літературних джерел, автором яких є кандидат юридичних наук, доцент М.І. Колос, а саме:

– Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність: монографія / М.І. Колос. – Київ: ВД „Освіта України, 2019. – 836 с.

– Кримінальне право в Україні (X–поч. XXI століття): монографія (у 2-х т.) / М.І. Колос. – К.; Острого, 2011. – Т.1: Освіта, наука, законодавство. – 448 с.; Т.2 : Бібліографія. – 640 с.

Голова комісії:
завідувач кафедри
публічного права,
кандидат юридичних наук, доцент

Члени комісії:
професор кафедри публічного права,
кандидат юридичних наук, доцент

доцент кафедри публічного права,
кандидат юридичних наук, доцент



С.М. Школа



В.В. Лень



О.О. Світличний



ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
**ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
 ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА**

вул. Героїв Майдану, буд. 8, м. Хмельницький, 29000. Тел (038-2) 71-80-00, факс 71-75-70
 E-mail: info@univer.km.ua Розрахунковий рахунок № 35421264032328 в ГУДКСУ у Хмельницькій області
 МФО 815013. Код ЄДРПОУ 14163438

13.06.2019р. № 0550/19
 На № _____ від _____

ЗАТВЕРДЖУЮ

Ректор
 Хмельницького університету
 управління та права,
 доктор юридичних наук, професор
 О.М. Омельчук
 «13» червня 2019 р.

АКТ

**про впровадження в навчальний процес результатів дисертаційного
 дослідження кандидата юридичних наук, доцента**


КОЛОСА МИХАЙЛА ІВАНОВИЧА

на тему: «Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність»
 на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю
 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право

Комісія Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова, у складі: голови – ректора університету, доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України Омельчука Олега Миколайовича, членів комісії – професора кафедри кримінального права та процесу, доктора юридичних наук, доцента Налуцишина Віктора Володимировича, декана юридичного факультету, кандидата юридичних наук Крушинського Сергія

Антоновича, підтверджує факт впровадження результатів дисертаційного дослідження кандидата юридичних наук, доцента Національного університету «Острозька академія» М. І. Колоса на тему: «Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук (спеціальність 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право), у навчальний процес Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова. Основу наукової бази, розробленої М. І. Колосом та включеної до підготовки і викладання студентам навчальних курсів «Кримінальне право» та «Історія держави і права України», становлять його монографії «Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність». – Київ: ВД «Освіта України», 2019. – 836 с. та «Кримінальне право в Україні (X – поч. XXI століття)» / (у 2-х т.). – К.; Острого, 2011. – Т.1: Освіта, наука, законодавство. – 448 с.; Т.2 : Бібліографія. – 640 с.

Голова комісії

ректор університету,
доктор юридичних наук,
професор, заслужений юрист України,
академік Академії наук вищої освіти України  Омельчук О. М.

Члени комісії

професор кафедри
кримінального права та процесу,
доктор юридичних наук, доцент  Налуцишин В. В.

декан юридичного факультету,
кандидат юридичних наук  Крушинський С. А.

Підпис 
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Юзькова

Підпис 
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Юзькова

Підпис 
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Юзькова



ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
 Національної академії внутрішніх справ,
 доктор юридичних наук, професор,
 полковник поліції

С.Д. Гусарєв

« 13 » 06 2019 року.

**АКТ**

**впровадження в освітній процес результатів дисертаційного дослідження
 кандидата юридичних наук, доцента, доцента кафедри правосуддя та
 кримінально-правових дисциплін
 Національного університету «Острозька академія»
 Колоса Михайла Івановича**

Тема дослідження:

«Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність»

Спеціальність: 12.00.08 – кримінальне право та криминологія,
 кримінально-виконавче право

Комісія Національної академії внутрішніх справ у складі: голови начальника відділу організації та координації освітнього процесу, кандидата юридичних наук, лейтенанта поліції Дубівки І.В. та членів – завідувача кафедри кримінального права, доктора юридичних наук, професора, полковника поліції Савченка А.В., завідувача кафедри криминології та кримінально-виконавчого права, кандидата юридичних наук, доцента, полковника поліції Левченка Ю.О. склала цей акт на підтвердження факту впровадження результатів дослідження кандидата юридичних наук, доцента Національного університету «Острозька академія» заслуженого юриста України Колоса М.І. на тему: «Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук (спеціальність: 12.00.08 – кримінальне право та криминологія, кримінально-виконавче право), в освітній процес Національної академії внутрішніх справ.

Результати даного дослідження використовуються в освітньому процесі Національної академії внутрішніх справ під час проведення лекційних, семінарських і практичних занять зі здобувачами вищої освіти при вивченні таких дисциплін: «Кримінальне право. Загальна частина», «Кримінальне право. Особлива частина», «Теорія кваліфікації злочинів»;

«Кваліфікація окремих видів злочинів», «Кримінологія», «Кримінально-виконавче право», «Соціологія права», «Кримінологічна політика».

Результати дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у навчально-методичних матеріалах з дисциплін «Кримінальне право. Загальна частина», «Кримінальне право. Особлива частина», «Теорія кваліфікації злочинів», «Кваліфікація окремих видів злочинів», «Кримінологія», «Кримінально-виконавче право», «Соціологія права», «Кримінологічна політика», де в якості джерел рекомендовано такі публікації:

1. Колос М.І. Кримінальне право в Україні (X – початок XXI століття): монографія: у 2 т. / Київ; Острог, 2011. Т. 1: Освіта, наука, законодавство / наук. ред. Ю.В. Баулін. 448 с.

2. Колос М.І. Кримінальне право в Україні (X – початок XXI століття): монографія: у 2 т. / Київ; Острог, 2011. – Т. 2: Бібліографія / наук. ред. Ю.В. Баулін. 640 с.

3. Колос М.І. Становлення та розвиток науки кримінального права / М.І. Колос. *Правова доктрина України: у 5 т.* / Національна Академія правових наук України, Харків, 2013. Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку / заг. ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова, 1240 с. (у співавторстві).

4. Колос М.І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність: монографія / наук. ред. В.К. Гришук / Київ: ВД „Освіта України“, 2019. 836 с.

5. Колос М.І. Застосування окремих термінів у кримінальному, кримінально-процесуальному та кримінально-виконавчому законодавстві України. *Адвокат*. 2002. № 4–5. С. 38–40.

6. Колос М.І. Русько-Візантійські договори 911, 944 років: генезис українського кримінального права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. Вип. 4. Львів, 2011. С. 251–261.

7. Колос М.І. Об'єктивні ознаки злочинів у кримінально-правових положеннях русько-візантійських договорів 911 та 944 років. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Вип. 52. Київ, 2011. С. 415–420.

8. Колос М.І. Об'єктивні ознаки кримінально-правових положень Руської Правди. *Університетські наукові записки: Часопис Хмельницького університету управління та права*. Вип. 1 (41). 2012. С. 561–565.

9. Колос М.І. Суб'єктивні ознаки кримінально-правових положень Руської Правди. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник „Повітряне і космічне право“*. Київ, 2012. № 3 (24). С. 130–134.

10. Колос М.І. Джерела генезису українських кримінально-правових законів: до ідеї охорони основних прав і свобод людини. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 6. С. 56–67.

11. Колос М.І. Теологічні основи кримінально-правової охорони прав і свобод людини в Руській державі. *Часопис Національного університету*

„Острозька академія“. Серія „Право“. 2012. № 1 (5): <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n1/12kmivrd.pdf>.

12. Колос М.І. Старозавітні передумови формування кримінального права християнської цивілізації. *Вісник Академії правових наук України*: Харків, 2013. № 1 (72). С. 224–233.

13. Колос М.І. Конституційна юстиція як гарант забезпечення належної кримінально-правової охорони прав і свобод людини. *Вісник Конституційного Суду України*. 2013. № 5. С. 82–91.

14. Колос М.І. Криміналізація зради держави і монарха у „Правах, за якими судиться малоросійський народ“. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник „Повітряне і космічне право“*. Київ, 2015. № 1 (34). С. 30–35.

15. Колос М.І. Стародавній Схід: генезис кримінально-правового регулювання та охорони суспільних відносин. *Часопис Національного університету „Острозька академія“*. Серія „Право“. 2015. № 2 (12) : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n2/15kmiosv.pdf>.

16. Колос М.І. Особливості радянської кримінально-правової політики в Україні 1917–1922 років. *Часопис Національного університету „Острозька академія“*. Серія „Право“. 2015. № 1 (11): <http://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n1/15kmivur.pdf>.

17. Колос М.І. Судебник Казимира Ягайловича: кримінально-правова охорона власності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія „Право“*. Вип. 40. – т. 2 – Херсон, 2016. С. 86–90.

18. Колос М.І. Конституційні основи кримінально-правової політики Української народної республіки (1917–1918 роки). *Вісник Конституційного Суду України*. 2016, № 2–3. С. 216–224.

19. Колос М.І. Платон: ідеї цивілізаційного розвитку кримінального права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія „Право“*. Вип. 43. – т. 2 – Херсон, 2017. С. 122-127 (наукометрична база даних: index Copernicus international).

20. Колос М.І. Український конституціоналізм: матеріалізація через ідеї та дії Л. Юзькова. *Вісник Конституційного Суду України*, 2018. № 1. С. 154–162.

21. Колос М.І. Войско Запорожское: преступления, наказания и их назначение. *Закон и жизнь: международный научно-практический правовой журнал*. SRL „Cetatea de Sus“, 2013. № 10/3 (262). С. 107–111.

22. Колос М.І. Литовский Статут 1588 года: теоретическая сущность уголовно-правовых положений. *Legea si viata*, 2014. № 2/3 (266). С. 21–25.

23. Колос М.І. Римское право: кодификация и юридическая сущность основных уголовно-правовых положений. *Legea si viata*, 2014. № 4/2 (268). С. 138–142.

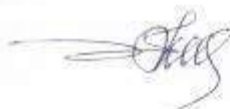
24. Колос М.І. Клевета и оскорбление: генезис ответственности и проблемы современной криминализации – декриминализации. *Jurnalul juridic national : teorie si practica S.R.L.*, 2014. № 4 (8). С. 158–163.

25. Колос М.И. Литовский Статут: уголовно-правовая ответственность за измену государству и Великому князю литовскому. Jurnalul juridic national : teorie si practica S.R.L., 2014, № 5 (9), С. 154–159.

26. Колос М.И. Особливості формування українського кримінального права в період правління Гетьманату й Директорії (1918–1921 рр.) Jurnalul juridic national : teorie si practica S.R.L., 2016, № 2 (18), С. 128–131.

Голова комісії:

**Начальник відділу
організації та координації
освітнього процесу,
кандидат юридичних наук
лейтенант поліції**



І. В. Дубівка

Члени комісії:

**Завідувач кафедри
кримінального права
Національної академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор
полковник поліції**



А. В. Савченко

**Завідувач кафедри кримінології та
кримінально-виконавчого права
Національної академії внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент
полковник поліції**



Ю. О. Левченко

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**Монографія**

1. Колос М. І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність : монографія. Київ: ВД „Освіта України“, 2019. 836 с.

Рецензія: Вознюк А. А. Фундаментальне дослідження передумов походження, умов розвитку та сучасного стану українського кримінального права (Рецензія на монографію М. І. Колос „Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність“). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія „Право“*. Вип. 57. Т. 1. 2019. С. 141–143 (наукометрична база даних: Index Copernicus International).

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Колос М. І. Застосування окремих термінів у кримінальному, кримінально-процесуальному та кримінально-виконавчому законодавстві України. *Адвокат*. 2002. № 4–5. С. 38–40.

2. Колос М. І. Русько-Візантійські договори 911, 944 років: генезис українського кримінального права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. Вип. 4. Львів, 2011. С. 251–261.

3. Колос М. І. Об’єктивні ознаки злочинів у кримінально-правових положеннях русько-візантійських договорів 911 та 944 років. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Вип. 52. Київ, 2011. С. 415–420.

4. Колос М. І. Об’єктивні ознаки кримінально-правових положень Руської Правди. *Університетські наукові записки: Часопис Хмельницького університету управління та права*. Вип. 1 (41). 2012. С. 561–565.

5. Колос М. І. Суб’єктивні ознаки кримінально-правових положень Руської Правди. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія:*

Юридичний вісник „Повітряне і космічне право“. Київ, 2012. № 3 (24). С. 130–134.

6. Колос М. І. Джерела генезису українських кримінально-правових законів: до ідеї охорони основних прав і свобод людини. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 6. С. 56–67.

7. Колос М. І. Теологічні основи кримінально-правової охорони прав і свобод людини в Руській державі. *Часопис Національного університету „Острозька академія“*. Серія „Право“. 2012. № 1 (5). URL: http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n1/12_kmivrd.pdf.

8. Колос М. І. Старозавітні передумови формування кримінального права християнської цивілізації. *Вісник Академії правових наук України*: Харків, 2013. № 1 (72). С. 224–234.

9. Колос М. І. Конституційна юстиція як гарант забезпечення належної кримінально-правової охорони прав і свобод людини. *Вісник Конституційного Суду України*. 2013. № 5. С. 82–91.

10. Колос М. І. Криміналізація зради держави і монарха у „Правах, за якими судиться малоросійський народ“. *Наукові праці Національного авіаційного університету*. Серія: *Юридичний вісник „Повітряне і космічне право“*. Київ, 2015. № 1 (34). С. 30–35.

11. Колос М. І. Стародавній Схід: генезис кримінально-правового регулювання та охорони суспільних відносин. *Часопис Національного університету „Острозька академія“*. Серія „Право“. 2015. № 2 (12). URL: http://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n2/15_kmiosv.pdf.

12. Колос М. І. Особливості радянської кримінально-правової політики в Україні 1917–1922 років. *Часопис Національного університету „Острозька академія“*. Серія „Право“. 2015. № 1 (11). URL: http://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n1/15_kmivur.pdf.

13. Колос М. І. Судебник Казимира Ягайловича: кримінально-правова охорона власності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія „Право“. Вип. 40. т. 2. 2016. С. 86–90.

14. Колос М. І. Конституційні основи кримінально-правової політики Української народної республіки (1917–1918 роки). *Вісник Конституційного Суду України*. 2016, № 2–3. С. 216–224.

15. Колос М. І. Платон: ідеї цивілізаційного розвитку кримінального права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія „Право“*. Вип. 43. т. 2. 2017. С. 122–127 (наукометрична база даних: Index Copernicus international).

16. Колос М. І. Український конституціоналізм: матеріалізація через ідеї та дії Л. Юзькова. *Вісник Конституційного Суду України*. 2018. № 1. С. 154–162.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав

1. Колос М. И. Войско Запорожское: преступления, наказания и их назначение. *Закон и жизнь: международный научно-практический правовой журнал*. SRL „Cetatea de Sus“. 2013. № 10/3 (262). С. 107–111.

2. Колос М. И. Литовский Статут 1588 года: теоретическая сущность уголовно-правовых положений. *Legea si viata*. 2014. № 2/3 (266). С. 21–25.

3. Колос М. И. Римское право: кодификация и юридическая сущность основных уголовно-правовых положений. *Legea si viata*. 2014. № 4/2 (268). С. 138–142.

4. Колос М. И. Клевета и оскорбление: генезис ответственности и проблемы современной криминализации – декриминализации. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. S.R.L. 2014. № 4 (8). С. 158–163.

5. Колос М. И. Литовский Статут: уголовно-правовая ответственность за измену государству и Великому князю литовскому. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. S.R.L. 2014. № 5 (9). С. 154–159.

6. Колос М. І. Особливості формування українського кримінального права в період правління Гетьманату й Директорії (1918–1921 рр.). *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. S.R.L. 2016. № 2 (18). С. 128–131.

**Тези доповідей та інші публікації, які засвідчують
апробацію матеріалів дисертації**

1. Колос М. І. Свобода як основа реалізації права (до проблеми джерел і поняття свободи). *Актуальні проблеми конституційного права та державотворення*: зб. наук. праць, присв. 70-й річ. з дня нар. першого голови КСУ Л. П. Юзькова: у 2 част. – ч. 1. (м. Хмельницький, 14–15 бер. 2008 р.). Хмельницький, 2008. С. 211–216.

2. Колос М. І. Свобода і право: проблеми співіснування в межах статті 43 Кримінального кодексу України. *Конституційний процес в Україні: здобутки та проблеми*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25–26 чер. 2009 р.) – Харків, 2009. С. 143–151.

3. Колос М. И. Оптимизация средств конституционной защиты прав и свобод граждан в Украине. *Роль Конституционного Суда в реализации конституционных прав и свобод граждан*: материалы междунар. конф. (г. Минск, 22 сент. 2009 г.). Минск, 2010. С. 37–50.

4. Колос М. І. Правові позиції Конституційного Суду України – новітнє перспективне джерело удосконалення кримінально-правового законодавства. *Конституційно-правові проблеми розвитку сучасної української держави*: матеріали міжнар. теорет.-методолог. семін., пров. на базі правн. факульт. Нац. універ. „Острозька академія“ (м. Острог, 19 бер. 2010 р.). Київ, 2010. С. 13–18.

5. Колос М. И. Современные и перспективные формы обращения в Конституционный Суд Украины за защитой прав и свобод физических и юридических лиц. *Теоретические и практические аспекты связанные с индивидуальной конституционной жалобой в Европейской модели конституционного правосудия*: сб. матер. междунар. науч.-практ. конф. (г. Минск, 13–14 мая 2010 г.). Минск, 2010. С. 87–95.

6. Колос М. І. Розвиток українського кримінального права в першій половині XVIII століття. *Новітні наукові дослідження держави і права – 2011*: зб. наук. праць. Т. 1. Миколаїв, 2011. С. 137–141.

7. Колос М. І. Особливості кримінального права в Україні на початку

радянської влади (1917–1921 роки). *Від громадянського суспільства – до правової держави: Теорія та практика протидії злочинності* : VI міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 15 квіт. 2011 р.). зб. тез доповід. Харків, 2011. С. 84–87.

8. Колос М. І. Руська Правда, як джерело українського кримінального права: *Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи*: матеріали XIII всеукр. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 15 квіт. 2011 р.). Тернопіль, 2011. С. 258–261.

9. Колос М. І. Українське кримінальне право періоду національних змагань 1917–1920 років. *Сучасні тенденції розвитку національного законодавства України*: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19–20 трав. 2011 р.). Київ, 2011. С. 79–81.

10. Колос М. І. Особливості кримінального права Запорозької Січі та Гетьманщини: злочини і покарання. *Сьомі юридичні читання*: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Київ, 19–20 трав. 2011 р.). Київ, 2011. С. 302–305.

11. Колос М. І. Суб'єктивні ознаки злочинів у положеннях русько-візантійських договорів 911 та 944 років. *Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку*: зб. матер. IV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 21–22 трав. 2011 р.). Суми, 2011. С. 209–210.

12. Колос М. І. Українське кримінально-правове законодавство: окремі проблеми синергетичного розвитку. *Актуальні проблеми кримінального права та кримінології, кримінально-виконавчого права*: матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. присв. 10-річ. міжнар. гуманіт. університету (м. Одеса, 28 жовт. 2011 р.). Одеса, 2011. С. 123–126.

13. Колос М. І. Обмежувальні положення статей 371, 372, 375 КК України – причина недостатньої охорони правосуддя. *Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань*: тези доп. та повід. учас. міжнар. симпоз. (м. Львів, 23–24 вер. 2011 р.). Львів, 2011. С. 199–203.

14. Колос М. І. Академік О. О. Малиновський – видатний дослідник генезису кримінального права. *Наукова, просвітницька, громадська та політична спадщина академіка І. Малиновського і сьогодні*: матеріали 1-го

міжнар. наук.-практ. семінару (м. Острог, 16 бер. 2012 р.). Острог, 2012. – С. 61–65.

15. Колос М. І. Проблеми врахування правових наслідків засудження особи за межами України. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю: актуальні проблеми сьогодення*: тези доп. та повід. учас. інтернет-конф., присв. 20-й річ. створ. Юрид. інституту Прикарп. нац. універ. ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ, 23–30 квіт. 2012 р.). URL: [http:// law-dep. pn.if.ua/conference / viewforum.php?=3](http://law-dep.pn.if.ua/conference/viewforum.php?=3).

16. Колос М. І. Цивілізаційні основи розвитку українського кримінального права. *Кримінальний кодекс України 2001 р. : проблеми застосування і перспективи удосконалення*: тези доп. та повід. учас. міжнар. симпоз. (м. Львів, 21–22 вер. 2012 р.). Львів, 2012. С. 110–116.

17. Колос М. І. Бездіяльність слідчого: підстави і проблеми сучасної криміналізації. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики*: матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 2 лист. 2012 р.). Одеса, 2012. С. 108–111.

18. Колос М. І. Кримінально-правова охорона кримінальних процесуальних правових відносин: окремі проблеми і шляхи їх вирішення. *Шляхи удосконалення кримінального процесуального законодавства щодо обмеження конституційних прав людини і громадянина в кримінальному провадженні*: зб. наук. праць за матер. наук.-практ. семін. Київ, 2012. С. 13–16.

19. Колос М. І. Кримінально-правова політика в Україні: окремі проблеми та шляхи їх вирішення. *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування*: зб. матер. наук-практ. конф. (м. Київ, 5 груд. 2012 р.). Київ, 2013. С. 114–121.

20. Колос М. І. Генезис и развитие украинского конституционализма (Европейский контекст). *Europos konstitucinio palikimo standartai: Tarptautines konferencijos vykusios 2012 m. spalio 25 d. Vilniaus universitete ir skirtos Lietuvos Respublikos Konstitucijos priemimo dvidešimtmeciui, medžiaga*. Vilnius, 2013. p. 55–73.

21. Колос М. И. Кодификация русского уголовного законодательства: к истории генезиса. *Проблемы кодификации уголовного закона: история, современность, будущее (посвящается 200-летию проекта Уголовного уложения 1813 г.)*: Восьмой рос. конгр. угол. права, сост. 30–31 мая 2013 г. Москва, 2013. С. 567–571.

22. Kolos M. Criminal and Legal Protection of Human Rights and Freedoms: Guarantees of Constitutional Justice. *The protection of human and citizen's rights by bodies of constitutional jurisdiction in the current context: materials of the International Conference, (Yalta, 20–21 June 2013)*. – Kyiv, 2013. P. 113–123.

23. Колос М. І. Кримінальна відповідальність: до проблеми основ формування. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 10–11 жовт. 2013 р.). Харків, 2013. С. 98–101.

24. Колос М. И. Честь и достоинство человека: современные проблемы совершенствования уголовно-правовой охраны в Украине. *Совершенствование правового регулирования и механизмов функционирования системы противодействия преступности*: материалы междунар. науч.-практ. конф. (г. Минск, 15–19 окт. 2013 г.). Минск, 2013. С. 47–52.

25. Колос М. І. Дисертаційні дослідження: типологія проблем якості. *Правова доктрина – основа формування правової системи держави*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присв'яч. 20-річ. Акад. прав. наук України, та обговор. п'ятитом. моногр. „Правова доктрина України“ (м. Харків, 20–21 лист. 2013 р.). Харків, 2013. С. 278–281.

26. Колос М. І. Конституційні гарантії кримінально-правової охорони прав і свобод людини. *Людина, суспільство, держава: правовий вимір в сучасному світі*: матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 лют. 2014 р.). Київ, 2014. С. 295–297.

27. Колос М. І. Наука кримінального права: поняття, передумови виникнення та зв'язки з іншими галузями права. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.

(м. Харків, 9–10 жовт. 2014 р.). Харків, 2014. С. 189–194.

28. Колос М. І. Права, за якими судиться малоросійський народ: кримінальна відповідальність за зраду. *Юридична наука і практика: виклики часу*: матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 12 бер. 2015 р.). Київ, 2015. С. 52–55.

29. Колос М. І. Криміналізація: панацея чи шлях до кримінально-правової охорони суспільства? *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 8–9 жовт. 2015 р.). Харків, 2015. С. 129–133.

30. Колос М. І. Злочини і покарання в актах розвинутих держав Стародавнього Сходу. *Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції „Малиновські читання“*: (м. Острог, 13–14 лист. 2015 р.). Острог, 2015. С. 124, 125.

31. Колос М. І. Кримінально-правова охорона життя і здоров'я людини в Литовсько-Руській державі. *Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції „Малиновські читання“*: (м. Острог, 30 вер. – 1 жовт. 2016 р.). Острог, 2016. С. 21, 22.

32. Колос М. І. Воля, вольність, свобода: проблеми сутності кримінально-правових категорій. *Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави*: зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 19–20 жовт. 2018 р.). Хмельницький, 2018. С. 156–160.

33. Колос М. І. Кримінально-правова природа окремих конституційних цінностей: походження і розвиток. *Конституційні цінності: правова природа та практика реалізації*: зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 17 трав. 2019 р.) [у 2-х част.] : част.1. Хмельницький, 2019. С. 232–236.

Інші публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації

1. Колос М. І. Кримінальне право в Україні (X – початок XXI століття) : монографія: у 2 т. / Київ; Острог, 2011. Т. 1: Освіта, наука, законодавство / наук. ред. Ю. В. Баулін. 448 с.

Кримінальне право в Україні (X – початок XXI століття) : монографія: у 2 т. / Київ; Острог, 2011. – Т. 2: Бібліографія / наук. ред. Ю.В. Баулін. 640 с.

2. Колос М. І. Становлення та розвиток науки кримінального права. *Правова доктрина України: у 5 т.* Харків: Право, 2013. Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку / В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. С. Батиргарєєва та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. 1240 с.